CONSTANTIN BRÂNCOVEANU

„[...] Prin legăturile sale culturale cu Ardealul și comitatele exterioare, ca și cu Banatul, prin înrîurirea statornică pe care bogăția și autoritatea lui o exercită în Moldova și chiar prin multele lui legături de afaceri cu fruntașii negustori macedoneni, represinta, din București, în pașnica și trainica formă a culturii, unitatea indisolubilă a organismului național românesc".

(**Nicolae Iorga,** Viața și domnia lui Constantin-Vodă Brâncoveanu, București, 1914, p. 213).

„Opera artistică a lui Brâncoveanu e unitară ca și politica lui. E rezultatul unei stăruințe neîntrerupte și al unei voinți care n-a cunoscut odihnă. E efectul unei intervenții personale în amănuntele cîrmuirii. Se poate vorbi de un stil brîncovenesc, precum se poate vorbi de un stil al lui Ștefan cel Mare".

(**G. M. Cantacuzino,** Izvoare și popasuri, București, 1977, p. 129).

„În cei 26 de ani de domnie, Brâncoveanu face figura unui Ludovic al XIV-lea la Dunărea de Jos, dînd culturii din Țara Românească cea mai mare strălucire din istoria ei și asigurîndu-i cea mai întinsă iradiere în lumea răsăriteană".

(**George Ivașcu,** Istoria literaturii române, vol. I, București, 1969, p. 222).

www.dacoromanica.ro

www.dacoromanica.ro

CONSTANTIN BRÂNCOVEANU

www.dacoromanica.ro

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA"

CONSTANTIN BRÂNCOVEANU

Redactori coordonatori:

PAUL CERNOVODEANU FLORIN CONSTANTINIU

Secretar de redacţie:

ANDREI BUSUIOCEANU

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
Bucureşti, 1989

www.dacoromanica.ro

CONSTANTIN BRÂNCOVEANU

КОНСТАНТИН БРЫНКОВЯНУ

ISBN 973-27-0049-1

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
R 79717 Bucureşti, Calea Victoriei 125

www.dacoromanica.ro

Sumar

ŞTEFAN ŞTEFĂNESCU, Cuvînt înainte 7
ANDREI BUSUIOCEANU, Constantin Brâncoveanu în viziunea istoriografiei române şi străine 9
CONSTANTIN BĂLAN, Aspecte economice din Ţara Românească în epoca brâncovenească 24
FLORIN CONSTANTINIU, Politica agrară a lui Constantin Brâncoveanu 46
IOAN AUREL POP, Domnia lui Constantin Brâncoveanu şi românii din Transilvania — realitate istorică şi reflectare în istoriografia românească transilvăneană din secolul XVIII 59
IOLANDA ŢIGHILIU, Domeniul lui Constantin Brâncoveanu 74
CONSTANTIN REZACHEVICI, Elemente noi în oastea lui Constantin Brâncoveanu 95
PAUL BINDER, Cronologia campaniei din 1690 113
PAUL CERNOVODEANU, Coordonatele politicii externe a lui Constantin Brâncoveanu. Vedere de ansamblu 123
ANDREI PIPPIDI, Un episod al relaţiilor româno-engleze: Corespondenţa dintre Constantin Brâncoveanu şi lordul Paget 139
ALEXANDRU DUŢU, Modelul cultural brâncovenesc 156
VIRGIL CÂNDEA, Opera lui Constantin Brâncoveanu în Orientul Apropiat 170
RĂZVAN THEODORESCU, „Dunga cea mare a rodului şi neamului său". Note istoriste în arta brâncovenească 180
AURORA ILIEŞ, Constantin Brâncoveanu şi cronistica epocii sale 202
RADU-ŞTEFAN CIOBANU, Aspecte ale vieţii spirituale în epoca lui Constantin-Vodă Brâncoveanu prin prisma relaţiilor cu Cantacuzinii 219
DANIEL BARBU, Arta brâncovenească: semnele timpului şi structurile spaţiului 233
MARIETA CHIPER, Spaţiu şi istorie românească în optica vechilor însemnări pe cărţi din epoca brâncovenească 262
DAN BERINDEI, Urmaşii lui Constantin Brâncoveanu şi locul lor în societatea românească. Genealogie şi istorie 275

www.dacoromanica.ro

Cuvînt înainte

Prilejuit de împlinirea a 300 de ani de la urcarea pe tronul Țării Românești a lui Constantin Brâncoveanu, volumul de față caută să reconstituie la nivelul cunoștințelor de azi imaginea societății românești de la sfîrșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea, să precizeze poziția Țării Românești în sistemul relațiilor internaționale ale vremii, să definească coordonatele politicii interne și externe a lui Constantin Brâncoveanu, să evidențieze rolul jucat de „monarhia culturală" brâncovenească în dezvoltarea statalității și culturii românești.

Pe fundalul liniilor de forță ale istoriei poporului român de unitate și continuitate, domnia lui Constantin Brâncoveanu se înscrie ca un reper luminos. Întemeiată pe realități românești și deschisă colaborării pe plan cultural și religios cu noul elenism și Orientul ortodox, ea a dat forță construcției statale autohtone și a contribuit la integrarea progresivă a culturii românești în cultura europeană.

În volum sînt prezentate structurile socio-economice ale organizării de stat în vremea lui Constantin Brâncoveanu, o atenție specială fiind dată vieții economice, care i-a oferit domnitorului mijloacele materiale necesare dezvoltării culturii.

Activitatea culturală și artistică, desfășurată în vremea lui Constantin Brâncoveanu și care a impus în istoria națională o epocă, a cuprins întreg spațiul românesc. Voievodul martir a fost pătruns de ideea unității românești, pe care a știut-o augmenta, nu numai prin producții spirituale, dar și prin importante măsuri economice și politice. Epoca lui Constantin Brâncoveanu a fost una din marile epoci ale istoriei culturii românești, ale cărei producții au cunoscut o largă difuziune, nu numai în spațiul românesc, dar și în rîndul popoarelor vecine sau mai depărtate, subjugate stăpînirii străine, menținînd și întărind speranța în eliberarea lor.

Cu un remarcabil talent diplomatic, Constantin Brâncoveanu a reușit, într-o conjunctură internațională extrem de complicată, să-și asigure o relativ lungă domnie, să afirme statutul de demnitate politică a Țării Românești, să determine Poarta otomană să respecte prevederile „vechilor tratate" și marile puteri creștine, aflate în conflict cu turcii, să înțeleagă că preocuparea lui de a se desprinde de încorsetarea otomană nu va însemna acceptarea știrbirii drepturilor suverane ale țării de către o altă forță politică.

Conștiința continuității statale, ca expresie a continuității dinastice pe linie basarabească, a determinat preocuparea susținută a lui Constantin Brâncoveanu de a-și justifica apartenența la familia domnitoare, căreia tradiția îi atribuia întemeierea statului Țara Românească.

Grija domnului de a-și asigura domnia ereditară l-a făcut să-și asocieze armătura ideologică; arta și cronistica au fost chemate să depună mărturie în favoarea politicii domniei.

La mănăstirea Hurezi, unde se află unul din cele mai izbutite ansambluri picturale din întreaga artă medievală românească, programul iconografic scoate

www.dacoromanica.ro

în evidență două teme majore: iconografia Sfîntului împărat Constantin, patronul ctitorului, și tabloul votiv (un impresionant cortegiu de personaje: neamul Basarabilor, al Cantacuzinilor, membrii familiei lui Brâncoveanu) amîndouă avînd profunde semnificații istorico-ideologice: puterea biruitoare a crucii, care l-a condus în luptă pe împăratul Constantin și o veritabilă pledoarie în favoarea ideii de dinastie ereditară.

Strategia domnului de a-și întări puterea și de a o transmite ereditar a stîrnit reacția unor elemente ale clasei stăpînitoare, chiar din familia domnitoare. Ele au apelat la stăpînitorul străin. Acesta în teama-i de a nu se crea un nou centru de putere, primejdios pentru el, a grăbit sfîrșitul domnului.

Captiv la Înalta Poartă împreună cu fiii săi, Constantin Brâncoveanu a fost supus unor cumplite torturi, care nu au reușit însă să înfrîngă puternica lui voință de a fi și a rămîne „om al țării sale". Moartea de martir a aureolat și mai mult personalitatea lui Constantin Brâncoveanu, conștiința românească situîndu-l în galeria marilor conducători ai poporului român.

Și, dacă puterea unui popor vine și din conștiința despre oamenii aleși pe care i-a avut și-i are, ca și din cultul acestora, Constantin Brâncoveanu, ca și alte personalități ale marii istorii naționale, face parte din existența noastră actuală și dă forță mersului înainte. „Ne îndreptăm gîndurile pline de recunoștință spre toți eroii neamului — *spunea secretarul general al Partidului Comunist Român, tovarășul Nicolae Ceaușescu* —, spre nenumăratele generații care au rămas neclintite în marile furtuni ale istoriei. Întregul nostru popor îi va cinsti veșnic pe bravii și eroicii săi înaintași, pe toți aceia care, cu prețul vieții, au păstrat ființa patriei, au ținut sus steagul demnității și neatîrnării sale, au asigurat progresul economico-social al țării" [1].

ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU

[1] Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate*, vol. 14, Edit. Politică, București, 1977, p. 322.

www.dacoromanica.ro

Constantin Brâncoveanu în viziunea istoriografiei române şi străine

Andrei Busuioceanu

Pentru puţini domni din evul mediu românesc dispunem de o informaţie atît de bogată ca în cazul lui Constantin Brâncoveanu*: două cronici consacrate anilor săi de domnie — cea a lui Radu Greceanu [1] şi Anonimul brâncovenesc [2] —, alte două dedicate istoriei Ţării Româneşti, care îi prezintă domnia integral (Radu Popescu [3]) sau parţial *(Letopiseţul cantacuzinesc* [4]), relatările lui Dimitrie Cantemir [5], o adevărată cronică străină — cea a lui Del Chiaro [6] —, la care se adaugă o masă impresionantă de documente interne — între care cele mai importante sînt însemnările sale personale [7], corespondenţa [8], condica marii logofeţii [9], condica vistieriei [10], anatefterul [11]

* În cuprinsul acestor rînduri ne mărginim la personalitatea lui Constantin Brâncoveanu şi nu abordăm alte aspecte ale epocii brâncoveneşti (de exemplu activitatea politică şi culturală a stolnicului Constantin Cantacuzino) care ar spori simţitor întinderea acestui studiu.

[1] Radu Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod (1688—1714)*, Bucureşti, 1970, ed. Aurora Ilieş.

[2] *Istoria Ţării Româneşti de la octombrie 1688 pînă la martie 1717*, ed. C. Grecescu, Bucureşti, 1959.

[3] Radu Popescu, *Istoriile domnilor Ţării Româneşti*, ed. C. Grecescu, Bucureşti, 1963.

[4] *Letopiseţul cantacuzinesc, Istoria Ţării Româneşti 1290—1690*, ed. C. Grecescu, D. Simonescu, Bucureşti, 1960.

[5] Dimitrie Cantemir, *Istoria ieroglifică*, ed. Virgil Cândea, Bucureşti, 1973; *Întîmplările Cantacuzinilor şi Brâncovenilor în Valahia*, în „Arhiva românească", tom II (1845), p. 279—346.

[6] Anton-Maria Del Chiaro, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, ed. Nicolae Iorga, Bucureşti, 1914, traducere românească de S. Cris-Cristian, *Revoluţiile Valahiei de Anton Maria del Chiaro Fiorentino*, Iaşi, 1929; pasajele cele mai semnificative în *Călători străini despre ţările române*, vol. VIII, Bucureşti, 1983, p. 370—397.

[7] Emil Vîrtosu, *Foletul Novel. Calendarul lui Constantin vodă Brîncoveanu 1693—1704*, Bucureşti, 1942.

[8] Paul Cernovodeanu, Mihail Caratașu, *Din Corespondenţa lui Constantin Vodă Brâncoveanu cu cărturarii greci Ioan şi Ralachi Cariofil*, în „Biserica ortodoxă română", XCIII (1975), nr. 9—10, p. 1 139—1 154; acelaşi studiu reluat şi cu textele în limba greacă; *Lettres du prince de Valachie Constantin Brancovan aux savants grecs Jean et Ralakis Caryophyllis*, în RESEE, tom XIV (1976), nr. 1, p. 143—164.

[9] Arhivele statului Bucureşti, ms. 705; despre acest manuscris vezi: Emilia Poştăriţă, *Condica marei logofeţii de toate cărţile lui Constantin Brâncoveanu voievod 1692—1713*, I—II, în „Revista arhivelor", vol XXXVI, nr. 1—2, p. 217—227; vol. XXXVII, nr. 1, p. 43—46. Din acest preţios manuscris au fost tipărite documente privind relaţiile agrare din perioada 1700—1713 în *Documente privind relaţiile agrare în secolul al XVIII-lea*, vol. I, *Ţara Românească*, Bucureşti, 1961.

[10] „Revista istorică a arhivelor României", 1873.

[11] *Anatefterul — Condica de porunci a vistieriei lui Constantin Brâncoveanu*, în SMIM, V (1962), p. 353—493.

www.dacoromanica.ro

și recent descoperitul catastih [12] — și externe, acestea din urmă de cele mai variate origini și de impresionantă diversitate [13].

În ciuda bazei documentare atît de mari, nu există nici pînă astăzi o monografie dedicată marelui voievod, dacă se face abstracție de un șir de lucrări de acest fel, care nu au epuizat însă documentația și nici problematica epocii brâncovenești [14].

Sfîrșitul tragic al lui Constantin Brâncoveanu și al celor patru fii ai săi a impresionat profund pe contemporani (doamna Păuna, soția lui Ștefan Cantacuzino, unul dintre uneltitorii căderii Brâncoveanului, și-a pierdut mințile chiar în ziua execuției domnului român la Constantinopol) [15]. Sîngerosul act din capitala otomană, împrejurările însești ale execuției (fiii uciși sub ochii tatălui lor, îndemnul adresat de nefericitul părinte celui mai mic dintre copii de a nu abjura credința strămoșească) și, înainte de toate, puternica personalitate a celui dat călăului au șocat imaginația contemporanilor, cărora le-a rămas întipărită în memorie amintirea oribilului sfîrșit al Brâncovenilor la 15 august 1714. O dovadă în acest sens este cronica în versuri *Istoria lui Constantin vodă Brâncoveanu* [16], redactată după execuția lui Ștefan Cantacuzino, dar înainte de 1730 [17]. Moartea domnului — ilustrare atît de concludentă a temei *fortuna labilis* (soarta schimbătoare) — a fost evocată în mediile populare, deosebit de receptive față de această temă, care le oferea o compensație pentru situația lor economică și socială atît de nesigură; așa se explică reluarea temei în 1813 de către preotul transilvănean Pavel Popovici din Diesig [18], precum și în repertoriul dramatic al minerilor români din Valea Lăpușului și Băiuț [19].

Perioada fanariotă, care a reprezentat pentru literatura istoriografică românească o fază de declin, a constituit o adevărată cezură în privința relatării domniei lui Constantin Brâncoveanu. Intensificarea mișcării de emancipare națională și afirmarea tot mai hotărîtă a conștiinței naționale a fost însoțită de apelul tot mai puternic la trecutul istoric, considerat de generația pașoptistă ca o sursă de întărire a sentimentului patriotic. Chiar dacă viața și domnia lui Constantin Brâncoveanu nu erau evocate, spre deosebire de exemplul unui Ștefan cel Mare sau al unui Mihai Viteazul, pentru exaltarea sentimentelor patriotice ale contemporanilor, moartea sa a fost considerată ca marcînd încheierea unei epoci și începutul unei alteia, considerată drept deosebit de nefastă pentru societatea românească: înlocuirea voie-

[12] Ion Radu Mircea, *Un document inedit scris de Constantin Brâncoveanu — Catastihul-jurnal*, în „Magazin istoric", XIII (1979), nr. 7, p. 29—31; idem, *Constantin Brâncoveanu. Însemnări de taină*, în „Manuscriptum", XVI (1985), nr. 4, p. 7—10; idem, *Constantin Brâncoveanu — Dimitrie Cantemir rivalitate sau colaborare?*, în „Magazin istoric", XX (1986), nr. 3, p. 9—12, 16.

[13] Amintim doar relatările de călătorie (vezi *Călători străini despre țările române*, vol. II—VIII, București, 1980, 1982) și documentele diplomatice, cf. de exemplu: *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV—начале XVIII ВВ..*, vol. III *(1673—1711)*, Moskva, 1970.

[14] Nicolae Iorga, *Viața și domnia lui Constantin Brâncoveanu*, București, 1914; Sergiu Columbeanu, Radu Valentin, *Constantin Brâncoveanu și epoca sa*, București, 1967; Ștefan Ionescu, Panait I. Panait, *Constantin vodă Brâncoveanu — viața, domnia, epoca*, București, 1969; Constantin Șerban, *Constantin Brâncoveanu*, București, 1969; Ștefan Ionescu, *Epoca brâncovenească. Dimensiuni politice. Finalitate culturală*, Cluj-Napoca, 1981.

[15] *Istoria Țării Românești 1688—1717, ed. cit.*, p. 122.

[16] *Cronici și povestiri versificate (sec. XVII—XVIII)*, ed. Dan Simonescu, București, 1967, p. 60—66.

[17] *Ibidem*, p. 59.

[18] *Ibidem*, p. 67—68.

[19] I. Mușlea, *Studii de istorie literară și folclor*, Cluj, 1964, p. 21—61.

www.dacoromanica.ro

vozilor pămînteni prin domnii fanarioți. Ideea se întîlnește în celebrul *Cuvînt pentru deschiderea cursului de istorie națională* rostit de Mihail Kogălniceanu la Academia Mihăileană din Iași (24 ianuarie 1843): „tăierea lui Brâncoveanul și a familiei sale" a fost „una din cele mai triste priveliște ce istoria universală poate înfățoșa". Marele istoric socotea că neînțelegerile dintre Constantin Brâncoveanu și Dimitrie Cantemir au făcut să eșueze tentativa de înlăturare a dominației otomane, ceea ce a dus la începutul epocii fanariote, „veacul cel mai cumplit care vreodată au apăsat țerile noastre" [20]. În activitatea sa de istoric, Mihail Kogălniceanu a manifestat o preocupare deosebită pentru Constantin Brâncoveanu și epoca sa. În lucrarea sa de tinerețe, *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens*, tipărită în 1837, el acordă un spațiu mare activității diplomatice a voievodului român și sfîrșitului său tragic. După ce publicase în 1845 în „Arhiva românească" textul lui Dimitrie Cantemir, *Întîmplările Cantacuzinilor și Brâncovenilor în Valahia*, el avea să dea la iveală în același an o culegere de texte din cronicile moldovene și muntene intitulată *Fragments tirés des chroniques moldaves et valaques pour servir à l'histoire de Pierre le Grand, Charles XII, Stanislas Leszczynski, Démètre Cantemir et Constantin Brancovan* [21].

Cîțiva ani mai tîrziu, în 1848, după înăbușirea mișcării revoluționare de la Iași, Mihail Kogălniceanu a reluat această idee în *Dorințele partidei naționale în Moldova;* autorul considera că pentru a pedepsi cele două țări române pentru alianța lor cu Petru I, Poarta otomană „le călcă în picioare vechile tractaturi, le încungiură hotarele cu cetăți turcești zidite pe pămînt românesc, cu bani și muncă românească, tăiă pe domnul Brancovanu cu toată familia sa (căci Cantimir era fugit) și puțin lipsi ca principatele să se prefacă în pașalîcuri" [22].

Abia la sfîrșitul secolului trecut începe o tratare cu adevărat științifică a epocii brâncovenești, o dată cu prima mare sinteză de istorie națională, cea a lui A. D. Xenopol. La data cînd marele istoric își scria opera, informațiile despre epoca brâncovenească se limitau la cronicile editate în „Magazin istoric pentru Dacia" de Nicolae Bălcescu și August Treboniu Laurian, *Cronicile României* de Mihail Kogălniceanu, precum și la volumele de documente externe publicate în colecția Hurmuzaki. În mod normal, față de caracterul acestor izvoare, atenția istoricului s-a îndreptat cu precădere asupra politicii externe a lui Constantin Brâncoveanu; acest lucru a fost firesc întrucît cronicile interne și cu atît mai puțin documentele diplomatice nu ofereau o informație concludentă asupra politicii interne. Acordînd un spațiu amplu acțiunilor diplomatice ale voievodului român prins între Imperiul habsburgic — angajat într-o dinamică politică de expansiune, sprijinită pe succesele militare ale lui Eugeniu de Savoia — și Poarta otomană, aflată în recul, dar nu lipsită încă de mijloace militare care să împiedice lichidarea stăpînirii ei în Europa de sud-est, Constantin Brâncoveanu a trebuit să desfășoare o politică prudentă, mai ales că, după comportarea imperialilor în Transilvania, nu-și mai făcea iluzii asupra aliaților creștini. Victoria lui Petru I la Poltava asupra lui Carol al XII-lea, regele Suediei (1709), i-a semnalat lui Brâncoveanu existența unui nou factor politic în Europa de sud-est. A. D. Xenopol consideră că la originea raporturilor lui Brâncoveanu cu Petru I s-a aflat consta-

[20] *1848 la români*, ed. Cornelia Bodea, vol. I, București, 1982, p. 216—222.

[21] Mihail Kogălniceanu, *Opere*, vol. II, *Scrieri istorice*, ed. Alexandru Zub, București, 1976, p. 250—271, 411—412, 415—441.

[22] *1848 la români*, ed. cit., p. 666.

www.dacoromanica.ro

tarea domnului român că Imperiul habsburgic, care încheiase pacea de la Karlowitz, nu mai putea oferi ajutor străduaniilor sale de a ieşi de sub suzeranitatea otomană. Istoricul român preia relatarea cronicii lui Radu Popescu în ceea ce priveşte politica de basculă a Brâncoveanului între cele două împărăţii — rusă şi turcă — şi consideră că „lipsa zaherelei şi a fînului fu cauza determinantă a nenorocirii lui Petru cel Mare de la Prut" [23]. Eşecul acestei politici avea să-l arunce pe domnul român sub sabia călăului de la Istanbul. Imaginea domnitorului în lucrarea lui A. D. Xenopol porneşte de la domnia neobişnuit de lungă a lui Constantin Brâncoveanu, performanţă în care istoricul vede o dovadă a talentului politic al voievodului, considerat drept „cel mai deplin acrobat politic ce au stătut vreodată în capul popoarelor" [24]. Exagerarea este evidentă (au existat „acrobaţi politici" mai iscusiţi decît domnul român), ceea ce nu ne împiedică să observăm că imaginea de diplomat foarte abil s-a impus prin A. D. Xenopol la începutul istoriografiei noastre moderne.

Şi A. D. Xenopol considerase necesar să trateze într-un paragraf special activitatea ctitoricească a lui Constantin Brâncoveanu, dar nu a relevat suficient dimensiunea culturală a domniei lui.

Preferinţa arătată de marele istoric politicii externe a voievodului este rezultatul convergenţei a două realităţi istoriografice; una am semnalat-o deja: caracterul izvoarelor, mai exact preponderenţa surselor diplomatice. Cea de a doua realitate este contextul istoriografic european caracterizat prin dominaţia pozitivismului, care nu a însemnat în cercetarea istorică îmbrăţişarea concepţiei filosofice a lui Auguste Comte, ci doar nararea evenimentelor, astfel cu merau ele prezentate de izvoare, pe baza unor reguli riguroase de critică istorică [25]. În istoriografia europeană, în momentul în care A. D. Xenopol îşi elabora opera, figura cea mai prestigioasă era în mod incontestabil aceea a lui Leopold von Ranke (1795—1886), interesat, după cum se ştie, în primul rînd de istoria politică, în cadrul căreia a susţinut primatul politicii externe [26]. Aşadar, caracterul izvoarelor despre epoca brâncovenească şi modelul prestigios al lui Ranke au modelat viziunea lui A. D. Xenopol despre Constantin Brâncoveanu şi au impus ipostaza de diplomat a voievodului român.

O valoare deosebită în augmentarea informaţiei privind domnia lui Constantin Brâncoveanu a avut-o volumul editat de Constantin Giurescu şi Nicolae Dobrescu, *Documente şi regeste privitoare la Constantin Brâncoveanu* [27]. Culese din arhivele de la Viena, mai ales de la Kriegsarchiv, aceste documente — deşi de valoare inegală — aduc ştiri preţioase despre raporturile voievodului român cu imperialii între 1688—1714. În volum au fost cuprinse de asemenea documente privind relaţii ale descendenţilor voievodului român cu imperialii în perioada 1714—1768. Documentele sînt precedate de un amplu studiu al lui Constantin Giurescu, care înfăţişează politica externă a domnului muntean. După părerea autorului, faptul că în cele din urmă Constantin

[23] A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia traiană*, vol. VIII, ed. a III-a, Bucureşti [1929], p. 64.

[24] *Ibidem*, p. 74.

[25] Cf. analiza lui Jean Glénisson, *L'historiographie française contemporaine: tendances et réalisations*, în *Vingt-cinq ans de recherche historique en France (1940—1965)*, Paris, 1965, p. XII—XIII.

[26] Pentru concepţia lui Ranke, vezi E. Fueter, *Histoire de l'historiographie moderne*, Paris, 1914.

[27] Constantin Giurescu, Nicolae Dobrescu, *Documente şi regeste privitoare la Constantin Brâncoveanu*, Bucureşti, 1907.

www.dacoromanica.ro

Brâncoveanu nu s-a alăturat pe față puterilor creștine a fost determinat de două cauze: a) poziția geostrategică a Țării Românești „situată între turci, tătari și germani [...] deschisă și fără apărare din toate părțile, neavînd alt adăpost decît munții și pădurile" [28], în condițiile în care forța militară de care dispunea domnul era cu totul neînsemnată. Față de o astfel de situație o alăturare fățișă la imperiali nu ar fi adus acestora nici un folos, dar, în schimb, ar fi provocat mari pagube țării prin riposta otomană ce era de așteptat; b) convingerea domnului român și nu numai a lui că împărăția otomană este încă puternică și că o desprindere de Poartă nu ar fi făcut decît să sporească șirul tentativelor nereușite de felul celor încercate de Mihnea al III-lea, Ștefan Petriceicu etc.

Personalitatea domnului avea să fie analizată dintr-un alt unghi de vedere la începutul secolului nostru prin activitatea prodigioasă a lui Nicolae Iorga. În 1914, la împlinirea a 200 de ani de la decapitarea voievodului, Nicolae Iorga, care abordase deja epoca brâncovenească [29] a publicat o monografie despre domnul comemorat[30]. Publicație ocazională, desigur, cartea avea în vedere marele public și mai puțin pe specialiști, ceea ce nu înseamnă că nu a fost scrisă la un înalt nivel de profesionalism. Nicolae Iorga a folosit toată informația cunoscută la acea dată pentru a reînvia, cu talentul său literar cunoscut, epoca brâncovenească. Spre deosebire de Xenopol, interesat, cum am văzut, în primul rînd de politica externă, Iorga a cercetat toate aspectele societății muntene în timpul domniei lui Brâncoveanu. Fără a intra aici într-o expunere amănunțită a concepției istorice a lui Nicolae Iorga [31], ni se pare totuși necesar să reamintim influența exercitată de fostul său profesor de la Leipzig, Karl Lamprecht, vizibilă în întreaga activitate a marelui istoric român. După cum se știe, concepția lui Lamprecht a reprezentat o reacție față de istorismul narativ, concentrat exclusiv asupra istoriei politice. Istoricul german a subliniat necesitatea lărgirii orizontului de cercetare prin includerea aspectelor economice și sociale și prin deplasarea centrului de greutate de la personalități la colectivități și la psihologia lor. În 1914 însă, tratarea de către Nicolae Iorga a domniei lui Brâncoveanu s-a resimțit de pe urma climatului politic al momentului, caracterizat prin angajarea întregii societăți românești în lupta pentru îndeplinirea idealului național: desăvîrșirea unității statului național român.

Nicolae Iorga participa din plin la acțiunile de sprijinire a cauzei naționale românești, în primul rînd de manifestare a solidarității cu românii din monarhia austro-ungară. Încă din 1905 în a sa *Geschichte des rumänischen Volkes*, Iorga realizase pentru prima dată în istoriografia noastră o tratare unitară a evoluției societății românești, tratare care ignora deliberat diviziunile impuse de stăpînirile străine asupra unor părți ale teritoriului național. În Constantin Brâncoveanu, care căpătase o statură de personalitate a întregului popor român datorită acțiunilor sale în Moldova și Transilvania, Nicolae Iorga a văzut, și a ținut să accentueze în 1914 această constatare, o personalitate reprezentativă a întregii comunități românești. Această imagine este de altfel clar exprimată în concluzia cărții: „Astfel peri acela care, prin legăturile sale culturale cu Ardealul și comitatele exterioare, ca și cu Banatul, prin înrîurirea statornică pe care bogăția și autoritatea lui o exer-

[28] *Ibidem*, p. XLVII.

[29] Nicolae Iorga, *Documente privitoare la Constantin vodă Brâncoveanu, la domnia și sfîrșitul lui*, București, 1901; idem, *Istoria literaturii române în veacul al XVIII-lea* etc.

[30] *Viața și domnia lui Constantin vodă Brâncoveanu*, ed. *cit.*

[31] Cf. *Nicolae Iorga, L'homme et l'œuvre*, ed. D. M. Pippidi, București, 1972.

www.dacoromanica.ro

citară în Moldova şi chiar prin multele lui legături de afaceri cu fruntaşii negustori macedoneni represinta, din Bucureşti, în paşnica şi trainica formă a culturii, unitatea indisolubilă a organismului naţional românesc" [32].

O dată cu împlinirea marelui ideal naţional prin Marea Unire din 1918, acest aspect s-a pierdut treptat din viziunea iorghistă a epocii brâncoveneşti. De la mica sinteză *Istoria românilor şi a civilizaţiei lor* şi pînă la monumentala *Istorie a românilor*, care i-a încheiat cercetarea trecutului românesc, la Nicolae Iorga se impune tot mai mult, pe fondul influenţei lui Lamprecht, sublinierea aspectului cultural — în înţelesul cel mai larg al cuvîntului— a epocii brâncoveneşti. Iorga a considerat că la acest sfîrşit de veac XVII şi început de veac XVIII, în spaţiul românesc s-au interferat două influenţe: una pornind din Constantinopolul sultanilor, care dădea un model de fast aulic pentru a cărui imitare s-au străduit voievozii români, şi alta, venită de la Franţa lui Ludovic al XIV-lea, care năştea „ambiţia unei frumoase curţi impunătoare, reunind nu numai ce ţara avea mai însemnat, dar şi aportul de prestigiu al Orientului întreg, cu patriarhii, arhiepiscopii, predicatorii, didascălii şi cărturarii săi" [33]. Această societate, deschisă în egală măsură Orientului şi Occidentului, a găsit în Constantin Brâncoveanu un exponent de marcă: „Cel mai strălucit tip al acestei societăţi noi, paşnică şi supusă, dominată de o prudenţă excesivă cînd era vorba de a lua o hotărîre, tărăgănînd, negociind, revenind asupra hotărîrilor pînă în cel din urmă moment, gata de a se felicita că a întîrziat şi de a se căi că a grăbit pasul şi, totuşi, setoasă de influenţă, de prestigiu, de dominaţie, visînd, dacă nu coroana bizantină, care ademenise pe Vasile şi pe Şerban, cel puţin o aureolă care ar putea să fie văzută de toţi creştinii din Orient, este Constantin Brâncoveanu, a cărui domnie de un sfert de veac lasă să se vădească toate feţele personalităţii lui superbe şi toate năzuinţele variate ale societăţii care putea să se recunoască în el" [34]. Am reprodus acest amplu portret pentru că el va constitui mulajul imaginii lui Constantin Brâncoveanu oferite de Nicolae Iorga şi în ultima sa sinteză de istorie românească. În aşteptarea ei, ca o reminiscenţă a anilor de dinainte de Marea Unire, cînd, aşa cum am arătat, Iorga accentua calitatea voievodului muntean de reprezentant al tuturor românilor, apare caracterizarea dată voievodului în *La place des Roumains dans l'histoire universelle.* În paginile consacrate lui Brâncoveanu, domnul este înfăţişat ca „jucînd rolul de prezident al comunităţii dace pe care îl avusese cîndva ruda sa Mihai Viteazul, dar fără nici un gust pentru întreprinderile militare. Ascultat în Moldova [...], el avea în Transilvania rolul important de a apăra această veche credinţă ortodoxă atacată de propaganda iezuită după pacea de la Karlowitz" [35]. În ultima sa sinteză, *Istoria românilor*, Nicolae Iorga a plasat domnia lui Brâncoveanu în perioada denumită de el a monarhiei româneşti: „Monarhia românească, întemeiată ca şi celelalte forme monarhice moderne, prin înceata dezvoltare a împrejurărilor, iar nu printr-un act constituţional, se vădeşte formată în aceşti ani de după Mihai Viteazul ..." [36]. Nicolae Iorga subliniază trei manifestări ale monarhiei româneşti: bizantină, orientală şi culturală. Aceasta din urmă este opera lui Constantin Brâncoveanu. Marele istoric subliniază şi aici rolul de model pe care l-a jucat Curtea lui Ludovic al XIV-lea în orga-

[32] Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 213.
[33] Idem, *Istoria românilor şi a civilisaţiei lor*, Bucureşti, 1930, p. 190.
[34] *Ibidem*, p. 191.
[35] Nicolae Iorga, *Locul românilor în istoria universală*, ed. Radu Constantinescu, Bucureşti, 1985, p. 291.
[36] Idem, *Istoria românilor*, vol. VI, *Monarhii*, Bucureşti, 1934, p. 6.

www.dacoromanica.ro

nizarea fastului şi activităţii de ctitor a lui Constantin Brâncoveanu. Iorga analizează pe larg atît activitatea politică, cît şi pe cea culturală a voievodului. El insistă asupra rolului jucat de cele două mari familii boiereşti — Cantacuzinii în Ţara Românească şi Ruseteştii în Moldova — a căror forţă politică a mărginit autoritatea monarhică: „De fapt însă, două familii mai conduceau ţările româneşti, chiar sub monarhia, de o înfăţişare atît de strălucitoare, a lui Brâncoveanu: Cantacuzinii în Ţara Românească, iar în Moldova, cu scurte întreruperi, dar de la o vreme cu voia lui Brâncoveanu însuşi, Ruseteştii" [37]. În această perspectivă, instaurarea regimului fanariot în 1711 în Moldova şi în 1716 în Ţara Românească îi apare lui Nicolae Iorga ca fiind determinată de „prăbuşirea prin turci a celor două neamuri" [38]. Meritul marelui istoric român este de a fi extins substanţial baza documentară pentru cercetarea epocii brâncoveneşti şi de a fi surprins în toate manifestările ei caracteristice societatea românească din vremea marelui domn.

Aşa cum se întîmplă deseori în opera lui Nicolae Iorga, caracterizarea cea mai concisă şi cea mai exactă a politicii lui Brâncoveanu se întîlneşte nu în studiile sau paginile din sinteze consacrate marelui domn, ci într-o conferinţă ocazională: „O politică de continuă observaţie <ce> nu vrea să se lase robită de nimeni" [39].

În modalitatea de tratare caracteristică istoriografiei pozitiviste, trei istorici români — Virgil Zaborovschi [40], Ioan Moga [41] şi Victor Papacostea [42] — au dat la iveală bune contribuţii la cunoaşterea cadrului internaţional creat prin reculul otoman după eşecul de sub zidurile Vienei (1683), cadru în care avea să se desfăşoare politica externă a lui Constantin Brâncoveanu. Primii doi istorici au pus în lumină rivalitatea austro-polonă în această fază incipientă a „Reconquistei" creştine, precum şi eforturile ţărilor române de a evita situaţia tristă a schimbării unei dominaţii străine printr-alta. V. Papacostea, în două cursuri universitare tipărite postum, a făcut o analiză pătrunzătoare a politicii externe a domnilor români, care au urmărit să apere autonomia şi integritatea ţărilor lor, precum şi consolidarea autorităţii centrale, prin acceptarea principiului domniei ereditare.

În continuarea direcţiei pozitiviste, dar într-un evident regres faţă de predecesorii săi, se află Constantin C. Giurescu, a cărui sinteză de *Istorie a românilor* suferă din plin de narativism golit de idei generale. Domnia lui Constantin Brâncoveanu este povestită, pe alocuri cu tonalităţi didactice, şi folosul acestor pagini, ca de altfel al întregii lucrări, este claritatea indiscutabilă a stilului [43]. Caracterizarea dată de acest istoric domnului român este desigur corectă: „Gospodar, credincios, iubitor de artă şi de cultură, Constantin

[37] *Ibidem*, p. 420.

[38] *Ibidem*, p. 420—421.

[39] Idem, *Valoarea naţională a lui Constantin vodă Brâncoveanu*, în *Sfaturi pe întuneric*, Bucureşti, 1936, p. 111.

[40] V. Zaborovschi, *Istoria politicei externe a celor trei principate, Ţara Românească, Transilvania şi Moldova de la asediul Vienei (1683) pînă la moartea lui Şerban Cantacuzino şi suirea pe tron a lui Constantin Brâncoveanu (1688)*, Bucureşti, 1925.

[41] I. Moga, *Rivalitatea polono-austriacă şi orientarea politică a ţărilor române la sfîrşitul secolului XVII*, Cluj, 1933.

[42] *Istoria românilor de la 1677 înainte* şi *Istoria românilor de la 1693 înainte*, în Victor Papacostea, *Civilizaţie românească şi civilizaţie balcanică*, ed. Cornelia Papacostea-Danielopolu, Bucureşti, 1983, p. 47—224.

[43] Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. III, partea I, Bucureşti, 1944, p. 169 şi urm. În 1942, Emil Vârtosu editase *Foletul Novel*, *ed. cit.*, ediţie ce include şi însemnările de taină făcute de voievod pe filele acestui calendar, lucrare care nu figurează în bibliografia indicată de Constantin C. Giurescu la p. 206.

www.dacoromanica.ro

Brâncoveanu este una din figurile cele mai de seamă ale trecutului nostru. El simbolizează epoca de strălucire a spiritului românesc. Iar sfîrşitul său tragic, suportat cu tărie de suflet adevărat creştinească, adaogă chipului său aureola de martir" [44].

Sinteza lui Constantin C. Giurescu a încheiat atît faza pozitivistă, din unghiul de vedere al concepţiei şi metodei de cercetare, cît şi, pe plan mai general, perioada istoriografiei zise burgheze din România.

Noua etapă a istoriografiei româneşti, de după 23 August 1944, s-a caracterizat prin afirmarea concepţiei materialist-istorice, care a devenit baza filosofică a cercetărilor de istorie naţională şi universală din ţara noastră. Epoca lui Brâncoveanu a fost şi ea supusă noilor modalităţi de abordare a problemelor istorice, ca şi de lărgirea însemnată a bazei documentare prin cercetări în arhivele din ţară şi străinătate şi prin noi ediţii de documente. Dacă din cele două mari colecţii de documente apărute în anii postbelici nici *Documente privind istoria României*, nici *Documenta Romaniae Historica* nu au ajuns să cuprindă anii de domnie a lui Brâncoveanu, în schimb colecţia tematică *Documente privind relaţiile agrare în veacul al XVIII-lea*, volumul I, *Ţara Românească* (editori Vasile Mihordea, Şerban Papacostea, Florin Constantiniu) [45], deşi acoperă din domnia brâncovenească doar anii 1700—1714, a permis îmbogăţirea substanţială a cunoştinţelor privind relaţiile agrare şi politica agrară a domniei în epoca brâncovenească. Pentru politica externă a domnului, o importanţă deosebită au documentele publicate în al treilea volum din colecţia *Legături istorice între popoarele U.R.S.S. şi român*, editat în comun de istorici români şi sovietici [46]. Relaţiile dintre Ţara Românească şi Poarta otomană în timpul lui Constantin Brâncoveanu pot fi astăzi mult mai amănunţit analizate decît în trecut datorită explorării arhivelor turceşti şi publicării, în urma acestor cercetări, a unor valoroase ediţii de documente [47].

În concordanţă cu interesul preponderent manifestat pentru aspectele economice şi sociale ale epocii brâncoveneşti, studiile apărute în anii '50—'60 au urmărit cu precădere aspecte fiscale şi agrare din domnia lui Constantin Brâncoveanu. Una dintre contribuţiile cele mai valoroase aparţine lui Haralambie Chircă, care a studiat cu minuţiozitate condica de venituri şi cheltuieli a vistieriei Ţării Româneşti între decembrie 1693 şi noiembrie 1603, publicată încă din 1873 de Constantin Aricescu [48]. Haralambie Chircă a distins două căi de percepere a dărilor: rupta şi temeiul. „Ruptoarea însemnează un regim special de uşurare a sarcinilor fiscale, acordat numai unor grupuri restrînse de oameni" [49]. Contribuabilii rămaşi în afara ruptorii erau incluşi în sistemul numit temei, „un termen tehnic cu semnificaţia unui element de bază de impunere [...]. El nu este acelaşi pentru toate judeţele, fiindcă nici acestea nu sînt la fel de întinse şi nici la fel de populate". Pentru stabilirea obligaţiilor fiscale ale unui judeţ pe bază de temei, acesta era înmulţit cu un coeficient fixat de vistierie, obţinîndu-se astfel „birul de lună" [50]. Aceste

[44] *Ibidem*, p. 204.
[45] Bucureşti, 1961, 960 p.
[46] *Исторические связи*, *loc. cit.*
[47] *Documente turceşti privind istoria României*, vol. I, *1455—1774*, ed. Mehmed Ali Mustafa, Bucureşti, 1976, p. 189 şi urm.; *Relaţiile ţărilor române cu Poarta otomană în documente turceşti (1661—1712)*, ed. Tahsin Gemil, Bucureşti, 1984; *Relaţiile româno-otomane (1711—1821). Documente turceşti*, ed. Valeriu Veliman, Bucureşti, 1984.
[48] „Revista istorică a arhivelor României", 1873.
[49] Haralambie Chircă, *Veniturile vistieriei lui Constantin Brâncoveanu după condica vistieriei*, în SMIM, vol. I (1956), p. 217.
[50] *Ibidem*, p. 218.

www.dacoromanica.ro

concluzii au folosit înțelegerii corecte a sistemului fiscal din timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu, ceea ce a permis identificarea originilor autohtone ale politicii de reformă din secolul al XVIII-lea.

După cum se știe, în ultima sa sinteză de *Istorie a românilor*, Nicolae Iorga a subliniat că ceea ce caracterizează secolul al XVIII-lea — sau mai exact epoca fanariotă — este politica de reformă desfășurată de domnie, ceea ce l-a determinat să denumească volumul consacrat acestei perioade „Reformatorii" [51]. Cercetările întreprinse pe baza materialului de arhivă care a fost tipărit apoi parțial în colecția tematică privind relațiile agrare, semnalată mai sus, au pus în lumină originile autohtone ale politicii de reformă, care și-a făcut debutul în sectorul fiscalității. Șerban Papacostea a stabilit însemnătatea reformei fiscale a lui Antioh Cantemir în Moldova (1700) și a lui Constantin Brâncoveanu în Țara Românească (1701). Profitînd de perioada de respiro oferită celor două țări de încheierea păcii de la Karlowitz (1699), cei doi domni au reorganizat sistemul fiscal, ambii folosind același principiu. „Dacă în Moldova schimbarea rapidă a domnilor nu a îngăduit urmărirea consecventă a acestei politici, domnia de lungă durată a lui Brâncoveanu a putut oferi condiții favorabile aplicării, cu mai multă continuitate și succes, a programului demografic, al cărui instrument era reforma fiscală. Caracteristica esențială a reformei lui C. Brâncoveanu a fost generalizarea, la întreaga populație a țării a ruptoarei" [52]. Același istoric a relevat continuitatea pe planul reformei fiscale între măsurile lui Constantin Brâncoveanu și Nicolae Mavrocordat [53], ceea ce a permis identificarea rădăcinilor românești ale politicii de reformă a domnilor fanarioți [54]. În cadrul aceluiași studiu, autorul a urmărit evoluția relațiilor agrare în timpul lui Constantin Brâncoveanu, stabilind cele două tipuri de obligații, corespunzătoare celor două categorii de țărani de pe domeniile boierești și mănăstirești: rumâni și oameni liberi cu învoială, cei dintîi având, în principiu, obligații nelimitate, ca urmare a situației lor de șerbi, ceilalți având-și fixate îndatoririle în muncă, natură și bani printr-un acord încheiat cu stăpînul moșiei, la așezarea pe pămîntul acestuia. Un interes deosebit prezintă paginile consacrate rumâniei în epoca lui Brâncoveanu, materialul documentar fundamentînd concluzia autorului că, departe de a fi fost o instituție pe cale de dispariție — așa cum a susținut Constantin Giurescu [55] — dimpotrivă, ea a îndeplinit un rol esențial în economia marelui domeniu. Așa se explică concurența acerbă dintre stăpînii de domenii pentru a-și asigura mîna de lucru necesară valorificării moșiilor lor, precum și practicile abuzive de trecere în categoria rumânilor a oamenilor liberi cu învoială. Un document de la Constantin Brâncoveanu din 20 septembrie 1713 este esențial pentru cunoașterea acestui din urmă proces: acordînd unor săteni din satul Rimești (județul Vîlcea) o carte de apărare de rumânie, care să-i pună la adăpost de pretențiile neîntemeiate ale mănăstirii Hurez, domnul îndreptățește cererea lor astfel: „Deci temîndu-să ei

[51] Nicolae Iorga, *Istoria românilor*, vol. VII, *Reformatorii*, București, 1938; idem, *Le despotisme éclairé dans les pays roumains au XVIIIe siècle*, în „Bulletin of the International Committee of Historical Sciences", IX (1937), p. 101—115.

[52] Șerban Papacostea, *Contribuție la problema relațiilor agrare în Țara Românească în prima jumătate a veacului al XVIII-lea*, în SMIM, vol. III (1959), p. 258.

[53] *Ibidem*, p. 260—262.

[54] Florin Constantiniu, *Pentru o tipologie a „Despotismului luminat" : exemplul românesc*, în „Analele Universității București", seria istorie, XXIX (1980), p. 61.

[55] Constantin Giurescu, *Studii de istorie socială*, București, 1943, p. 205; vezi critica acestui punct de vedere la Florin Constantiniu, Șerban Papacostea, *Aspecte ale rumâniei în ultimele decenii ale veacului al XVII-lea*, în „Revista arhivelor", III (1960), nr. 2, p. 226—247.

www.dacoromanica.ro

ca să nu-i învăluiască mănăstirea de rumânie vreodinioară, au altciniva în urma vieţii domnii méle, după cum mulţi cu vréme năpăstuiesc" [56].

Pornind de la rezultatele cercetărilor lui Şerban Papacostea privind reforma fiscală a lui Constantin Brâncoveanu şi politica agrară a domnului, caracterizată prin efortul de a împiedica aservirea silnică a ţăranilor liberi fără pămînt, Florin Constantiniu a conchis că: „Întîlnim, aşadar, în politica lui Constantin Brâncoveanu, germenii viitoarelor reforme ale domnilor fanarioţi: într-o fază mai dezvoltată în domeniul fiscalităţii, într-una incipientă în domeniul relaţiilor agrare" [57].

Un loc important în bibliografia noii istoriografii române consacrate epocii brâncoveneşti îl ocupă studiile privind politica externă a voievodului român. Pe primul plan s-au situat în anii '50 legăturile lui cu Rusia, demersurile întreprinse pe lîngă Curtea de la Moscova, în lupta de emancipare de sub suzeranitatea Porţii otomane [58].

Un progres remarcabil, în direcţia unei evaluări de ansamblu a politicii externe a lui Constantin Brâncoveanu a adus Virgil Cândea, mai întîi într-o mică sinteză de istorie a diplomaţiei româneşti [59], apoi în biografia stolnicului Constantin Cantacuzino [60].

O adevărată revelaţie a constituit-o descoperirea de către Ion Radu Mircea, în arhivele de la Atena, a Catastihului de venituri şi cheltuieli al lui Constantin Brâncoveanu din anii 1709—1714, izvor de cel mai mare interes, care dezvăluie preocupările domnului, atît în domeniul politic, cît şi în cel cultural. Graţie acestei surse s-a putut constata sprijinul material substanţial acordat de Constantin Brâncoveanu lui Antioh Cantemir în împrejurările deosebit de grele de după campania de la Prut din 1711 [61].

O sporire importantă a bazei de informaţie necesară cunoaşterii aprofundate a politicii externe brâncoveneşti a adus-o Paul Cernovodeanu, care a publicat numeroase scrisori inedite din corespondenţa diplomatică a voievodului român, păstrate în arhivele din România, Polonia şi Ungaria [62]. Aşa cum le caracterizează editorul însuşi, scrisorile voievodului român „reflectă neîndoios preocupările sale foarte diverse, cunoaşterea perfectă a realităţilor politice din ţările vecine şi grija sa permanentă de a asigura poziţia de neutralitate şi pace a principatului muntean în vîltoarea conflictelor ce opuneau pe otomani adversarilor lor sau pe imperiali supuşilor lor oropsiţi" [63].

[56] *Documente privind relaţiile agrare în veacul al XVIII-lea*, vol. I, *Ţara Românească*, Bucureşti, 1961, p. 259.

[57] Florin Constantiniu, *Relaţiile agrare din Ţara Românească în secolul al XVIII-lea*, Bucureşti, 1972, p. 101.

[58] Vezi de exemplu: Gh. S. Ardeleanu (Samuel Goldenberg), *Ştiri privitoare la istoria ţărilor române în corespondenţa împăratului Rusiei Petru I*, în „Studii şi cercetări de istorie medie", I (1950), nr. 1, p. 181—222; Gh. Georgescu-Buzău, *Un diplomat român la Moscova la începutul secolului al XVIII-lea; David Corbea Ceaușul*, în *Relaţii româno-ruse în trecut*, Bucureşti, 1957, p. 42—62; Constantin Şerban, *Legăturile stolnicului Constantin Cantacuzino cu Rusia*, în „Studii şi articole de istorie", II, Bucureşti, 1957, p. 237—254.

[59] Virgil Cândea, *Diplomaţia românească sub Constantin Brâncoveanu*, în *Pagini din trecutul diplomaţiei româneşti*, Bucureşti, 1966.

[60] Idem, *Stolnicul între contemporani*, Bucureşti, 1971, p. 29 şi urm.

[61] Ion Radu Mircea, *op. cit.*

[62] Paul Cernovodeanu, *Din corespondenţa diplomatică a lui Constantin Brâncoveanu*, I—IV, în „Revista arhivelor", an LXII (1985), vol. XLVII, nr. 1, p. 78—84 şi nr. 3, p. 338—343; an XLIII (1986), nr. 1, p. 305—307 şi nr. 3, p. 311—317; de adăugat Ioana Burlacu, Natalia Săndulescu, *O scrisoare a lui Constantin Brâncoveanu către Ludovic al XIV-lea*, în „Revista arhivelor", an LI (1974), vol. XXXVI, nr. 1—2, p. 305—307.

[63] Paul Cernovodeanu, *op. cit.*, I, p. 84.

www.dacoromanica.ro

Toate aceste contribuţii [64] fac parte dintr-una din direcţiile clasice de cercetare ale istoriografiei române, cercetări care reprezintă, sperăm, studii preliminare în vederea elaborării unei monografii consacrate marelui domn.

O abordare inedită, în spiritul celor mai noi direcţii de cercetare, a adus în studiul epocii brâncoveneşti Răzvan Theodorescu într-o cuprindere totalizantă, care asociază fenomenul economic, social, politic şi cultural şi caută în fenomenul artistic reflexele vieţii societăţii. Istoricul de artă plasează domnia lui Brâncoveanu în „epoca hotărîtoare a trecerii spre evul modern, fără cezuri, fără răsturnări spectaculoase, într-un lent, dar hotărît gest de sincronizare cu restul culturii europene" [65]. Răzvan Theodorescu relevă mobilitatea socială ce caracterizează epoca brâncovenească şi urmăreşte consecinţele ei pe planul culturii şi al artei. În accepţia dată de Edgar Papu barocului, adică a înţelegerii acestuia ca un tip de existenţă [66], cultura brâncovenească poate apărea ca reacţia de apărare — fastul prin compensaţie — a unei societăţi ameninţate cu înăbuşirea de dominaţia otomană [67]. În această perspectivă, strălucirea stilului brâncovenesc apare ca expresia unei poziţii defensive, a unei „explozii de strălucire" (Edgar Papu), a unei societăţi urmărite de sentimentul frustrării, generat de neputinţa unei împotriviri eficace în faţa dominatorului otoman.

Constantin Brâncoveanu nu a avut pentru istoriografia străină cota de interes acordată unui Ştefan cel Mare sau Mihai Viteazul şi faptul este firesc deoarece voievodul muntean nici nu a avut statura politică şi militară a acestor iluştri predecesori, nici nu a fost implicat în aceeaşi măsură ca cei doi domni citaţi mai sus în evenimentele diplomatice şi militare din Europa de sud-est.

În sintezele de istorie a României sau de istorie a Europei central răsăritene şi de sud-est, publicate peste hotare, cel care, în perioada interbelică, a acordat spaţiul cel mai larg românilor a fost Robert Seton-Watson. Pentru istoricul britanic, atît de interesat şi de ataşat de poporul român şi de istoria lui, Constantin Brâncoveanu „a asociat toată influenţa rudelor sale fanariote cu acel prestigiu legat încă de sîngele vechii dinastii a Basarabilor, din care descindea mama sa, şi care a mai avut şi avantajul de a dispune de o imensă avere personală, precum şi uimitoare însuşiri de fineţe diplomatică şi disimulare. Faptul că s-a menţinut pe tron douăzeci şi şase de ani în mijlocul unui război şi a unei instabilităţi constante nu este în sine o realizare neînsemnată. Politica lui a fost o oscilare continuă, dar precaută, între Poartă, Imperiu, Polonia şi Rusia, pe care o vedem înaintînd rapid în primul plan" [68].

Robert Seton-Watson, reprezentant al pozitivismului istoriografic, a dat, cum era de aşteptat o relatare de caracter evenimenţial despre politica externă a domnului muntean (în întreaga lucrare, autorul este foarte puţin preocupat de aspectele de politică internă), în care accentul este pus pe abilitatea diplomatică a voievodului, pentru a ajunge însă la o concluzie falsă: „Constantin

[64] De amintit în acest sens studiul lui Paul Cernovodeanu, *Imre Thököly et ses liens avec les Pays Roumains*, în RRH, tom XXI (1982), nr. 1, p. 59—68, care relevă politica de neutralitate activă, între Imperiul otoman şi adversarii săi, practicată de Constantin Brâncoveanu, Constantin Cantemir şi fiul său, Antioh.

[65] Răzvan Theodorescu, *Civilizaţia românilor între medieval şi modern. Orientul imaginii (1550—1800)*, vol. II, Bucureşti, 1987, p. 63.

[66] Edgar Papu, *Barocul ca tip de existenţă*, vol. I—II, Bucureşti, 1977.

[67] Cf. Florin Constantiniu, *Sensibilităţi şi mentalităţi în societatea românească a secolului al XVII-lea*, în „Revista de istorie", tom XXXIII (1980), nr. 1, p. 147—157.

[68] R. W. Seton-Watson, *A History of the Roumanians, from Roman times to the completion of unity*, Cambridge, 1934, p. 90.

www.dacoromanica.ro

Brâncoveanu încercase întotdeauna să fie de partea celui mai puternic, să fie în echilibru între părţile în conflict, pentru a se asigura împotriva oricărui accident, dar această lipsă de principii sau de forţă morală l-a lăsat, în cele din urmă, fără prieteni" [69]. Faptul că domnul român a desfăşurat o politică de echilibru între Poartă otomană şi puterile creştine este un lucru sigur, dar a deduce de aici, că promotorul unei astfel de politici era „lipsit de principii sau forţă morală" înseamnă a face o naivă confuzie de planuri, căci, fără a elimina etica din politică, este limpede pentru orice analist al istoriei relaţiilor internaţionale că echilibrul între forţe aflate în conflict, atunci cînd ele te ameninţă cu supunerea sau distrugerea, este singura soluţie de supravieţuire. Desigur, este regretabil că istoricul scoţian (altfel cercetător obiectiv al istoriei româneşti) nu a înţeles mobilurile diplomaţiei lui Constantin Brâncoveanu, aşa cum fuseseră ele prezentate, de pildă, de un Constantin Giurescu [70].

Fără a exagera cîtuşi de puţin, putem afirma că istoricul străin care s-a preocupat cel mai atent de Brâncoveanu şi epoca sa a fost italianul Mario Ruffini, care a urmărit în special influenţa italiană în societatea munteană din timpul marelui domn [71]. Pentru Ruffini — preocupat, cum era şi normal, dat fiind tema aleasă, de stolnicul Constantin Cantacuzino, fost student al Universităţii din Padova — epoca brâncovenească a avut în istoria românilor caracteristici care fac din ea un echivalent al Renaşterii: „Cei douăzeci şi şase de ani ai domniei voievodului pot fi comparaţi sub aspect cultural cu Renaşterea noastră: găsim aceeaşi febrilă cercetare a vechilor cărţi vestite în lumea ortodoxă şi acelaşi spirit critic care supune propriilor inducţii faptele, chiar pe cele mai cunoscute, pentru a le cerceta esenţa intimă [...]. Întreaga viaţă publică a epocii brâncoveneşti se inspiră dintr-un sentiment de linişte şi majestate demnă, aureolată de artă şi de cultură, dominate de spiritele mari ale lui Brâncoveanu şi Cantacuzino" [72]. Mario Ruffini a urmărit cu mare erudiţie contactele societăţii româneşti cu Italia în epoca brâncovenească, pentru a releva influenţa exercitată de cultura şi arta italiană în lumea românească (în afara stolnicului Constantin Cantacuzino, în a cărui formaţie intelectuală anii padovani au jucat un rol esenţial, sînt amintiţi secretarul italian al domnului A.M. del Chiaro, profesorii de la Academia domnească de la Sf. Sava, care au studiat în Italia, influenţa italiană în arhitectură, pictură, argintărie etc.). Desigur, Ruffini a avut în vedere proporţiile, atunci cînd a făcut analogia între Renaşterea italiană şi epoca brâncovenească, dar, chiar şi cu această precizare, caracterizarea sa nu poate fi acceptată dacă socotim Renaşterea nu numai ca un avînt cultural, dar un proces complex, în cadrul căruia schimbărilor din cadrul relaţiilor social-economice — apariţia capitalismului şi dezvoltarea clasei burgheze — le corespund fenomene în cadrul suprastructurii — concepţia umanistă şi marea înflorire a artelor. Astfel de fenomene nu au caracterizat epoca brâncovenească, şi chiar dacă „oameni noi" (Răzvan Theodorescu) au avut acces spre zonele cele mai înalte ale societăţii româneşti, faptul a rămas de domeniul individualului şi nu a căpătat proporţii sociale.

Cu un titlu uşor modificat, Mario Ruffini a reluat problema influenţei italiene în epoca brâncovenească într-o cercetare de proporţii mult mai

[69] *Ibidem*, p. 100.

[70] Vezi mai sus, p. 12—13.

[71] Mario Ruffini, *L'influenza italiana in Valacchia nell'epoca di Constantin-Vodă Brâncoveanu (1688—1714)*, Milano [1933].

[72] *Ibidem*, p. 27.

www.dacoromanica.ro

ample [73]. Autorul şi-a lărgit în mod remarcabil informaţia şi a reconstituit migălos contactele culturale româno-italiene, precum şi influenţa italiană în cultura românească. Fără a fi avut ca obiectiv domnia lui Constantin Brâncoveanu, învăţatul italian a făcut o analiză comprehensivă a politicii externe a voievodului român; „Politica lui Brâncoveanu nu s-a subordonat, în acţiunile ei, ideilor preconcepute, dogmatice, ci a urmărit întotdeauna ca linie de conduită realizarea intereselor voievodatului care se schimbau mereu, după capriciile sultanului sau calculele politice ale Curţii de la Viena. Din această cauză acţiunea lui apare întotdeauna oscilantă, uneori echivocă, cînd voia ca obiectivele lui să nu fie descoperite [. . .]. Diplomaţia lui se afla în tergiversare şi în folosirea bunului său simţ înnăscut; în realitate, nici o altă diplomaţie nu ar fi fost bună într-o perioadă istorică în care evenimentele şi poziţiile marilor puteri se schimbau din zi în zi" [74]. Mario Ruffini este fără îndoială unul din cei mai buni analişti ai politicii externe a lui Constantin Brâncoveanu, iar lucrarea sa a constituit cea mai importantă contribuţie străină din perioada postbelică la cunoaşterea epocii brâncoveneşti.

În acelaşi domeniu al influenţelor culturale străine se află şi cercetările istoricului grec Athanasios Karathanasis, care a urmărit prezenţele culturale greceşti în epoca brâncovenească. Subliniind sprijinul acordat de voievodul român culturii neoelenice, el îşi însuşeşte şi reproduce opinia predecesorului său în acest domeniu, Cleobul Tsourkas, potrivit căruia Brâncoveanu „a fost unul din cei mai generoşi Mecena ai literelor greceşti în Ţara Românească, putînd fi comparat cu Cosimo dei Medici din Florenţa pentru renaşterea din Balcani" [75]. O atenţie deosebită a acordat Karathanasis activităţii desfăşurate de învăţatul grec Ioan Cariofil [76], al cărui spirit înnoitor în viaţa culturală a societăţii brâncoveneşti a dat un puternic impuls interesului pentru cultură. După moartea lui, reacţia conservatoare reprezentată de Dositeu Notaras nu a putut totuşi anula moştenirea lui Cariofil [77].

Creşterea interesului pentru Europa de sud-est, pe măsură ce atenţia opiniei publice internaţionale se concentra asupra evenimentelor politice din această zonă, a dus la înmulţirea lucrărilor de sinteză consacrate istoriei popoarelor sud-est europene. În paginile lor, Constantin Brâncoveanu este menţionat, mai ales, în legătură cu campania lui Petru I (încheiată cu înfrîngerea de la Stănileşti 1711) şi cu instaurarea regimului fanariot. Astfel, istoricul american L. S. Stavrianos, într-o amplă sinteză de istorie a Balcanilor, după căderea Constantinopolului (1453), relevă eşecul planului de a conjuga coborîrea armatei ruse spre Dunăre cu o revoltă a popoarelor sud-est europene supuse Porţii. El subliniază că dintre acestea „numai românii din Principate erau în poziţia de a coopera cu ruşii" [78]. Autorul aminteşte de alianţa lui Dimitrie Cantemir cu ţarul şi arată că, spre deosebire de domnul Moldovei,

[73] Mario Ruffini, *L'influsso italiano in Valacchia nell'epoca di Constantino-Vodă Brâncoveanu (1688—1714)*, München, 1974 (Societas Academica Dacoromana, Acta Historica, t. XI).

[74] *Ibidem*, p. 31.

[75] Cleobul Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'œuvre de Théophile Corydalée (1570—1646)*, ed. a II-a, Salonic, 1967, p. 127 (apud A. Karathanasis, *Des Grecs à la cour de Constantin Brâncoveanu, voévod de Valachie (1688—1714)*, în „Balkan Studies", vol. 16, nr. 1 (1975), p. 57).

[76] Cf. Demostene Russo, *Studii istorice greco-române*, vol. I, Bucureşti, 1939, p. 183—191.

[77] Athanasios Karathanasis, Οἱ Ἕλληνες λόγιοιστὴ Βλαχία *(1670—1714)*, Salonic, 1982; vezi şi Paul Cernovodeanu, M. Carataşu, *Lettres du prince de Valachie Constantin Brancovan aux savants grecs Jean et Ralakis Caryophyllis*, în RESEE, tom XIV (1976), nr. 1, p. 143—164.

[78] L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, New York, 1961, p. 180.

www.dacoromanica.ro

Brâncoveanu „avea o armată însemnată şi provizii abundente", dar că, în pofida mai vechilor sale contacte cu Petru I, nu s-a alăturat acestuia şi a sfîrşit prin a satisface cererile turcilor. „Dificultatea principală — arată L. S. Stavrianos — consta în faptul că o răscoală în Balcani nu avea şanse fără o invazie rusă în forţă şi cea din urmă nu avea, la rîndul ei, şanse atît timp cît Petru plasa Baltica pe primul loc şi Balcanii pe al doilea" [79]. „Defecţiunea lui Dimitrie Cantemir şi oscilaţiile lui Constantin Brâncoveanu au determinat Poarta otomană să introducă regimul fanariot" [80].

Mai amănunţit tratează domnia lui Constantin Brâncoveanu istoricul american Peter Sugar. Şi el subliniază însuşirile diplomatice ale voievodului muntean, care „nu numai că a trebuit să manevreze între patru puteri, fără nici un ajutor din partea Moldovei, dar şi printre mai multe grupări boiereşti. Că în aceste împrejurări a putut să se menţină pe tron douăzeci şi şase de ani este cea mai bună dovadă a extraordinarei sale abilităţi diplomatice" [81]. Istoricul american consideră că Brâncoveanu are meritul de a fi salvat Ţara Românească de situaţia dramatică prin care a trecut Moldova, atacată sau străbătută de oştile otomane, tătare, polone şi ruse. „Brâncoveanu şi-a salvat ţara de greutăţi chiar mai mari decît acelea în care a fost silit să o plaseze prin jocul său periculos, un joc care nu ilustrează atît de mult caracterul său sinuos şi ambiţiile sale, cît situaţia imposibilă în care se găseau Principatele dunărene îndată ce a eşuat atacul turc împotriva Vienei în 1683" [82].

Politica externă a lui Brâncoveanu a preocupat istoriografia rusă şi sovietică, în care mult timp s-a manifestat o neînţelegere pentru conduita lui în timpul campaniei de la Prut a ţarului Petru I, domnul român fiind prezentat drept una din cauzele — dacă nu chiar cauza principală — a înfrîngerii armatei ruse, prin faptul de a nu i se fi alăturat. Această poziţie a fost revizuită de L. E. Semionova, care susţinuse şi ea iniţial acest punct de vedere [83]. Într-un documentat studiu consacrat relaţiilor lui Şerban Cantacuzino şi Constantin Brâncoveanu cu Rusia, ea a oferit o imagine nuanţată a politicii externe a celui din urmă: „În năzuinţa sa de a elibera Ţara Românească, Brâncoveanu ducea o politică de manevrare, care era justificată de condiţiile în care se găsea micul său principat, înconjurat de state puternice. În timpul războiului dintre Liga sfîntă şi Turcia, pînă la pacea de la Carlovăţ, Brâncoveanu a manevrat între Austria şi Turcia. Însă, pe măsură ce Austria îşi manifesta tot mai vizibil tendinţa de cotropire faţă de Ţara Românească, Brâncoveanu a început să încline spre o alianţă cu Rusia" [84].

Un anumit regres în înţelegerea situaţiei dificile a lui Constantin Brâncoveanu găsim în sinteza de istorie a României redactată recent de un colectiv de istorici sovietici (capitolele privind epoca brâncovenească aparţin aceleaşi L. E. Semionova). După ce se arată că această perioadă este caracterizată prin „stabilizarea economică a principatului şi întărirea autorităţii dom-

[79] *Ibidem.*

[80] *Ibidem*, p. 181.

[81] Peter Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule (1354—1804)*, Seattle, Londra, 1977, p. 131 (History of East-Central Europe, vol. V).

[82] *Ibidem.*

[83] L. E. Semionova, *Из истории румыно-русских связей в конце XVII—начале XVIII*, în „Вестник Московского университета", Ист-филол, серия, 1958, p. 159—180.
1958, p. 159—180.

[84] Eadem, *Stabilirea legăturilor diplomatice permanente între Ţara Românească şi Rusia la sfîrşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea*, în „Romanoslavica", V (1962), p. 36; autoarea subliniază renunţarea la evaluarea negativă a politicii lui Brâncoveanu, *ibidem*, p. 49, nota 2.

www.dacoromanica.ro

nești" [85], autoarea consideră că „politica sa (a lui Brâncoveanu — n.n.) nu a fost consecventă" și că în timpul campaniei din 1711 „el a manifestat nehotărîre în privința trecerii de partea Rusiei" [86]; știm însă că a fost vorba nu de „nehotărîre", ci de o realitate politico-strategică, pe care domnul român a sesizat-o corect și a acționat ca atare.

Se constată, la capătul acestei prezentări, că domnul Țării Românești, Constantin Brâncoveanu, a fost perceput în istoriografie în cinci ipostaze; martirul, diplomatul, precursorul politicii de reformă, patronul cultural, reprezentantul tipic al sensibilității baroce. În funcție de contextul istoriografic, una sau alta din fațetele acestei personalități complexe a fost mai puternic luminată de reflectorul investigației istoricului. Însumarea lor într-o singură monografie este mai necesară ca oricînd.

[85] *Краткая история Румынии*, sub red. lui V. N. Vinogradov, Moscova, 1987, p. 80.
[86] *Ibidem*, p. 114.

www.dacoromanica.ro

Aspecte economice din Țara Românească în epoca brâncovenească

Constantin Bălan

Personalitatea voievodului Constantin Brâncoveanu, epoca și împrejurările istorice în contextul cărora s-a desfășurat viața în Țara Românească de la 1688—1714 au oferit cercetătorilor un amplu cîmp de investigație [1]. Studii valoroase au fost consacrate și unor aspecte sociale [2] și economice, cu deosebire meșteșugurilor [3], negoțului [4], evoluției așezărilor urbane [5], dar și a satelor [6], care au făcut posibilă cunoașterea — în mai bună măsură — a proceselor petrecute în structurile statului.

Privită în întreaga ei complexitate de preocupări, atît în sfera agrară, cît și în aceea a exploatării bogățiilor solului și subsolului, a producției de mărfuri, dar și a schimbului de bunuri pe piața internă sau a comerțului extern, a circulației bănești, a transporturilor, viața economică dobîndește înțelesuri mai adînci. Acestea pot fi mai bine deslușite dacă sînt corelate evoluției societății românești în ansamblul ei, evenimentelor sub impactul cărora s-au aflat.

[1] Cf. Șt. Ionescu și P. I. Panait, *Constantin vodă Brîncoveanu. Viața. Domnia. Epoca*, Buc., 1969; cf. și C. Șerban, *Constantin Brîncoveanu*, Buc., 1969; să se vadă și referințele bibliografice la P. Cernovodeanu și C. Rezachevici, *Înfăptuiri și perspective în medievistica românească*, în RI, 33 (1980), nr. 7—8, p. 1281—1379; cf. de asemenea *Bibliografia istorică a României*, V, 1974—1979, Buc., 1980, și *ibidem*, VI, 1979—1984, Buc., 1985.

[2] Aspecte importante ce se corelează cercetării noastre au fost relevate în studiul lui Ș. Papacostea, *Contribuție la problema relațiilor agrare în Țara Românească în prima jumătate a veacului al XVIII-lea*, în SMIM, 3 (1959), p. 233—314; cf. și Fl. Constantiniu, *Relațiile agrare din Țara Românească în secolul al XVIII-lea*, Buc., 1972; Șt. Ștefănescu și D. Mioc, *Țărănimea din Țara Românească și Moldova în veacul al XVII-lea*, în RI, 32 (1979), nr. 12, p. 2285—2301.

[3] Cf. Șt. Olteanu și C. Șerban, *Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în evul mediu*, Buc., 1969.

[4] Cf. Lia Lehr, *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, în S, Ist., 21 (1968), nr. 1, p. 29—51; P. Cernovodeanu, *Comerțul țărilor române în secolul al XVII-lea*, în RI, 33 (1980), nr. 6, p. 1071—1097; Adina Berciu-Drăghicescu și D. Ciobotea, *Les participants au trafic commercial des XVIIe—XVIIIe siècles en Oltenie*, în AUB, Ist., 36 (1987), p. 48—58; B. Murgescu, *Impactul conjuncturii europene asupra comerțului românesc în a doua jumătate a secolului al XVII-lea* (I), în RI, 41 (1988), nr. 5, p. 514 — 524.

[5] Lia Lehr, *Aspecte urbanistice și forme de proprietate în orașele Moldovei și Țării Românești (secolele XVI—XVII)*, în RI, 33 (1980), nr. 1, p. 63—79; cf. și bibliografia citată la nota 1, pentru studiile lui Const. C. Giurescu, C. Șerban, G. Potra, N. Simache, N. Stoicescu, D. Ionescu, Gh. Pârnuță ș.a. și N. Bănică-Ologu, *Dinamica structurilor sociale și proiecția spațială a relațiilor de producție, în Rîmnicul medieval*, în „Stud. Vîlcene", VII (1985), p. 43—52; P. Popa, P. Dicu, S. Voinescu, *Istoria municipiului Pitești*, Buc., 1988.

[6] Cf. și informația comunicată de noi, *Structurări în regimul proprietății obștilor sătești din Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVII-lea și la începutul veacului următor*, în RI, 39 (1986), p. 962—980, mai ales pentru studiile lui Șt. Ștefănescu și D. Mioc, H. H. Stahl, P. P. Panaitescu, G. Potra, N. Simache, V. Cărăbiș, G. Pârnuță ș.a.

www.dacoromanica.ro

Fără a insista asupra implicațiilor pe care le-a avut pe plan intern accentuarea dominației otomane, după inlăturarea lui Mihail al III-lea Radu (1658—1659) din domnie, in condițiile desfășurării deselor campanii ale Porții, iar apoi — după 1688 și ale imperialilor — vom releva că sub povara cererilor Imperiului otoman și ale austriecilor, regimul fiscal și obligațiile stabilite pentru contribuabili au avut consecințe deosebit de grele, in special asupra populației rurale. Confruntați cu dificultăți, o bună parte din locuitorii satelor neaservite, chiar și din orașe, sub presiunea exercitată de stăpinitorii de moșii și de capital și-au pierdut parțial sau in totalitate pămintul, proprietățile, cei mai mulți dintre aceștia reușind să-și păstreze libertatea [7]. Incorporarea ocinilor megieșilor, a altor moșii, vindute sub impulsul trebuințelor bănești, in domeniile domniei, ale boierimii și mănăstirilor, a unor slujbași localnici, meseriași sau negustori a condus nu numai la crearea unor mari disponibilități de pămint pentru muncile agrare, ci și a miinii de lucru pe care țăranii neaserviți, lipsiți de mijloace suficiente de trai, o ofereau stăpinitorilor de moșii [8].

Pentru valorificarea intinsului fond funciar, existent in epocă, proprietarii de terenuri agricole, laici și clerici, vor putea beneficia nu numai de aportul rumânilor sau robilor lor, care le datorau ascultare, ci și de al *cnezilor fără ocină*, pe baza invoielilor cu aceștia, reglementate pe calea *dijmei*, a *adetului*, așadar prin muncă și nu ca urmare a dependenței personale.

Preocupați nu numai să-și asigure traiul, să-și mențină condiția de oameni liberi, țăranii care și-au pierdut pămintul, alături de locuitori din alte straturi ale populației, slujitori, dregători și slujbași localnici și-au sporit interesul pentru activități agrare, viticultură, pomicultură, pe moșiile stăpinitorilor, o parte din roadele obținute fiind destinate schimbului pe piață.

Creșterea la proporții impresionante a cantității de cereale și a altor bunuri solicitate pentru aprovizionarea oștilor turcești, ale imperialilor [9] sau chiar ale „grofului" Thököli [10], care a avut consecințe grele pentru țară, a determinat atit domnia, cit și boierimea, mănăstirile și pe alți posesori de loturi agricole să extindă zonele de cultură in vederea introducerii a tot mai multe produse in circuitul economic, să creeze unele rezerve de grine, păstrate in depozite anume amenajate [11].

Pornind din spre sfirșitul sec. al XVII-lea, mai ales după reglementarea raporturilor dintre Imperiul otoman și austrieci, prin pacea de la Karlowitz din 1699, viața economică a cunoscut o vizibilă invigorare, cu deosebire in principalele centre urbane și de trafic comercial, fapt care a contribuit la dezvoltarea relației marfă-bani, la accentuarea circulației monetare in cuprinsul țării [12].

[7] Cf. și cele relevate de noi, *art. cit.*

[8] Cf. și Fl. Constantiniu, *op. cit.*, p. 83—84.

[9] Cf. Ș. Papacostea, *art. cit.*, p. 231, 239—240 și 241—242; cf. și Șt. Ionescu și P. I. Panait, *op. cit.*, p. 61—63.

[10] Să se vadă și unele observații la P. Cernovodeanu, *Imre Thököly et ses liens avec les Pays Roumains*, in RRH, 21 (1982), nr. 1, p. 59—68; in doc. din 1691 febr. 4 se arată că pe vremea cind „au ernat grohul in țară" a fost „lipsă mari di piine, ob(rocul) Buzăului ughi 1" (Arh. St. Buc., (= ASB) Ep. Buzău, XLVIII/59).

[11] Cf. și Ș. Papacostea, *art. cit.*, p. 239—240; pentru existența gropilor de cereale, cf. și doc. din 1690 mai 15 (ASB. Microfilm, Ungaria, rola 630, cadrul 708), doc. din 1692 april. 10 (*ibidem*, D.I. — CMLXXIII/1), doc. din 1710 iunie 8 (*ibidem*, D.I. — MDCLVIII/22) ș.a.

[12] Cf. și Ș. Papacostea, *art. cit.*, p. 258—259; să se vadă și Șt. Ionescu și P. I. Panait, *op. cit.*, p. 55; L. Lehr, *Camăta în Țara Românească pînă în secolul al XVIII-lea*, in S, Ist., 23 (1970), nr 4, p. 693—715; P. Cernovodeanu, *art. cit.*, în RI, 33 (1980), nr. 6, p. 1071.

www.dacoromanica.ro

Este vremea în care în sfera producției meșteșugărești se înregistrează o evoluție progresivă [13], cînd volumul comerțului intern este în creștere, iar cel deschis spre lumea europeană cunoaște noi valențe [14], realități ce reflectă coordonatele vieții socio-economice din Țara Românească în epoca voievodului Brâncoveanu.

Reformele inițiate de principele muntean, în plan financiar, în special generalizarea încasării dărilor la sate, din 1701, prin practica *ruptorii* [15], au stabilit mai exact sarcinile bănești datorate de marea masă a contribuabililor și etapele în care acestea trebuiau plătite la vistieria domnească, ceea ce a condus și la eliminarea — în bună măsură — a abuzurilor săvîrșite de numeroșii dregători cu rosturi fiscale [16]. Aceasta a și favorizat de altfel repopularea unor așezări situate în zona de cîmpie, risipite din cauza oștilor străine și a greutăților ce-i apăsau pe locuitorii lor.

Prospectarea bogatului material documentar din anii 1688—1714 dezvăluie schimbările produse în structurile sociale din mediul rural și urban, rolul tot mai însemnat pe care l-au avut locuitorii din straturile active ale populației în viața economică a țării, în dezvoltarea raportului sat-oraș-stat [17]. Sînt date și fapte ce lasă să se întrevadă aspecte caracteristice ale evoluției societății feudale românești în pragul veacului al XVIII-lea [18], cînd trebuința de bani și de produse, atît pentru consumul intern, cît și pentru satisfacerea cererilor insistente, adesea neprevăzute, ale Porții sau pentru asigurarea schimbului pe piața externă, au polarizat deopotrivă interesele domniei, ale boierimii și ale altor categorii sociale spre făgașuri și activități aducătoare de venituri.

Sume importante destinate nu numai vistieriei țării, dar și cămării voievodului aveau să fie dobîndite pe calea arendării vămilor, a vînzării vinului, a încasării unor taxe stabilite pentru comerțul cu diferite bunuri [19] ș.a., în afară de acelea realizate de Constantin Brâncoveanu din valorificarea roadelor de pe întinsul său domeniu [20].

Avuția stăpînitorilor de moșii, cum erau Cantacuzinii sau alți mari dregători, mai ales din rîndul acelora înrudiți cu voievodul, a deținătorilor de capitaluri a înregistrat acum sensibile creșteri nu numai de pe urma funcțiilor lor și a slujbelor înfăptuite, dar și din veniturile pămîntului pe care-l posedau, lucrat, în parte, și cu munca rumînilor [21], a robilor țigani.

[13] Cf. și Șt. Olteanu, *Locul și rolul orașului București în contextul producției meșteșugărești din Țara Românească în evul mediu*, în „București", Mater. ist. muz., 8 (1971), p. 111—116; idem, *Locul și rolul orașului Pitești în contextul producției meșteșugărești urbane din Țara Românească în evul mediu*, în Stud. com., Pitești, 4 (1972), p. 272—273.

[14] Cf. și observațiile lui P. Cernovodeanu, *art. cit.*

[15] Să se vadă și cele relevate de H. Chircă, *Veniturile vistieriei lui Constantin Brîncoveanu după condica vistieriei*, în SMIM, 1 (1956), p. 217 și urm.; cf. și D. Mioc, *La répartition des charges fiscales et le poids de la fiscalité sur les différents groupes sociaux et économiques à la fin du XVIIe siècle en Valachie*, în *L'impôt dans le cadre de la ville et de l'État. Collection Histoire, nr. 13* [Bruxelles], 1966, p. 296, 298, 302 și urm.

[16] Cf. și Ș. Papacostea, *art. cit.*, p. 255 și urm.

[17] Cf. și cele relevate de noi, *art. cit.*

[18] Să se vadă și *Istoria României*, III, Buc., p. 42—95.

[19] Cf. și I. Radu Mircea, *Un document inedit scris de Constantin Brîncoveanu. Catastihul-jurnal*, în MI, 13 (1979), nr. 7 (148), p. 29—31; idem, *Constantin Brîncoveanu. Însemnări de taină*, în Manuscriptum, 16 (1985), nr. 4 (61), p. 7—10; «Catastih de toate veniturile domniei...», *ibidem*, p. 10—33.

[20] Cf. și cele relevate de noi, *art. cit.*, p. 968.

[21] Cf. și Fl. Constantiniu și Ș. Papacostea, *Aspecte ale ruminiei în ultimele decenii ale veacului al XVII-lea*, în RA, 3 (1960), nr. 2, p. 226—247.

www.dacoromanica.ro

Accentuarea preocupărilor în sfera vieții economice avea să ofere un suport mai trainic domniei în eforturile depuse pentru apărarea autonomiei Țării Românești, ceea ce a dat noi dimensiuni raporturilor românilor cu lumea europeană și a făcut posibilă afirmarea — la dimensiuni nemaiîntîlnite pînă atunci — în acest spațiu, de puternice interferențe și confluențe, a culturii și artelor, tărîm în care se fac simțite atîtea deschideri către modernitate [22].

Așadar, în abordarea problematicii activităților economice din domnia lui Constantin Brâncoveanu, în timpul căruia statul de la nord de Dunăre a atras privirile și interesele multor negustori, meșteșugari, oameni de afaceri ș.a. locuitori din sud-estul Europei, din Orientul Apropiat și din alte zone, o bună parte dintre ei aflînd aici o nouă patrie, trebuie să se țină seama cu deosebire de elementele și aspectele ce le pot conferi un mai adînc înțeles.

◇

Dacă ne referim la *viața și economia agrară* în această vreme în care structurile socio-economice sînt marcate de o mai mare mobilitate, cînd din rîndul categoriilor largi ale populației se afirmă noi dregători localnici, slujitori, fruntași ai meșteșugarilor, negustorilor ș.a., lumea satelor, în special din așezările megieșilor cunoaște însemnate structurări odată cu diminuarea posesiunilor, a veniturilor, în condițiile sărăcirii comunităților rurale, ceea ce a condus, uneori, chiar la pulverizarea lor [23].

Ca o consecință a acestei situații în diferite așezări cu pămînt fertil, cu alte resurse și mijloace aducătoare de venituri, care au atras interesul posesorilor de capitaluri, termenul de „moșnean" va fi atribuit noilor stăpînitori al loturilor de teren vîndute de țărănimea liberă, și anume unor mari negustori, dregători, slujitori, meseriași [24] ș.a.

Treptat, o bună parte din locurile de arătură, heleșteele, iazurile, morile, grădinile, livezile, fînețele, viile cu crame, vor fi acaparate de domnie, boierime, de mănăstiri, de locuitorii din straturile active ale populației, aceștia din urmă — dar nu numai ei — folosindu-se și de calea înfrățirilor cu locuitorii satelor [25]. De aceea unii călători străini socoteau că țăranii și robii erau acum în totalitate la dispoziția clasei stăpînitoare [26].

O privire analitică asupra vieții rurale [27] relevă menținerea încă a așezărilor megieșilor, care reprezentau aproximativ o treime din totalul celor existente [28], de asemenea prezența a tot mai mulți țărani liberi, dar fără pămînt, nevoiți să lucreze în regimul dijmei sau al clăcii, pe moșiile mănăstirești și ale boierimii [29].

Fiind obligate să vîndă părți însemnate din moșiile lor, cetele moșnenești pierdeau veniturile acestora, care, în anumite cazuri, așa cum o atestă

[22] Cf. R. Theodorescu, *Civilizația românilor între medieval și modern. Orizontul imaginii (1550—1800)*, II, Buc., 1987, p. 63 și urm.

[23] Cf. I. Ionașcu, *Din lupta țărănimii dimbovițene în secolele XVII—XX împotriva cotropirii feudale*, în Acta Valachica, 7 (1975), p. 216.

[24] Cf. și cele amintite de noi, *art. cit.*, p. 969—970.

[25] Cf. *ibidem*, p. 970, relația despre neguțătorul Antonie Burnaz; să se vadă și informația actului din 1702 ian. 10 (la ASB, Mitrop. Țării Rom., XVII/46) cu privire la Mihul lumînărarul.

[26] Cf. relația lui Edmund Chishull, din 1702, în *Călători străini despre țările române*, VIII, Buc., 1983, p. 200.

[27] Cf. referințele bibliografice la Șt. Ștefănescu și D. Mioc, *art. cit.*

[28] Să se vadă și H. H. Stahl, *Les anciennes communautés villageoises roumaines—asservissement et pénetration capitaliste*, București—Paris, 1969, p. 23; cf. și observațiile la Șt. Ștefănescu și D. Mioc, *art. cit.*

[29] Cf. *ibidem*, p. 2 289.

www.dacoromanica.ro

actul din 1708, pentru așezarea rurală de la Coca, de pe apa Slănicului, jud. Buzău, erau adunate din pomet, finuri, lacuri, din cînepiști — lucrate în dijmă —, din ghindă, din sărării, din stîni[30]. Ei erau preocupați să păstreze chiar și suprafețe restrînse din pămînturile pe care le înstrăinau[31], pentru a menține siliștile ca să nu se spargă satele[32], fapt ce corespundea uneori și intereselor proprietarilor de a avea asigurată astfel forța de muncă trebuitoare.

Imaginea reflectată de izvoarele narative din ultimele decenii ale secolului al XVII-lea privind frumusețile și bogățiile țării, atestă că aceasta era „roditoare" și „îmbelșugată"[33], că veniturile cele mai importante le aduceau grînele, vinurile, animalele domestice, mierea, care, în timp de pace, puteau îndestula și alte popoare[34]. Și nu numai atît, ținînd seama de faptul că populația folosea pentru consum și untdelemnul, tot felul de poame, mazărea, bobul[35] ș.a. Ele erau produsul muncii depuse de țărănimea liberă sau dependentă, atît pe loturile lor „de hrană", cît și pe domeniile stăpînitorilor de pămînt.

În funcție de zonele geografice în care fiinţau cele circa 2 800 de sate din Țara Românească atunci, locuitorii lor erau ocupați sau se îndeletniceau cu tradiționalele practici: agricultura, viticultura, pomicultura, creșterea animalelor, albinărit, păstorit, vînătoare, pescuit ș.a.

Ogoarele erau pregătite prin arături și semănături — ce se efectuau toamna — pentru cultura grîului și primăvara — pentru mei, porumb sau grîul turcesc[36] ș.a.

Numeroase surse fac referiri la cei ce se hrăneau cu *plugul* sau cu *coasa*, mai ales pe moșiile lucrate în „dijmă" sau „clacă", cu propriile lor unelte, urmînd a se tocmi cu proprietarii de pămînt „dentr-acéste 2 lucruri"[37].

La 16 iunie 1710, locuitorii din Șovîrcu, ținutul Vlașca, aparținînd mitropoliei, făgăduiau înaltului ierarh Antim al Țării Românești că vor ara în fiecare an aici cîte *20 de kile* de grîu, pe care aveau să-l secere, să-l treiere și să-l aducă la amintitul lăcaș, de unde urmau să primească și sămînța trebuitoare[38].

Obligațiile de clacă prestată de locuitorii neaserviți, care se așezau pe pămînt boieresc sau mănăstiresc erau stabilite la patru zile pe an și anume, două pentru munci efectuate cu plugul și alte două zile pentru lucru „la ce ne-ar pune", cum se angajau la 1702, slujitorii din Făcăianii Ialomiței, față de egumenul m-rii Cotroceni[39].

[30] Cf. N. A. Constantinescu, *Acte și monumente buzoene*. Partea I (cu o bibliografie istorică), Buc., 1941, p. 19—21.

[31] La Coca, localnicii au păstrat temporar 269 stînjeni (cf. *ibidem*).

[32] Fapt relevat încă din deceniile precedente domniei lui Constantin Brâncoveanu; cf. actul din 1667 nov. 10, pentru Lipereşti, jud. Ialomița, la ASB, M-rea Radu Vodă, XLII/41).

[33] Cf. relația anonimă engleză, în *Călători străini despre țările române*, VII, Buc., 1980, p. 511.

[34] Cf. relația generalului Federigo Veterani, în *vol. cit.*, p. 476.

[35] Cf. relația anonimă olandeză, de la 1687, *ibidem*, p. 520.

[36] Cf. memorialul lui Anton Maria Del Chiaro, secretar al lui Constantin Brâncoveanu *(ibidem*, VIII, p. 371*)*.

[37] Cf. actul din 1704 mai 3, în *Documente privind relațiile agrare in veacul al XVIII-lea*, vol. I, *Țara Românească*, Buc. [1961], p. 206—207, nr. 23 (= DRA, I); să se vadă și doc. din 1702 nov. 25 (la ASB, D.I.—MCLVII/98).

[38] Cf. DRA, I, p. 238, nr. 53; cf. și V. Neamțu, *La technique de la production céréalière en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIIIe-siècle*, Buc., 1971, p. 244.

[39] Cf. *DRA*, I, p. 193—194; să se vadă și Ș. Papacostea, *art. cit.*, p. 274; de asemenea, observațiile lui Fl. Constantiniu, *op. cit.*, p. 168—169.

www.dacoromanica.ro

Culturile mai larg răspîndite, în funcţie şi de caracteristicile fizice, zonale erau grîul, meiul, orzul, ovăzul [40], dar şi porumbul, introdus în practica agricolă la noi, din domnia lui Şerban Cantacuzino [41]. Alături de acestea se situau plantele de caracter tehnic, atît de bine cunoscute pe făgaşul îndeletnicirilor tradiţionale ale populaţiei satelor, şi anume cînepa, inul, scumpia, dar şi tutunul [42], amintite în documente, în mai mare măsură decît în etapele precedente [43], ceea ce le vădeşte utilitatea.

Fără a insista asupra aspectelor ce privesc practicile agrare [44], vom arăta că ogoarele erau pregătite pentru semănat după prealabile munci de desţelenire a locurilor [45]. Culturile, efectuate mai ales în sistemul asolamentului bianual [46], erau strînse pornind din spre ultima decadă a lunii iunie pentru grîu [47] şi mei, iar de prin august alte *bucate* şi anume porumbul [48] sau plantele tehnice.

În satele megieşilor loturile arabile din cîmp, numite şi „moşii de hrană" erau dimensionate în „zile de arătură", a căror echivalenţă în bani, stabilită şi atestată în documente în mai bună măsură din ultimele decenii ale secolului al XVII-lea, face dovada dezvoltării circulaţiei monetare şi impactul ei asupra aşezărilor rurale [49].

Studiul elementelor structurale ale moşiilor boiereşti şi mănăstireşti [50], a altor loturi de pămînt din hotarele habitatelor sătești atestă — nu întîmplător — existenţa a numeroase ogoare [51]. Interesul stăpînitorilor de domenii, al dregătorilor, slujitorilor, negustorimii ş.a. pentru produsele cerealiere este relevant dacă se ţine seama şi de cantităţile de grîu [52] şi mei păstrate în gropi, anume amenajate [53] sau de capacităţile depozitelor instituite la cererea dom-

[40] Cf. doc. din 1702 iul. 31 (la ASB. *ms. rom. 204*, f. 255—255v).

[41] Cf. C. C. Giurescu. *Influence of the New World in the field of economy*. I *Plants of American origin in the Carpatho-Danubian area*. in NEH. 5 (1975). p. 291.

[42] Cf. doc. din 1699 iul. 4. pentru satul Guzeni, jud. Teleorman (la ASB. D.I. — MLXXXV/158).

[43] Cererile în ce priveşte cînepa, pentru „sfoara impărătească", apar şi în Condica vistieriei voievodului (cf. RIAR. Buc., 1873. p. 430—431. unde spre exemplu, pentru anul 1697, cele 17 judeţe amintite aveau repartizată în total o cantitate de 20 000 ocale preţuite la 5 000 taleri: la 1698 pentru „birul sforii" se incasau 5 700 ughi (8 550 taleri) *ibidem*, p. 431).

[44] Pentru aceasta cf. V. Neamţu, *op. cit.*

[45] Cf. şi doc. din 1666 mai 7, referitor la Bădenii Muscelului, în care se arată cum era pregătit ogorul, după desţelenirea in anul precedent a terenului (cf. ASB. *ms. rom. 204*, f. 261—262).

[46] Cf. V. Neamţu, *op. cit.*, p. 235 şi urm.: sistemul asolamentului trianual este atestat de sursele vremii pentru Moldova: cf. şi Şt. Olteanu, *Încercări experimentale de asolament cerealier în Moldova, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, in „Terra nostra". 1 (1969). p. 71-75.

[47] Cf. *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod (1688—1714)*, de Radu logofătul Greceanu, ed. de Aurora Ilieş. Buc., 1970. p. 102. amintind ca la 20 iunie 1694, cînd se stringeau bucatele de pe cîmp, tătarii au distrus „piinile".

[48] Cf. Anton Maria Del Chiaro, *vol. cit.*, p. 371.

[49] Cf. şi doc. din 1699 iunie, privind lotul de şase zile şi jumătate de arătură, de la Racoviţa, jud. Vilcea, unde ziua de arat este socotită la 100 de bani, indicîndu-se şi dimensiunile terenului (la ASB. D.I. — MDCLVIII/40): să se vadă şi L. Ştefănescu, *Despre economia bănească românească în sec. XVII—XVIII*, in „Muzeul Naţional". 2 (1975). p. 423 şi urm.

[50] Cf. referinţele bibliografice şi datele comunicate de noi, *art. cit.*: să se vadă şi informaţia documentară, amplă, la Şt. Pascu şi Vl. Hanga, *Crestomaţie pentru studiul istoriei statului şi dreptului R.P.R.*, III *(Feudalismul II)*. Buc., 1963.

[51] Cf. spre exemplu şi actul din 1689 iulie 25, referitor la o vinzare făcută de Vladu al Mariei, birar din Stoeneştii Muscelului, şi anume o delniţă cuprinzînd 32 locuri în cîmp „de arătură şi de coasă" (la ASB. *ms. rom. 204*, f. 21v—22).

[52] Cf. doc. din 1690 mai 15. 1692 aprilie 10 ş.a. evidenţiind existenţa a zeci de obroace de grîne (la ASB. Microfilm. Ungaria, rola. 630, cadrul 708 şi *ibidem*, m-rea Căldăruşani, XLIV/1).

[53] Ibidem.

www.dacoromanica.ro

niei, pentru trebuințele statului [54]. Referindu-ne de pildă numai la tranzacția încheiată în 1702 mai 20, de negustorul Spirea, din București, cu Rafail, călugărul de la m-rea Căldărușani, vom constata că amintitul cupeț prelua *șapte kile și jumătate* de grîu și alte *13 kile* de mălai, pe care urma să le restituie „la nou", adică la recolta ce urma a fi strînsă, cantități ce totalizau circa 1 500 ocale [55].

Exemple de acest fel fac — fără îndoială — dovada sporirii producției de cereale, îndeosebi pe pămîntul stăpînitorilor de moșii, ca urmare a răspîndirii practicii arăturilor și culturilor de toamnă, a desțelenirii unor suprafețe mai întinse de teren [56], într-o vreme în care erau folosite, probabil, în număr mai mare și plugurile „cu fiiară" [57].

Creșterea preocupărilor pentru activități de rentabilitate economică, atît la nivelul domniei, dar și în rîndul boierimii, al mînăstirilor, oamenilor de afaceri și alți locuitori se desprinde și din tranzacțiile încheiate de ei pentru a dobîndi de la megieșii din mediul rural, în afară de pămîntul acestora, și mori cu iazuri și heleștee [58], chiar pive [59] și dîrste [60], precum și alte bunuri și mijloace aducătoare de cîștiguri [61]. Relevăm spre pildă că numai una din morile ce au aparținut plăieșilor de la Vîrteșcoiu, ținutul Rîmnicului Sărat, ajunsă în stăpînirea ctitoriei de acolo, a lui Constantin Brâncoveanu și a spătarului Mihai Cantacuzino, aducea lăcașului în 1712—1713 un venit net de 90 de bani, din cele 120 cît realizase atunci [62].

Componente valoroase ale structurilor economiei, morile, ca și pivele, dîrstele, uleinițele-teascuri sau utilajele necesare activității vinicole ș.a. au avut un însemnat rol în dezvoltarea relațiilor de schimb între sate și orașe. Cu deosebire, morile au atras și interesul unor negustori și meseriași, cum erau Necula Ghimpescu din Pitești, Statie din Crețulești Vlașcăi, cupeți [63], Radu croitorul din Amărăști [64] ș.a., numărul lor crescînd treptat mai ales în centrele urbane, la București, Tîrgoviște, Buzău, Pitești și alte localități, unde, uneori, în același vad aveau să funcționeze mai multe unități.

[54] Cf. și Ș. Papacostea, *art. cit.*, p. 239—240.

[55] Cf. doc. la ASB, Mitrop. Țării Rom., XV/17 și ms. rom. 128, f. 237, din fondul Rasa (Prosanichiu), ținutul Ilfovului.

[56] Cf. și V. Neamțu, *op. cit.*; într-un act din 1712 mai 28, episcopul Rimnicului îi reproșa egumenului de la Schitul Cetățuia că „ai poruncit de au arat locul pînă in roatele morii noastre, de care nu ți s-au căzut să faci așa" (cf. ASB, *ms. rom. 136*, f. 289—289v).

[57] Cf. doc. de la începutul sec. al XVIII-lea, pentru Schitul Boldești (Foto. la Bibl. Acad., F. LXXXI/375).

[58] Cf. și unele informații la Gh. Ceaușel și M. D. Vlad, *Contribuție cu privire la studiul morilor de la Buzău*, în SAI, 2 (1957), p. 209—236 (mai ales p. 221—223); să se vadă pentru alte observații și N. Stoicescu, *Constructori ruși de iazuri în secolul al XVII-lea în Țara Românească și Moldova* (cu Anexe), în SMIM, 3 (1959), p. 373—378; pentru unele relații cf. și Ioan Don, *Construcția morilor de apă în Țara Românească în epoca medievală*, în Cumidava, 3 (1969), p. 485—495; R. Gioglovan, *Iazuri și mori la Tîrgoviște*, în Arhiva Valachica, 8 (1976), p. 103—119.

[59] Unele considerații și la V. Cărăbiș, *Morile și pivele de pe Valea Jaleșului (județul Gorj)*, în Cibinium, Stud. mater., 1967—1968, p. 231—271 (cu Anexe); idem, *Morile și pivele mănăstirești din Oltenia în secolele XIV—XIX*, în MO, 26 (1974), nr. 9—10, p. 864—871.

[60] Cf. spre exemplu și actul din 1698 iunie 30, relativ la vînzarea unui *coș de dîrstă*, la Novaci, j. Gorj, lui Cornea Brăiloiu, marele ban (cf. ASB, M-rea Horezu, LIII/42).

[61] Cf. și informațiile comunicate de noi, *art. cit.*, privind domeniile boierești, mănăstirești, ale domniei ș.a.

[62] Cf. doc. la ASB, M-rea Rimnicu Sărat, III/70.

[63] Cf. Ibidem, D. I—MLXIII/16 (doc. din 1688 nov. 8) și D.I.—MCDXLIII/162 (doc. din 1689 iun. 20).

[64] Cf. actul databil ⟨înainte de 1713 ian. 10⟩ (ibidem, ms. rom. 295, f. 203—203 v).

www.dacoromanica.ro

Ca şi în etapele precedente, şi acum au fost adoptate unele procedee pentru sporirea randamentului unor mori, fie prin tehnica „înjugării" instalaţiilor, fie prin practica angrenării mai multor roţi în cadrul aceleiaşi construcţii. În funcţie de debitele apelor, de alte împrejurări au continuat să fie folosite şi morile cu cupe sau acelea „umblătoare", numite şi „gonace", aşezate pe platforme ce puteau fi îndreptate spre locurile convenabile [65].

Cererile de produse — tot mai mari — ce se făceau simţite în viaţa cotidiană, atît la curtea domnească, la acelea ale stăpînitorilor de domenii, pentru trebuinţele oraşelor, în care îşi aveau acum locuinţe stabile numeroşi dregători, slujitori, oameni de afaceri, negustori, meseriaşi ş.a., cît şi pentru împlinirea poruncilor Porţii, pentru comerţul extern explică şi preocupările vădite în epocă în ce priveşte amenajarea iazurilor, a heleşteelor, de o atît de mare utilitate în sfera agrară. Constantin Brâncoveanu însuşi va reface „heleşteul cel mare de la Ilfov" [66], va amenaja lacurile din preajma palatelor domneşti şi de pe unele moşii ale sale [67], alte iniţiative pe acest făgaş aparţinînd boierimii, mănăstirilor, unor orăşeni şi megieşi înstăriţi [68], mai ales acolo unde bazinul hidrografic făcea posibile atare lucrări [69].

Bogăţia şi varietatea peştelui, adăpostit în apele atîtor rîuri, în iazuri şi heleştee, apreciate şi peste fruntariile ţării, dacă avem în vedere comerţul cu moruni, păstrăvi, icre [70], dar şi cu raci prinşi în bălţile Ialomiţei [71] au constituit nu numai o importantă sursă pentru traiul populaţiei, ci şi un mijloc de cîştig al locuitorilor din aşezările aflate în lunca Dunării, unde îndeletnicirea pescuitului cunoscuse o îndelungată tradiţie [72].

Numeroasele porunci date de voievod vameşilor din zona cu atîtea gîrle şi bălţi, de la Greaca, Cegani, Seperig, Dichiseşti [73] etc. pentru efectuarea lucrărilor de închidere a privalurilor „la vreme de leasă", în vederea încasării — apoi — a dărilor de la cei care „vînau" acolo sau făceau comerţ cu peşte, pun în evidenţă interesul domniei de a reglementa activitatea pe acest tărîm,

[65] Cf. Gh. Ceauşel şi M. D. Vlad, *art. cit.*; să se vadă şi informaţiile comunicate de Şt. Olteanu şi C. Şerban, *op. cit.*, p. 150, 184—185; pentru alte informaţii, cf. şi Al. Cebuc, *Aspecte privind dezvoltarea instalaţiilor de morărit de pe riul Dîmboviţa din raza oraşului Bucureşti de la primele menţiuni documentare şi pînă în deceniul al şaptelea al sec. al XIX-lea*, in „Bucureşti", Mater. ist. muz., 6 (1968), p. 254—255.

[66] Cf. Radu logofătul Greceanu, *op. cit.*, ed. A. Ilieş, p. 115.

[67] Cf. şi Şt. Ionescu şi P. I. Panait, *op. cit.*, p. 71; să se vadă şi doc. din 1701 iul. 10 (la ASB, D.I.—MDCLXXIX/9), pentru partea de heleşteu cumpărată de domn de la Panait Cioranul, clucerul.

[68] Să se vadă de pildă pentru heleşteul popii Fiera, din Băjeşti, a megieşilor Stan şi Bucşe, aflat pe Mostiştе, doc. din 1671 iun. 11, 1688 febr. 6, 1693 mart. 12, 1696 febr. 15 (ibidem, ms. rom. 128, f. 270—270 v, 271 v, 272 v şi 275—277).

[69] Cf. informaţia comunicată la notele precedente, 58, 59 şi 65.

[70] Cf. şi cele relevate de Şt. Ionescu şi P. I. Panait, *op. cit.*, p. 71—72; pentru varietatea peştelui existent în bălţile de la Dunăre, cf. şi actul din 1702 sept. 8, pentru Orleni, al m-rii Cozia, amintind crapul, somnul, linul, ştiuca, plătica (la Şt. Pascu şi Vl. Hanga, *vol. cit.*, p. 330).

[71] Cf. doc. din 1691 mai 29, pentru vama de la Cioranii Ialomiţei, a m-rii Căldăruşani, cu referire şi la venitul din „luntrea cu raci" (la ASB, D.I.—CMIV/121).

[72] Cf. şi Const. C. Giurescu, *Istoria pescuitului şi a pisciculturii în România I. Din cele mai vechi timpuri pînă la instituirea legii pescuitului (1896)*, Buc., 1964.

[73] Cf. Anatefterul lui Constantin Brâncoveanu, la ASB, D.I.—MLXIX/47 şi Dinu C. Giurescu, *Anatefterul — Condica de porunci a vistieriei lui Constantin Brîncoveanu*, în SMIM, V (1962), p. 397—398; să se vadă şi doc. la ASB, D.I.—MDXXIX/95; ibidem, Ep. Buzău, LXXIII/4, actul din 1704 mai 7.

www.dacoromanica.ro

de a asigura astfel şi vistieriei şi cămării sale posibilitatea strîngerii veniturilor cuvenite [74].

În viaţa economică a Ţării Româneşti o latură definitorie a constituit-o şi viticultura, atît prin activităţile legate de producţia vinicolă, cît şi prin efectele valorice rezultate din comerţul cu vin [75]. În condiţiile pedoclimatice prielnice şi a deschiderilor, vizibil marcate, ale societăţii româneşti spre un mai larg circuit de schimb, pe întinsul areal colinar de la Tîrgovişte, Piteşti, Rîmnicu Vîlcea spre Mehedinţi şi din zona Argeşului către Buzău şi Rîmnicu Sărat sau pe dealurile Bucureştilor, o fervent㠄 prezenţă a locuitorilor ţării, de la domnie, boierime, mănăstiri, orăşeni, megieşi ai satelor sau ţărani dependenţi, restituie tabloul de dimensiuni impresionante al raporturilor, iniţiativelor şi strădaniilor manifestate în această sferă de preocupări [76].

Dispoziţiile tot mai insistente ale voievodului şi măsurile stabilite pentru lucrul viilor, îngrădirea şi protejarea loturilor cu saduri [77], pentru reglementarea obligaţiilor posesorilor de vii faţă de domnie, îşi găsesc pe deplin explicaţia, producţia vinicolă, valorificarea roadelor podgoriilor, oferind posibilitatea unor însemnate cîştiguri.

Voievodul însuşi şi familia sa aveau în stăpînire circa 355 de pogoane de vie şi alte aproximativ 40 de vii [78], fiind prezent în vremea culesului împreună cu sfetnicii săi în podgoria de la Piteşti [79] ş.a. cu vinuri renumite, căutate cu interes de negustori şi case de comerţ din Transilvania, din sud-estul, centrul şi răsăritul Europei [80]. De aceea, suprafeţe întinse de loturi roditoare, dar şi de ţelină, părăsişti sau de pădure, precum şi utilajele şi mijloacele necesare activităţilor viticole, case pentru buţi, slomnuri, tocitori, hîrdae, corite, teascuri [81] ş.a. vor fi translate în posesiunea acelora angrenaţi în producţia şi comerţul cu vinuri, în rîndul cărora se situează acum mai mulţi negustori şi oameni de afaceri.

Comercializarea vinurilor pe plan intern, în pivniţele numeroşilor proprietari laici şi clerici, în cîrciumi anume amenajate pe domeniile boiereşti şi mănăstireşti, în oraşele şi tîrgurile ţării au sporit veniturile posesorilor lor şi în acelaşi timp ale cămării voievodului, dacă ţinem seama de dreptul său de a vinde în Bucureşti „vinul domnesc", în toate locurile de desfacere [82].

Creşterea interesului pentru viticultură este reflectată şi de ridicarea preţului la pogoanele de vie, în anumite podgorii, dinspre sfîrşitul secolului

[74] Cf. Dinu C. Giurescu, *art. cit.*

[75] Cf. şi cercetările temeinice ale lui D. Mioc, precum şi numeroasele studii editate în revistele muzeelor din Goleşti, Tîrgovişte, Rîmnicu Vîlcea, Drobeta Turnu Severin (să se vadă bibliografia indicată la nota 1).

[76] Cf. ibidem.

[77] Cf. informaţiile din Anatefter, la Dinu C. Giurescu, *art. cit.*, pentru actele din 1694 ian. 5, 1701 ian. 1 şi nov. 30; să se vadă şi doc. din 1691 mai 20, pentru gărdurarii martori la o vînzare din Dealul Făgeţelului (la ASB, D.I.—DCCXXXVI/125).

[78] Cf. vol. *Documente privitoare la Constantin-vodă Brâncoveanu, la domnia şi sfîrşitul lui*, ed. N. Iorga, Buc., 1901, p. 153—170; cf. şi relaţiile comunicate de noi, *art. cit.*, p. 968 şi 977, nota 122.

[79] Cf. Radu logofătul Greceanu, *op. cit.*, p. 115, 121, 125, 177 şi 233.

[80] Cf. şi Şt. Ionescu şi P. I. Panait, *op. cit.*, p. 65 şi urm.; cf. şi P. Cernovodeanu, *art. cit.*, p. 1074, 1084.

[81] Cf. şi informaţia comunicată de noi în legătură cu viile cumpărate de neguţătorul Antonie „Burnaz", *art. cit.*, p. 970; pentru inventarul necesar procesului vinificaţiei, cf. şi doc. din 1698 iun. 12, despre cumpărăturile din Dealul Cîrlomăneştilor, efectuate de Iorga marele sluger (la ASB, D.I.—CXXVIII/84 şi ms. rom. 171, f. 243 v).

[82] Cf. şi informaţia doc. din 1710 iun. 12 (ibidem, D.I.—DCCXCI/14); să se vadă şi I. Radu Mircea, *art. cit.*, în Manuscriptum, 16 (1985), nr. 4 (61), p. 10.

www.dacoromanica.ro

al XVII-lea şi în deceniul următor [83], vreme în care mai multe locuri paragini, de părăsişti şi de pădure vor fi introduse în plantaţie şi date „pe rod", paralel cu preocupări — de asemenea vizibile — de comasare a unor terenuri din podgorii [84]. În cuprinsul acestui sector de activitate, ca urmare a evoluţiei vieţii economice în ansamblul ei, impactul circulaţiei băneşti se va face mai puternic simţit.

Dacă în relaţia din toamna anului 1688, cu privire la potenţialul economic al Ţării Româneşti, generalul Federigo Veterani aminteşte cu deosebire de „grîne", de „vinuri" ş.a. produse [85], în aceea olandeză, rămasă anonimă, sînt remarcate între roadele pămîntului din spaţiul românesc şi „tot felul de poame" [86]. Aprecierea sa trebuie raportată nu numai la holdele mănoase, la podgorii, ci şi la livezi şi grădini, răspîndite pe coordonate teritoriale întinse, chiar şi în aşezările urbane, fapt pentru care în actele interne sînt evidenţiate adesea cumpărăturile „cu pomet" sau „cu tot pometul" [87], uneori şi din plantaţiile cu nuci [88].

Componente importante în alimentaţia categoriilor largi ale populaţiei, fructele au fost nelipsite în circuitul schimbului de produse în plan zonal, megieşii din Cărbuneştii Săcuienilor obţinînd spre exemplu din „toate poamele" vîndute în 1713, de pe moşiia lor, suma de 40 de taleri [89].

În izvoarele istorice ale timpului, bogăţia grădinilor cu pomi este asociată, adesea, cu *fînaţurile*, cu pădurea, datorită tradiţionalelor ocupaţii ale locuitorilor şi anume lucrul ogoarelor, creşterea animalelor pentru hrană şi muncă — aceasta implicînd necesitatea livezilor „de coasă", mai ales în condiţiile cererilor Porţii, legate de aprovizionarea oştilor, de asigurarea transporturilor de provizii şi materiale, uneori la distanţe foarte mari [90].

Urmărind evoluţia preţurilor de vînzare a locurilor cu fîneţe, precum şi intervenţiile voievodului în vederea reglementării unor abuzuri la cositul livezilor, în special pe moşiile lucrate în dijmă [91], se poate desprinde cu limpezime rostul şi valoarea pe care o aveau acestea în viaţa agrară, în general pentru activităţile economice din mediul rural şi chiar pentru aşezările urbane [92].

Acoperind o mare parte din pămîntul ţării, atît în zona subcarpatică, cît şi în aceea de cîmpie, *pădurea* apare şi ea organic legată de existenţa populaţiei de la nord de Dunăre. De la materialul lemnos cu utilizări în planul general al construcţiilor de locuinţă, al morilor, pivelor, dîrstelor, al caicelor şi podurilor, a unor piese din inventarul casnic şi pînă la diversitatea fruc-

[83] Cf. Şt. Ionescu şi P. I. Panait, *op. cit.*, p. 68.

[84] Să se vadă spre exemplu şi actul din 1701 mart. 21, pentru Dealul Cepturii, ţinutul Săcuienilor, privind cumpărături ale m-rii Căldăruşani, de pogoane de ţelină aflate între viile sale (la ASB, D.I. —CMLXXIII/104).

[85] Cf. *Călători străini despre ţările române*, VII, p. 476.

[86] Cf. *ibidem*, p. 520.

[87] Cf. de pildă actele din 1711 mai 11 şi 1714 oct. 9, pentru satul megieşesc de la Cărbuneştii Săcuienilor (la ASB, D.I.—CMLXXIII/2 şi 9).

[88] Cf. şi doc. din 1681 iul. 30, relativ la „livade cu nuci, in Cornul Văii Cetăţuei" de la Rimnicu Vilcea (ibidem, ms. rom. 136, f. 275 v).

[89] Cf. actul din 1714 febr. 1, pentru Cărbuneştii Săcuienilor (ibidem, m-rea Căldăruşani, XLIV/10 şi D.I.—CMLXXIII/7).

[90] Cf. şi Şt. Ionescu şi P. I. Panait, *op. cit.*, p. 54, 61 şi urm.

[91] Să se vadă şi doc. din 1692 iun. 18, relativ la 11 clăi de fîn luate in mod abuziv de pe moşia m-rii Vintilă vodă (la ASB, D.I.—MDCXLIV/53).

[92] Cf. şi informaţiile din Condica vistieriei lui Constantin Brâncoveanu (in RIAR, 1873, p. 51 relativ la cei 152 de taleri prevăzuţi pentru cositul fînului din livada domnească de la Tîrgovişte).

www.dacoromanica.ro

telor, a vieţuitoarelor adăpostite în codrii [93], toate acestea au dat dimensiuni noi unor activităţi economice, favorizînd cu deosebire diversificarea meşteşugurilor legate de prelucrarea lemnului, a blănurilor [94].

Atestarea vînzării loturilor de pădure, a curăturilor [95], interesul manifestat pentru moşiile cu „ghindă", căutate pentru hrana rîmătorilor [96], rostul codrilor în ce priveşte vînătoarea [97], sînt doar unele aspecte din problematica existenţei acestei bogăţii [98].

Întinsele spaţii cu păşuni de la plaiuri, dar şi din zona bălţilor Dunării, au deschis căi largi *păstoritului*, implicînd ocupaţii de străveche tradiţie în cadrul stînelor, ocupaţii ce se integrează acum, aceloraşi eforturi şi căutări ale populaţiei active, pentru asigurarea cîştigurilor trebuitoare. Este făgaşul în care, prin arvunile avansate de negustorii autohtoni şi străini pentru contractarea prealabilă a unor produse, ca şi prin vînzarea sau arendarea munţilor se înregistrează o mai vie circulaţie bănească [99].

Pe versanţii sudici ai Carpaţilor şi în diferite zone dunărene, oierii transilvani au continuat să-şi aducă turmele la păşunat sau la iernat, pe baza învoielilor cu proprietarii locurilor, a plăţii dărilor stabilite de domnie pentru suhaturi, deci pentru păşuni (păcuri) sau oluc-hacul încasat la vînzarea animalelor [100].

Creşterea marilor domenii boiereşti şi mînăstireşti, ce au încorporat în hotarele lor şi munţi explică, desigur, şi existenţa în cuprinsul acestora a multor ovine, bovine, a cailor şi rîmătorilor. La 1689 martie 5, Grigore Băleanu postelnicul, vînzînd nişte vii din Dealul Cătunul, ţinutul Muscelului, lui Constantin Ştirbei slugerul, primea de la acesta în schimb 150 de oi cu miei [101].

În pofida efortului depus de Ţara Românească pentru aprovizionarea oştilor turco-tătare şi austriece cu numeroase animale pentru hrană, comerţul

[93] Să se vadă şi Constantin C. Giurescu, *Istoria pădurii româneşti din cele mai vechi timpuri pînă astăzi*, ed. a II-a, Buc., 1976.

[94] Cf. şi Şt. Olteanu şi C. Şerban, *op. cit.*, p. 130—132, 166—168 şi 172—173; să se vadă şi unele informaţii la Const. C. Giurescu, *Contribuţii la istoria ştiinţei şi tehnicii româneşti în secolele XV — începutul secolului XIX*, Buc., 1973, p. 24, 30, 32, 105—107, 109, 137 şi urm., 155 şi urm.; pentru sculptura şi arhitectura în lemn, cf. şi Florentina Dumitrescu, C. Irimie, A. Paleolog, A. Pănoiu, Gr. Ionescu, P. Petrescu ş.a. (cf. bibliografia indicată la nota 1).

[95] Cf. şi actele din 1703 apr. 18 şi 1711 sept. 20 (la ASB, ms. rom. 132, f. 144 v—145 şi D.I.—DCCXXXVII/31) privind vînzări de pogoane de pădure, ultimul citat relevînd transferul cu scopul de a se face acolo vie, în Dealul Bobului — Urlaţi.

[96] Cf. doc. din 1710 nov. 16, pentru moşia Gîşteşti—Dănciuleşti, a m-rii Radu Vodă, aflată în ţinutul Vlaşcăi (ibidem, D.I.—MDCL/106).

[97] Să se vadă şi Gh. Nedici, *Istoria vînătoarei şi a dreptului de vînătoare*, Buc., 1940, p. 539; cf. şi I. Nania, *Istoria vînătorii în România (Din cele mai vechi timpuri pînă la instituirea legii de vînătoare — 1891)*, Buc., 1977, p. 124, 129, 159 şi 196—197.

[98] Cf. Const. C. Giurescu, *Istoria pădurii româneşti din cele mai vechi timpuri pînă astăzi*, Bucureşti, 1976.

[99] Cf. şi Ioana Constantinescu, *Arendăşia în agricultura Ţării Româneşti şi a Moldovei pînă la Regulamentul Organic*, Buc., 1985, p. 28—29, pentru arendarea părţii de moşie a m-rii Argeşului, de la Nucşoara, cu munţii aferenţi, de către Pîrvul pîrcălabul de acolo.

[100] Să se vadă şi Şt. Meteş. *Păstori ardeleni în Principatele Române*, Braşov, 1925, p. 30—36; să se vadă şi Anatefterul, la Dinu C. Giurescu, *art. cit.*, p. 375, 396—397 şi 411—412.

[101] Cf. doc. din 1689 mart. 5 (la ASB, D.I.—DCXLV/1).

www.dacoromanica.ro

cu oi, berbeci, cu vite mari [102] şi cu produse animaliere, cu brînzeturi, seu, unt, caşcaval, lînă şi piei [103] a contribuit la dezvoltarea schimbului pe piaţă, la satisfacerea nu numai a consumului intern, ci şi a cererii statelor din această parte a Europei [104].

Relatarea lui Del Chiaro, potrivit căreia de aici se aproviziona cu ceară şi carne Veneţia, în timp ce „bucătăria sultanului" primea din belşug untul şi mierea, dezvăluie aspecte ce pun în lumină disponibilităţile economiei româneşti în domnia lui Constantin Brâncoveanu, în condiţiile dezvoltării, treptate, a structurilor ei.

Şi acum ca şi în etapele precedente, albinăritul, stupii, prisăcile au continuat să se situeze în sfera preocupărilor unor categorii largi ale populaţiei, mierea şi ceara constituind produse căutate deopotrivă pe plan intern şi în raporturile de schimb pe căile de trafic internaţional [105].

Ca rezultat al ocupaţiilor şi îndeletnicirilor locuitorilor din mediul rural, dar şi din tîrguri şi oraşe, angrenaţi în activităţi ce se circumscriu vieţii agrare, a sporit cantitatea de produse destinate nu numai consumului, ci şi meşteşugurilor, fapt ce a avut implicaţii mai ales pentru evoluţia ascendentă a aşezărilor urbane, conducînd pe această cale la amplificarea relaţiei sat-oraş, la un evident progres în planul general al economiei statului.

◇

O pondere deosebită în ceea ce priveşte creşterea activităţii de producţie şi cu o puternică reverberare asupra consumului de bunuri a avut-o exploatarea bogăţiilor subsolului, a ocnelor de sare, a minelor de aramă şi de fier, a locurilor cu păcură, cu sulf sau silitră, a carierelor de piatră ş.a.

Aflate cu deosebire sub autoritatea voievodului, Constantin Brâncoveanu a urmărit să asigure o exploatare corespunzătoare sării şi minereurilor de aramă, pentru a obţine veniturile necesare domniei prin arendarea acestora, cît şi pentru trebuinţele pieţei interne şi a exportului [106].

La fel ca principele Brâncoveanu, în al cărui domeniu erau cuprinse şi saline, diferiţi mari dregători dintre Cantacuzini [107], Filipeşti [108] ş.a. au

[102] Să se vadă şi actele din 1697 aug. 30 şi 1712 aprilie 9, relativ la o datorie de 50 de berbeci şi privitor la însuşirea abuzivă a 92 de rimători mari şi 300 mici de către porcarii marelui şetrar Mănăilă Mărăcineanu (ibidem, A. N., LXXXIV/4; Ep. Buzău, LVIII/16 şi ms. rom. 171, f. 426 v). Pentru vinzarea cailor, cf. şi I. Răuţescu, *Cît preţuiau caii pe vremea lui Brîncoveanu*, în „Buna Vestire", Cimpulung, 1 (1922), nr. 5, p. 22—24, act din 1703 nov. 5; cf. şi Ruxandra Cămărăşescu şi Coralia Fotino, *Din istoria preţurilor. Evoluţia preţului cailor în Ţara Românească (secolele XV—XVII)*, în SMIM, 6 (1973), p. 225—241.

[103] Cf. pentru contractările de caşcaval, doc. din 1689 aprilie 15 (la ASB, ms. rom. 204, f. 264 v—265); cf. şi Gh. Pârnuţă, *Rucăr. Monografie sociologică*, Buc., 1972, p. 102. Pentru comerţul cu *seu* şi *brînză*, cf. şi Anatefterul, la Dinu C. Giurescu, *art. cit.*, p. 446—447; în ce priveşte *pieile* şi interesul pentru acestea, cf. şi M. Deselnicu, Şt. Olteanu şi V. Teodorescu, *Istoria prelucrării pieilor pe teritoriul Românici*, Buc., 1984.

[104] Cf. P. Cernovodeanu, *art. cit.*

[105] Cf. *Călători străini despre ţările române*, VII, p. 476 (relaţia generalului Veterani) şi *ibidem*, VIII, p. 370 (memorialul lui Del Chiaro); să se vadă şi Şt. Ionescu şi P. I. Panait, *op. cit.*, p. 70—71.

[106] În ce priveşte ocnele de sare, cf. Aurora Ilieş, *Ştiri în legătură cu exploatarea sării în Ţara Românească*, în SMIM, 1 (1956), p. 161—165; cf. şi idem, *Drumurile şi transportul sării în Ţara Românească (secolele XV—XIX)*, ibidem, 7 (1974), p. 223—242; să se vadă şi N. Maghiar şi Şt. Olteanu, *Din istoria mineritului în România*, Buc., 1970, p. 157 (pentru exploatarea aramei) şi p. 167—168 (pentru extragerea sării).

[107] Cf. Aurora Ilieş, *art. cit.*, în SMIM, 1 (1956), p. 163—168.

[108] *Ibidem*, p. 160.

www.dacoromanica.ro

intrat în stăpînirea unor ocne, rude cu pietre [109] sau terenuri cu păcură [110]. Prin extragerea zăcămintelor aflate pe moşiile lor, acestea au fost angrenate în mai bună măsură în circuitul de producţie şi de schimb.

Memorialele călătorilor străini şi alte surse au înregistrat uneori date şi despre procedeele prin care erau dobîndite metalele preţioase, argintul şi aurul, cules din nisipurile apelor Oltului, Lotrului, Argeşului, Bistriţei [111] etc. de către rudarii specializaţi în astfel de munci, care erau obligaţi să aducă anual domniei „15 funţi de aur" [112], cum aprecia Del Chiaro.

Principalele zone ce au adăpostit bogăţiile pămîntului ţării apar însemnate şi pe harta stolnicului Constantin Cantacuzino, dacă avem în vedere Baia de Aramă, Baia de Fier, Ocnele Mari, Ocniţa, Ghitioara [113] ş.a. Minereurile şi mineralele aduse la suprafaţă, dar şi alte materiale introduse în producţie a făcut posibilă diversificarea unor ramuri meşteşugăreşti [114], influenţînd în plan sincron procesul circulaţiei mărfurilor, iar în cel diacronic însăşi evoluţia structurilor socio-economice din lumea oraşelor.

Deschiderile tot mai puternic vădite în viaţa societăţii româneşti pentru activităţi de producţie şi de schimb sînt reflectate în epocă şi de ritmurile de creştere înregistrate în diferitele sectoare de muncă, ca şi de aspectele ce atestă necesitatea mai bunei lor organizări, cu deosebire în centrele urbane, dar şi în alte aşezări. În unele dintre acestea, situate în mediul rural, în funcţie de caracteristicile fizice ale terenului, de bogăţiile naturale, grupuri de locuitori — specializaţi pe meserii — s-au îndeletnicit cu prelucrarea lemnului, pietrei, pieilor, ţesăturilor, cu producerea varului, a cărămizilor, manganului [115] ş.a.

Este vremea în care pe domeniile feudale se înregistrează treptat o scădere a numărului meşteşugarilor şi a ponderii lucrului lor [116], pe măsură ce oraşele şi tîrgurile au polarizat tot mai mult viaţa economică.

Dacă avem în vedere tabloul evoluţiei activităţii meşteşugăreşti în lumea satelor, el dezvăluie — aşa cum rezultă din cercetările temeinice ale specialiştilor — existenţa a circa 60 de profesiuni, cu ramificaţii îndeosebi în sectorul prelucrării pieilor, a lemnului [117] ş.a.

În acelaşi timp, în arealul celor circa 25 de oraşe şi localităţi cu rosturi vamale, în special în reşedinţele de scaun şi ale judeţelor, în care numărul dregătorilor, ca şi al populaţiei aparţinînd diferitelor straturi sociale a crescut, sfera producţiei a cunoscut dimensiuni mult mai mari, dînd un însemnat

[109] Matei Filipescu, cumpăra la 1686 iul. 3, la Pietrari, j. Dîmboviţa, şi o parte din „ocnele care taie pietre de moară" (cf. G. Potra, *Tezaurul documentar al judeţului Dîmboviţa (1418—1800)*, I, Tîrgovişte, 1972, p. 438—439 şi doc. din 1689 mart. 12 *(ibidem*, p. 449—450*)*.

[110] Cf., de exemplu, doc. din 1691 sept. 10, la C. M. Boncu, *Contribuţii la istoria petrolului românesc*, I, Buc., 1971, p. 248.

[111] Cf. şi C. Şerban, *Contribuţii la istoria meşteşugurilor în Ţara Românească: ţiganii rudari în secolele XVII—XVIII*, în S, Ist., 12 (1959), nr. 2, p. 132; cf. şi Şt. Ionescu şi P. I. Panait, *op. cit.*, p. 77.

[112] Cf. *Călători străini despre ţările române*, VIII, p. 373; în *Istoria României*, vol. III, p. 49, se arată că la începutul secolului al XVIII-lea, cantitatea de aur predată anual domniei era de 4 kg.

[113] Cf. şi Const. C. Giurescu, *Contribuţii la istoria ştiinţei şi tehnicii româneşti în secolele XV — începutul secolului XIX*, p. 81.

[114] Cf. Şt. Olteanu, *art. cit.*, la nota indicată de noi la nr. 13.

[115] Cf. Şt. Olteanu şi C. Şerban, *op. cit.*, p. 126—141; pentru unele aspecte, cf. şi S. Tudor, *Dezvoltarea meşteşugurilor din zona Muscelului în evul mediu (sec. XV—XVIII)*, în „Stud. com.", Cimpulung, 3 (1984), p. 51 şi urm.

[116] Cf. Şt. Olteanu şi C. Şerban, *op. cit.*, p. 142.

[117] Cf. Şt. Olteanu, *art. cit.*, la nota indicată de noi la nr. 13; să se vadă pentru sectorul prelucrării pieilor şi M. Deselnicu, Şt. Olteanu şi V. Teodorescu, *op. cit.*, p. 105.

www.dacoromanica.ro

impuls dezvoltării centrelor urbane. Aceasta se desprinde şi din preocupările domniei în legătură cu organizarea administrativă a oraşelor, în cadrul cărora pîrcălabii şi vameşii aveau să îndeplinească un important rol [118].

Studiile analitice privind evoluţia meşteşugurilor la Bucureşti, Tîrgovişte, Piteşti, Cîmpulung, Rîmnicu Vîlcea, Buzău, dar şi în aşezările urbane cu o vizibilă ascensiune în domnia lui Constantin Brâncoveanu, cum erau Craiova, Ploieştii, Rîmnicu Sărat, Brăila ş.a. relevă, de pildă, pentru Bucureşti existenţa a peste 80 de categorii profesionale [119], în cadrul ramurilor de producţie specializate în prelucrarea metalelor, lemnului, pieilor, ţesăturilor, în sectoarele de construcţie, pe tărîmul artelor, al tiparului, în cel de valorificare a resurselor alimentare şi în atîtea altele, de utilitate în viaţa cotidiană a oraşelor.

În perioada de la sfîrşitul secolului al XVII-lea şi în deceniile ce au urmat a avut loc — după cum se desprinde din sursele vremii — o puternică dezvoltare a structurilor economiei urbane [120], excepţie făcînd unele din vechile centre, care nu au cunoscut acum procente sensibile de creştere pe această latură, şi anume Curtea de Argeş, Gherghiţa, Tîrgşorul şi Oraşul de Floci [121], ultimul amintit fiind legat în bună măsură de activităţi de negoţ.

Înmulţirea numărului meşteşugarilor: croitori, abagii, tabaci, pantofari, cojocari, blănari şi mulţi alţii, creşterea gradului de specializare a acestora şi implicit a producţiei pentru piaţă sau la comandă a condus în mod necesar la organizarea lucrătorilor din diferite categorii profesionale în bresle, în special la Bucureşti [122], prin urmare, în forme ce depăşesc statutul vechilor frăţii, existente încă din primele decenii ale secolului al XVII-lea [123].

E i sînt atestaţi în zone de intens trafic economic, în cadrul tîrgurilor „de jos" sau „de sus", încorporate în urma unui proces de unificare sub aspect teritorial, în „tîrgul din lăuntru", cuprinzînd centrul meşteşugăresc, şi „tîrgul de afară", destinat schimbului de produse şi unul şi altul amintite în sursele timpului din 1698 [124]. Toţi aceşti meseriaşi interesaţi în conlucrarea şi apărarea statutului lor apar grupaţi pe profesiuni, în mahalale şi uliţe, ce le-au purtat de altfel numele: tabaci, şelari, oţetari, lăcătuşi [125] ş.a.

Datorită poziţiei deţinute în rîndul orăşenilor, fruntaşii breslelor au îndeplinit chiar unele porunci domneşti, participînd la cercetarea a diferite pricini ivite între locuitorii din straturile active, alţii figurînd adesea ca martori ai zapiselor încheiate în mediul urban sau rural, expresie a prezenţei lor în viaţa societăţii.

[118] Să se vadă în legătură cu existenţa oraşelor în domnia lui Constantin Brâncoveanu şi Anatefterul, la Dinu C. Giurescu, *art. cit.*, p. 366—367, 369, 370, 372—373, 376—380, 382, 405, 408—409; să se vadă şi P. I. Cernovodeanu, *Consideraţii privitoare la organizarea administrativă a oraşului Bucureşti în sec. XVI—XVII*, în „Mater. ist. muz.", Bucureşti, I (1964), p. 170—174; cf. şi Lia Lehr, *art. cit.*, în RI, 33 (1980), nr. 1, p. 63—79; pentru alte aspecte cf. bibliografia la P. Cernovodeanu şi C. Rezachevici, *art. cit.*, p. 1 319—1 322; să se vadă şi N. Iorga, *Opere economice*, ed. de Georgeta Penelea, Buc., 1982, p. 580—590.

[119] Cf. Şt. Olteanu, *art. cit.*, în „Bucureşti", Mater. ist. muz., 8 (1971), p. 111—116.

[120] Cf. Şt. Olteanu, *art. cit.*, la nota indicată de noi la nr. 13.

[121] Cf. Şt. Olteanu, *art. cit.*, în „Bucureşti", Mater. ist. muz., 8 (1971), p. 114.

[122] Cf. idem, *Meşteşugurile din Bucureşti în secolele XVI şi XVII*, în S, Ist., 12 (1959), nr. 5, p. 78, 109 şi 110; cf. şi C. Şerban, *Breslele bucureştene în secolul XVIII*, *ibidem*, nr. 6, p. 55 şi urm.

[123] *Ibidem.*

[124] Cf. C. Şerban, *art. cit.*, p. 55; să se vadă şi *Istoria oraşului Bucureşti*, I, sub red. lui Fl. Georgescu, Buc. [1961], p. 125.

[125] Cf. Şt. Olteanu, *art. cit.*, p. 107; cf. şi C. Şerban, *art. cit.*, p. 57, referindu-se la atestarea, în perioada 1700—1712, a uliţei boiangiilor, abagiilor, mărgelarilor, a mahalalei lăcătuşilor; cf. şi *Istoria oraşului Bucureşti*, Buc., 1965, p. 136—137.

www.dacoromanica.ro

În acest cadru al evoluției meșteșugurilor și nemijlocit legat de trebuințele domniei și ale statului se situează și hotărîrea voievodului de a întemeia, nu departe de Tîrgoviște, o sticlărie [126], care, alături de alte ateliere, cum era și acel al lumînăriei domnești [127], al tipografiei mitropoliei, se înscriau pe calea ce a condus spre întreprinderi manufacturiere [128].

Dacă cercetarea de ansamblu a structurilor producției reflectă acum un proces de creștere față de etapele precedente, urmărirea evoluției raporturilor sociale în cadrul diferitelor asociații profesionale, a situației materiale a unor meseriași dezvăluie aspecte și tendințe deosebite. O parte dintre aceștia dispunînd de posibilități bănești și-au sporit treptat posesiunile și și-au consolidat în același timp poziția, mai ales în etapa de pînă la 1700, în perioada ce a urmat însă, tot mai mulți dintre ei — confruntați cu dificultăți — au fost nevoiți să-și înstrăineze bunurile agonisite în folosul fruntașilor breslelor, a altor deținători de moșii și capitaluri. Transferul mijloacelor aducătoare de venituri din stăpînirea unor meșteșugari a avut desigur consecințe, limitînd inițiativele și activitatea acestora. Ele au constituit însă un important suport pentru noii cumpărători [129] angrenați de asemenea pe făgașuri de producție sau de comerț.

Aceleași fenomene se fac în mai mare măsură simțite și în sfera activității de schimb, în care aveau să se implice mai ales dinspre sfîrșitul secolului al XVII-lea un număr apreciabil de negustori specializați, dar și alți locuitori angrenați în afaceri de negoț pentru cerințele pieței interne și a traficului către sud-estul și centrul Europei sau către nord-estul continentului, cu deosebire pe drumurile de vechi raporturi ale Țării Românești cu Transilvania și cu Moldova [130].

Organizați în bresle sub conducerea staroștilor, mai des atestați la București [131], la Tîrgoviște [132], ca și la Ploiești [133] și alte așezări urbane, ei au dat un puternic impuls vieții economice, vehiculînd mărfurile — atît de variate — ale atelierelor meșteșugărești din sectorul prelucrării metalelor, țesăturilor, pieilor, ceramicii, lemnului, de asemenea pe acelea din domeniul alimentației ș.a. produse destinate pieții.

[126] Cf. Luminița Oproiu, Mihai Oproiu, *Din istoricul sticlăriilor din județul Dîmbovița*, în „Valachica", Tîrgoviște, 9 (1977), p. 233—234.

[127] Cf. Anatefterul, la Dinu C. Giurescu, *art. cit.*, p. 389—390, actul din 1698 mart. 21, cu referire la cei „10 argați lumînărari", sub autoritatea lui Hagi Vasilie, scutiți de dări.

[128] Cf. *Istoria României, vol. cit.*, p. 367—368.

[129] Așa cum se desprinde din numeroase acte; să se vadă de pildă I. Ionașcu, *Documente bucureștene privitorare la proprietățile mănăstirii Colțea* [Buc., 1941], p. 70—78, mai ales pe acelea ce-l privesc pe Sterie lumînărarul; cf. și G. Potra, *Documente privitoare la istoria orașului București (1594—1821)*, Buc., 1961, p. 215—216, 219—220, 225—226.

[130] În legătură cu procesul constituirii pieței interne, a dezvoltării ei treptate, cf. C. Șerban, *Contribuții cu privire la problema pieței interne a Țării Românești și Moldovei în timpul feudalismului dezvoltat (secolele XV—XVIII)*, în S, Ist., 17 (1964), nr. 1, p. 27—44; să se vadă și P. Cernovodeanu, *art. cit.*, în RI, 33 (1980), nr. 6, p. 1078—1083.

[131] Cf. și Lia Lehr, *art. cit.*, în S, Ist., 21 (1968), nr. 1, p. 29—51; cf. și P. Cernovodeanu, *art. cit.*, p. 1075.

[132] Să se vadă și unele observații la M. Oproiu, *Aspecte ale comerțului tîrgovișteau (1600—1714), Tîrgul de Sus și Tîrgul de Jos*, în „Valachica", 8 (1976), p. 129—133; cf. și Luminița Oproiu și M. Oproiu, *Repertoriul negustorilor din orașul Tîrgoviște în secolul al XVII-lea*, ibidem, 10—11 (1978—1979), p. 226—227, 229.

[133] Să se vadă și G. Potra și N. Simache, *Contribuții la istoricul orașelor Ploiești și Tîrgșor (1632—1857)*, Ploiești [1970], p. 146—147, actul din 1699 dec. 15 referitor la Ion starostele de acolo.

www.dacoromanica.ro

O importantă pondere în activitatea comercială a timpului au avut-o obișnuitele „articole", incluse în tarifele vamale, destinate schimburilor externe, pornind de la grîne, miere, ceară, unt, carne, lînă, piele, blănuri, vinuri ș.a. Acestea au îndreptat atenția multor negustori și oameni de afaceri către lumea satelor, nu numai pentru contractarea sau cumpărarea produselor specifice sferei agrare, cît și din interesul de a dobîndi moșii cu pămînt productiv, cu vii, cu iazuri și mori, în vederea fructificării nemediate a roadelor lor [134].

Pe calea mai larg deschisă acum spre activități de schimb se va răspîndi treptat practica investirii de sume bănești în unele așezări rurale, în vederea contractării prealabile de către cupeții localnici, de acei de la Brăila sau de oameni de afaceri din Imperiul otoman ș.a., a feluritelor produse, cum erau brînzeturile, cașcavalul, untul, seul, carnea, achiziționate de la locuitorii dinspre plaiuri, sau mierea și ceara [135]. În atare condiții sînt amintiți în actele timpului, în relații cu satele de la nord de Dunăre, creditorii turci și cei care le girau capitalurile aici, numiți „scăunași de bani turcești" [136].

Beneficiind de statutul de autonomie, pentru păstrarea căruia Constantin Brâncoveanu a depus stăruințe deosebite, Țara Românească a putut menține un amplu program de raporturi nu numai cu lumea sud-est europeană și cu Orientul apropiat, ci și cu alte state, cu Austria, Anglia, Polonia, Rusia, Franța ș.a. Pe acest făgaș a evoluat și s-a dezvoltat și traficul comercial — susținut de mari companii și case de comerț — ce se îndrepta din Orient și de la Veneția prin Balcani la nord de Dunăre și de aici prin Transilvania către Marea Baltică [137].

O privire de ansamblu asupra activității de negoț vădește prezența în arealul urban alături de numeroșii negustători localnici, de „brașoveni", veniți din Șcheiul Transilvaniei [138], de brăileni [139] și a altor cupeți, turci [140], ar-

[134] Cf. și cele relevate de noi, *art. cit.*, p. 970, referitor la Statie cupețul, Proca negustorul și Antonie „Burnaz".

[135] Cf. și Lia Lehr, *art. cit.*; să se vadă și Gh. Bartoș, *Comerțul cu ceară între țările române și Veneția în sec. XVI și XVII*, în „Apicultura", XXV (1972), nr. 11, p. 30—32 și *ibidem*, nr. 12, p. 31—33.

[136] Cf. și Lia Lehr, *art. cit.*, p. 33—34: pentru banii turcești împrumutați de șase săteni din Bădenii Muscelului, pentru contractarea a 411 ocale de brînză, să se vadă referirea în actul de la 1689 aprilie 15 (cf. ASB, *ms. rom. 204*, f. 264 v—265).

[137] Cf. și cele relevate de L. Demény, *Comerțul de tranzit spre Polonia prin Țara Românească și Transilvania (Ultimul sfert al secolului al XVII-lea)*, în S. Ist., 22 (1969), nr. 3, p. 465 și urm.; să se vadă și P. Cernovodeanu, *art. cit.*; Olga Cicanci, *Companiile grecești din Transilvania și comerțul european în anii 1636—1746*, Buc., 1981; N. Iorga, *Opere economice*, ed. Georgeta Penelea.

[138] Cf. și Șt. Meteș, *Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Ardealul pînă în veacul al XVIII-lea*, Sighișoara, 1929, p. 199—200 și urm.; cf. și referințele bibliografice la P. Cernovodeanu, *art. cit.*, p. 1094—1097; să se vadă și vol. *Relațiile Țării Românești și Moldovei cu Brașovul 1367—1803. Inventar arhivistic*, Buc., 1986.

[139] Cf. pentru prezența acestora la București, spre pildă a lui Stoica Brăileanul negustorul, doc. din 1708—1709 (la ASB, ms. rom. 128, f. 133—133 v. și 134—134 v.).

[140] Referitor la „turcii ot Dirstor i ot Fiștogo" — deci de la Silistra și Șistov, ca și la „negustorii Brăilei", figurînd în evidența despre o „rămășiță pre județe, de t(ale)r(i) prin silișți", de pe verso-ul doc. din 1691 iul. 3, al logofătului Sima Olănescu, schilerul cf. *ibidem*, D.I.—MDCLVIII/39; să se vadă și M. Guboglu, *Catalogul documentelor turcești*, I, Buc., 1960, p. 48, doc. din 1703 iul. 30.

www.dacoromanica.ro

meni [141], greco-levantini [142], evrei [143], chiproviceni [144], arbănaşi [145] ş.a., care au beneficiat de unele înlesniri acordate de domnie, în ce priveşte plata dărilor faţă de vistierie [146].

Toţi aceştia au ocupat spaţii întinse din perimetrul tîrgurilor permanente sau sezoniere, în mai toate oraşele ţării, deţinînd în proprietate deplină sau pe locuri închiriate de la diferiţi posesori laici şi clerici [147], în special la Bucureşti şi Tîrgovişte, sute de prăvălii, pivniţe şi cîrciumi — semnalate de izvoarele epocii şi în lumea satelor, pe moşiile boiereşti şi mănăstireşti [148].

Este vremea în care cerinţele vieţii economice interne şi de schimb în plan interstatal au condus treptat — cum se cunoaşte — şi la asocierea sau întovărăşirea temporară, a unora dintre cupeţii angrenaţi în afaceri comerciale, cu deosebire în centrele de mai mare trafic.

Sporirea vizibilă a activităţii de comerţ, prezenţa a tot mai mulţi negustori şi oameni de afaceri români şi străini în centrele urbane a făcut necesară construirea de noi hanuri, în special prin iniţiativele domniei, a mînăstirilor. În incinta sau în preajma acelora existente la Bucureşti [149], Tîrgovişte [150], Cîmpulung [151], Craiova [152], Rîmnicu Sărat [153] s-a desfăşurat un fervent schimb de mărfuri, dar şi de bani, în condiţiile unei circulaţii monetare implicînd o diversitate de piese şi valori.

[141] La 1712 mai 17, apare ca martor la o vînzare în Buzău şi „Malcaz staroste de armeni" (cf. ASB, Ep. Buzău, LIX/38); alţi armeni sînt prezenţi în diferite centre ale ţării, spre pildă pentru Bucureşti, cf. şi G. Potra, *op. cit.*, p. 189, unde este amintit Gligorie armeanul, băcan.

[142] Cf. şi I. Ionaşcu, *op. cit.*, p. 63, 64—65; cu referire la un Iane grecul sau la Ioniţă starostele, de asemenea grec, sînt doc. la ASB, Mitrop. Ţării Rom., LXXXVI/11—13; să se vadă şi Olga Cicanci, *op. cit.*

[143] Amintiţi şi în legătură cu plata dărilor faţă de vistieria ţării (cf. D. Mioc, *art. cit.*, p. 301).

[144] Cf. şi N. I[orga], *Privilegiul lui Constantin-Vodă Brîncoveanu pentru bulgarii colonişti*, în RI, 11 (1925), p. 305—308; cf. şi C. N. Velichi, *România şi renaşterea bulgară*, Buc., 1980, p. 36; să se vadă şi Adina Berciu-Drăghicescu şi D. Ciobotea, *Les participants au trafic commercial des XVIIe—XVIIIe siècles en Olténie*, în AUB, Ist., 36 (1987), p. 49. Relevăm că un Anta, negustor Chiprovicean, şi soţia sa Maria deţineau 875 stînjeni de moşie la Clăbuceari, j. Dolj (cf. doc. din 1691 nov. 29, la ASB, D.I.—CDXXXIV/142), moşie pe care jupîneasa lui o vindea pentru 145 ughi, lui Constantin Brâncoveanu.

[145] Un „Gheorghe arbănaşi, negustor", cumpăra în 1692 mart. 3, 52 de pămînturi de cultură, la Tatomireşti, cu cîte un leu bătut, pămîntul (cf. ibidem, D.I.—CMXCIX/15); pentru alţi negustori: sîrbi, bulgari, cf. şi Adina Berciu-Drăghicescu şi D. Ciobotea, *art. cit.*

[146] Ei plăteau dările cu *ruptoare* (cf. D. Mioc, *art. cit.*; cf. şi Anatefterul, la Dinu C. Giurescu, *art. cit.*, p. 400—401.

[147] Cf. şi *Istoria oraşului Bucureşti*, *vol. cit.*; cf. şi Şt. Pascu şi Vl. Hanga, *vol. cit.*, p. 529, referitor la o prăvălie din Bucureşti, făcută pe locul m-rii Plumbuita (doc. din 1694 aprilie 23).

[148] Pentru bibliografia vastă privind diferitele aspecte ale dezvoltării oraşelor, cf. şi trimiterile noastre, de la notele 1 şi 5; pentru cîrciumile ce au fiinţat în epocă, în diferite locuri cf. şi ASB, D.I.—LXXXI/572 bis; D.I.—DXXXIII/15; D.I.—CMLXXIII/132, referitor la aceea de la Podul Sărăţii sau de pe moşiile m-rilor Sărindar şi Cernica.

[149] Cf. G. Potra, *Istoricul hanurilor bucureştene*, Buc., 1985, p. 34—80.

[150] La 1688 aprilie 5, un „Vasile angiu" este atestat la vînzarea unui loc la Tîrgovişte (cf. ASB, D.I.—CMLXXIII/138).

[151] Cf. şi observaţiile comunicate de Gh. I. Cantacuzino, Sp. Cristocea şi Şt. Trîmbaciu, *O mărturie arheologică privind viaţa economică a Cîmpulungului*, în „Stud. com.", Cimpulung, 2 (1982), p. 53.

[152] Cf. şi N. Stoicescu, *Bibliografia localităţilor şi monumentelor feudale din România I — Ţara Românească (Muntenia, Oltenia şi Dobrogea)*, vol. I, Buc., 1970, p. 215—216; să se vadă şi Z. Gărău , *Cîteva piese şi monumente brîncoveneşti aflate în colecţiile Muzeului Olteniei şi în Craiova*, în „Oltenia", Stud. com., Ist., 1 (1974), p. 111.

[153] Cf. N. Stoicescu, *op. cit.*, II, p. 536, cu referire la hanul m-rii Adormirea, clădită de Constantin Brâncoveanu şi Mihai Cantacuzino spătarul.

www.dacoromanica.ro

Un însemnat rol pe calea activizării comerțului l-a avut nu numai piața de caracter permanent din centrele urbane, ci și tîrgurile sezoniere [154], bîlciurile organizate de obicei în localitățile situate pe arterele de intens trafic economic și anume la Cîmpulung, Tîrgoviște, București, Craiova, Buzău, Focșani [155] ș.a., la care erau prezenți, alături de negustorii specializați, numeroși orășeni, tîrgoveți și săteni din așezările apropiate.

Domnia însăși a dobîndit importante venituri din dările impuse pe afaceri de negoț din încasarea camenei, a fumăritului, de la cîrciumi, pivnițe și prăvălii [156], din arendarea desfacerii sării și a fierului [157], din strîngerea oluc hacului, de la vînzarea vitelor [158] ș. a. Avem în vedere, în primul rînd, beneficiile adunate de la „zborurile" ce se țineau periodic, cum am amintit mai înainte. Astfel, „vama oborului" sau „păhărnicia de cîrciumi" ș. a. diferite taxe puteau fi strînse de la bîlciuri — cum era acela de la Cîmpulung [159], al cărui caracter „internațional" a fost relevat deja [160], ținînd seama de prezența aici a negustorilor turci, armeni „papistași", nemți, evrei [161], venituri pe care domnia le-a concedat în mare parte mănăstirilor.

Dacă comerțul intern reprezintă o componentă fundamentală a vieții economice din Țara Românească, reflectînd stadiul atins în evoluția activității de producție pentru consumul populației, cerințele societății timpului — situate pe trepte mai înalte de dezvoltare față de etapele precedente — el evidențiază totodată deschiderile și valențele acesteia spre mărfurile vehiculate pe marile circuite de schimb ale lumii europene.

Puternic legată de activitatea centrelor de renume de la nord de Carpați, mai ales de Brașov și de Sibiu, de companiile grecești de aici, în cadrul cărora se aflau și negustori de dincoace de munți [162], traficul de schimb al Țării Românești s-a dezvoltat însă între mai largi coordonate, ținînd seama de raporturile ei cu Moldova, cu lumea din Balcani și Levant [163], îndeosebi cu Turcia [164]. De asemenea, aceste legături duceau către îndepărtata Veneție [165], spre comerțul Angliei, preocupată să-și extindă sfera de influență către zona Mării Negre, vehiculînd mărfuri ce veneau dinspre Orient [166],

[154] Cf. și Lia Lehr, *art. cit.*; să se vadă și M. Oproiu, *Tîrgurile periodice în județul Dîmbovița (1700—1848)*, în „Biblioteca Valachica", 7 (1975), p. 137 și urm.; cf. și unele informații cu referire la activitățile economice din tîrgurile și localitățile cu rosturi vamale, în Anatefter, la Dinu C. Giurescu, *art. cit.*, p. 366, cartea din 1695 ian. 1, pentru Rîmnic și Buzău, p. 372—373, cartea pentru „Rușii de Vede și Zămnicele", din 1695 ian. 3, ș.a.

[155] Cf. referințele bibliografice amintite la nota 1.

[156] Cf. Anatefterul, la Dinu C. Giurescu, *art. cit.*, p. 388, doc. din 1695 ian. 1; de asemenea p. 400—401, doc. din 1701 ian. 8.

[157] Cf. *ibidem*, p. 366—367, 374, 387—388, 402 și 407.

[158] Cf. *ibidem*, p. 375.

[159] Cf. doc. din 1689 ian. 10, referitor la „vama zborulni ce se face la Sfeti Ilie" (la ASB, D.I.—MCDXLIII/15.)

[160] Cf. vol. *Cîmpulung-Muscel ieri și azi. Istoria orașului*, ed. de I. Hurdubețiu, Fl. Mirțu, N. Nicolaescu, Gh. Pârnuță, I. Stănculescu, Cîmpulung-Muscel, 1974, p. 36—41.

[161] Cf. Anatefterul, la Dinu C. Giurescu, *art. cit.*, p. 412, doc. din 1715.

[162] Cf. Olga Cicanci, *op. cit.*, p. 152—153.

[163] Cf. P. Cernovodeanu (Roumanie), *Les marchands balkaniques intermédiaires du commerce entre l'Angleterre, la Valachie et la Transylvanie durant les années 1660—1714*, în *Association internationale d'Etudes du Sud-Eest Européen*, Sofia, 1969 (Extras), p. 649—658.

[164] Cf. P. Cernovodeanu, *Les échanges économiques dans l'évolution des relations roumano-turques (XVe—XVIIIe siècles)*, în RESEE, 16 (1978), nr. 1, p. 86 și 87.

[165] Cf. Gh. Bartoș, *art. cit.*; să se vadă și Al. Doboși, *Relațiile comerciale ale Principatelor Române cu Veneția*, Cluj, 1936; cf. și P. Cernovodeanu, *art. cit.*, în RI, 33 (1980), nr. 6, p. 1 082.

[166] Cf. P. Cernovodeanu, *England's trade policy in the Levant and the exchange of goods with the Romanian countries under the latter Stuarts (1660—1714)*, Buc., 1972, p. 93—107 (mai ales p. 96 și urm.).

www.dacoromanica.ro

dar şi spre Austria [167], Rusia [168] ş.a. state [169], intersectînd căi îndelung străbătute.

Este vremea în care marele trafic al companiilor orientale şi sud-est european se desfăşura dinspre Dunăre către Cîineni şi Turnu Roşu, iar de aici prin Transilvania se îndrepta spre Polonia [170].

Un număr însemnat de mărfuri, din zeci de sortimente, de la ştofe fine englezeşti, mătăsuri, bumbac, blănuri, covoare [171], pahare de cristal din Boemia [172], cuţite din Styria, diferite alte produse de „Danska", de la Graz, Viena, Moscova şi pînă la atît de căutatele mirodenii [173], aveau să intre în circuitul cumpărăturilor „obişnuielnice" ale voievodului Brâncoveanu, ale boierimii şi clerului înalt, a altor categorii de locuitori de la oraşe şi chiar din mediul rural, dacă avem în vedere pe deţinătorii de pămînt şi de capitaluri.

O direcţie marcantă a relaţiilor de schimb ale Ţării Româneşti a fost aceea îndreptată continuu spre Transilvania, îndeosebi către Braşov şi Sibiu, direcţie încărcată de sensuri şi semnificaţii nu numai în planul economiei, ci şi al legăturilor strînse, întreţinute cu românii din Principatul de la nord de Carpaţi [174].

Pentru braşoveni şi sibieni, Ţara Românească a oferit debuşeele trebuitoare desfacerii produselor din renumitele lor ateliere, dacă ţinem seama mai ales de cererile domniei în ce priveşte postavul, frînghia, piesele de metal şi de argintărie, obiectele de sticlă, hîrtia ş.a., aşa cum sînt specificate în sursele vremii, în special în tarifele vamale cunoscute [175]. Prin pasurile de la Cîineni şi Bran au pătruns în spaţiul transilvan, pe calea raporturilor cu Ţara Românească, grînele, vinul, lîna, inul, cînepa, mierea şi ceara, blănuri, tutunul, peştele, animale pentru hrană, cai ş.a.

Relaţiile economice între cele două principate au fost menţinute nu numai în interesul domniei, al boierimii şi mănăstirilor sau al oamenilor de afaceri; diferiţi alţi locuitori din straturile active ale populaţiei, cum erau aceia de la schelele din zona plaiurilor şi a Dunării, îndeosebi dragoslovenii şi rucărenii, apar angrenaţi în activităţi de schimb care vădesc legăturile lor cu negoţul transilvan [176].

[167] Cf. C. C. Giurescu, *Les relations économiques austro-roumaines aux XVe—XVIIIe siècles*, în RRH, 7 (1969), nr. 5, p. 745—746, 748, 754—759.

[168] Cf. idem, *Les relations économiques entre les Roumains et les Russes jusqu'au « Règlement Organique » (1832)*, Buc., 1947, p. 30—32; cf. şi L. E. Semionova, *Русско-валашские отношения в конце XVII — начале XVIII в.*, Москва, 1969.

[169] Cf. P. Cernovodeanu, *art. cit.*

[170] Cf. şi referinţele bibliografice citate de noi la nota 137.

[171] Cf. doc. din 1701 ian. 8, în Anatefter, la Dinu C. Giurescu, *art. cit.*, p. 400.

[172] Cf. relaţia la N. Vătămanu, *Un meşter sticlar din Boemia la Curtea domnească din Bucureşti (1698)*, în „Mater. ist. muz.", Bucureşti, 1 (1964), p. 391—394, cu referire la cristalurile aduse de boemianul Kreybich, meşter sticlar, lui Constantin Brâncoveanu.

[173] Cf. tariful vămii de la Cîineni, la N. Iorga, *Studii şi documente*, XII, p. 12—16; cf. şi Anatefterul, la Dinu C. Giurescu, *art. cit.*, p. 446—447; să se vadă şi D. Ciobotea, *Vămile din Oltenia în secolul al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea*, în AO, Sr. nouă, 3 (1984), p. 89—94.

[174] Cf. şi N. Iorga, *Braşovul şi românii. Scrisori şi lămuriri*, Buc., 1905; cf. şi Şt. Meteş, *op. cit.*

[175] Cf. referinţele bibliogrfaice de la nota 173.

[176] Cf. N. Iorga, *Scrisori de negustori tipărite cu o prefaţă pentru sfatul negustoresc*, Buc., 1925, p. 84—85; cf. şi vol. *Relaţiile Ţării Româneşti şi Moldovei cu Braşovul 1369—1803, Inventar arhivistic*, p. 184, 208 şi 216; să se vadă şi unele informaţii la Şt. Trîmbaciu, *Dezvoltarea comerţului dintre Cîmpulung, Braşov şi Sibiu în sec. al XVIII-lea şi al XIX-lea pînă în anul 1821*, în „Stud. com.", Cîmpulung, 3 (1984), p. 63—65.

www.dacoromanica.ro

Intensificarea traficului, sporirea volumului de mărfuri tranzitate a generat şi unele abuzuri din partea dregătorilor cu rosturi la vămi, pentru stăvilirea cărora Constantin Brâncoveanu a intervenit cu hotărîre [177]. Constantin Cantacuzino stolnicul, într-o scrisoare adresată braşovenilor, ca răspuns la o plîngere a lor, ţinea totuşi să arate că „iuţindu-se" vremurile şi oamenii nu aveau ce să facă împotriva slugilor neascultătoare, atunci cînd oriunde oamenii răi făceau „jafuri şi mîncături" [178], lăsînd să se înţeleagă că atare neorînduieli erau comise şi de slujbaşii transilvăneni.

Producţia bunurilor, circulaţia mărfurilor au avut în epocă însemnate implicaţii asupra economiei băneşti, în condiţiile dezvoltării pieţei interne şi a comerţului extern. Zeci de monede, dintre care unele cu valoare stabilă, recunoscută, piese de aur numite generic galbeni — ughi, ducaţi, florini — [179], dar şi de argint, cum erau talerii olandezi şi imperiali (în monedă de calcul, leii) [180] sau piaştri turceşti (guruşii), zloţii polonezi, apoi monedele mărunte asprii turceşti, costandele, potronicii, polturacii (creiţarii) [181] ş.a. sînt întîlnite atît în tranzacţiile încheiate în centrele urbane, cît şi în arealul satelor.

Fără a ne opri aici asupra diferitelor probleme şi aspecte pe care le ridică studiul circulaţiei băneşti în domnia lui Constantin Brâncoveanu, evoluţia preţurilor, consideraţii în legătură cu deprecierile monetare, implicate de diverşi factori economici, politici, ecologici, vom releva doar temerile manifestate în Transilvania pentru cursul la nord de Carpaţi a pieselor poloneze şi muntene apreciate a fi instabile [182]. În această ordine de idei se înscriu şi dispoziţiile date de generalul Stainwille, comandantul trupelor austriece, pentru a împiedica trecerea la sud de Carpaţi a monedelor cu valoare recunoscută, în urma desfacerii unor mari cantităţi de vin aduse din Ţara Românească în Transilvania [183].

Dezvoltarea schimburilor economice la proporţii deosebite în domnia lui Constantin Brâncoveanu a condus la sporirea prestigiului unor fruntaşi ai negustorimii, oameni de afaceri sau deţinători de capitaluri. Însuşi voievodul a întreţinut relaţii cu o parte dintre aceştia, spre pildă cu Manu Apostol [184], comisionarul său în probleme bancare pentru Veneţia, cu Stavru, negustorul, ale cărui averi, la moartea lui, erau aşezate sub epitropia domnului Ţării Româneşti [185] şi cu mulţi alţii [186].

Prin agenţii lui financiari şi cu rosturi diplomatice, cum era acel Nicolo Caragiani, Brâncoveanu a depus importante sume de bani la „Zecca" Vene-

[177] Cf., spre exemplu, scrisoarea voievodului din 1707 sept. 21, în *Relaţiile Ţării Româneşti şi Moldovei cu Braşovul 1369—1803*, p. 206. nr. 668.

[178] Cf. Hurmuzaki—Iorga, *Documente*, XV/2, p. 1 460.

[179] Cf. şi Florica Moisil, *Monetele din Ţara Românească în timpul lui Constantin Brîncoveanu*, Buc., 1934; de asemenea, C. C. Secăşanu, *Numismatica medievală şi modernă*, Buc., 1942; Const. C. Giurescu, *art. cit.*, în RRH, 7 (1969), nr. 5, p. 758—759; G. Buzdugan, Oct. Luchian, C. C. Oprescu, *Monede şi bancnote româneşti*, Buc., 1977, p. 34—35 şi 205—227; D. Ciobotea, *Circulaţia monetară în zona Olteniei între 1601—1716*, în AO, Sr. nouă, 5 (1986), p. 100—106.

[180] Să se vadă şi Maria Cojocărescu, *Contribuţii la studiul circulaţiei leului ca monedă de calcul în sec. XVIII—XIX*, în „Bucureşti", Mater. ist. muz., 8 (1971), p. 253—259.

[181] Să se vadă şi RIAR, 1873, p. IV; cf. şi Const. C. Giurescu, *loc. cit.*; D. Ciobotea, *art. cit.*

[182] Cf. actul din 1709 oct. 26, la Hurmuzaki—Iorga, *Documente*, XV/2, p. 1 538.

[183] Cf. actul din 1711 (ibidem, p. 1 548).

[184] Cf. Al. Doboşi, *op. cit.*, p. 34 şi urm.

[185] Cf. doc. din 1713 iul. 9 (la ASB, D.I.—DCCCXXVI/11).

[186] Cf. N. Iorga, *Opere economice*, ed. Georgeta Penelea, p. 617—626; cf. şi Al. Doboşi, *Depozitele lui Constantin Brîncoveanu la „Banca di Venezia". Contribuţie la istoria comerţului şi a finanţelor în Muntenia*, Cluj, 1938, p. 1—2.

www.dacoromanica.ro

ţiei. evaluate la 210 000 ducaţi. la Viena. totalizînd 244 884 florini [187]. a acordat de asemenea credite braşovenilor [188]. fructificînd astfel prin dobînzile primite anual. o parte din fabulosul său tezaur. Contemporanii lui apreciau că alte capitaluri fuseseră depuse în Olanda şi Anglia [189]. fără a se fi putut aduce dovezi certe în acest sens.

Din însemnările autografe ale voievodului se desprind cu limpezime legăturile sale cu Zamfir starostele de negustori şi cu Ivan zaraful. pentru convertirea unor sume mari de bani în monede de aur cu valoare ridicată [190], desigur în vederea tezaurizării lor. Diferite alte surse evidenţiază totodată imensele investiţii băneşti în obiecte de podoabă. în piese de orfevrărie. în ştofe scumpe. blănuri şi în atîtea lucruri de preţ adăpostite la curţile şi palatele domneşti. dăruite de Constantin Brâncoveanu doamnei sale sau fiicelor şi fiilor lor [191].

Veniturile voievodului proveneau atît din sursele cămării. acum separată net de vistierie [192]. dar şi de pe întinsul său domeniu. din negoţul cu vinuri. grîne. sare ş.a.. ceea ce i-a creat posibilitatea cumpărării unor sate şi în Transilvania [193]. dar mai ales să desfăşoare programe cultural-artistice de o amploare deosebită în cuprinsul ţării şi dincolo de fruntariile ei. pînă în Orientul apropiat. dacă ţinem seama de sprijinul şi daniile acordate patriarhiilor şi altor lăcaşuri din Răsăritul ortodox [194].

Remarcabilele programe patronate de voievodul mecenat. susţinute mai ales de reprezentanţii clasei stăpînitoare. dar şi de locuitorii din straturile active ale populaţiei îşi aveau izvorul în avuţiile acumulate în condiţiile lărgirii cadrului activităţilor economice şi de producţie. a schimbărilor înregistrate treptat. în structurile aşezărilor urbane şi rurale.

Deschiderile vădite în viaţa societăţii româneşti la nord de Dunăre şi sud de Carpaţi către economic puteau fi lesne observate în pragul veacului

[187] Cf. Al. Doboşi. *op. cit.*

[188] Cf. C. A. Stoide şi C. T. Jinga. *Cantacuzinii şi Brîncoveanu creditori ai Braşovului. Două acte inedite.* în AIICluj. 5 (1962). p. 236—237.

[189] Cf. şi cele relevate în *Documente şi regeste privitoare la Constantin Brîncoveanu culese, adunate şi publicate împreună cu* o introducere de C. Giurescu şi N. Dobrescu. Buc.. 1907. p. XXXVII.

[190] Cf. I. Radu Mircea. *art. cit.*. în „Manuscriptum". 16 (1985). nr. 4. p. 18—19: cf. şi idem. *art. cit.*. în MI. 13 (1979). nr. 7. p. 31. unde se arată că voievodul a preschimbat 32 000 taleri în 13 000 piese de aur.

[191] Cf. Şt. D. Grecianu. *Viaţa lui Constantin vodă Brîncoveanu de Radu vel logofăt Grecianu. cu note şi anexe.* Buc.. 1906. p. 278—281 şi 285—314; să se vadă şi G. Zane. *Economia de schimb în Principatele Române.* Buc.. 1930. p. 87.

[192] Cf. I. Radu Mircea. *art. cit.*. în MI. 13 (1979). nr. 7. p. 31

[193] Cf. Şt. Meteş. *Moşiile domnilor şi boierilor din Ţările Româneşti în Ardeal şi Ungaria.* Buc.. 1925, p. 81—89: să se vadă şi I. Lupaş, *Documente istorice privitoare la moşiile brîncoveneşti din Transilvania şi Oltenia 1654—1823,* Cluj. 1933. p. 4—5 şi 30—39.

[194] Cf. şi Anatefterul. la Dinu C. Giurescu. *art. cit.*. p. 443—444: să se vadă şi T. Bodogae, *Ajutoarele româneşti la mănăstirile din Sfîntul Munte Athos.* Sibiu. 1940. p. 74. 101. 123. 143. 155. 167. 191. 261—262. 268. 290: N. Iorga, *Byzance après Byzance. Continuation de l'histoire de la vie byzantine.* Bucarest. 1971. p. 189—205: *România în sud-estul Europei. Culegere de studii.* Buc.. 1979.

www.dacoromanica.ro

al XVIII-lea, domnul însuşi arătînd braşovenilor într-o scrisoare de la 1705 ianuarie 23, că aici „s-au strîns atîta om şi atîta dobitoc", încît turcii văzînd posibilităţile de cîştig ale ţării au sporit dările [195].

Este vremea în care Ţara Românească beneficiind de statutul ei de autonomie, cu toate îngrădirile impuse de Poartă, a fost angrenată într-un amplu program de raporturi internaţionale, în cuprinsul cărora schimbul de mărfuri importate şi exportate, pe o întinsă perioadă şi largi coordonate, a fost dominant [196].

Aceasta a favorizat ridicarea treptată şi afirmarea mai ales în mediul urban a unora dintre fruntaşii meşteşugarilor, ai negustorilor şi oamenilor de afaceri, a căror prezenţă în plan social stă mărturie procesului incipient, complex şi îndelungat, de formare a burgheziei [197], pe calea urmată de societatea românească spre modernitate [198].

[195] Cf. N. Iorga, *Socotelile Braşovului şi scrisori româneşti către sfat în secolul al XVII-lea*, în AAR, MSI, Sr. II, t. XXI (1899), p. 145.

[196] Cf. şi C. Bălan. *Domnia şi personalitatea voievodului Constantin Brâncoveanu. Unele consideraţii*, în RI, 41 (1988), nr. 9, p. 841—859.

[197] Să se vadă şi Const. C. Giurescu, *Contribuţiuni la studiul originilor şi dezvoltări burgheziei române pînă la 1848*, Buc., 1972, p. 61—62, cu referire la ascensiunea unor negustori în vremea lui Constantin Brâncoveanu. Să se vadă şi unele consideraţii în acest sens la P. Cernovodeanu, *Elemente incipiente ale burgheziei în societatea românească sub fanarioţi*, în RI, 40 (1987), nr. 5, p. 479—480.

[198] Să se vadă şi V. Axenciuc, I. Tiberian, *Premise economice ale formării statului naţional unitar român*, Buc., 1979, p. 53 şi urm.; cf. şi *Naţiunea română*, Buc., 1984 (coord. Şt. Ştefănescu).

www.dacoromanica.ro

Politica agrară a lui Constantin Brâncoveanu

Florin Constantiniu

Înainte de a încerca reconstituirea aspectelor fundamentale ale relaţiilor agrare în timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu, se cuvine — credem — răspuns la o întrebare preliminară: este legitimă decuparea sfertului de veac al cîrmuirii brâncoveneşti în studiul relaţiilor dintre stăpînii de domenii şi ţăranii care le cultivau? Altfel spus, alcătuieşte această domnie o perioadă distinctă în evoluţia relaţiilor agrare, perioadă care să îndreptăţească investigaţia ei de sine stătătoare?

Fără a anticipa asupra încheierilor acestei cercetări, credem că teoria lui Fernand Braudel asupra celor trei cadenţe ale procesului istoric [1] (cu noile interpretări ale duratei lungi) din care decurg abordarea evenimentului, conjuncturii şi structurii este suficientă pentru a justifica demersul nostru. Cadrele stabile, de lungă durată, cu vechime seculară, ale relaţiilor agrare (structuri), schimbările survenite în aceste relaţii şi, mai ales, în instituţia fundamentală din sfera relaţiilor de producţie — şerbia (rumînia) — de la sfîrşitul secolului al XVII-lea (conjunctura) şi, în sfîrşit, măsurile domneşti, care, luate în ansamblu, vădesc — credem — închegarea unei politici agrare a domniei.

Relaţiile agrare ale epocii brâncoveneşti trebuie urmărite şi analizate la aceste trei paliere ale procesului istoric, pentru a putea sesiza tradiţionalul şi inovaţia.

◇

La sfîrşitul secolului al XVII-lea, cînd începe domnia lui Constantin Brâncoveanu, cadrul economico-teritorial în care se materializează relaţiile dintre stăpînii de pămînt şi ţăranii cultivatori este, în terminologia timpului, „moşia", în aceea a economiei politice, domeniul feudal [2]. Alături de obştea sătească liberă — a cărei menţinere pînă în epoca modernă constituie un aspect caracteristic al feudalismului românesc —, domeniul feudal a fost celula economică a societăţii medievale (feudale). Şi în spaţiul românesc, structura sa a fost cea ştiută: o parte — de întindere variabilă —, dar care poate şi lipsi, reţinută de stăpînul moşiei pentru exploatarea directă (rezerva

[1] Cf. Fernand Braudel, *Écrits sur l'histoire*, Paris, 1969, p.41 şi urm.

[2] Cf. Georges Lefebvre, *Observations*, în Maurice Dobb, Paul-M. Sweezy, *Du féodalisme au capitalisme : problèmes de la transition*, vol. I, Paris, 1977, p. 299—220, obiectează împotriva termenilor de „regim feudal" şi „regim seniorial" şi-l propune pe cel de „regim domenial" (domanial). Credem însă că şi în absenţa relaţiilor feudo-vasalice, atît timp cît există autoritatea de caracter personal al stăpînului de pămînt asupra ţăranului şerb este legitimă calificarea de „feudal".

www.dacoromanica.ro

seniorială, denumită și „plugul casii"), pe suprafața căreia țăranii de pe domeniu (liberi sau șerbi) prestează renta în muncă (claca) și ansamblul loturilor țărănești (delnițe), cultivate de țărani pentru întreținerea lor și a familiilor și din produsul cărora dau renta în natură (dijma). Pe unele moșii rezerva seniorială lipsește, astfel că moșiile apar a fi de două tipuri: moșii de clacă și moșii de dijmă [3], terminologie care nu este riguros exactă, întrucît și pe moșiile de clacă, se percepe dijma [4].

Forța de muncă, inventarul uman, care valorifică pămîntul, este asigurată de țăranii șerbi și liberi fără pămînt (uneori la ansamblul activităților, participă și robii țigani).

Cei dintîi (rumînii) sînt moșteniți („de moșie") sau cumpărați — cu sau fără pămînt — de stăpînul domeniului, care exercită asupra lor o autoritate de caracter personal, în virtutea căreia el poate porunci, după propria-i voință, rumînul fiind obligat să execute oriunde și oricînd aceste porunci. „Ascultarea necondiționată însemnează că obligațiunea lucrului nu avea nici o limită. Rumînul muncea stăpînului său, în orice timp și la orice fel de muncă" [5].

Cea de a doua categorie de cultivatori ai domeniului era alcătuită din oameni liberi fără pămînt, numiți de obicei „lăturași", adică veniți de aiurea, în fapt țărani liberi care își vînduseră pămîntul, nu și persoana, români transilvăneni care fugiseră peste Carpați, sub apăsarea dublei oprimări — sociale și naționale —, rumîni fugiți de pe alte domenii și care își tăinuiau statutul lor social. La așezarea pe domeniu, ei încheiau un acord (învoială, de aici și termenul de oameni cu învoială, folosit în istoriografie) obligațiile lor erau, în primul rînd, cele de dijmă din produsele cultivate pe lotul primit; treptat, acestei îndatoriri i s-a adăugat și cea în muncă, numărul zilelor de clacă fiind însă scăzut (3 pe an) [6].

Organizarea teritorial-umană a domeniului, înfățișată mai sus, constituia cadrul de lungă durată a relațiilor agrare pe care epoca brâncovenească l-a moștenit de la secolele anterioare. El s-a menținut în ceea ce privește latura umană pînă la reforma lui Constantin Mavrocordat din 5 august 1746, care, condamnînd canonic rumînia, a deschis calea spre abolirea ei; latura teritorială avea să-și continuie existența, sub forme ușor schimbate, pînă la reforma agrară din 1864.

Din a doua jumătate a secolului al XVII-lea se pot constata două tendințe, care conferă perioadei finale de existență a șerbiei o fizionomie specifică ce-i îngăduie particularizarea.

Prima tendință este aceea a restrîngerii șerbiei prin încurajarea eliberărilor din rumînie sau vecinie (Moldova). În chip obișnuit, eliberarea se făcea fie prin răscumpărare — persoana țăranului și delnița lui sau numai persoana „capul, fără moșie", cum formulează documentele — fie prin actul de „iertare" acordat de stăpîn, de multe ori prin testament. Se înregistrează în a doua jumătate a secolului al XVII-lea o nouă atitudine față de șerbie. Pînă atunci, ea fusese percepută ca o instituție firească, eliberarea gratuită din șerbie fiind considerată un act de milostenie, în măsură să asigure autorului grația divină. A ține un țăran în șerbie, nu fusese în mentalitatea medie-

[3] Vezi Florin Constantiniu, *Relațiile agrare în Țara Românească în secolul al XVIII-lea* (citat mai departe *Relațiile*), București, 1972, p. 83.

[4] În documentele din Țara Românească nu apar domenii în care rezerva seniorială să se confunde cu domeniul.

[5] Constantin Giurescu, *Studii de istorie socială*, București, 1943, p. 195.

[6] *Relațiile*, p. 86.

www.dacoromanica.ro

valilor un păcat [7]. Constantin Duca, domnul Moldovei — și ginerele lui Constantin Brâncoveanu — a formulat însă un punct de vedere nou; pentru el șerbia apare drept un păcat: „cu păcatu este să-l robești pe frate-tău, căci păgînii își cumpără robi pe bani și în al șaptelea an îi iartă, iar alții și mai curînd le dau slobozenia; iară tu ești creștin și neluîndu-l pe bani și fiindu creștin ca și tine și tu în veci să-l vecinești" [8]. Domnul se arăta reticent, dacă nu chiar ostil, să admită statutul de vecin (șerb): „nu-l (pe țăran — n.n.) da fiecum la vecinătate și fără jurămînt, ci mai cu deadinsul răspundea celui ce avea nevoia de vecinătate, zicîndu-i: «pas de-ți caută trei, patru oameni jurători, cum n-au fost nici tată-său, nici moșul său vecin de moșie aceluia cine-l trăgea și așa jurînd îi de volnicie să fie slobod în veci de vecinătate»" [9].

S-a observat că atît Constantin Duca, cît și Dimitrie Cantemir și Nicolae Mavrocordat, formați „în același mediu intelectual de la Constantinopole", au manifestat înțelegere pentru situația grea a țărănimii [10]. Să mai adăugăm că în jurul lui Constantin Duca se afla o echipă de boieri tineri [11], pe care i-am putea presupune deschiși înnoirilor. Oricum, ceea ce se cuvine subliniat este că actul de abolire a rumîniei promulgat de Constantin Mavrocordat fundamentează necesitatea desființării șerbiei prin argumente apropiate de cele ale lui Constantin Duca [12].

Critica îndreptată împotriva unei instituții de vechime seculară, ca șerbia, trebuia să îmbrace în societatea medievală un veșmînt religios. Așa cum a remarcat Fr. Engels, sancțiunea dată de biserică regimului feudal făcea ca actul de contestare a acestuia să capete în chip necesar o expresie religioasă [13]. Atitudinea lui Constantin Duca, fără a avea caracterul radical al unei puneri în discuție a orînduirii economico-sociale, era totuși un act de contestare și, deci, fundamentarea pe argumentul etic creștin se integra constatărilor lui Fr. Engels.

Izvoarele nu ne oferă mărturii mai bogate care să permită fixarea contextului mental în care se plasează remarca lui Constantin Duca: o voce izolată sau, dimpotrivă, o opinie răspîndită. Oricum, continuitatea de atitudine de la Constantin Duca prin Dimitrie Cantemir și Nicolae Mavrocordat la Constantin Mavrocordat, lasă să se întrevadă o atitudine tot mai viguros articulată și ale cărei sorginți le vom discuta în altă parte. Ceea ce este de reținut pentru a înțelege poziția lui Constantin Brâncoveanu în ceea ce am numi politica lui agrară este că măcar în anumite sectoare ale establishment-ului politic, legitimitatea șerbiei era contestată pe temeiul eticii creștine.

Se poate vorbi atunci de o erodare a instituției, de o dispariție progresivă a ei pînă la quasi-dispariția ei în ajunul măsurii mavrocordătești din 1746, așa cum credea în privința rumîniei Constantin Giurescu? [14]. Sursele

[7] Cf. și observațiile lui A. I. Gurevici despre atitudinea societății medievale față de muncă, Aaron J. Gurewitsch, *Das Weltbild des mittelalterlichen Menschen*, Dresda, 1972, p. 293 și urm.

[8] Nicolae Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, în *Cronicele Românie*i, ed. M. Kogălniceanu, vol. II, București, 1872, p. 41.

[9] *Ibidem*, p. 41, 46.

[10] Andrei Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, București — Paris, 1980, p. 189.

[11] „Și viind în scaon, pusă boieri pe toți Gavriliețtii și pe toți Mironeștii și pe alții dintr-alte neamuri, *mai mulți tineri decît bătrîni* (subl. n.) (Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. I. Iordan, 1975, p. 106).

[12] *Relațiile*, p. 126, nota 52.

[13] Fr. Engels, *Războiul țărănesc german*, București, 1958, p. 48—49.

[14] Constantin Giurescu, *op. cit.*, p. 205.

www.dacoromanica.ro

documentare nu îngăduie desprinderea unei asemenea concluzii [15]. Antioh Cantemir apare la antipodul atitudinii lui Constantin Duca pentru că, spre deosebire de acesta, el „lesne da pre om la vecinătate" [16]. În cazul său, avem certitudinea că el exprima o atitudine larg împărtășită pentru că același izvor semnalează obiceiul de a trece în rîndurile vecinilor pe țăranii liberi care stătuseră 12 ani pe o moșie, practică avută în vedere de Constantin Duca în condamnarea veciniei [17].

Noua fază — în fapt ultima — a șerbiei se înfățișează, deci, ca fiind caracterizată prin două tendințe contradictorii: contestarea șerbiei și agravarea ei.

Epoca brâncovenească este și ea — așa cum se va vedea — martora acestor două tendințe.

Relațiile agrare se integrează mai întîi „duratei lungi" avînd drept cadru teritorial-uman structura tradițională înfățișată mai sus. Raportul pămînt-om în cadrul domenial este esențial, căci forța de muncă a țăranului este cea care îl pune în valoare. La vînzarea moșiei se precizează dacă pămîntul este însoțit de inventarul uman: la 8 februarie 1690, Dumitru Dumitrescu și fratele său Iorga vînd lui Barbu vtori spătar satul Tristenicul, „însă moșie spartă, fără de rumîni" [18]; la 10 martie, Popa Filip vinde partea sa de moșie de la Ștefești lui Matei Filipescu „însă moșie stearpă fără rumîni" [19]. În schimb, Marica Clucereasa Băleanca vinde, la 5 martie 1691, ginerelui ei Șerban Știrbei satul Sălătrucul (Argeș) „toată partea noastră cu toți rumînii" [20].

În principiu, dacă moșia avea rumîni, ea se vinde cu acest inventar uman, ceea ce explică precizări de felul celor citate mai sus (existau, însă, cum se va vedea și situații cînd pămînt sau rumîni erau vînduți separat). Numărul rumînilor de pe moșie putea să varieze de la cîțiva la sate întregi; este situația întîlnită în satele și moșiile m-rii Hurez, căreia Constantin Brâncoveanu îi dă la 25 aprilie un mare hrisov de danie: astfel, dacă satul Hurezii este un sat de rumîni, cumpărat de domn de pe cînd era mare spătar, în schimb, pe moșia din Gioroc (Dolj) avînd 413 1/2 stînjeni se aflau 4 rumîni, iar pe cea mai întinsă (914 1/2 stînjeni) din Bratovoești (Dolj) se aflau doar 2 rumîni [21]. Prezența rumînilor pe moșie — în fapt valoarea forței lor de muncă — constituia una din preocupările de căpetenie ale stăpînului de pămînt; la 30 august 1700 marele ban Cornea Brăiloiul dă fiului său Vasile monahul satele Jupînești și Orbi (Gorj), precizînd că pe cel dintîi l-a dat „făr de rumîni" iar pe cel din urmă „cu toți rumînii". În privința rumînilor, Vasile nu capătă libertatea deplină a dispune de ei: „Numai cu rumînii să nu fie volnic a-i vinde sau a-i închina, nici acii la schit (Vasile urma să facă un schit la Jupînești — n.n.), nici la altă mănăstire, ci să aibă a-i sluji rumînii pînă la moartea lui; iar atuncea de va vrea să-i ierte, cu voia lui să-i iarte, iară de va vrea să-i dăruiască vreunii rudenii să aibă voe, numai Lazii (?) să nu fie volnic să-i

[15] Vezi, pe larg, Florin Constantiniu, Șerban Papacostea, *Aspecte ale rumîniei în ultimele decenii ale veacului al XVII-lea*, în „Revista arhivelor", III (1960), nr. 2, p. 226 și urm.

[16] Nicolae Costin, *op. cit.*, p. 55.

[17] *Ibidem*, p. 41.

[18] Arh. St. Buc., *M-rea Tismana*, LVII/4.

[19] Arh. St. Buc., *Ep. Argeș*, LXXXVII/7.

[20] Arh. St. Buc., *Mitropolia Țării Românești*, CLVII/99.

[21] I. Ionașcu, *Istoricul mănăstirii Horez-Vîlcea*, în „Arhivele Olteniei", XIV (1935), nr. 79—82, p. 403, 405.

www.dacoromanica.ro

dea" [22]. Cîțiva ani mai tîrziu, la 28 octombrie 1706, Vasile monahul făcîndu-și testamentul închină m-rii Tismana schitul de la Jupînești cu moșiile și viile „afar den rumîni" [23], despre a căror soartă nu mai spune însă nimic. Rumînii sînt o componentă esențială a mecanismului economic al domeniului și menționarea lor este firească în întăririle de stăpînire ca, de pildă, în cea dată la 23 februarie 1690 de Constantin Brâncoveanu clucerului Tănase Păușescu pentru satul Grozăvești (Ilfov) în formula stereotipă „tot satul cu tot hotarul și cu toți rumînii" [24].

Între stăpînii de moșii, rumînii pot deveni obiect de litigiu: este ceea ce se întîmplă între Constantin postelnic Cepturoeanul și diaconul Dumitrașco pentru moșia Ghioșanii, cel dintîi pretinzînd satul întreg cu rumînii, celălalt afirmînd că are o parte cumpărată de părinții săi (25 august 1706) [25]. Alteori rumînii înșiși pot provoca conflictul între stăpîni, ca, de pildă, la 1 februarie 1700, cînd se cercetează încălcarea moșiilor Bărlui și Tîrseiul de către „rumînii Buicesculuí de la Arcești" [26].

Uneori, rumînii, apăsați de dări sau de prestațiile către stăpînul moșiei, fug pe alte moșii sau în orașe. O poruncă a lui Constantin Brâncoveanu din 15 februarie 1702 este explicită asupra rațiunilor fiscale ale vigilenței domnești: el ordonă ca rumînii m-rii Argeș din satele Flămînzești și Iașii „carei sînt fugiți la Bucov și alții care pe unde i-ar găsi, au în sat domnescu, au boerescu, au călugărescu, au prin slobozii, au pre la oraș, au acusați pre lîngă niscai slujitori, au măcar veriunde i-ar găsi în țara domnii méle, să-i ia pre toți cu toate bucatele lor să-i ducă la urmă să-și dea ruptoarea lor împreună cu alalți oameni de acolo pentru că ruptoarea lor iaste mai denainte vréme decît ruptorile ce s-au făcut acum" [27].

Pe lîngă rumîni, pe domenii se află oamenii cu învoială — lăturași sau sloboziani (dacă s-au așezat în slobozii, adică în sate de colonizare) [28]. Alăturarea acestor două categorii se întîlnește într-o poruncă a lui Constantin Brâncoveanu din 5 aprilie 1701 prin care domnul împuternicește pe egumenul m-rii Tismana „să caute unde s-ar găsi rumîni de ai mănăstirii, pîrgari și alți oameni moșneni" [29]. De relevat că în privința pîrgarilor se arată că ei avuseseră un conflict cu egumenul care voia să-i rumînească, în urma căruia domnul le dăduse o carte (document) de apărare, însă cu precizarea ca „din sat să nu fie volnici să să ducă necăieri". Întrucît acum se constatase „că-și gonescu pe feciorii lor și pe nepoții lor pentr-alte sate și rămîne satul mănăstirii pustiu", domnul ordonă, cum s-a arătat, ca rumînii și acești feciori și nepoți ai pîrgarilor să fie aduși cu forța în sat, precizîndu-se că „numai de rumînie să aibă pace, iar din sat să nu mai aibă voie a ieși" [30].

Între cele două categorii de țărani de pe domenii (alături de care, reamintim, există și robii țigani) deosebirile sînt esențiale. Ca pretutindeni în societatea feudală, distincția dintre liber și neliber (șerb, rob) este dată de

[22] Dragoș P. Petroșan, *Cîteva schituri oltene necunoscute*, în „Arhivele Olteniei, XX (1941), nr. 113—118, p. 129.

[23] *Ibidem*, p. 130.

[24] Arh. St. Buc., *M-rea Sf. Ioan București*, II/34.

[25] I. Ionașcu, *Documentele moșiilor Schitului Șerbănești-Morunglav (Vîlcea)*, în „Arhivele Olteniei", XX (1941), nr. 113—118.

[26] *Ibidem*, p. 95.

[27] *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, vol. I (citat mai departe *D.R.A.*), *Țara Românească*, București, 1961, p. 190.

[28] Pentru regimul lor, vezi pe larg Vlad Matei, *Colonizarea rurală în Țara Românească și Moldova (secolele XV — XVIII)*, București, 1973.

[29] *D.R.A.*, p. 189.

[30] *Ibidem*.

www.dacoromanica.ro

posibilitatea alegerii stăpînului: oamenii cu învoială — liberi din punct de vedere juridic — dispun de această posibilitate; rumînii — nu, pentru că ei trec de la boier şi egumen la urmaşi sau, respectiv, la succesori. În privinţa regimului de obligaţii — am arătat — rumînii, în virtutea servituţii corporale care îi apasă, se află permanent la dispoziţia stăpînilor lor, obligaţiile lor necunoscînd, în principiu, nici o limitare, în timp ce oamenii cu învoială au un regim de îndatoriri stabilit printr-un acord bilateral: ei şi stăpînul moşiei.

Poruncile domneşti reflectă limpede aceste deosebiri de statut social şi regim de obligaţii. Rumînul trebuie să îndeplinească orice dispoziţie a stăpînului său. La 13 ianuarie 1695, Constantin Brâncoveanu ordonă popei Stan şi unor ţărani din Gura Şoaşului, care contestau că sînt rumîni ai m-rii Argeş, ca, de vor fi într-adevăr şerbi „să căutaţi să ascultaţi de egumenul ce v-ar da poruncă şi învăţătură pentru ce ar fi trebile şi lucrurile mănăstirii" [31]; la 19 aprilie 1700 domnul porunceşte rumînilor din satul Floreşti al m-rii Găiseni, „să lucreze la ce vor fi trebile mănăstirii, precum lucrează şi alţi rumîni ai altor mănăstiri, iar dăjdile lor să le dea la satul Floreşti" [32]. Rumînilor din satul Potelu al m-rii Bistriţa, care refuzau să îndeplinească dispoziţiile egumenului, Constantin Brâncoveanu le porunceşte, la 13 ianuarie 1703, „să căutaţi de acum de ce vă va da poruncă şi învăţătură părintele egumenul pentru ce va fi trebile mănăstirii, să ascultaţi şi să lucraţi să nu mai staţi împotrivă" [33]. La 11 ianuarie 1709, domnul reînnoieşte porunca adresată rumînilor din satele Potelu şi Celei ale m-rii Bistriţa, care persistau în refuzul lor de a da ascultare egumenului. Cei şase ani scurşi de la porunca domnească anterioară dau măsura rezistenţei ţărăneşti („nu veţi să lucraţi mănăstirii nici un lucru ⟨şi⟩ nu-i daţi nici un ajutor nimic ce încă staţi şi împotrivă cu semeţie şi încă nici vin nu îngăduiţi să-şi vînză pe moşia mănăstirii") şi explică mînia domnului: „mojici răi ce sînteţi, nu vă iaste frică că voi trimite domniia mea un armaş de vă va tăia urechile tot den cap şi vă va purta toate satele, tot bătîndu-vă despuiaţi?". Constantin Brâncoveanu repetă ordinul: „să căutaţi orice lucru va avea egumenul şi verice v-ar porunci să faceţi, să săriţi cu toţii, să ascultaţi şi să lucraţi ca nişte rumîni ai mănăstirii ce sînteţi" [34]. Similară este situaţia ce se desprinde din porunca domnească adresată la 24 august 1710 rumînilor din satul Greaca al m-rii Mostiştea: şi ei contestau situaţia lor de şerbi, refuzau să îndeplinească ordinele egumenului şi încălcau monopolul vinului deţinut, potrivit sistemului domenial de mănăstire: „vă poruncesc domnia mea [...] să căutaţi să vă supuneţi suptu ascultarea sfintei mănăstiri, să ascultaţi de toate ce vă va da părintele egumen învăţătură, nimic să nu staţi împotrivă [...] şi alte vinuri afară de vinurile mănăstirii acolea să nu mai vînză" [35]. Exemplele enumerate mai sus arată că în domnia lui Constantin Brâncoveanu, rumînia se menţine în cadrele tradiţionale ale „duratei lungi", astfel cum ele fuseseră modelate în secolele anterioare. Rumînul rămîne un ţăran aflat în dependenţa personală faţă de stăpînul său, fiind cel puţin teoretic, permanent la dispoziţia acestuia [36].

[31] Constantin Giurescu, *op. cit.*, p. 189.

[32] *D.R.A.*, p. 185.

[33] *Ibidem*, p. 198. Domnul încheie cu ameninţarea că ruminii ce nu dau ascultare poruncii vor fi aduşi în faţa sa unde vor avea „rea scîrbă şi mare certare".

[34] *Ibidem*, p. 222—223.

[35] *Ibidem*, p. 239, şi aici ameninţarea cu tăierea urechilor!

[36] Cf. Şerban Papacostea, *Contribuţie la problema relaţiilor agrare în Ţara Românească în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în „Studii şi materiale de istorie medie", III (1959), p. 267 şi urm.

www.dacoromanica.ro

Ca locuitor pe moşie, el dă dijma din produsele cultivate, ca ţăran şerb execută toate muncile ordonate de stăpîn. În chip excepţional, rumînul este scutit de dijmă, cum se constată, de exemplu, din cartea de împuternicire dată de Constantin Brâncoveanu, la 3 octombrie 1696, egumenului m-rii Argeş, pentru satele Domneşti şi Corbi: după ce arată că stăpînul moşiei va lua de la orice om (subînţeles liber), aflător pe moşie, dijma din grîu, mei, orz şi fîn, domnul face următoarea distincţie în privinţa rumînilor: „Aşijderea şi de la rumînii mănăstirii, carei se vor hrăni pe aceste moşii şi nu vor fi de ajutori la lucrurile mănăstirii ca neşte rumîni, la ce vor fi trebile, acelora încă să le ia dijma din 10 una, după obiceiu. Iar care rumîni vor lucra şi vor fi de ajutori la mănăstire, aceia să nu dea dijmă din bucatele lor ce vor face pe moşiile mănăstirii, iar alalţi să dea tot omul" [37]. O situaţie similară este evocată în cursul unei judecăţi între ţăranii din satul Sineşti şi egumenul m-rii Mislea: cei dintîi negau că fuseseră rumîni ai m-rii şi că-i dăduseră dijmă; egumenul replică „cum că mai-nainte adevărat nu li s-au luat dijmă, că fiind rumîni ai mănăstirii, pururea slujiia şi lucra mănăstirii la toate trebile tocmai ca nişte ţigani şi pentru aceia nu li să lua dijmă din locurile lor" [38]. Nu interesează, în cazul de faţă, dacă afirmaţia egumenului era sau nu adevărată; se confirmă însă prin regimul de obligaţii înfăţişat de el în faţa domnului că rumînii supuşi unor solicitări mai mari de muncă, în măsură să-i apropie sau chiar să-i confunde în fapt cu robii ţigani, beneficiau de scutirea de dijmă [39].

Pentru Constantin Brâncoveanu — spre deosebire de ginerele său, Constantin Duca — şerbia nu apărea ca o violare a eticii creştine. Stăpîn el însuşi a numeroase sate cu rumîni — în catastihul din 1707—1708 al satelor domnului, împărţite între cei patru fii ai săi, din 43 de sate şi jumătate, 28 de sate şi jumătate sînt arătate a fi „cu rumîni" [40] —, Constantin Brâncoveanu era în măsură să aprecieze valoarea dată moşiei de prezenţa rumînilor. Într-o scrisoare adresată, la 10 martie 1707, egumenului m-rii Hurez, el relevă, în legătură cu un schimb de sate, că „noi de la acest sat Craioviţa avem mult venit, şi nimic nu se potriveşte Belciugata şi Cojeşti cu Craioviţa, că Craioviţa are şi rumîni, are şi mori" [41]. În mentalitatea economică a domnului, rumînia îşi păstra funcţia esenţială în cadrul gospodăriei domeniale. De aici şi străşnicia arătată de domn faţă de rumînii recalcitranţi.

Constantin Brâncoveanu a rămas în cadrul viziunii tradiţionale asupra rumîniei, dar el nu a aparţinut domnilor de tipul lui Matei Basarab — în timpul căruia se înregistrează o reacţiune seniorială, manifestată printr-un proces de aservire a ţăranilor liberi — sau Antioh Cantemir, grăbit să reducă pe ţărani la condiţia de şerb. Cercetînd pricinile de rumînie judecate de Constantin Brâncoveanu se constată de îndată că el numai că *nu* da „lesne" pe ţăran în rumînie, dar a decis în numeroase cazuri în favoarea ţăranilor care fie că îşi reclamau libertatea încălcată abuziv de stăpînii de moşii, fie că a respins încercarea unor boieri sau egumeni de a rumîni ţărani liberi. Prea multe pentru a putea fi exhaustiv înfăţişate aceste situaţii sînt uşor de exemplificat. Astfel, la 16 februarie 1700, Constantin Brâncoveanu confirmă statutul de om liber lui Stoian cu trei fraţi ai lui, fiii lui Dragomir Boldea din

[37] Constantin Giurescu, *op. cit.*, p. 201.

[38] *D.R.A.*, p. 498.

[39] Vezi discuţia în *Relaţiile*, p. 66—67.

[40] Radu Grecianu, *Viaţa lui Costandin vodă Brincoveanu*, ed. Şt. D. Grecianu, Bucureşti, 1906, p. 271—278.

[41] N. Iorga, *Studii şi documente*, vol. XIV, p. 11.

www.dacoromanica.ro

satul Torsura Mică, pe care îi cerea ca rumîni Gheorghe postelnic, fiul lui Hrizea vistierul, pretinzînd că erau născuți din căsătoria mamei lor cu un rumîn de-al lui, alegație respinsă categoric de Stoian și frații săi. „Deci domnia mea — arată Constantin Brâncoveanu — n-am crezut nici pe unii, nici pe alții" (formulă tipică în cărțile domnești de judecată), ci a ordonat ca Stoian și frații săi să aducă jurători care să jure că sînt oameni liberi. Aceștia aduc megiași din Torsura (care sînt nominalizați), care jură că Stoian este fiul lui Dragomir Boldea, rumîn care se răscumpărase de la stăpînii săi, și că cei patru sînt frați buni, și că prin urmare, arată cartea domnească „le făcea Gheorghiță postelnic năpasta pentru ca să-i rumînească fără nici o dreptate" [42].

Un caz caracteristic pentru eforturile boierilor de a avea rumîni este cel judecat de Constantin Brâncoveanu la 24 martie 1704, cînd pentru a treia oară se dezbate în fața domnului situația lui Stanislav și a celor doi frați ai săi, fiii lui Brătan din satul Tîmburești, despre care jupîneasa Rada, soția lui Constantin căpitanul Filipescu, și fiul ei spătarul Șerban afirmaseră că le sînt rumîni, deși țăranii amintiți aveau dovezi că se răscumpăraseră din rumînie de la patriarhul Ierusalimului, căruia îi era închinată m-rea Sf. Sava, pe a cărei moșie se aflaseră ei. Este de relevat în această pricină, momentul evocat de Constantin Brâncoveanu: „...trecînd cîtăva vréme venit-au poruncă de la împărăție ca să mergu domniia mea la Odriiu (călătoria la Adrianopole din 1703 — n.n.) [43] și acest Stănislav, văzînd că tot are val, nefiind patriarhul aici, de mare nevoe făcut-au cum au putut și au venit acolo, la Odriiu, de care și acolo făcînd jalbă la domniia mea și fiind și patriarhul acolo, întrebat-am pe sfinția sa cum iaste povața acestor oameni". Cîtă exasperare va fi fost în acest țăran din Ialomița, care, amenințat să-și piardă libertatea, a plecat pînă la Adrianopole, după domn, pentru a-și căuta dreptatea! Este de reținut că la enumerarea motivelor care îl determinaseră pe patriarhul de Ierusalim să accepte răscumpărarea acestor țărani din rumînie, unul dintre ele fusese că „mănăstirea Sfeti Savva nici un folos de cătră dînșii n-avea fiind tot fugari în țara turcească", ceea ce presupunea o anumită familiarizare cu realitățile sud-dunărene. Domnul dă dreptate lui Stănislav și fraților săi, hotărînd ca, în viitor, orice nouă reclamație a Radei Filipescu „să nu să ție în seamă pentru că așa au ajunsu judecata și dreptatea" [44].

Exemplele citate mai sus trebuie alăturate — pentru a avea imaginea corectă asupra poziției lui Constantin Brâncoveanu — celor în care domnul decide la capătul judecății ca țăranii să fie (rămînă) rumîni. Este ceea ce se întîmplă — pentru a aminti un singur caz — la 20 aprilie 1714, cînd domnul confirmă m-rii Cîmpulung stăpînirea asupra rumînilor din satul Bădești, acuzați de a fi utilizat „cărți mincinoase" [45].

Constantin Brâncoveanu nu avea — cu siguranță — aceeași optică în privința șerbiei, ca și ginerele său, Constantin Duca. Există însă în documentele sale formulări care arată că domnul era adversarul practicilor de aservire prin abuz [46]. În documentul din 19 aprilie 1700 prin care Constantin Brâncoveanu confirmă stăpînirea m-rii Găiseni asupra unor rumîni din satul Florești, domnul simte nevoia să adauge, la sfîrșitul documentului după

[42] *D.R.A.*, p. 177—178.
[43] Vezi relatarea ei la Radu logofăt Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod (1688—1714)*, ed. Aurora Ilieș, București, 1970, p. 143—146.
[44] *D.R.A.*, p. 204—206.
[45] *Ibidem*, p. 266—268.
[46] Cf. *Relațiile*, p. 98—101.

www.dacoromanica.ro

formula tradițională de încheiere, cuvintele „însă de sînt adevărați rumîni mănăstirii" [47], ceea ce lasă să se întrevadă îndoiala domnului în privința legitimității stăpînirii exercitate de mănăstire asupra acestor țărani. Mai explicită este poziția domnului în conflictul dintre doi țărani din Segarcea și egumenul de la mănăstirea din același sat. Potrivit cărții domnești „aici înaintea domnii méle la conacul de la Ciorogîrlă, jălui cest sărac de uncheaș de acolo de la Șăgarcea, anume Preduță și cu fiiu său Antonachi, zicînd cum că scoți sfinția ta o foaie domnească pecetluită, întru care sînt scrișii și ei, zicînd sfinția ta cum că sînt și ei rumîni și cum că nu te ții sfinția ta de obiceiurile cele mai denainte, ci faci alte obicéiuri și-i asuprești cu lucrul". Domnul poruncește egumenului „să-i lași pre obiceiurile ce au avut mai dănainte", iar pentru litigiul privind statutul lor personal — liberi sau șerbi — să se prezinte la judecată înaintea lui: „Deci atuncea — încheie domnul — de să vor adevăra că sînt rumîni, vor rămînea rumîni, iar de nu vor fi rumîni, vor avea pace. Iar pîn-atuncea să le dai pace, să nu-i năcăjești făr' de lucru" [48]. Cel mai limpede se desprinde atitudinea lui Constantin Brâncoveanu din cartea de apărare de rumînie dată, la 20 septembrie 1713, unor săteni din Rîmești (Vîlcea); aceștia își vînduseră părțile lor de moșie m-rii Hurezu și solicitau domnului confirmarea că sînt oameni liberi. Formularea dată de actul domnesc temerii lor este deopotrivă grăitoare pentru intensitatea încercărilor de asociere a țăranilor liberi, întreprinse de stăpînii de domenii cît și de ostilitatea domnului față de asemenea practici: „Deci temîndu-se ei ca să nu-i învăluiască mănăstirea de rumînie vreodinioară, au altcineva în urma vieții domnii méle, *după cum mulți cu vrémea năpăstuesc* (s.n.), au poftit ca să aibă carte la mîinile lor" [49]. Vom discuta în altă parte a lucrării de față formele îmbrăcate de procesul de rumînire la sfîrșitul secolului al XVII-lea și la începutul secolului al XVIII-lea; aici relevăm refuzul lui Constantin Brâncoveanu de a accepta trecerea silnică a țăranilor liberi în rîndurile celor șerbi. Din acest punct de vedere, el se aseamănă lui Constantin Duca, domnul Moldovei, care condamna obiceiul de a-i considera vecini pe țăranii liberi care stătuseră 12 ani pe moșiile lor. Rumînirea abuzivă era echivalată de domnul muntean cu o „năpăstuire" pe care nu era dispus să o tolereze.

În chip firesc se pune întrebarea care a fost rațiunea atitudinii domnești? Constantin Brâncoveanu nu a explicat nicăieri — după știința noastră — temeiurile condamnării aservirii ilegale, astfel că explicația încercată aici păstrează caracterul ipotetic. Constantin Brâncoveanu a luat domnia într-un moment cînd confruntarea dintre imperiali și Poarta otomană era în plină desfășurare, Țara Românească avîndu-și teritoriul străbătut — cu tot cortegiul de rele — de oștile otomane, austriece și tătare. Dislocarea populației, pustiirea satelor, împuținarea contribuabililor loveau în încasările vistieriei, reducînd capacitatea de a răspunde la exigențele pecuniare ale Porții otomane și reducînd veniturile domniei.

Încheierea păcii de la Karlowitz (1699) a oferit lui Constantin Brâncoveanu cadrul extern favorabil unei reorganizări a sistemului fiscal, care să stabilizeze și să sporească numărul contribuabililor și, deci, să crească și sursele de venit ale țării. Reforma întreprinsă de Antioh Cantemir în Moldova (1700) oferă un excelent exemplu, pe care Constantin Brâncoveanu s-a grăbit să-l urmeze. Principiul de bază a fost generalizarea ruptei [50], adică generali-

[47] *D.R.A.*, p. 185.
[48] *Ibidem*, p. 207.
[49] *Ibidem*, p. 289; Șerban Papacostea, *op. cit.*, p. 269; Florin Constantiniu, *op. cit.*, p. 76.
[50] Șerban Papacostea, *op. cit.*, p. 255—260.

www.dacoromanica.ro

zarea practicii mai vechi a vistieriei de a încheia înțelegeri (rupte) cu un grup de contribuabili prin care mulțimea dărilor era înlocuită cu o sumă fixă, plătibilă la anumite termene (1701). Cronicarul oficial Radu Greceanu definește în următorii termeni conținutul reformei fiscale: „un așezămînt să știe fieștecine ce să dea într-un an, mai ușurînd pre cei ce să vedea și să părea că sînt îngreuiați și mai slabi, și mai adăogînd pre cei ce să vedea că sînt mai ușori și mai cu putere. Însă întîiu socotind dăjdiile ce au dat țara în trecuții ani și dentr-acéia multe mai jos așăzîndu-o, au făcut rumtori ce să dea toată țara într-un an dă patru ori" [51]. Așadar, reforma fiscală brâncovenească a fixat cuantumul obligațiilor bănești către stat și termenele la care ele erau să fie achitate (4 termene).

Succesul reformei a fost rapid și consistent: în scurt timp Țara Românească și-a sporit numărul contribuabililor, români din Moldova și Transilvania și chiar locuitori din sudul Dunării venind să beneficieze de condițiile de stabilitate fiscală create de reforma brâncovenească: „s-au dus numele la Poarta împărăției turcești cum că într-aciastă țară s-au strînsu atîta om și atîta dobitoc și den țara turciască și den țara ungurească și den Moldova de iaste plină de oameni și de dobitoace" [52].

Era firesc — față de aceste remarcabile rezultate — ca autorul reformei să urmărească eliminarea tuturor factorilor care ar fi putut să-i compromită succesul. Abuzurile boierilor și egumenilor — aservirile silnice, agravarea regimului de obligații etc. — creau stări de tensiune și insecuritate în lumea rurală împingînd pe țărani la fugă. Între toleranța față de apetitul de rumîni al stăpînilor de pămînt și veniturile vistieriei din care se acopereau și obligațiile către Poartă și darurile către înalții ei demnitari, de care depindea rămînerea în scaunul de domnie — opțiunea nu era greu de făcut. Interesul fiscal s-a aflat — credem — la originea combaterii de către Constantin Brâncoveanu a practicilor de „năpăstuire" prin rumînire.

Instituția șerbiei cunoaște în ultimele ei decenii de existență presiunea celor doi poli ai societății medievale: libertatea și robia. Țăranul șerb are un statut intermediar care îl plasează — pe planul relațiilor agrare — între omul cu învoială, țăran liber, lipsit însă de pămînt, și robul-țigan, vestigiu al sclaviei.

Tendința stăpînilor de domenii — laici și ecleziastici — a fost să-l trateze pe rumîn ca pe un rob-țigan. Dacă, în dorința sporirii numărului de țărani șerbi de pe domeniu, boieri și mănăstiri „învăluiau" — pentru a relua termenul folosit de documentul brâncovenesc — de rumînie, este aproape de la sine înțeles că pe cei care se aflau în situația de servitute corporală să fie înclinați să-i trateze ca pe niște robi chiar dacă în Țara Românească nu avem o denunțare atît de viguroasă a practicilor abuzive de asimilare a șerbiei cu robia — cum se întîlnește în actul din 6 aprilie 1749, prin care Constantin Mavrocordat redefinește statutul veciniei — [53] procesul de degradare a rumînului la situația robului a existat și în Țara Românească [54]. Situațiile descrise

[51] Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 134.

[52] N. Iorga, *Studii și documente*, vol. X, p. 32—33 apud Șerban Papacostea, *op. cit.*, p. 259.

[53] *D.R.A.*, vol. II, Moldova, București, 1966, p. 287—288: „părîndu-le oamenilor că acest nume de vecinie n-au osebire de robie [...] stăpînii satelor s-au obijduit a vinde pre vecini ca pre robi, ș-ai împărți cu împărțală ca pre țigani, și a da numele lor în foi dă zăstu, ș-ai despărți pre copii de la părinți, luîndu-i în casă la slujba lor, și-ai muta de la un loc la altul; nefiind acea volnicie a se vinde și a se supune pînă într-atita ca pre robi". Primul element al redefinirii situației de vecin este că „vecinii robi nu sînt".

[54] Șerban Papacostea, *op. cit.*, p. 267.

www.dacoromanica.ro

în actul de la Iași se întîlnesc și la sud de Milcov. Astfel, dăruirea rumînului, fără pămînt, altfel spus, ruperea lui de moșie este limpede înfățișată într-un document din 3 mai 1711: Constantin comisul dăruiește vel clucerului Ianache Văcărescu — care îl ajutase „la neputința mia și la slăbiciunea mia" — un rumîn din satul Gemenile (Dîmbovița) cu trei feciori, precizînd că „rumînul l-am dăruit dumnealui făr' de moșie" [55]. În competițiile dintre stăpînii de moșie pentru forța de muncă a rumînilor, aceștia trec uneori de la unul la altul ca un simplu „instrumentum vocale"; la 15 mai 1709, preoții și moșnenii din satele Izvorani și Ștefănești (Muscel) depun mărturie în privința rumînului Ioachim, asupra căruia pretindeau că au drept de stăpînire clucerul Radu Filipescu și m-rea Cîmpulung: „acest rumîn l-am pomenit noi întîi la sfînta mănăstire, apoi l-au luat vornicul Stroe, dupre aceasta l-au luat sfînta mănăstire de la vornicul Stroe de l-au stăpînit, apoi de la mănăstire iar l-au luat Radul Golescul marele clucer. Iar noi mărturisim cu sufletele noastre că de baștină iaste al sfintei mănăstiri, cumpărat de răposatul și bunul domn Ioan Mathei voievod (Matei Basarab — n.n.)" [56]. Nu este de mirare că, în asemenea condiții, pentru a se răscumpăra din rumînie, țăranii oferă, în locul lor, stăpînilor, un rob-țigan. O situație concludentă se întîlnește în documentul din 18 aprilie 1690 prin care Gheorghe diaconul dă mitropoliei din Tîrgoviște doi copii de țigani în locul lui Pătru țiganul, vîndut lui Staico rumînul pentru a să răscumpăra, Pătru fiind fugit în două rînduri („Apucatu-m-au Staico rumînul [...] cu mare strînsoare sau să-i dau țiganul sau să-i dau banii") [57]. De aici și pînă la simpla înlocuire a rumînului ucis prin altul nu mai era decît un pas pe care îl face, la 4 noiembrie 1709, Gherghina Blendea din Peștișani, care omorîse un rumîn al m-rii Tismana: „am făcut pace pentru acel rumîn ce am fost omorît eu și am dat în locul mortului aceluia pe Vîlsan, ca să fie rumîn pentru rumînul sfintei mănăstiri" [58]. Procesul de asimilare a rumîniei cu robia este, deci, detectabil în documentele epocii brâncovenești.

În același timp, se constată tendința contrarie, aceea de a ieși din regimul muncii nereglementate și de a beneficia de situația oamenilor cu învoială. Este cazul rumînilor din satul Bădești al m-rii Cîmpulung care la 23 februarie 1710 dau egumenului un zapis, în care sînt fixate amănunțit obligațiile ce și le asumă: să aducă 8 buți de vin de la deal, să aducă 8 care de sare de la Ocnița, să cosească la fîn 4 zile de om, fînul cosit urmînd a fi adunat, clădit și îngrădit, la secera de grîu să dea „10 oameni mari în 4 zile", să meargă la culesul viilor, de fiecare casă un om, să ajute la moară și la reparatul curții și grădinii metohului, să clăcuiască o zi cu plugurile la vremea arăturii, să taie răchite și să facă cercuri pe care să le ducă la vie [59].

Cum se explică acceptarea de către egumen a îngrădirii autorității sale de caracter personal asupra acestor rumîni din satul Bădești, obligați, potrivit servituții lor corporale, să se afle sub regimul muncii nelimitate? Satul Bădești fusese implicat într-un lung conflict cu m-rea Cîmpulung încercînd să iasă din starea de șerbie [60]. Confruntat, desigur, cu rezistența țăranilor din Bădești

[55] *D.R.A.*, p. 246.
[56] *Ibidem*, p. 227.
[57] Arh. St. Buc., *Mitropolia Țării Românești*, DXXXIII/7.
[58] *D.R.A.*, p. 228. Documentul precizează că Vîlsan este dat ca rumîn „afară den copiii ce au făcut el pînă acum, anume Idochin și Dumitrașco, aceștea să fie slobozi den rumînie (...) și copiii ceîți va face de acum-nainte, toți aceia să fie rumîni sfintei mănăstiri în veci".
[59] *D.R.A.*, p. 235—236.
[60] La 20 aprilie 1714 ei se judecă din nou în fața lui Ștefan Cantacuzino, documentul prin care se confirmă stăpînirea m-rii Cîmpulung asupra rumînilor din Bădești, făcînd, potrivit obiceiului, istoricul acestei pricini (*ibidem*, p. 266—268).

www.dacoromanica.ro

sau, poate, chiar cu amenințarea de a fugi de pe moșie, egumenul a preferat în locul unei autorități de principiu, care îi îngăduia să pretindă executarea în orice timp, a oricărei sale porunci, autoritatea devenită iluzorie, în cazul refuzului rumînilor de a o recunoaște — de drept sau în fapt — realitatea unui acord, care îi trecea în fapt pe rumînii din Bădești în situația oamenilor cu învoială.

Se știe că aceasta era direcția de evoluție a relațiilor agrare în cursul secolului al XVIII-lea: desființarea șerbiei a însemnat unificarea celor două categorii de populație domenială în clasa țăranilor clăcași, prin abolirea regimului muncii nereglementate, și stabilirea unui regim de obligații fixat prin așezămînt domnesc.

Regimul oamenilor cu învoială a constituit, desigur, o tentație pentru rumîni întrucît era mult mai ușor. Documentele epocii brâncovenești oferă indicații în această privință. Instructivă este cercetarea ordonată de Constantin Brâncoveanu în litigiul dintre egumenul m-rii Slobozia lui Ianache și sătenii („slobozianii", deci oameni care la origine se aflaseră într-un sat de colonizare) așezați pe moșie. Aceștia au prezentat un document de la Matei Basarab din 2 aprilie 1637 prin care erau obligați să lucreze trei zile pe an [61]; egumenul invoca o carte de la Gheorghe Duca, care indica un regim de 5 zile pe an. Constantin Brâncoveanu poruncește ca țăranii să lucreze trei zile pe an, după cartea lui Matei Basarab, să dea dijmă, să lucreze la reparatul morii, cînd se va strica, să respecte monopolul mănăstirii asupra vinului și rachiului [62].

Aceeași clacă de trei zile pe an se întîlnește și pe moșia Întorsura (Dolj) a m-rii Fedeleșoiu: la 3 septembrie 1708, locuitorii de pe moșie se învoiesc, în prezența marelui ban Constantin Știrbei, să facă o clacă de trei zile pe an „o zi să are la grîu, o zi la mei și o zi să secere" [63]. Cuantumul acesta devine o obișnuință, de vreme ce se întîlnește și pe alte moșii, ca de pildă, Blehani, moșia m-rii Măxineni, la 18 mai 1714 [64]. În prima jumătate a secolului al XVIII-lea, tendința — ce se poate desprinde din documente — este aceea a unei creșteri lente a numărului zilelor de clacă, pe care așezămintele domnești le vor fixa apoi la 12 pe an.

Statutul social al oamenilor liberi fără pămînt a fost permanent amenințat de încercările boierilor și egumenilor de a-i rumîni. Cancelaria lui Constantin Brâncoveanu a emis numeroase cărți de apărare de rumînie, ai căror destinatari, aparțineau acestei categorii, țintă a tentativelor de aservire sau stăpînită de un sentiment de insecuritate socială, ce o făcea să solicite confirmarea domnească a statutului de om liber. Pentru mijloacele violente utilizate de stăpînii de domenii pentru a rumîni pe oamenii liberi, cartea lui Constantin Brâncoveanu din 20 noiembrie 1713, dată lui Iarca stegarul și verilor lui, slujitori păhărniciei din jud. Mehedinți, este elocventă. Prin rosturile lor în aparatul administrativ ei aveau o situație socială superioară celei a țăranilor și dispuneau deci de alte posibilități de a se apăra de rumînire. „Acești oameni — se arată în document — încă mai denainte vreme au fost moșii și părinții lor și ei pînă acum tot oaméni slobozi de rumînie.

[61] Pentru apariția obligației în muncă a oamenilor cu învoială, vezi Constantin Giurescu, *op. cit.*, p. 202—204.

[62] *Anatefterul. Condica de porunci a vistieriei lui Constantin Brîncoveanu* (ed. Dinu C. Giurescu), în „Studii și materiale de istorie medie", vol. V (1962), p. 445—446.

[63] *D.R.A.*, p. 222.

[64] *Ibidem*, p. 269. Poruncă a lui Ștefan Cantacuzino, care invocă un acord al sătenilor cu m-rea.

www.dacoromanica.ro

Iar cînd au fost mai în trecuta vreme dă sînt doi ani, ridicatu-s-au Sava, egumenul de la Strehae, fără nici o judecată de i-au pus la închisoare, zicînd că sînt rumîni mănăstirii" [65]. Aşa cum avea să se constate în timpul judecăţii, pretenţia egumenului se întemeia pe o listă de rumîni ai mănăstirii, găsită de un anume Conda căpitan, care avea însă să recunoască, la judecată, că „n-au fost acea foae nici cu pecete domnească, nici boierească, nici iscălită de nemeni, făr-decît au fost o foae cu nişte nume scrise, iar părinţii au moşii acestor oameni n-au fost scrişi" [66].

Situaţii, ca aceea evocată mai sus, şi-au putut afla un deznodămînt fericit pentru cei ameninţaţi cu rumînirea, prin dovedirea în faţa domnului şi a Divanului domnesc a statutului lor de oameni liberi. A existat, însă şi în Ţara Românească, la fel ca şi în Moldova, practica aservirii ţăranilor liberi cum stătuseră un număr de ani pe aceeaşi moşie (reamintim că în Moldova acest număr era de 12). În timpul stăpînirii austriece în Oltenia, generalul Königsegg, directorul suprem al provinciei, ordona, la 11 septembrie 1722, să se pună capăt abuzurilor boierilor şi egumenilor care „au determinat numeroase familii (de colonişti — n.n.) să nu mai vină în părţile crăeşti (Oltenia — n.n.), de teamă ca să nu fie trecute în rîndurile robilor sau ale iobagilor, după o şedere de trei-patru ani pe pămîntul boierilor sau al mănăstirilor" [67]. Evident, asemenea practici aveau rădăcini mult mai vechi, şi condamnarea lor în Moldova de către Constantin Duca ne îndreptăţeşte să le plasăm şi în Ţara Românească în aceeaşi perioadă.

Sfertul de veac al cîrmuirii brâncoveneşti se caracterizează, aşadar, pe planul relaţiilor agrare, prin menţinerea structurilor tradiţionale ale duratei lungi, structuri ce plasează Ţara Românească — ca de altminteri şi Moldova şi Transilvania — în „feudalitatea tardivă" [68]. Se înregistrează şi în Ţara Românească şi simptomele unei conjuncturi, începută la sfîrşitul secolului al XVII-lea şi care va lua sfîrşit, o dată cu abolirea şerbiei (1746, 1749), conjunctură caracterizată prin tendinţele contradictorii de evoluţie a şerbiei: asimilarea cu robia, asimilarea cu oamenii liberi fără pămînt. În faţa acestor realităţi, domnia, preocupată de interesele sale fiscale, va reacţiona, stăvilind efortul boierilor şi al egumenilor de a-i aservi pe ţăranii liberi. Prin reforma fiscală şi prin preocuparea de a îngrădi tendinţa de rumînire, Constantin Brâncoveanu apare ca un precursor al politicii de reformă a domnilor fanarioţi [69]. Măsurile sale în domeniul fiscal şi social sînt o dovadă concludentă că politica de reformă din secolul al XVIII-lea s-a născut din realităţile româneşti şi a încercat să găsească soluţii problemelor generate de aceste realităţi. Succesorii fanarioţi ai domnilor români au continuat şi dezvoltat — în alte condiţii — ceea ce se plămădise din iniţiativa şi prin strădania autohtonilor. Epoca brâncovenească o dovedeşte din plin.

[65] *Ibidem*, p. 263.

[66] *Ibidem*, p. 264.

[67] Şerban Papacostea, *Oltenia sub stăpînirea austriacă (1718—1739)* Bucureşti, 1971, p. 183.

[68] Albert Soboul, *Fondements économiques: la féodalité tardive*, în *L'Absolutisme éclairé*, Budapesta—Paris, 1985, p. 37.

[69] Pentru această politică, vezi N. Iorga, *Le despotisme éclairé dans les Pays roumains au XVIIIe siècle*, în „Bulletin of the International Committee of Historical Sciences", IX (1937), p. 101—115.

www.dacoromanica.ro

Domnia lui Constantin Brâncoveanu şi românii din Transilvania — realitate istorică şi reflectare în istoriografia românească transilvăneană din secolul XVIII

Ioan Aurel Pop

Domnia lui Constantin Brâncoveanu se plasează nu numai într-o perioadă de „criză a conştiinţei europene" [1], de redimensionare a continentului pe plan ideologic, politico-militar şi cultural, ci şi la cumpăna acelor secole care au prezidat pregnant la geneza solidarităţilor etnice moderne. Prin actul lui Mihai Viteazul de la 1599—1600, *naţiunea medievală* a cunoscut o serioasă transformare în spaţiul geografic şi mental românesc, iar veacul al XVII-lea a micşorat mereu componenta elitară şi politică a acestei forme de comunitate umană, pregătind trecerea spre *naţiunea modernă* a secolului al XVIII-lea, în cadrul căreia unitatea etnică, originea comună şi vieţuirea neîntreruptă pe acelaşi teritoriu a românilor aveau să devină coordonate esenţiale. Aceste idei ale unităţii, latinităţii şi continuităţii românilor, prezente implicit şi latent în conştiinţa colectivă a evului mediu, dobîndesc claritate explicită în marile lucrări (cronici, pravile, cazanii etc.) ale celui de-al XVII-lea secol, pentru ca, din veacul următor începînd, ele să devină programatice, active, adică să fie puse în slujba luptei pentru drepturi politice naţionale. Constantin Brâncoveanu a domnit tocmai în perioada de tranziţie de la stadiul, cu precădere, contemplativ şi livresc spre cel pragmatic şi activ al ideii de unitate etnică şi al celei de afirmare etnică românească. Această tranziţie, produsă pe un fond general central şi sud-est european preiluminist [2], într-o vreme cînd „s-au dăruit neamului românesc" cărţi de căpătîi, „spre înţelegerea limbii româneşti" [3] şi a „vechimei romano-moldo-vlahilor" [4], devine evidentă odată cu încercările de a modifica statutul politic internaţional al ţărilor române, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. În asemenea împrejurări, Constantin Brâncoveanu pare să acţioneze conform aspiraţiei latente sau misiunii de reconstituire a unităţii

[1] P. Hazard, *Criza conştiinţei europene (1680—1715)*, Bucureşti, Edit. Univers, 1973, passim.

[2] P. Teodor, *Dimitrie Cantemir şi preiluminismul sud-est european*, în *Interferenţe iluministe europene*, Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 1984, p. 43—71.

[3] I. Lupaş, *Mitropolitul Teodosie Veştemeanul*, Sibiu, 1943, p. 18 (foaia de titlu a Bibliei de la Bucureşti).

[4] D. Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, Bucureşti, Edit. Albatros, 1981.

www.dacoromanica.ro

românești, pe care statul de la sud de Carpați și-o asumase implicit, prin însuși numele său [5]. Dar, fiind imposibil de realizat în epocă pe plan politico-militar, aspirația de unitate românească avea să îmbrace alte forme, care mai fuseseră practicate, de la Mircea cel Bătrîn la Mihai Viteazul și de la Radu cel Mare la Matei Basarab. Aceste forme de solidaritate românească inițiate adesea și dinspre răsăritul Carpaților (unde ființa, după formula lui Nicolae Iorga, „a doua libertate românească" [6]) îi vizau, cu precădere, pe românii din Transilvania, adică acea ramură a trunchiului românesc nord-dunărean, amenințată cu înstrăinarea, în urma lipsei structurii statale proprii. Sub Constantin Brâncoveanu, timp de 26 de ani, sînt reactivate aceste căi de oblăduire asupra românilor din Transilvania, anume stăpînirea directă a unor pămînturi și altor bunuri la nord de Carpați (aspectul teritorial), primirea în țară a celor amenințați de stăpînirea străină (aspectul demografic), recunoașterea dreptului la pășunat în Țara Românească al turmelor românilor din Transilvania, încurajarea negoțului (aspectul economic), atragerea cărturarilor din Transilvania în slujba domniei, răspîndirea tipăriturilor, daniile în acest sens, trimiterea de meșteri tipografi etc. (aspectul cultural), ctitorirea unor lăcașuri de cult, hirotonirea la București, Tîrgoviște, Buzău, Rîmnic a preoților și ierarhilor transilvăneni, patronajul spiritual sud-carpatic asupra bisericii ortodoxe transilvănene, apărarea statutului ortodoxiei amenințate de catolicism etc. (aspectul confesional). O formă aparte a interesului domnului față de Transilvania a fost și implicarea sa în sprijinirea răscoalei antihabsburgice a curuților conduși de Francisc Rákóczi II, răscoală la care au participat și mulți români încadrați în detașamente conduse de căpetenii de-ale lor în Bihor, Baia Mare, pe Someș, în zona Turzii, la Odorhei, în Țara Bîrsei, în Alba, Arad ș.a. [7].

După ce românii din Țara Bîrsei au văzut, în 11/23 august 1690, oastea românească de la sud de Carpați înfrîngînd la Zărnești armata generalului Heissler, raporturile de bună vecinătate cu Transilvania s-au statornicit, într-un anumit sens, pînă la sfîrșitul domniei lui Constantin Brâncoveanu. În 1699—1700, conform unei pilde pomenite documentar încă la 1520 (în timpul lui Neagoe Basarab) [8], se delimitează din nou hotarul dintre Țara Românească și Transilvania, în preajma scaunului Sibiului, ținînd seamă de cumpăna apelor [9]. Delimitarea rămîne însă mai mult formală, în condițiile trecerilor periodice ale oierilor transilvăneni în Țara Loviștei și Munții Lotrului cu turmele lor.

[5] Ș. Papacostea, *Statul românesc în secolele XIV — XVI. Rolul său în consolidarea entității poporului român*, în *Națiunea română. Geneză. Afirmare. Orizont contemporan*, coord. Șt. Ștefănescu, București, Edit. științifică și enciclopedică, 1984, p. 245.

[6] N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, vol. III. *Les fondateurs d'Etat*, București, 1937, p. 241—269 (cap. IV se cheamă „La Moldavie: deuxième organisation de la liberté roumaine").

[7] Șt. Ionescu, P.I. Panait, *Constantin vodă Brâncoveanu. Viața. Domnia. Epoca*, București, Edit. științifică, 1969, p. 203—206; Șt. Ionescu, *Epoca brâncovenească. Dimensiuni politice. Finalitate culturală*, Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 1981, p. 42—55; Gh. Toduț, *Aspecte ale raporturilor Țării Românești cu Imperiul habsburgic în vremea lui Constantin Brâncoveanu*, Cluj-Napoca, 1986 (lucrare de diplomă).

[8] Ioan A. Pop, *Din relațiile Țării Hațegului cu Țara Românească în veacul al XV-lea și la începutul veacului al XVI-lea*, în „Revista de istorie", 1985, tom. 38, nr. 1, p. 83—84.

[9] M. Sofronie, *Aspecte privind relațiile dintre Țara Românească și Transilvania în timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu*, în „Studii și comunicări", 1969, 14, Arheologie — istorie (Sibiu), p. 372.

www.dacoromanica.ro

Deşi afirmaţia lui Nicolae de Porta (făcută probabil în 1692), conform căreia Brâncoveanu ar fi fost primit bucuros ca principe al Transilvaniei [10], rămîne cantonată într-un cadru mai mult retoric-epistolar decît real, ea pune în lumină popularitatea domnului român la nord de Carpaţi, urmare a interesului său pentru ţara românească intracarpatică. Acest interes s-a îndreptat mai întîi, conform străvechii tradiţii, spre Ţara Făgăraşului şi, în general, spre sudul Transilvaniei. Aici, voievodul şi-a adăugat (prin cumpărare sau zălogire) la vechea moşie Sîmbăta de Sus, moştenită de la bunicul său Preda, alte moşii, precum Sîmbăta de Jos (cumpărată de la Gh. Bánffy), Poiana Mărului (cumpărată de la Naláczy András, Székely Ádám şi fraţii lor), Berivoiul, Viştea şi Drăguşul (zălogite de la guvernatorul Gh. Bánffy); Berivoiul Mic şi Mare ajung să fie cumpărate, de fapt, de către domn de la Samuil Boer; locul de la Şomartin, cu fîneaţă şi pădure, lîngă Cincul Mare; moşia Pojorta (zălogită); domeniul Dumbrăveni *(Ibaşfalău)*, cu satele Viişoara *(Hundorf)*, Ernea Săsească, Noul Săsesc şi *Sudalli* — zălogit de la Mihail Apafi II. Unii nobili maghiari, refugiaţi în Ţara Românească datorită răscoalei curuţilor şi ajutaţi cu bani de către Constantin Brâncoveanu, au oferit domnului în schimb patru sate în comitatul Hunedoara. Dintre acestea se cunoaşte Trestia, cu minele de aur de lîngă Băiţa. Tot în zona Hunedoarei, domnul a mai stăpînit, fără să se cunoască în ce împrejurări, satul Tămăşasa *(Tămaş Pataca)* [11]. Spre finalul domniei a cumpărat şi Rucărul în Ţara Oltului (Făgăraş) [12]. În 1712 sînt pomenite ca posesiuni ale lui Brâncoveanu în Ţara Făgăraşului Sîmbăta de Jos şi de Sus, Poiana Mărului, Berivoi şi o parte din Recea [13], fără ca enumerarea să aibă caracter exhaustiv. Voievodul a stăpînit vreo trei rînduri de case la Braşov şi mai multe case cu gospodării în Ţara Făgăraşului. Din anul morţii domnului, 1714, s-a păstrat un inventar al bunurilor brâncoveneşti aflate în această regiune sudică a Transilvaniei: pămînt arător pentru 620 de cîble de cereale în satele Sîmbăta de Sus şi de Jos, Berivoii Mari şi Mici, Bleşor, *Sinsora*; fîneţe pentru 169 de care la Sîmbăta de Sus şi de Jos, la Berivoii Mari şi Mici, Bleşor, *Sinsora*, Şomartin (Cincul Mare); o pădure de fag la Berivoi şi una de stejar la Şomartin; 127 de iobagi — capi de familie, plus 6 văduve cu case şi 26 de iobagi fugiţi (cei existenţi aveau 159 de fii, lucrau un pămînt arabil pentru 476 de cîble şi aveau fîneţe pentru 190 de care şi jumătate) în satele Sîmbăta de Jos şi de Sus, Rodbav *(Rohrbach)*, Berivoii Mari şi Mici, Bleşor, *Sinsora*; aproape 1 500 de capete de animale; 170 de florini maghiari plus 1 409 florini ce trebuiau încasaţi de la supuşi [14]. Casele sînt pomenite cu numărul de camere, cu bucătării, pivniţe, hambare (de exemplu, un hambar pentru 2 000 de cîble de cereale, adică exact atît cît trebuie să exporte Constantin Brâncoveanu la Braşov în 1700 [15]), grădini, şuri, butoaie, stupi; sînt enumerate mori, slugi, grajduri, livezi, sesii iobăgeşti etc. Toate demonstrează o anumită prosperitate a bunurilor şi veniturilor

[10] C. Giurescu, N. Dobrescu, *Documente şi regeste privitoare la Constantin Brâncoveanu*, Bucureşti, 1907, p. 74, nr. 111.

[11] Şt. Meteş, *Moşiile domnilor şi boierilor din ţările române în Ardeal şi Ungaria*, Arad, 1925, p. 79—88; M. Sofronie, *op. cit.*, p. 374—375; Şt. Ionescu, *op. cit.*, p. 55—57, nota 91.

[12] Şt. Meteş, *op. cit.*, p. 87.

[13] C. Giurescu, N. Dobrescu, *op. cit.*, p. 219—220, nr. 345.

[14] M. Sofronie, *op. cit.*, p. 374—375, după datele de la Arh. St. Sibiu, Fond Brukenthal, col. Rosenfeld H., 1—5, pachet 6.

[15] N. Stoicescu, *Cum măsurau strămoşii. Metrologia medievală pe teritoriul României*, Bucureşti, Edit. ştiinţifică, 1971, p. 195—197.

www.dacoromanica.ro

unui domn adînc interesat de Transilvania. Prosperitatea aceasta este relativă la 1714, deoarece spre finalul domniei, grijile şi nesiguranţa l-au copleşit pe voievod şi i-au îndreptat atenţia şi spre alte scopuri. De altfel, interesul domnului pentru stăpînirile din Transilvania s-a menţinut şi în această perioadă dinspre sfîrşitul vieţii, cînd s-a conturat planul de a achiziţiona mai multe moşii din Făgăraş. De-acum însă, de prin 1713, i se pun condiţii lui Constantin Brâncoveanu la cumpărarea moşiilor din Transilvania, semn al îngrijorării autorităţilor în legătură cu aceste stăpîniri româneşti asupra unei ţări majoritar româneşti din punct de vedere etnic. Permisiunea de a cumpăra numai moşii ale fiscului, cu aprobarea guberniului şi cu încuviinţarea împăratului [16], marchează îngrădiri evidente în faţa celui care, aidoma înaintaşilor săi (din veacurile XIII—XIV începînd), voia să stăpînească efectiv mari părţi ale Transilvaniei.

La cumpăna secolelor XVII şi XVIII, mişcările de populaţie mai importante de pe teritoriul românesc au fost pricinuite de înstăpînirea austriecilor asupra Transilvaniei, de tulburările confesionale datorate unirii unei părţi a românilor cu biserica Romei, de răscoala curuţilor [17] etc. Sensul lor principal şi hotărîtor era dinspre Transilvania spre Ţara Românească şi Moldova [18], ţări în care stăpînirea politică românească, mai ales în cazul domniei lui Brâncoveanu, asigura stabilitate şi protecţie pentru românii transilvăneni. Desigur unii din aceşti transilvăneni reveneau apoi acasă, aducînd cu sine, ca şi muntenii şi oltenii trecuţi în Transilvania, imaginea voievodului de la Bucureşti. Într-un document din 15 noiembrie 1719, emis de Nicolae Mavrocordat, domnul Ţării Româneşti, document copiat de cronicarul Radu Tempea în manuscrisul *Istoriei*... sale, se spune între altele: „Tuturor şcheilor de la Braşov, ca să fie volnici cu această carte a domniei mele a ţinere oile lor cîte vor avea şi să le pască de toamna pînă primăvara, la Sfîntu Gheorghie, cînd şi le duc ei la munte [...] şi să n-aibă nici o opreală de la nimenea, numai şi ei să aibă a-şi păzire vitele, să nu strice nescai pîini sau livezi sau alte bucate ale cuiva" [19]. Această generoasă recunoaştere a dreptului românilor braşoveni de a-şi paşte turmele la sud de Carpaţi are vechi temeiuri, spune documentul, anume hrisoave de la Antonie Vodă, Constantin Vodă Brâncoveanul, Ion Vodă (fratele lui Nicolae Mavrocordat), pe care „le-am văzut domnia mea în mîinile şcheilor" [20]. Împrejurarea aceasta se înscrie în spiritul unei impresionante continuităţi, pentru că este similară cu o alta, petrecută cu 300 de ani înainte de „izvodul" lui Nicolae Mavrocordat, cînd Mihail, fiul lui Mircea cel Bătrîn, îngăduia (la 29 mai 1418) românilor din Cisnădie „să pască oricînd în munţii noştri, cu turmele sau cu oile lor, ca şi oamenii noştri păşunile noastre..." [21]. Şi aici, ca şi în documentul din 1719, se face menţiunea că este vorba de drepturi şi libertăţi vechi, „pe care ei [cei din Cisnădie] le-au avut în timpul părintelui nostru [Mircea cel Bătrîn]". În acest sens, Constantin Brâncoveanu apare drept continuator al unei tradiţii medievale, într-o perioadă care prefigurează clar solidaritatea naţională modernă.

[16] Şt. Meteş, *op. cit.*, p. 85.

[17] D. Prodan, *Teoria imigraţiei românilor din Principatele Române în Transilvania în veacul al XVIII-lea. Studiul critic*, Sibiu, 1944, p. 70.

[18] *Ibidem*, passim.

[19] R. Tempea, *Istoria sfintei besereci a Şcheilor Braşovului*, ed. de O. Şchiau şi L. Bot, Bucureşti, Edit. pentru literatură, 1969, p. 179—181.

[20] *Ibidem*, p. 180.

[21] Ioan A. Pop, *Stăpînirile lui Mircea în Transilvania*, în „Revista de istorie", 1986, tom. 39, nr. 7, p. 690—691.

www.dacoromanica.ro

În alte planuri, domnul, care-şi avea oameni credincioşi, trimişi cu diferite rosturi în Transilvania sau recrutaţi de-acolo [22], s-a străduit să aibă în preajma sa cărturari autentici, soli şi oameni politici de marcă din Transilvania, cum au fost fraţii Corbea de la Braşov [23] sau mitropolitul Teodosie Veştemeanul de lîngă Sibiu [24]. A sprijinit activitatea tipografică în folosul românilor din Transilvania prin trimiterea la Alba Iulia în 1698 a lui Mihail Ştefanovici, meşter tipograf, format în ambianţa lui Antim Ivireanul. Acest meşter a tipărit la Bălgrad o *Bucoavnă* şi o carte de predici duminicale *(Chiriacodromion)*; în prefaţa celei din urmă lucrări, tipograful subliniază faptul că voievodul muntean este „patronaşu adevărat al sfintei mitropolii de aici din Ardeal şi a tuturor celor ce năzuiesc supt a măriei sale milă" [25]. Se vede iarăşi cu pregnanţă preluarea moştenirii de patronaj spiritual asupra românilor din Transilvania, aşa cum s-a manifestat această oblăduire încă sub Mircea cel Bătrîn şi cum s-a statuat sub Mihai Viteazul. Cărţile tipărite în Ţara Românească în timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu se răspîndesc în întreaga Transilvanie, cel mai adesea prin grija şi sub privegherea directă a domnului. La Berivoiul Mic, la Recea, la Făgăraş, la Sîmbăta de Sus, la Braşov, dar şi la Săpînţa sau la Strîmtura, în Maramureş ori în alte locuri, traducerile şi tipăriturile româneşti din epoca brâncovenească sînt receptate, pentru „folosul cel de obşte" şi pentru întărirea „limbii noastre româneşti" [26]. Numai catastiful de consemnare a cărţilor de la biblioteca bisericii şi şcolii româneşti din Şcheii Braşovului (se referă la intervalul 1684—1813) pomeneşte circa 20 de cărţi brâncoveneşti, cele mai multe dăruite de voievodul însuşi: *Biblia rumânească dată de Constantin Brâncoveanu Băsărabă voevod*, două *Mărgărituri* ale lui Ioan Gură de Aur (carte tradusă de fraţii Radu şi Şerban Greceanu), *12 Minee tiparnice, foarte cu treabă, date de măria sa Constantin voevod*, un *Triod*, un *Penticostari*, un *Apostol rumânesc* [27]. Între 1712—1713 au fost răspîndite în Transilvania 80 de cărţi apărute la Tîrgovişte [28]. Ceea ce remarca mitropolitul Teodosie Veştemeanul în legătură cu soarta tristă a românilor din Transilvania, într-o scrisoare din 8 noiembrie 1700 către patriarhul Adrian al Moscovei (că aceştia sufereau siluiri nu atît din partea păgînilor necuraţi, cît din partea papistaşilor)[29], era o realitate pe care Constantin Brâncoveanu o remarcase încă dinainte de a ajunge domn. Şi voievodul, alături de alţi contemporani ai săi, a surprins deosebirile dintre vechea supremaţie turcească, tolerantă şi adesea formală, asupra Transilvaniei şi noua stăpînire austriacă, reală şi insistentă, care începe a se prefigura după asediul nereuşit al Vienei din 1683. În ciuda raporturilor diplomatice cu austriecii, promovate în secret după 1690, ca o contrabalansare a presiunilor otomane, domnul de la Bu-

[22] Gh. Toduţ, *op. cit.* (mai cu seamă capitolul despre Apostol Manu).

[23] O. Şchiau, *Cărturari şi cărţi în spaţiul românesc medieval*, Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 1978, p. 34—35; S. Strutеanu, *Doi umanişti ardeleni la curtea lui Constantin Brâncoveanu*, în „Ramuri", 1941, an. 33, nr. 1—2, p. 40—55; V. Cândea, *Diplomaţia românească sub Constantin Brâncoveanu*, în *Pagini din trecutul diplomaţiei româneşti*, Bucureşti, Edit. politică, 1966, p. 168—185 ş.a.

[24] I. Lupaş, *op. cit.*, passim.

[25] Şt. Ionescu, *op. cit.*, p. 38—39.

[26] *Ibidem*, p. 168—170; O. Şchiau, *op. cit.*, p. 80—103.

[27] *Acte, documente şi scrisori din Şcheii Braşovului*, ed. de V. Oltean, Bucureşti, Edit. Minerva, 1980, p. 4—5.

[28] Şt. Ionescu, *op. cit.*, p. 41 (vezi şi nota 52, la aceeaşi pagină).

[29] S. Dragomir, *Relaţiile bisericii româneşti cu Rusia în veacul XVII*, Bucureşti, 1912, p. 163.

www.dacoromanica.ro

cureşti a sesizat pericolul reprezentat de slăbirea ortodoxiei transilvane, atît înainte, în urma asalturilor calvine şi iezuite din veacul al XVII-lea, cît şi după 1697, cînd curtea vieneză îşi concretizează în parte planurile de catolicizare a românilor. De aceea, în Transilvania, politica brâncovenească de apărare a intereselor româneşti s-a manifestat şi prin ctitoriri, acte care s-au imprimat în memoria colectivă a epocii şi a posterităţii. S-a ridicat, astfel biserica de la Făgăraş, înzestrată cu 50 de taleri anual din veniturile vămii domneşti de la Rucăr şi Dragoslavele, şi mănăstirea de la Sîmbăta de Sus. Au fost reparate biserici şi schituri la Recea şi la Poiana Mărului. Aceste aşezăminte au fost înzestrate cu lucrări tipărite (unele purtînd însemnări autografe ale domnului însuşi) şi cu alte odoare de preţ [30]. Meşteri zugravi şi iconari de şcoală brâncovenească pictează la începutul secolului al XVIII-lea lucrări ce se află la biserica din Olteţ (jud. Braşov), din Sîntandrei (jud. Mureş), din Maierii Albei Iulii, din Blaj, din Şcheii Braşovului, din Zagon (jud. Covasna); la Poiana Mărului şi la Ocna Sibiului — veche ctitorie a lui Mihai Viteazul şi apoi a lui Constantin Brâncoveanu — au fost lucrate cu migală şi cu meşteşug frumoase iconostase în manieră brâncovenească [31]. Interesant pentru geneza solidarităţilor româneşti moderne este faptul că la scurtă vreme după unirea unei părţi a românilor cu biserica Romei, episcopul Inochentie Micu solicită pentru pictarea tîmplei noii reşedinţe episcopale de la Blaj pe Ştefan Zugravul din Ocnele Mari, pentru a realiza lucrări „cu mare cuviinţă şi frumoase, precum în Ţara Românească, la Cozia sau la Hurezi se află" [32]. Stilul brâncovenesc devenise un stil panromânesc, model pentru arta transilvăneană dezvoltată deopotrivă în mediul ortodox şi în cel greco-catolic.

Pînă să se ajungă însă la această iradiere artistică benefică, ce subsumează confesionalul, domnitorul de la sud de Carpaţi a apărat cu insistenţă interesele ortodoxiei din Transilvania, de pe platforma unităţii etnice româneşti. Acest lucru apare incontestabil în lumina ideilor unităţii, latinităţii şi continuităţii, care se obiectivează în importante realizări ale mediului cărturăresc din secolul al XVII-lea şi de la începutul celui următor, impregnat de idei ale umanismului tîrziu, dar şi ale preiluminismului (Miron Costin, Constantin Cantacuzino stolnicul, Teodosie Veştemeanul, Dimitrie Cantemir, Ion Neculce). Misiunea pe care şi-o asumase Ţara Românească de reconstituire a unităţii politice a poporului al cărui nume îl purta [33] s-a reflectat cel mai adesea indirect pe planul ierarhiei bisericeşti prin jurisdicţia mitropoliei de la sudul Carpaţilor asupra românilor din Transilvania. Tradiţia statornicită în timpul lui Mircea (cînd mitropolitul de la Tîrgovişte se intitula şi „exarh a toată Ţara Ungurească şi al Plaiurilor" [34]) şi consfinţită prin tratatul de la Alba Iulia (1595), de către Mihai Viteazul, se păstra neştirbită şi în acest final de secol XVII: Teodosie se considera şi era recunoscut de patriarhie drept „mitropolitul ţării şi exarh Laturilor, în scaunul mitropoliei

[30] Şt. Ionescu, *op. cit.*, p. 30—32, 169; Fl. Popescu, *Ctitorii brâncoveneşti*, Bucureşti, Edit. Sport-Turism, 1976, p. 80—82; M. Porumb, *Zugravi de şcoală brâncovenească din Transilvania primei jumătăţi a secolului al XVIII-lea*, în *Ştefan Meteş la 85 de ani*, Cluj-Napoca, 1977, p. 413—416.

[31] M. Porumb, *op. cit.*, p. 413—415.

[32] *Ibidem*, p. 413—414.

[33] Ş. Papacostea, *op. cit.*, p. 245.

[34] Ioan A. Pop, *Autoritatea domnească şi întinderea teritorială a Ţării Româneşti în timpul lui Mircea cel Bătrîn (1386—1418)*, în „Studia Universitatis Babeş-Bolyai", Historia, 1986, fasc. 2, p. 8.

www.dacoromanica.ro

Bucureştilor" [35]. Exarhatul acesta al *Laturilor* (adică al părţilor de peste munţi) apare în titlul mitropolitan, în chip simbolic, chiar şi pe foaia de titlu a *Bibliei* de la Bucureşti (1688), publicate spre „înţelegerea limbii româneşti" şi adresate „tuturor românilor" (cu îndemnarea marelui logofăt Constantin Brâncoveanu) [36]. În această ambianţă spirituală şi cu asemenea antecedente nu este de mirare că „marele logofăt", devenit domn, va promova unitatea şi pe linia ortodoxiei. Edificiile de cult, daniile de cărţi, dăruirea satului Merişani, din judeţul Argeş, ca bun al mitropoliei Transilvaniei (în 1700) [37], sprijinirea tipografiei de la Alba Iulia sînt toate mărturii ale unei asemenea politici. În perioada unirii religioase, domnitorul, prin corespondenţă, prin primirea şi trimiterea de solii, prin intervenţia pe lîngă Curtea din Viena, pentru ca românii să nu fie siliţi la unire, prin colaborarea cu mitropoliţii Teodosie şi Antim Ivireanul şi cu patriarhii de la Constantinopol şi Moscova pentru zădărnicirea acestei acţiuni, prin lucrări de combatere a propagandei catolice [38], a devenit cel mai important factor politic de apărare a unităţii româneşti în acele vremuri de dezbinare.

Astfel, complexele raporturi cu românii din Transilvania, întreţinute, cum s-a văzut, în plan teritorial, demografic, economic, cultural, confesional etc. au asigurat lui Constantin Brâncoveanu un loc distinct în memoria colectivă românească din provincia intracarpatică, atît la nivel cărturăresc (cult), cît şi popular.

Cronicile româneşti ale Braşovului (*Istoria* lui Radu Tempea, *Codex Kretzulescus*, *Istoria anonimă a Braşovului* — cu cele două variante ale sale) [39], ca urmare a triplei lor gradaţii în conţinut (local, general-românesc, european) — reflectă imaginea domnitorului atît în legătură cu sprijinul acordat unităţii româneşti, cît şi în raport cu un cadru mai larg sud-est european [40]. Tradiţia răsăriteană a mitropoliei Transilvaniei şi legăturile acesteia cu Ţara Românească sînt clar consemnate în *Cronica anonimă a Braşovului*: „Aciastă mitropolie au fost închinată la patrierşiia Ţarigradului şi cîţi arhierei să hirotonea, toţ la mitropolitul de la Bucureşti să hirtonea" [41]. Ca o consecinţă a acestei tradiţii, Radu Tempea arată concret că în timpul lui Brâncoveanu (1692), „nefiind vlădică în Ardeal, aleseră săborul pe Teofil; şi viind pe la Braşov, luat-au cu sine pe protopopul Oprea şi pe popa Siicu şi au mers în Ţara Rumânească, după obiceai, de s-au hirotonit" [42]. Reiese din cronici, în continuare, că murind Teofil înainte de perfectarea unirii, vechea tradiţie s-a păstrat în legătură cu acea consacrare episcopală: „La anul 1700, fiind

[35] I. Lupaş, *op. cit.*, p. 17—18.

[36] *Ibidem*, p. 18.

[37] Şt. Ionescu, *op. cit.*, p. 39.

[38] M. Păcurariu, *Legăturile Bisericii Ortodoxe din Transilvania cu Ţara Românească şi Moldova în secolele XVI — XVIII*, Sibiu, 1968, p. 40—50.

[39] Ioan A. Pop, *Raportul dintre „Cronica" atribuită lui D. Eustatievici şi aşa-numita „Cronica anonimă a Braşovului pentru trecutul românilor din Şchei"*, în „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie Cluj-Napoca", 1977, XX, p. 313—319; idem, *„Codex Kretzulescus" şi locul său în istoriografia din Şcheii Braşovului*, în „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie Cluj-Napoca", 1978, XXI, p. 401—410.

[40] Idem, *Aspecte de istorie universală în cronicile din Şcheii Braşovului*, în „Buletin ştiinţific studenţesc", 1980, p. 221—232; idem, *Reflectarea realităţilor general româneşti din secolele XVII—XVIII în cronicile din Şcheii Braşovului*, în „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie A.D. Xenopol". 1983. XX, p. 281—290.

[41] N. Iorga, *Însemnări de cronică ale clericilor din Şcheii Braşovului*, în „Buletinul Comisiei istorice a României", 1933, vol. XII, p. 74 (Ms. la Bibl. Acad. R.S.R., ms. rom. nr. 1416, f. 4—87).

[42] R. Tempea, *op. cit.*, p. 71.

www.dacoromanica.ro

vlăd. Athanasie, care şi acesta s-au fost hirotonit arhiereu la Bucureşti, acesta s-au unit cu biserica Romei, în zilele împăr. Leopoldu..." [43]. Într-un capitol al cronicii lui Radu Tempea, intitulat „Istoria vlădicii Atanasie", sînt arătate eforturile mitropolitului Teodosie şi ale altor înalţi demnitari munteni (inclusiv ale domnului) pentru sprijinirea braşovenilor. Cei trei preoţi din Şcheii Braşovului, inclusiv protopopul Siicu, bănuiţi de legături cu uniţii, sînt afurisiţi şi opriţi de preoţie, printr-o „carte" a vlădicii Teodosie. Atunci, „gocimanii şi tot oraşul, văzînd cum preoţii nu sînt vinovaţi în dogmele acelui nevlădică, s-au sculat şi au făcut carte la părintele vlădica Teodosie şi la măria sa vodă şi la acei doi boieri mai sus-zişi [44], cu mare rugăciune, făcîndu-le ştire de toate întîmplările şi rugîndu-să să ierte pe preoţi să fie la cinstea lor şi la slujba ce au fost mai-nainte" [45]. Se vede cum preoţii, gocimanii şi tot oraşul se supun, se dezvinovăţesc şi cer iertare nu numai vlădicii de la Bucureşti, ci şi domnului, socotindu-se cu toţii sub ascultarea acestuia. Cronicarul relatează în continuare că mitropolitul, voievodul şi cu „alalţi cinstiţi boieri", după ce au văzut scrisorile orăşenilor şi „a tot săborul" din Şchei, s-au milostivit „să fie iertaţi şi slobozi la toată slujba preoţească", dar numai vremelnic, „pînă vor merge de faţă înaintea părintelui vlădicăi Teodosie şi a mărirei sale lui vodă, să-şi dea seama" [46]. Deci, spre a da seamă şi a dovedi că nu au fost „mestecaţi la unire" — urmează cronicarul — au pornit spre Ţara Românească protopopul Văsii Hoban, preoţii Văsii Grid şi Florea, cu jupan Stoica, gocimanul, cu Pătru, fiul popei Pătru (în locul gocimanului Gheorghe) şi cu alţi juraţi ai bisericii, ca Radu Şoanu, Dumitru Brăilă, Dan Cazan. Aici, mitropolitul Teodosie s-a bucurat, văzînd dreptatea braşovenilor şi le-a dat „multe învăţături sufleteşti". Înainte de a fi primită de Constantin Brâncoveanu (care lipsea atunci din Bucureşti, pentru că „au fost mers pînă la Potlogi"), delegaţia din Transilvania s-a înfăţişat, după cum spune Radu Tempea, înaintea unor înalţi demnitari şi aleşi învăţaţi: „Deci, mai-nainte au mers preoţii cu orăşanii la dumnealui stolnicul Constandin Cantacuzino, şi la dumnealui spătarul Mihai Cantacuzino, arătînd şi către dumnealor tot adevărul şi toate întîmplările, de care dumnealor foarte cu cuvinte de întărire şi de folos sufletesc le-au arătat, aducîndu-le aminte în multe chipuri cum au fost şi mai-nainte răzvrătiri între limbile cele tirane; şi mai multe învăţături aducîndu-le, mai vîrtos, dumnealui stolnicul, ca un preaînvăţat şi filosof ce era" [47]. Punctul culminant al călătoriei l-a reprezentat, desigur, conform mărturiei cronicii, primirea la domn: „După aceea cerca vreme să între şi la măria sa vodă. Cînd au fost duminecă dimineaţa, aprilie 30, au intrat şi la măria sa vodă, spunînd măriei sale de toate întîmplările şi mestecăturile ce au fost scornit de acel necuvios vlădică Atanasie, de care lucru văzînd măria sa vodă, cum că scrisorile ce au fost trimis a-i streini de mai sus-zişi, numai pentru pizmă au făcut acea vînzare necuvioasă şi făr ştirea orăşanilor. Deci învăţîndu-i şi măria sa vodă de ajuns şi întărindu-i cu cuvintele, ş-au luat ziua bună de la măria sa şi, luînd blagoslovenie de la părintele Teodosie şi carte, s-au întors la Braşov" [48].

[43] N. Iorga, *op. cit.*, p. 74.

[44] Începutul „Istoriei vlădicăi Atanasie" lipseşte din manuscrisul lui Radu Tempea, dar cei doi boieri se pare că sînt stolnicul Constantin Cantacuzino şi spătarul Mihai Cantacuzino.

[45] R. Tempea, *op. cit.*, p. 72.

[46] *Ibidem*, p. 72—73.

[47] *Ibidem*, p. 73.

[48] *Ibidem*, p. 73—74.

www.dacoromanica.ro

În ciuda lipsei începutului *Istoriei* lui Atanasie din manuscrisul lui Radu Tempea, întîmplările se înfăţişează destul de clar: o solie braşoveană formată din clerici şi mireni *(orăşani)* se înfăţişează în *Ţară* spre a se dezvinovăţi de bănuiala, insinuată în scrisori trimise de străini la Bucureşti, conform căreia ar fi trecut la unire. Delegaţia apare în faţa a trei „instanţe": mitropolitul de origine transilvăneană Teodosie (forul bisericesc), cei doi boieri învăţaţi (forul cultural), domnul (forul politic). Gradaţia este semnificativă şi pune în lumină conjugarea eforturilor factorilor de răspundere din Ţara Românească pentru apărarea vechiului statut al românilor de peste munţi. Departe de a fi considerată doar o problemă confesională, asaltul asupra ortodoxiei transilvane este înţeles ca un atentat la unitatea tradiţională şi la solidaritatea românească. Mitropolitul dă „blagoslovenie şi multe învăţături sufleteşti", cei doi Cantacuzini (stolnicul şi spătarul) aduc „învăţături", „cuvinte de întărire şi de folos sufletesc", iar voievodul, iarăşi, de la înălţimea rolului său, învăţături şi cuvinte de întărire. În primul caz prevalează latura confesională. În al doilea se face elogiul învăţăturii, al cărturăriei, deoarece pildele despre alte „răzvrătiri" sînt luate, probabil, şi din istorie. Se detaşează personalitatea stolnicului, privită cu admiraţie de cronicarul braşovean; în centrul acestei personalităţi este aşezată calitatea sa de intelectual („ca un preaînvăţat şi filosof ce era"). „Cartea" luată de braşoveni de la părintele Teodosie este desigur una din copiile făcute de mitropolitul de la Bucureşti, după scrisoarea patriarhului Calinic al Constantinopolului, copie pe care, de altfel, cronicarul o reproduce *in extenso* în *Istoria* sa. Scrisoarea, răspîndită de la Bucureşti în Transilvania prin aceste copii, îi are în vedere pe „cinstiţii clirici şi alţi smeriţi preoţi din Ţara Ardealului", pe „cinstiţii boieri şi negustori"; din ea reies eforturile vlădicăi Teodosie, numit aici cu titlul complet de „mitropolit al Ungrovlahiei şi exarh al Laturilor", de a-l determina şi pe patriarh să se intereseze de soarta românilor din Transilvania [49]. În afara acestor cópii semnate de Teodosie (din care, cea ajunsă la Braşov va fi inclusă ca document, cum s-a văzut, de către Radu Tempea în lucrarea sa, autorităţile muntene şi-au trimis şi emisari proprii în Transilvania. Aceeaşi cronică îl menţionează pe *Davăd Corbea* braşoveanul, acum „ceauş spătăresc din Ungrovlahia", care face parte din *soborul* ţinut în Şchei pentru păstrarea rînduielii celei vechi [50]. *Cronica anonimă a Braşovului* consemnează şi rezultatele concrete ale acestor eforturi ale Ţării Româneşti, în sensul că, la soborul lui Atanasie Anghel, braşovenii şi făgărăşenii au răspuns că nu acceptă trecerea la unire. „Acest răspuns i-au învăţat Constantin Vodă Brâncovian, că, aflînd Mărirea Sa de aceste lucruri, mai-nainte au cercat la Beci, la Curte, prin prieateni de acest lucru şi, aflînd că de la Împărăţie nu iaste poruncă ca să se facă silă la unaţie, numai cine or vrea de bună voie să se unească şi, aşa, făcînd ştire, acest fericit domn, cu taină, s-au întărit braşoviani şi făgărăşiani de nu s-au plecat la unire" [51]. Răspunsul dat de braşoveni lui Atanasie şi consemnat în aceeaşi cronică este relevant pentru încrederea în sprijinul venit de la sud de Carpaţi: „Iară pe sfin.[ta] nici nu te vom pomeni, nici blagosloveniia voim, ci toate ale legii noastre

[49] *Ibidem*, p. 83—85.

[50] *Ibidem*, p. 86, Despre cariera politică a lui David Corbea braşoveanul în slujba lui Brâncoveanu, vezi Gh. Georgescu-Buzău, *Un diplomat român la Moscova la începutul secolului al XVIII-lea: David Corbea ceaușul*, în *Relaţii româno-ruse în trecut*, Bucureşti, 1957, p. 42—62.

[51] N. Iorga, *op. cit.*, p. 75; N.N. Statie, *Înştiinţări. Citeva capitole din trecutul românilor din Şcheii Braşovului*, Braşov, 1906, p. 19 (ms. acestei ultime cronici — varianta de secol XIX a *Cronicii anonime a Braşovului*, din care a publicat parţial N. Iorga — se află în Arh. St. Braşov, ms. nr. A. b. VII, 2, f. 57—100).

www.dacoromanica.ro

vom avea de la mitropolitul Țării Românești" [52]. Corelarea între factorul politic și cel spiritual este evidentă, conform mărturiei cronicilor, iar ecoul intervențiilor lui Brâncoveanu la Curte (unde domnul a trimis, prin lordul Paget, și o scrisoare a patriarhului Callinic) [53] este înregistrat ca un act foarte important, demn de memoria colectivă. Eforturile acestea ale Țării Românești din timpul lui Brâncoveanu s-au dovedit încununate de succes numai în ceea ce privește unele regiuni ale Transilvaniei, fapt subliniat (în parte) în cronici: „După vremea ce s-au unit Atanasie cu popii Ardealului și au rămas Țara Bîrsei și Făgărașul neuniți, cîți preoți au tribuit nu s-au mai preoțit la Atanasie, ce s-au preoțit tot în Țara Muntenească" [54].

Moartea domnului, alături de elogiul personalității sale, sînt reflectate sugestiv în *Codex Kretzulescus*, lucrare care, beneficiind de un larg cadru de istorie universală, grupează relatările istorico-geografice despre români din toate cele trei țări românești. „La anul 1714 — spune cronica — de zioa de joia patimelor domnului Hristos, au mazilit din scaunul domnii pe domnul Constantin vodă Brâncoveanul și l-au dus la Țarigrad, dimpreună cu doamna și cu patru coconi și cu patru gineri. Și i-au pus pe toți la închisoare [...]. I-au scos la judecată păgînul de înpărat și așa au poruncit de au tăiat întîi capetele la patru coconi, privind tatăl lor, Constandin vodă; mai în urmă au tăiat și capul Mării Sale. Iar trupurile le-au aruncat în mare". Urmează concluzia pozitivă la adresa unei domnii rodnice: „Acest domn au domnit ani 25 și jumătate, fiind milostiv și iubitori de sfintele bisereci. În zilele acestui domn au fost pace în țară și bilșagu întru toate" [55]. Cum se vede, locuitorii acestui colț al Transilvaniei se considerau ca făcînd parte din țară; starea de prosperitate a acesteia (adică pacea și belșugul) este legată de numele domnului Constantin Brâncoveanu. Acest nume revine în cronici și în cadrul unor întîmplări petrecute după moartea voievodului. Astfel, în dreptul anului 1721, se povestește despre venirea vlădicii Ioan Patachi la Făgăraș și despre încercarea acestuia de a-i uni cu Roma și pe brașoveni și făgărășeni. Amăgiți vremelnic, „nesocotind ce fac", reprezentanții Brașovului, trecuți cu numele în cronică, „l-au gătit pe vlădică și l-au băgat în biserică" la Făgăraș: „și așa, orbește și fără minte, s-au luat la unire acea sfîntă biserică, ce era zidită de răposatul Constantin vodă Brâncovianul" [56]. Se văd în cronici ecourile operei de ctitor pe care a îndeplinit-o voievodul în Transilvania, iar autorul transilvănean subliniază incompatibilitatea între atragerea la unire și lăcașul brâncovenesc. Dar urmarea episodului este cuprinsă în *Istoria* lui Radu Tempea, unde făgărășenii, pe la 1724, nu apar deloc resemnați cu situația, cerînd ca biserica lor să rămînă „pravoslavnică", întrucît e zidită de Brâncoveanu. La acestea, autoritățile au cerut „să aducă acele diplome în care să arate cum Constandin vodă, cînd au zidit acea bescarecă, au avut voie împărătească și atunci să și-o ție ei, precum și mainainte; și nu că era zidită fără de știrea împărătească, ce numai ca să mai lungească lucru" [57]. Din nou numele și opera domnului de la București apar, chiar pentru autorități, ca o garanție a recunoașterii vechii credințe a românilor. Dar românii n-au „aflat" acele diplome, „fiind Constantin vodă perit", iar la „cămara împărătească" căutarea a fost în zadar, „neștiind

[52] N. Iorga, *op. cit.*, p. 76.
[53] Șt. Ionescu, *op. cit.*, p. 38.
[54] R. Tempea, *op. cit.*, p. 88.
[55] Em. E. Kretzulescu, *Codex Kretzulescus*, în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie", 1911, vol. XII, partea I, p. 87.
[56] N. Iorga, *op. cit.*, p. 76—77.
[57] R. Tempea, *op. cit.*, p. 105—107.

www.dacoromanica.ro

anul întru care s-au început lucrul beserecei" [58]. Radu Tempea revine într-o notă, scriind că anul acesta de început al ctitoririi este 1705 (data este falsă, anul ridicării bisericii făgărășene fiind 1698). Numele domnului Constantin Brâncoveanu mai este consemnat și în legătură cu moșia sa de la Sîmbăta de Sus. După aproape 50 de ani de la moartea voievodului, cînd, sub episcopatul lui Petru Pavel Aron, generalul Bucov a distrus mănăstirile ortodoxe ale Transilvaniei *(Cronica anonimă a Brașovului* scrie că numai „la Țara Oltului, pe sub munte", erau 37*)*, memoria colectivă îl privește pe domn ca și cum ar fi încă în viață. Formularea din cronică este următoarea: Bucov a ars și a stricat toate aceste mănăstiri, „numai o mănăstire de la Sîmbăta de Sus, ce iaste satul Brâncovianului, aceia au rămas" [59]. E drept că moșia s-a aflat în patrimoniul familiei pînă la 1820 [60], dar, în textul de mai sus, referirea pare să se facă la marele voievod însuși și nu la un membru al familiei sale. Aceasta nu înseamnă că alți Brâncoveni nu-și găsesc reflectare în cronicile brașovene. De pildă, se consemnează că la 1730 s-a stins la Brașov doamna Ancuța, „fata lui Constandin vodă Brâncoveanul, fămeia lui Nicolae Ruset, velic logofăt [...] și o au dus de o au îngropat la mănăstirea Urez, în țara Craiovei" [61]. *Codex Kretzulescus* inserează o întîmplare de la 1738, cînd încercarea turcilor, în înțelegere cu domnitorul Constantin Mavrocordat, de a pune drept principe al Transilvaniei pe un Rákoczi (trecut la turci încă de pe vremea curuților) este zădărnicită de *prințipul Brâncovianul*, care era la Brașov — ca și alți boieri și negustători speriați de oaste — și care avertizează autoritățile austriece despre acele planuri [62]. Radu Tempea cronicarul, într-o *predoslovie* către cititori, scrisă cu ocazia copierii de către el, la 1721, a *Tîlcului evangheliilor*, amintește, cu vorbe de laudă, despre doi apropiați colaboratori ai lui Constantin Brâncoveanu, anume despre mitropolitii Teodosie Veștemeanul și Antim Ivireanul. Dacă cel de-al doilea ierarh și cărturar este pomenit de cronicar doar în legătură cu proveniența cărții ajunse la Brașov în vremea pribegiei boierilor, după ridicarea din scaun a lui Nicolae Mavrocordat („avînd multă și mare dorire [...] ca să putem dobîndi o lumină ca aceasta [...] am găsit Tîlcul acesta adus de un boier, călugăr monah, Dosotei, de la sf. mănăstire a părintelui Antim, care au fost mitropolit după părintele Teodosie din București" [63]), mitropolitul Teodosie Veștemeanul se bucură de un adevărat profil de cărturar: „Chir Teodosie, mitropolitul Ungrovlahiei, văzînd că ar fi de mare folos de s-ar scoate pe limba rumânească, ca să să împărtășască și neamul nostru cel rumânesc acestor lumini [...], poruncit-au sfinției sale părintelui Damaschin, episcopul Buzăului, de l-au scos de pre slovenescul dialect, precum au fost așezat de pre cel grecesc, pre limba noastră cea rumânească" [64]. În această ipostază surprinsă de Radu Tempea, mitropolitul de sorginte transilvăneană, care afirma că românii „tot dintr-o fîntînă cură" [65], apare ca organizator și prețuitor al actului de cultură.

Istoria lui Radu Tempea cuprinde și cîteva *stihuri* referitoare la epoca nceputurilor unirii religioase sub Atanasie. Ele reflectă sprijinul moral și

[58] *Ibidem*, p. 107.

[59] Em. E. Kretzulescu, *op. cit.*, 1910, XI/2, p. 277; N. Iorga, *op. cit.*, p. 78; N. N. Statie, *op. cit.*, p. 25—26.

[60] Șt. Ionescu, *op. cit.*, p. 57, nota 91.

[61] R. Tempea, *op. cit.*, p. 122.

[62] Em. E. Kretzulescu, *op. cit.*, 1911, XII/1, p. 87—88.

[63] R. Tempea, *op. cit.*, p. 184.

[64] *Ibidem*, p. 183.

[65] I. Lupaș, *op. cit.*, p. 15—17.

www.dacoromanica.ro

chiar refugiul pe care-l puteau găsi la sud de Carpaţi românii transilvăneni în timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu. Este surprins foarte bine rolul teologului *(Frenţ)* în supravegherea lui Atanasie Anghel, în împiedicarea corespondenţei şi a legăturilor cu Ţara Românească (mitropolitul Teodosie Veştemeanul mai spera şi în 1702, într-o scrisoare, să-l recîştige pe vlădica de la Alba Iulia [66]): „Că pururea el, săracul, Vlădica asupra-şi arcul / Văzînd, punea cugetare/ Să facă cumva scăpare/ La munteni, să să căiască/ De legea papistăşască./ Dară Frenţ, chiar ca dracul,/ Ţinea tot asupră-i arcul / Şi nici puţină încetare/ Nu-i da a nu-i sta în spinare" [67]. Atanasie apare aici animat de ideea rezistenţei cu sprijin muntean, iar zădărnicirea acestei intenţii este pusă pe seama teologului iezuit. Îşi găseşte ecou în aceste *stihuri* şi trecerea unora dintre români la sud de Carpaţi, în ţara liberă: „În Sibii nărod mulţime / Purta obezi şi greime, / Alţii, de goană şi de frică / Au fugit fără nimică / La munteni, căutînd răpaus / Vieţei lor şi adaos" [68]. Asemenea versuri, care circulau în prima parte a veacului al XVIII-lea în mediul braşovean, au fost incluse (în formă foarte apropiată de cele reproduse în mică măsură de Radu Tempea) în cronica rimată „Plîngerea sfintei mănăstiri a Silvaşului", scrisă, se pare, la 1763 [69]. Apărută şi ea într-un mediu românesc, care prin poziţia geografică se socotea şi era apărat de autoritatea politico-religioasă sud-carpatică, această lucrare în versuri combate unirea cu biserica Romei de pe poziţiile unităţii româneşti. Este elogiată opera de ctitorie a multor biserici şi mănăstiri transilvănene de către domnii şi boierii munteni şi moldoveni, ca simbol al unităţii celor trei ţări, iar atragerea la unire este interpretată ca o rupere „de fraţii din Ţara Românească şi din Ţara Moldovenească" [70].

În afara acestor ecouri versificate de factură populară, provenite dintr-un mediu românesc rămas ortodox şi care aveau în centrul lor repudierea unirii unei părţi a românilor transilvăneni cu biserica Romei, au mai circulat în întreaga Transilvanie, mai ales în părţile vestice, versuri populare istorice sau cîntece istorice despre moartea tragică a lui Constantin Brâncoveanu (exemple: manuscrisul copiat la Alămor — lîngă Sibiu, cel provenit din Biblioteca Centrală din Blaj, cel din satul Diosig — lîngă Oradea, cel copiat la Şieu — Maramureş etc.) [71]. În ciuda unor particularităţi stilistice şi de limbă, precum şi a unor deformări, variantele transilvănene ale „Uciderii lui Constantin Brâncoveanu" cuprind aceleaşi momente principale ale naraţiunii prezente în copiile din Ţara Românească: moartea domnului trebuie să fie un *memento* pentru suverani, boieri, bogaţi, care, bazîndu-se şi pe pildele din cărţile de istorie şi din cele bisericeşti, să se convingă de nestatornicia soartei *(fortuna labilis)*; Brâncoveanu, pe cînd era mai sigur în domnie, este ridicat, din ordinul tiranului împărat, cu familia sa; îi acuză pe boieri de trădare, dar aceştia se dezvinovăţesc; familia domnească este cuprinsă de

[66] *Ibidem*, p. 21.
[67] R. Tempea, *op. cit.*, p. 81.
[68] *Ibidem*, p. 82.
[69] D. Simonescu, *Cronici şi povestiri româneşti versificate (sec. XVII—XVIII)*. Bucureşti, Edit. Academiei, 1967, p. 69—90. Petru datarea în 1763, vezi I. Burlec, *Contribuţii la studiul cronicii „Plîngerea mănăstirii Silvaşului*, în „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie A. D. Xenopol", 1978, XV, p. 328—330.
[70] D. Simonescu, *op . cit.*, p. 75—76, 82 (nota 16).
[71] *Ibidem*, p. 56—58; I. Lupaş, *Versuri istorice despre Constantin Brâncoveanu şi despre căderea Hotinului sub ruşi*, în „Anuarul Institutului de istorie naţională", 1928—1930, V, Cluj, 1930, p. 460—463; I. Muşlea, *„Cîntare şi vers la Constantin". Sfîrşitul lui Brâncoveanu în repertoriul dramatic al minerilor români din nordul Transilvaniei*, în „Studii de istorie literară şi folclor", Filiala Cluj a Academiei, Edit. Academiei, 1964, p. 42—43.

www.dacoromanica.ro

frămîntări sufleteşti; divanul, adunat de imbrohor îl alege pe noul domn, Ştefan Cantacuzino, socotit trădător; la ieşirea lui Brâncoveanu din curtea domnească, pe drumul exilului şi al morţii, se strînge „ţara", care-i face urări de bine, după care urmează închiderea la Ediculé şi moartea [72]. Accentele antiotomane sînt relevante în varianta transilvăneană (din 1813) a lui Pavel Popovici din Diosig, intitulată „Plîngi neam românesc" (vers-refren, care se repetă după fiecare două versuri). De aici reiese clar cauza mazilirii şi morţii domnului: „Că el Ţara Românească / Vre singur să o domnească, / Cu nemţii să se unească, / Ca pe turci să-i izgonească" [73]. Această variantă, probabil o creaţie a lui Pavel Popovici pe baza motivului popular care circula şi în zona vestică, se încheie cu un mesaj antiotoman, deşi pesimist, şi cu elogiul voievodului: „Plîngeţi acum românilor, / Că aţi rămas în jugul turcilor / Şi n-o mai fi vod ca Constantin / Ca să vă scoate din robie turcească / Şi să nu fiţi robi turcilor / În veci şi-n vecii vecilor" [74]. Versuri ca acestea, mai ales în secolul al XVIII-lea, au avut un rol mobilizator important în Transilvania, în cadrul frămîntărilor politico-sociale şi religioase cu caracter naţional. Astfel, copia în chirilice, păstrată azi la Budapesta şi anterioară anului 1761, provine din materialele de propagandă împotriva uniţilor, strînse de generalul austriac Bucov. Aceste materiale au fost adunate de pe urma răzvrătitului Sofronie din Cioara, care s-a folosit, probabil, de versurile despre sfîrşitul tragic al lui Brâncoveanu ca de o pildă pentru contemporani în favoarea unităţii româneşti ortodoxe (călugărul era în raporturi cu Ţara Românească) [75]. În condiţiile unei asemenea difuziuni, nu este surprinzător faptul că minerii români maramureşeni din Cavnic şi Băiuţ jucau în veacul al XIX-lea o piesă numită „Constantinul", „Cîntare şi verş la Costantin" sau „Joc cu Constantinul din istoria românilor", piesă care prelua pasaje întregi din cronica rimată despre uciderea domnului [76]. Autorul anonim al piesei a putut beneficia însă (în prima parte a secolului al XIX-lea, cînd a fost scrisă această operă dramatică de factură populară) şi de lucrările reprezentanţilor Şcolii ardelene, cu precădere de *Hronica* lui Gheorghe Şincai, care tratează pe larg domnia lui Constantin Brâncoveanu, pe baza unor izvoare interne şi externe reprezentative *(Istoria Bălăcenească*, Dimitrie Cantemir, Mihail Cserei, Katona, Del Chiaro, Engel, Nicolae Bethlen ş.a.) [77]. La fel procedase, cu mijloace mai puţin erudite, şi Samuil Micu, în lucrările căruia Constantin Brâncoveanu (care „foarte bun părinte au fost al ţerii" [78]) este integrat firesc şirului de personalităţi luminoase din istoria românilor. În acest fel, după circa un secol de la moartea voievodului, tragicul său sfîrşit, versificat între timp şi pătruns în tradiţia populară din Transilvania, ajunge să fie şi dramatizat în acelaşi mediu popular, într-o zonă de la extremitatea nord-vestică a pămîntului românesc. Pe aceleaşi meleaguri, în satul Strîmbi, tot în prima parte a secolului al XIX-lea, la o şcoală mănăstirească de „dieci", un profesor, în povestirile sale istorice, trezea sentimentele patriotice ale emulilor săi, încadrîndu-l pe Brâncoveanu în rîndul eroilor neamului — Ştefan

[72] D. Simonescu, *op. cit.*, p. 55—56.

[73] I. Lupaş, *Versuri istorice...*, p. 461; D. Simonescu, *op. cit.*, p 67.

[74] I. Lupaş, *Versuri istorice...*, p. 462; D. Simonescu, *op. cit.*, p. 68.

[75] D. Simonescu, *op. cit.*, p. 58.

[76] I. Muşlea, *op. cit.*, p. 24—50.

[77] Gh. Şincai, *Opere*, vol. III, *Hronica românilor*, tom. III, ed. de Florea Fugariu, Bucureşti, 1969, p. 167—303.

[78] S. Micu, *Scurtă cunoştinţă a istoriei românilor*, ed. de C. Cîmpeanu, Bucureşti, Edit. ştiinţifică, 1963, p. 63.

www.dacoromanica.ro

cel Mare, Mihai Viteazul, Horia, Cloşca şi Crişan [79]. După un secol, realitatea devenise istorie şi legendă, pătrunsese în conştiinţa şi în memoria colectivă. Drumul acesta sinuos al receptării istoriei Ţării Româneşti din epoca brâncovenească în istoriografia cultă şi în produsele istorice populare ale Transilvaniei este o parte a marelui proces de geneză a solidarităţii moderne româneşti. Deşi tributar unor mentalităţi şi realităţi medievale, Constantin Brâncoveanu devine apărător al unităţii româneşti, în cadrele ortodoxiei şi începe să fie integrat, pe măsura înaintării în veacul iluminist spre sensibilităţile preromantice, în galeria făuritorilor solidarităţii naţionale moderne. Cronicile braşovene, mai restrînse ca orizont spaţial şi erudiţie, scrise într-o regiune încadrată spiritual Ţării Româneşti, condamnă vehement unirea cu biserica Romei, minimalizînd speranţa într-un statut social-politic mai demn, pe care şi-o puneau în acest act românii ce se aflau mai departe de protecţia benefică de la sud şi est de Carpaţi. De aceea, politica munteană de apărare a ortodoxiei româneşti transilvane este elogiată fără nici o rezervă. „Plîngerea sfintei mănăstiri a Silvaşului", scrisă în a doua parte a veacului al XVIII-lea, tot într-o perioadă de frămîntări social-politice cu fond confesional, păstrează aceeaşi vehemenţă în ton, dar accentuează ideea unităţii româneşti pe calea credinţei vechi, îi priveşte pe românii din cele trei ţări ca fraţi şi tratează atragerea la unire ca o dezbinare între români („Să nu ne mai putem înţelege / Nici din saşi şi din unguri a ne mai alege") [80]. Spre finalul veacului al XVIII-lea, însă, o asemenea viziune tradiţionalistă pierde teren, atît la nivelul conştiinţei colective cît şi în planul obiectivărilor acesteia prin creaţii istoriografice sau istorico-literare. Conceptul de „naţiune confesională polietnică" [81] s-a dovedit relativ (chiar inoperant în cazul românilor), pînă şi în prima parte a secolului al XVIII-lea [82], cînd, în temeiul tradiţiei medievale, a fost susţinută necesitatea unităţii *româneşti* ortodoxe (mai mult decît a unităţii ortodoxe în ansamblu sau în cadrul Imperiului habsburgic). Din a doua parte a secolului XVIII, pe măsură ce înaintăm în timp, unitatea modernă românească nu mai este condiţionată de confesiune. A dovedit-o pe deplin mişcarea *Supplex*-ului, în cadrul căreia documentele fundamentale au vorbit în numele întregii naţiuni române. Pînă şi în Braşovul românesc, atît de conservator ortodox, se alcătuiesc sau se receptează variante ale *Supplex*-ului [83], după cum acelaşi lucru se petrece în preajma Sibiului [84]. Nu este de mirare că în această atmosferă, din mesajul rămas posterităţii de pe urma lui Brâncoveanu, se estompează eforturile muntene de a combate atentatul asupra ortodoxiei româneşti şi se accentuează figura de luptător antiotoman, cu sublinierea sacrificiului domnului în numele ţării. Acest lucru se vede atît la nivel cărturăresc cît şi popular. Spre pildă, Samuil Micu (greco-catolic), evidenţiind tradiţia sfinţirii mitro-

[79] I. Muşlea, *op. cit.*, p. 49—50.

[80] D. Simonescu, *op. cit.*, p. 82, nota 16.

[81] Em. Turczinski, *Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationalsbildung*. Düsseldorf. 1976, p. 160; idem, *The National Movement in the Greek Orthodox Church in the Habsburg Monarchy*, în „Austrian History Yearbook", Rice University, Houston — Texas, 1967, III, partea 3, p. 87.

[82] Ioan A. Pop, *Consideraţii istorice asupra vocabularului politic din veacul al XVIII-lea în Şcheii Braşovului*. în „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie Cluj-Napoca", 1980, XXIII. p. 229—233.

[83] A. Răduţiu, L. Gyémánt. *Supplex libellus Valachorum in variantele româneşti de la Şchei*, Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 1975. passim.

[84] D. Prodan, *Încă un „Supplex Libellus" românesc. 1804*. Cluj, Edit. Dacia, 1970, passim.

www.dacoromanica.ro

poliților transilvani în Țara Românească, îl înfățișează în această postură și pe Atanasie, care primește de la Brâncoveanu veșminte arhierești cu broderii de aur, alte daruri și moșii „la Cîmpul Merișanilor". Lăudînd iarăși generozitatea domnului („au venit de la București cu frumoase odoară bisericești, dăruit de Constantin vodă Brâncoveanul"), istoricul iluminist prezintă fără patimă, chiar neutru, unirea: Atanasie „s-au apucat să săvîrșească lucrul cel început de Theofil") [85]. Dacă actul unirii nu este preamărit, în schimb domnul care a subminat unirea, cum s-a văzut, apare ca un bun părinte al țării [86]. În sfîrșit, tradiția populară transilvăneană este și mai tranșantă la cumpăna veacurilor XVIII și XIX, în sensul că va neglija complet problema confesională, dezvoltînd în schimb ideea sacrificiului domnului pentru binele țării. Sensibilitatea românilor din părțile nord-vestice (Diosig, Cavnic, Băiuț etc.) pentru personalitatea acestui domnitor are relevanța noii solidarități românești pe cale de a se naște, solidaritate pentru care primează mesajul românesc al vieții și morții Brâncoveanului.

În concluzie, se poate afirma că produsele spiritualității românești din Transilvania, în secolul al XVIII-lea și la începutul celui următor, au reflectat realitățile de la sud de Carpați din timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu în formă diferențiată (aspectul teritorial, demografic, economic, cultural, confesional etc.) și specifică, marcînd evoluția memoriei colective de la medievalism spre modernitate, pe măsura genezei noii solidarități naționale.

[85] S. Micu, *op. cit.*, p. 106.
[86] *Ibidem*, p. 63.

www.dacoromanica.ro

Domeniul lui Constantin Brâncoveanu

Iolanda Ţighiliu

„...că de nici unele lipsă n-au fost, ci ca un Domn eram la casa mea"

(C. Brâncoveanu)

Ţara Românească a celui de al XVII-lea veac a stat, din punct de vedere economic, sub semnul a două tendinţe principale între care există o neîndoielnică relaţie de reciprocitate: fiscalitatea excesivă şi expansiunea marelui domeniu feudal, fie el boieresc, mănăstiresc sau domnesc.

Studierea originii, structurii şi evoluţiei proprietăţii funciare relevă nu numai aspecte legate strict de mecanismul acestui proces socio-economic, în care sînt implicate diferite categorii sociale, ci, în acelaşi timp, oferă şi o imagine elocventă a posibilităţilor materiale de care ele dispuneau, posibilităţi care se vor reflecta într-o altă sferă, în cea a culturii, care va face din secolul al XVII-lea epoca de aur a artei mateine şi brâncoveneşti.

După cum se ştie, pînă acum s-au întreprins cercetări asupra domeniilor lui Mihai Viteazul [1], Radu Şerban [2], Matei Basarab [3]; acestora li se alătură încercarea noastră de a schiţa, pentru întîia oară, modul în care s-a constituit şi a evoluat domeniul lui Constantin Brâncoveanu [4]. Se întregeşte în acest chip, viziunea asupra marii proprietăţi deţinute, în secolul al XVII-lea, de unii boieri care au ocupat dregătorii importante şi care au urcat şi treapta cea mai înaltă a ierarhiei sociale — domnia.

Pentru a înţelege felul în care s-a constituit domeniul lui Constantin Brâncoveanu se impun de la început cîteva precizări de ordin genealogic. Constantin (n. 1654) era fiul lui Papa Brâncoveanu (ucis de seimeni în febru-

[1] I. Donat, *Satele lui Mihai Viteazul*, în S.M.I.M., IV, 1960, p. 465—506.

[2] C. Rezachevici, *Domeniul boieresc al lui Radu Şerban*, în „Studii. Revista de istorie", t. 23, 1970, nr. 3, p. 469—491.

[3] Iolanda Micu, R. Lungu, *Domeniul lui Matei Basarab*, în „Revista de istorie", t. 35, 1982, nr. 12, p. 1 313—1 329; idem, *Date noi privind domeniul lui Matei Basarab din Ţara Românească, ibidem*, t. 36, 1983, nr. 10, p. 1028—1033.

[4] Deşi domnia lui C. Brâncoveanu s-a bucurat de o deosebită atenţie din partea istoriografiei româneşti (menţionăm monografiile lui N. Iorga, Ştefan Ionescu şi Panait I. Panait, C. Şerban etc.), problema averii sale nu a fost încă studiată.

www.dacoromanica.ro

arie 1655) și al Stancăi, fiica marelui postelnic Constantin Cantacuzino. Bunicul său patern, Preda Brâncoveanu mare vornic, nepotul lui Matei Basarab, era urmașul lui David postelnicul din Brâncoveni care, la rîndu-i, descindea din vestita familie a boierilor Craioveşti, mai exact din Pîrvu vornicul [5]. Principalul succesor al averii Craioveştilor a fost în secolul al XVII-lea Matei Basarab [6], care, neavînd succesori direcţi, a stăpînit împreună cu Preda Brâncoveanu „toate satele şi moşiile ce au avut despre neamul Craioveştilor" [7]. După moartea lui Matei Basarab, *singurul moştenitor* al averii lui a fost Preda vornicul. Noul domn al Ţării Româneşti, Constantin Şerban, „au făcut socoteală împreună cu prea sfinţii patriarhi şi arhiereii ţării şi cu tot sfatul boierilor ţării pentru *toate moşiile, partea răposatului Matei voievod pe a cui seamă s-ar cădea să fie* şi să le ţie din neamul domnii lui. Deci după dreapta socoteală cu sfînta pravilă *a căzut a le ţine şi a le stăpîni Preda vornicul Brâncoveanu fiindu-i nepot de nepoată de soră răposatului Matei voievod*" [8].

Moştenirea primită din partea antecesorilor va fi sporită prin cumpărăturile pe care Preda vornicul le va face în continuare, astfel încît, după mărturia contemporanilor, era socotit cel mai bogat boier din ţară.

Dintre aceştia, Paul de Alep, în trecere prin Oltenia, poposeşte şi în satele Brătăşani şi Brâncoveni, proprietăţi ale vornicului, unde are prilejul să se întreţină şi să se bucure de ospitalitatea marelui dregător. După aprecierea călătorului sirian, Preda *„este primul dintre boierii din această ţară datorită moştenirii primite de la strămoşii săi şi moşiile sale sînt imense* [...]. Acest boier este foarte bogat şi fără pereche atît în această ţară, cît şi în orice altă ţară. Se spune că are pe moşiile sale douăsprezece mii de iepe de prăsilă şi în fiecare din cele *două sute de sate* (subl. n. — I.Ţ.) care îi aparţin [9], se află cîte o herghelie. El are treizeci de mii de capete de oi dintre care se spune că au murit cinci mii în anul acesta de molimă, iar unsprezece mii i s-au furat de nişte tîlhari împreună cu 70 de funzi de grîu, în timpul tulburărilor care au avut loc în rîndul trupelor la urcarea în scaun a lui Constantin voievod. El are patru mii de capete de boi, o mie de bivoli, patru mii de porci şi trei sute de şiruri de stupi, cu roiuri ⟨de albine⟩, fiecare şir adunînd mai mult de un butoi mare de ceară şi vreo sută de vedre de miere; fiecare vadră valorează un piastru şi această ⟨ceară⟩ este cumpărată şi transportată de negustori în ţara Turcului. În fiecare an acest boier trimite cîte o mie de capete de boi la stanbul cu slujitorii săi, spre a fi vîndută cu zece mii de piaştri.

El are o mie cinci sute de familii de ţigani robi şi se spune *că nimeni nu are avuţii ca el* ⟨subl. n. — I.Ţ.⟩ [...]. Ni s-a spus că ia de la fiecare familie,

[5] Pentru detalii, vezi Şt. Ştefănescu, *Bănia în Ţara Românească*, Bucureşti, 1965, tabelul genealogic.

[6] Vezi Iolanda Micu, R. Lungu, *Domeniul...*, p. 1314—1315.

[7] Documentul din 17 iunie 1679 publicat de N. Iorga, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, vol. V, Bucureşti, 1903, p. 306. În studiul nostru am utilizat documentele aflate în transcriere la Institutul de istorie „N. Iorga".

[8] *Ibidem*. Este vorba numai despre satele stăpînite de familia lui Matei Basarab nu de cele cumpărate ca domn şi care au rămas proprietate domnească.

[9] Deşi editorii volumului VI din *Călători străini* în care este inclusă relatarea lui Pau de Alep apreciază că cifra este exagerată, credem că ea trebuie să fie sensibil aproape de realitate, ţinînd cont că Matei Basarab, pe care Preda îl moştenise, avusese 153 de proprietăţi, iar Preda cumpărase şi el moşii (*Călători străini despre ţările române*, VI, Bucureşti, 1976, p. 215, nota 326).

www.dacoromanica.ro

la sărbătoarea Sf. Gheorghe, cîte 6 dinari şi la sărbătoarea Sf. Dumitru încă pe atîta, ca haraci. Cei mai mulţi din aceşti ţigani sînt meseriaşi şi se spune că această sumă de douăzeci de mii de dinari se varsă în toţi anii în vistieria sa" [10].

Averea aceasta imensă credem că a fost una din cauzele pentru care Mihnea al III-lea, în continuă căutare de resurse financiare, a decis suprimarea boierului Preda Brâncoveanu, pe care l-a învinuit de trădare [11].

Acelaşi Paul de Alep, martor al tragicelor evenimente din 1658, după ce relatează uciderea postelnicului Eustratie Leurdeanu, consemnează în continuare:

„De asemenea, domnul a mai trimis şi la Tîrgovişte şi a pus să fie sugrumat prietenul nostru, vornicul Preda. Dumnezeu să aibă milă de sufletele acestor două victime ucise de domn — pentru că trimiseseră un raport, spunînd că el pusese la cale o trădare împotriva suzeranului său. ⟨*Îndată*⟩ *fără să întîrzie o clipă, el a pus stăpînire pe toţi banii şi pe toate moşiile lor* ⟨subl. n. — I.Ţ.⟩ şi de acolo a dat paşei ceea ce îi făgăduise" [12].

Cele petrecute atunci sînt confirmate şi de un document emis de cancelaria domnească a lui Gh. Duca la 25 iunie 1674 [13] care menţionează că Mihnea vodă „omorînd pe Preda vornicul şi pre mulţi boieri ai ţării fără de nici o vină, au trimis atunci şi urgie mare asupra caselor a tuturor, de le-au luat satele şi moşiile şi au luat atunci şi acele sate ale Predei vornicul şi le-au răscumpărat şi le-au risipit precum i-au fost voia fără de nici o dreptate".

Dispariţia vornicului Preda a pus şi problema succesiunii. Moştenitori erau nepoţii lui: Barbu, Matei şi Constantin, băieţii lui Papa, fiul său. După trecerea urgiei, urmaşii se străduiesc şi reuşesc cu timpul să reconstituie domeniul risipit [14]. Prin documentul din 1674, lui Constantin vtori postelnic, viitorul domn, îi este întărită stăpînirea peste satele şi moşiile bunicului său, Preda, pentru că aceste moşii îi erau de la strămoşii lui: *„boierii cei bătrîni de la Brîncoveni, de moşie de strămoşie încă din descălecătura ţării"*.

Şi într-adevăr, între satele care vor fi stăpînite de Constantin Brâncoveanu multe se aflau de vreme îndelungată în posesia familiei. Astfel, într-un document din 1543 (7051) iunie 15 [15], Radu Paisie întărea lui Detco armaşul, soacrei sale Neacşa şi soţiei sale Calea din Brâncoveni stăpînirea peste mai multe sate, părţi de sate, bălţi, rumâni, ţigani pentru că le erau *„vechi şi drepte ocine şi dedine"* ⟨subl. n. — I.Ţ.⟩. Ceea ce ni se pare foarte interesant este

[10] *Ibidem*, p. 215—216.

[11] La 9 decembrie 1658, Mihnea al III-lea dăruia satul Stăncești jud. Gorj, care fusese cumpărat mai de mult de vornicul Preda Brâncoveanu, jupanului Bolog Matei.

„Iar după aceia cînd au fost acum în zilele domnii mele, pe vremea ce-am fost la Teleajin mergător în slujba cinstitului şi puternicului împărat în Ţara ungurească, dinpreună cu măria sa hanul şi toată tătărimea şi cu cazacii şi cu paşa de Silistra, cu turcii şi Ghica vodă cu moldovenii, iar Preda vornicul s-au sculat dinpreună cu Pârvu vistiarul şi cu Istratie postelnicul asupra domnii mele şi a ţării cu rea hiclenie, ca să facă răutate domnii mele şi ţării". Moşiile lor trec pe seama domnească, iar satul Stăncești este dat lui Bolog „prieten şi slugă dreaptă ţării" (Arh. St. Buc., Doc. istorice, CLXXXIV/15).

[12] *Călători*..., p. 275. Ştirea este confirmată şi de cronica ţării: „Şi au trimis pe Dincă vel armaş, sîrbul, de olac, de au omorît pă Preda Brâncoveanu vel ban în casele domneşti din Tîrgovişte, *nefiind vinovaţi de nimic* ⟨subl. n. — I.Ţ.⟩ *(Letopiseţul Cantacuzinesc*, p. 134*)*.

[13] Şt. D. Grecianu, *Viaţa lui Constantin voievod Brâncoveanu de Radu Grecianu vel logofăt*, Bucureşti, 1906, p. 257—258.

[14] La 6 mai 1663, Grigore Ghica voievod întărea satul Hălmăjelul, j. Mehedinţi, lui Barbu şi Constantin, nepoţii lui Preda vornicul Brâncoveanu (*ibidem*, 254).

[15] *Documenta Romaniae Historica, B. Ţara Românească*, vol. IV (1536—1550), Bucureşti, 1981, p. 179.

www.dacoromanica.ro

faptul că 16 din satele întărite *atunci* lui Detco se regăsesc în domeniul pe care-l va stăpîni și Constantin Brâncoveanu. Mai mult, unele din ele care au reprezentat, de fapt, nucleul central al domeniului se vor afla în posesia Brâncovenilor pînă în secolul al XIX-lea [16], deci *vreme de trei sute de ani*, soartă pe care nu a avut-o, după cîte știm, nici un alt domeniu boieresc.

De asemenea, la 25 iunie 1644 (7152), Matei Basarab întărea nepotului său Preda Brâncoveanu, pe atunci mare spătar, stăpînirea peste mai multe sate, părți de sate, ocine etc. [17]. Pe lîngă unele moșii care-i veneau de la boierii cei vechi din Brâncoveni, și se găsesc menționate și în actul din 1543 (ex. Blaj, Coteana, Odobești, Vlăduleni etc.), îi sînt întărite mai multe proprietăți pe care Preda însuși le cumpărase anterior (ex.: Hrastu, Popești, Cocorăștii de Jos și de Sus, Jigălie, Drăghiceni, Osica, Frăsinetul, Radeștița, Drincea) și care vor ajunge, de asemenea, și ele în stăpînirea lui Constantin Brâncoveanu împreună cu multe alte cumpărături ulterioare.

Revenind acum la moștenirea lui Preda vornicul, în afară de satele care vor forma dota fiicei sale Ancuța, pe care jupanița Păuna Brâncoveanu i-o va da la căsătoria cu Iorga postelnicul Pîrșcoveanu în 1659, cea mai mare parte trebuia să treacă asupra nepoților săi de fiu: Barbu, Matei și Constantin, copiii lui Papa. Cum însă Barbu și Matei au murit mai înainte de a se fi căsătorit, deci fără urmași [18], *singurul succesor* al averilor brâncovenești rămîne Constantin.

Satelor de moștenire li se alătură și proprietățile venite pe linie maternă din partea Stancăi [19], născută Cantacuzino, precum și zestrea cu care venise, la căsătoria ei cu Constantin, Marica, fata lui Neagoe, fiul lui Antonie vodă din Popești. Aportul adus de ele la sporirea domeniului trebuie să fi fost însă modest, știut fiind faptul că în țările române, zestrea fetelor era formată de obicei din bani sau lucruri mobile și mai puțin din bunuri imobile care reveneau băieților.

Într-o epocă în care proprietatea funciară era determinantă pentru un anumit statut social și, nu în ultimul rînd, politic, apare ca firească preocuparea constantă a marilor boieri de a-și mări, pe diferite căi, domeniile. Ocuparea unor dregătorii mai însemnate oferea deținătorilor lor posibilitatea de a accelera ritmul de achiziționare și deci de lărgire a stăpînirilor. Un Bunea Grădișteanu sau Tudoran din Aninoasa, un Neagoe Săcuianu, Ianache Văcărescu sau Cornea Brăiloiu, pentru a nu mai vorbi de Băleni, Bălăceni și Cantacuzini, sînt tot atîtea exemple care vin să dovedească expansiunea, fără precedent și definitorie pentru acest secol, a marii proprietăți.

La celălalt pol, într-un sincronism social perfect, gospodăria țărănească liberă va rezista din ce în ce mai greu presiunii crescînde a marelui domeniu feudal.

[16] Avem în pregătire și un studiu privind situația domeniului brâncovenesc de la Constantin voievod pînă la ultimul descendent pe linie masculină, Grigore banul Brâncoveanu († 1832).

[17] Doc. aflat în colecția Institutului de istorie „N. Iorga" (Arh. St. Buc., Colecția Emil Vîrtosu, I /79).

[18] Șt. Grecianu, *op. cit.*, 253—255.

[19] Pe Stanca Brâncoveanu, cîteva documente care se află transcrise în colecția Institutului „N. Iorga" o menționează în calitate de cumpărătoare. În 1669 aprilie 29, Gorgan postelnicul, fiul lui Barbu cuparul din Bîrza, j. Olt, vinde jupaniței Stanca jumătate din moșia satului, achiziția fiind întărită de Antonie vodă din Popești la 10 iunie 1669. De la Stanca moșia a rămas lui Constantin Brâncoveanu care, la rîndul lui, a lăsat-o fiului său cu același nume împreună cu morile de pe rîul Olteț.

La 14 februarie 1696, Gheorghe vornicul din Fălcoi vinde jupaniței Stanca parte din moșia Mirila j. Olt. Ulterior, Stanca o dăruiește m-rii Mamu, ctitoria familiei Brâncoveanu.

www.dacoromanica.ro

În contextul vremii sale, Constantin Brâncoveanu nu va face excepție. Sporirea stăpînirilor familiale se va înscrie ca o coordonată dominantă a întregii sale vieți. Posesor, dintru început, prin jocul hazardului, al unei averi funciare de excepție, el va continua să cumpere — ca boier și, mai cu seamă, ca domn — moșii, părți de sate, sate întregi cu rumâni și țigani, vii, livezi, vaduri de moară, roți de moară, zile de moară, munți, heleștee, bălți, case etc. în Țara Românească și în Transilvania.

Din documentele cunoscute nouă, rezultă că în intervalul 1666—1688, Brâncoveanu a cumpărat, ca boier (mare agă, mare postelnic, mare spătar și mare logofăt) proprietăți în 13 localități: Osica (1666, aprilie 19 și 1677, noiembrie 27), Clanța (1679, mai 19), Mogoșoaia (1681, ianuarie 28 și aprilie 7), Jideni (1682, mai 6), Scărișoara (cumpărări succesive în intervalul 1682 august 11 — decembrie 6), Horezu (1684, decembrie 29), Tătărani (1685, mai 3), Floru (1685), Tia de Sus (1686, iunie 26 și în continuare), Puțuri (1687 august 9 — pînă în februarie 1688 într-un ritm foarte rapid), Runcu (1687, noiembrie 29), Bratovoești (1688, ianuarie 29),* Neagra (1688, aprilie 10 — mai 16).

Ajuns pe tronul Țării Românești, lui vodă Brâncoveanu i se oferă posibilități multiple de sporire a moșiilor sale.

Cumpărările succesive, adesea în ritmuri alerte, schimburile, zălogirea[20], desherența[21], confiscările pentru hiclenie[22] și abuzurile vor fi tot atîtea mijloace pe care domnul le va folosi cu perseverență și abilitate pentru împlinirea scopului propus, mărirea și comasarea domeniului familial.

Că vodă își folosea cîteodată autoritatea domnească pentru a-și rotunji proprietățile, nu încape îndoială. Chiar dacă mărturiile în acest sens sînt — cum este și firesc — posterioare și aparțin neprietenilor, procedeul, în sine, a fost des uzitat în epocă de toți domnii, iar Brâncoveanu nu avea cum să facă excepție.

[20] Sătenii din satele transilvănene Cincul Mic, Poiana Mărului, Simbăta de Jos, Șomartin, Țamaș Pataca își zălogiseră proprietățile lui Constantin Brâncoveanu pentru sumele de 6 100 florini, 3 500 lei, 1 000 ughi, 3 000 florini și respectiv 1 000 taleri (Șt. Grecianu, *op. cit.*, p. 278, doc. din 1708 (7216) august 13).

[21] În 1685 (7193), Statie, fost mare vistier, pusese zălog la Constantin Brâncoveanu mai multe sate. Statie a murit fără urmași, iar moșiile sale ce fuseseră zălogite intră în posesia lui Brâncoveanu care le donează în 1696, nov. 18 m-rii Hurezi: Ciupercenii Vechi (1/4), Ghidici (1/2), Jdegla (1/2), *Mișina, Popești (1/6), Rotunda (parte).

[22] Hiclenia agăi Constantin Bălăceanu, rămas în Transilvania la imperiali și ucis în lupta de la Zărnești (1690), a atras după sine confiscarea averii sale. Brâncoveanu nu păstrează însă moșiile acestuia, ci, conform hotăririi luate de sfatul țării la 6 mai 1694 (7202) întărită prin hrisovul domnesc din 30 mai le donează mănăstirii Sfintul Pavel de la Athos (satele Gărcovul j. Romanați, Babiciu și parte din Uluiți j. Olt) cu rumini și țigani în valoare totală de 4 100 taleri, adică atit cit pierduse arhimandritul Isaia al mănăstirii donatare care fusese închis in Transilvania din cauza uneltirilor lui Bălăceanu.

Domnitorul hotărăște totuși ca atunci „cînd va veni oricine dintr-ai lui Costandin aga Bălăceanu aici în țară, au fecior dă trupul lui, au măcară vercine dintru niamul lor și vor căuta aceste moșii și țigani măcar ver cindu, unii ca aceeia să aibă a da acești bani ce scrie mai sus tl. 4 100 la sfinta mănăstire Stăi Pavel apostol, de la Sfetagora, și să stăpînească moșiile" (T. G. Bulat, *O danie neobișnuită făcută de Constantin Brâncoveanu mănăstirii Sf. Pavel de la Athos*, în „Glasul Bisericii", 1965, nr. 9—10, p. 855). Pentru alte danii, vezi T. G. Bulat, *Daniile lui Constantin Brâncoveanu pentru Orientul Ortodox*, în „BOR" LXXXII (1964), nr. 9—10, p. 931—944.

Cu toate acestea, Brâncoveanu mai dăruise moșia de la Picleni, j. Buzău, care fusese tot a lui Constantin aga Bălăceanu, lui Stanislav beșliagă și fratelui său, Vicol căpitanul.

„Deci lipsindu-să aga Costandin de aici din țară pentru multe răutăți ce au făcut fiind hiclean domniei și țării, domnia mea am socotit de am miluit pe slugile domniei mele ce scrie mai sus [...] pentru dreaptă slujbă ce au slujit domnii mele și țării" (doc. din 1690, martie 8 — Institutul „N. Iorga").

www.dacoromanica.ro

Cazul cel mai cunoscut de abuz este acela prin care a achiziționat satele Bărbătești și Doicești, jud. Dîmbovița, unde se înălțau „casele de piatră cu curțile, cu viile, cu morile" pe care le va dărui, în 1708 [23], nevîrstnicului său fiu, Matei.

Relevant, în acest sens, este și documentul din 1714 aprilie 18 prin care Ștefan Cantacuzino voievod întărește lui Manta vel căpitan de lefegii și lui Pătru, fiii lui Manta vistiarul, precum și nepotului lor, Radu, fiul lui Drăghici vătaful, niște prăvălii în București, în Șelari, ce le erau de moștenire. „Iar cînd au fost atunci, Măriia Sa Constandin-Vodă, cu un meșteșug ca acesta, fost-au pus pă Iorga slugeriul în spinare-le ca să-i vînză lui aceste prăvălii și cu pimnița". Aceștia, „pentru multă supărare", sînt nevoiți să le vîndă. „Și nu doar că o cumpăra Iorga slugiariul să o stăpînească el, ci, fiind pus de Măria Sa Constandin-Vodă, și, vănzîndu-o Manta căpitan [...] o au fost luat Măria Sa de la Iorga slugeariul. După aceasta, avînd mănăstirea Comana o *moșie ce se chiamă Bărzeștii și Popeștii ot sud* Dămbovița [...] și *fiindu pe lîngă hotarul moșii Mării Sale de la Potlogi, și vrînd ca să-și mai înmulțească moșiia și să o lățească, au luat aceste moșii* [...] făr de voia părintelui Dionisie egumenul și a tot săborul sfintii mănăstiri, *de le-au adaosu la moșiia Potlogi* ⟨subl. n. — I.Ț.⟩ și au dat sfintei mănăstiri Comanii aceste prăvălii", deși nu-i erau „nici de un folos" [24].

Folosind astfel de mijloace, Constantin Brâncoveanu a reușit ca pe lîngă cele 43 de stăpîniri moștenite și cele 13 cumpărate ca boier, să achiziționeze, ca domn, un număr de 123 proprietăți.

Doamna Marica Brâncoveanu va contribui, de asemenea, la îmbogățirea domeniului lor funciar fără a atinge însă, nici pe departe, performanțele domnescului ei soț. Din documentele parcurse rezultă că Marica, pe de o parte, a moștenit cîteva moșii de la mama [25], mătușa [26] și fratele ei [27], iar pe de alta a achiziționat noi proprietăți. Astfel, cumpără ca doamnă satul Andrășești, j. Ialomița [28] și moșia *Tătărăi „care este alăturea cu moșia satului Andrășești" [29].

În 1710, cumpără 560 stînjeni în Rotunda j. Olt pentru că mai avea în acel hotar „și o moșie de moștenire, mai dinainte vreme" [30]. Cîțiva ani mai tîrziu, în 1713 iunie 23, cumpără satul Vulpeni j. Olt cu toți rumînii și-l dăruiește mănăstirii Surpatele, ctitoria familiei Brâncoveanu [31]. Din diata ei aflăm, de asemenea, că viile de la Budrești cu moșia din jur (= 300 stj.), pe care le lasă moștenire nepotului său Constantin, le cumpărase de la Popescu [32].

[23] Șt. Grecianu, *op. cit.*, p. 277.

[24] N. Iorga, *op. cit.*, V, 313.

[25] Prin diata ei, doamna Marica lasă moșia Cocora bisericii Sfîntului Gheorghe Nou din București făcînd însă precizarea că „a fost a mamei mele de zestre" (P. Ș. Năsturel, *Diata doamnei Marica a lui Constantin vodă Brâncoveanu*, în „Glasul Bisericii", anul XIX, 1960, nr. 3—4, p. 318).

[26] Mihna stolniceasa, fosta soție a lui Diicu Rudeanu, fiica lui Ilie vornicul din Cornești, dăruiește nepoatei sale, doamna Marica Brâncoveanu, un sfert din satul Cornești, j. Dîmbovița, fost al surorii sale Ancuța, moartă fără urmași (doc. 1691, apr. 20 — Institutul „N. Iorga").

[27] Moșia de la Mileasca este lăsată prin diată bisericii Sf. Gheorghe Nou. Îi era de moștenire de la fratele ei, Pană Negoescu (P. Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 318).

[28] Doc. din 1696, septembrie 16 — Institutul „N. Iorga".

[29] Doc. din 1696, septembrie 20.

[30] Arh. St. Buc., *Mitrop. Ț. Rom.*, Rez. LXXXVII/6 (nr. 13).

[31] *Documente privind relațiile agrare*, p. 258.

[32] P. Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 319.

www.dacoromanica.ro

Stăpînirea unui domeniu funciar atît de întins, cu proprietăți ce se înșirau din Mehedinți pînă în Buzău și din Argeș pînă la Dunăre, cerea însușiri de priceput gospodar, de bun administrator, însușiri pe care Constantin Brâncoveanu le avea din plin. Îl vedem călătorind frecvent de la o moșie la alta, preocupat de bunul mers al lucrurilor. Așa de exemplu, în 1699 „mai 13 dni, Sîmbătă, am luat, la Obilești, seama oilor" — nota voievodul în însemnările sale [33].

Apreciind veniturile frumoase pe care le aduceau vinurile, Brâncoveanu achiziționează vii în peste 41 de localități din principalele zone viticole ale țării: în județul Mehedinți — la Anini, Drincea, Ștubee, Șușița; în Dolj — la Băilești, Radeștița, Celaru [34]; în județul Olt — la Betejani, Blaj, Brâncoveni, Cepari, Cilieni, Osica de Sus, Scărișoara, Slatina, Șerbănești, Teiușu, Tomeni; în județul Buzău — la Cîndești, Jideni, Sărata, Ștubee, Șchei, Scurtești; în Dîmbovița — la Bărbătești, Doicești, Potlogi, Săteni — unde se aflau „viile cele mari" etc.

La vii se aflau case și pivnițe de piatră, teascuri și alte utilaje specifice prelucrării strugurilor, precum și crame.

O atenție deosebită manifesta domnul pentru întinsele podgorii din dealul Piteștilor. În însemnările sale din anul 1698, Brâncoveanu nota: „Octombrie 3 dni, Luni, au început a culege la vii, la Pitești [...] Octombrie 9 dni, Duminică, isprăvind viile de cules, la Pitești, și petrecînd o săptămînă, den mila lui Dumnezeu, foarte bine, ne-am întorsu iar la Tărgoviște" [35].

Apreciate pentru calitățile lor, vinurile obținute din podgoriile domnului luau, nu o dată, drumul Transilvaniei [36].

Alături de vinuri, venituri frumoase aduceau și morile; de aceea, Brâncoveanu va cumpăra numeroase vaduri de moară, roți de moară, chiar și zile de moară.

De asemenea, bălțile și heleșteele de la Andrășești, Ciocănești, Mătăsaru, Mogoșoaia, Obilești, Tegeni etc. vor contribui la rotunjirea veniturilor.

Trebuie să menționăm și faptul că pe principalele moșii se aflau case și curți de piatră ca la Brâncoveni, Caracal, București, Tîrgoviște, Cepari, Ciorogîrla, Clanța, Crovu, Bărbătești, Obilești, Porumbreni, Săteni, Scăiani, Șerbănești sau elegante palate ca la Doicești, Potlogi și Mogoșoaia, pe care domnul le vizita adesea.

[33] Emil Virtosu, *Însemnările de taină ale lui Constantin Brâncoveanu*, București, 1942, p. 188.

[34] Dăruind moșia de la Pirșcov (= Celaru) fiului său, Constantin, voievodul specifica în actul de donație: „și să facă și acolo vii" (Șt. Grecianu, *op. cit.*, 272).

[35] E. Virtosu, *op. cit.*, p. 190. Vezi îndreptarea anului la Al. V. Diță, *O precizare privind însemnările de taină ale lui Constantin Brâncoveanu*, în „Revista de istorie", vol. 35 (1982), p. 1252—1254.

[36] Astfel, la 25 iunie lt. 7216 <1708>, domnul scria marelui jude al Brașovului, lui Gheorghe Jekelius, că „acolo, la casele noastre avem niște vinuri ale noastre și de-ntraceale vinuri iaște să dăm 2 buți cu vin dumnealui ghenerariului cestui nou ce au venit acum, jupânului Crihpaum". Ginerele judelui, Gheorghe Țaco, este rugat „să aleagă 2 buți, care va fi vin mai bun, mai ales, ca să-l încarce sluga noastră, să-l ducă la Sibiu, la ghenerariul".

Ceva mai tîrziu, la 19 octombrie lt. 7217 <1708> scriind aceluiași jude, Brâncoveanu arată că „trimițînd noi niște vinuri ca să să bage în pimnița de la casele noastre din Șcheai, după cum am trimis și alte dăți, am poruncit ispravnicului nostru ca să dea și dumitale o bute de vin de Pitești. Ce dumneata să o primești și să o beai cu sănătate" (N. Iorga, *Brașovul și românii*, București, 1905, p. 36—37).

www.dacoromanica.ro

De asemenea, Brâncoveanu mai avea case la Braşov[37], mai precis, în Braşovul vechi şi în Şchei (cumpărate în 1700), iar la Sîmbăta de Sus[38] va clădi, pe moşia moştenită de la bunicul său[39], un palat după modelul celor înălţate, nu de mult, la Potlogi şi Mogoşoaia.

Gîndul domnului Ţării Româneşti de a-şi constitui în Transilvania un domeniu pe care s-ar fi putut retrage în caz de nevoie a prins cu timpul tot mai mult contur. Către 1700—1701, cu acordul Curţii imperiale de la Viena, Constantin vodă începe să achiziţioneze, cum am văzut, case şi moşii în zona Braşovului şi Făgăraşului la Cincul Mic, Poiana Mărului, Sîmbăta de Jos (pe cea de Sus o stăpînea deja), Şomartin şi Tamaş Pataca în ţinutul Hunedoarei.

Între 1713—1714, Theodor Ladislau Dindar întreprindea pe lîngă împăratul Carol al VI-lea diligenţele necesare pentru a obţine acceptul acestuia în vederea unor noi cumpărări de moşii pe care Constantin Brâncoveanu dorea să le facă în Transilvania[40]. La 11 aprilie 1714, se ştia că, în curînd, Brâncoveanu avea să achiziţioneze nişte sate în Făgăraş pentru preţul de 100 000 florini. Suma urma să intre în fondul imperial pentru fortificaţii[41].

Derularea rapidă şi neaşteptată a evenimentelor din Ţara Românească a oprit aici eforturile voievodului român de lărgire a posesiunilor sale transilvane.

[37] Sfatul cetăţii Braşov s-a dovedit însă a fi ostil acestor achiziţii. Dovadă scrisoarea voievodului muntean din 6 decembrie 1708 prin care îşi exprima nedumerirea „gîndindu că despre dumneavoastră nu va fi nici o bănuială, iar acum ne mirăm ce iaste povestea de nu ne îngăduiţi şi vă vedem în bănuieli, nesuferindu să le ţinem. Dar vom să zicem dumneavoastră că nu sîntem nici noi acum cumpărători de case acolea, în Braşov, ce încă de mai nainte, dupe-n zilele lui Mateiu Vodă, bogaţi de ceşti de ţară boiari au cumpărat, cine au vrut şi cui au trebuit, case acolo în Braşov, afară de cetate, şi şi den rudeniile noastre au cumpărat, precum să şi veade că pănă astăzi ţin şi stăpînescu, şi nici cît n-au fost opriţi. Las că neguţătorii, feliu de feliu, greci, sărbi, au cumpărat şi cumpără totdeauna. Dar pe noi cum ne osebiţi dumneavoastră? Şi aţi pus în socoteală ca să nu ne îngăduiţi? Care lucru n-am fi gîndit nici de cum, ce încă socotiam, de vor avea vre unii opreală a cumpăra, iar pentru noi, necum să ziceţi, ceva, ce încă să vă fie dumneavoastră cu părere bună. Mai vîrtos că, de am cumpărat aceale case, nu ştim să să fie făcînd dumneavoastră nici o pagubă — că noi în casele acelea, nu doară că vom să punem să să vînză, au niscai vinuri, au să să lucreze alte meşteşuguri (că den mila lui Dumnezeu cu acea hrană nu ne hrănim), fără cît, avînd pen multe locuri case, ne-au poftit inima ca să avem şi acolea nişte căscioare, să să afle, şi căte odată să fie şi pentru odihna oamenilor noştri ce trimitem cu trebi, şi s-ar fi căzut nici de cît despre partea dumneavoastră bănuieli să nu auzim pentru aciasta; că ce mare lucru iaste?! Mai vîrtos că noi pe dumneavoastră în multă dragoste vă avem, şi, de ce sînt poftile dumneavoastră, nu ne apărăm, şi şi oamenii dumneavoastră, ori ce le-ar trebui şi ar pofti den ţara noastră a cumpăra, au vii, au case, au niscai bucate, neopriţi sînt, dar dumneavoastră pre noi a ne opri şi a nu ne îngădui să ţinem aceale case, den ce pogoară şi ce iaşte pricina, poftim pe dumneavoastră, un răspuns să avem" (*ibidem*, p. 257; cf. I. Lupaş, *Documente istorice privitoare la moşiile brâncoveneşti din Transilvania şi Oltenia 1654—1823*, Cluj, 1933, p. 5).

[38] Despre satul Sîmbăta de Sus, mănăstirea şi palatul lui Constantin Brâncoveanu, vezi N. Stoicescu, *Mănăstirea Brâncoveanu din Simbăta de Sus, un simbol al legăturilor religioase şi culturale dintre Transilvania şi Ţara Românească*, în „Mitropolia Ardealului", anul XXXI, 1986, nr. 1, p. 77—94 şi nr. 2, p. 208—222.

[39] La 11 martie 1654, Susana Lorántfi, văduva principelui Gheorghe I Rákóczi, zălogeşte pentru 2 500 florini moşia Sîmbăta de Sus marelui vornic Preda Brâncoveanu pentru a-l răsplăti, în acest fel, pentru serviciile aduse. La 28 mai, fiul ei, principele Gheorghe II Rákóczi confirmă zălogirea: „Prout acceptamus, approbamus, ratificamus, et pro eodem Domino Praeda Vornik haeredibusque et posteris ipsius utriusque sexus universis valiturus confirmamus" (I. Lupaş, *op. cit.*, p. 26—29).

[40] C. Giurescu, N. Dobrescu, *Documente şi regeste privitoare la Constantin Brâncoveanu*, Bucureşti, 1907, p. 237 sqq.

[41] *Ibidem.*, p. 260.

www.dacoromanica.ro

De altfel, achiziționarea de moșii în acest principat și depunerile de bani în străinătate vor constitui — pe lîngă cele privind corespondența cu Habsburgii și cu rușii — tot atîtea capete de acuzare împotriva lui.

La 21 septembrie 1714, din Constantinopol, un ambasador străin la Poartă scria: „Que pendant son regence (sic) il avoit miserablement traité les sujets du Grand-Seigneur, en leur imposant des contributions insuportables. Qu'aiant acheté *divers châteaux et terres en Transylvanie, il avoit transporté le reste de son argent à Venise et ailleurs*" [42] ⟨subl. n. — I.Ț.⟩.

Del Chiaro însuși arăta că printre învinuirile care i s-au adus au fost și acelea că ședea mai mult la Tîrgoviște „pentru a putea mai ușor fugi într-o bună zi cu toate bogățiile sale în Transilvania, unde spre acest scop a cumpărat multe moșii, pe una din ele pregătindu-se chiar clădirea unui mare palat Sîmbăta" și „că a depus sume mari de bani, nu numai la Viena, dar și la Veneția, ținînd agenți în ambele aceste locuri" [43].

Moștenind de la moșii și strămoșii lui o avere funciară foarte însemnată, ocupînd ani îndelungați o poziție politică cu totul deosebită, fie ca mare dregător, fie, cu atît mai mult, ca voievod, atunci cînd el însuși s-a urcat pe scaunul Țării Românești conducîndu-i destinele, fapt deloc neglijabil, un răstimp îndelungat, vreme de 26 de ani, toți acești factori, așadar, vor conlucra pentru a face din Constantin Brâncoveanu stăpînul celui mai întins domeniu funciar. Bogați mai erau desigur și alți boieri ai vremii: Bălenii, Bălăcenii, Grecenii, Rudenii, Grădiștenii, Pîrșcovenii etc., dar nici unii nu vor putea rivaliza cu Brâncoveanu. Cît privește averea cea mare a Cantacuzinilor, a trebuit să fie împărțită între numeroșii membrii ai acestei familii.

Stăpînind 179 de proprietăți [44], și numărul lor ar putea fi fără îndoială sporit în urma cercetărilor exhaustive ale fondurilor arhivistice din secolul al XVIII-lea și începutul celui următor, putem afirma fără teama de a greși că *Brâncoveanu a fost cel mai bogat proprietar funciar pe care l-a avut vreodată Țara Românească.*

Avînd o familie numeroasă — patru băieți și șapte fete — domnitorul se îngrijește din vreme să le asigure cele necesare unui trai lipsit de griji materiale. De aceea, își înzestrează pe rînd fetele pe măsură ce se căsătoresc: Stanca (1692), Maria (1693), Ilinca (1698), Safta (1700), Ancuța (1704), Bălașa (1708), Smaranda (1712). Zestrea lor va fi formată, conform normelor de drept în vigoare, mai mult din bunuri mobile (bijuterii, argintărie, scule, animale etc.) și mai puțin din proprietăți funciare care în felul acesta s-ar fi înstrăinat intrînd în familia soțului. Astfel, Stanca [45] va primi moșii în 8 localități, Maria în 5 [46], Ilinca în 6 [47], Safta în 10 [48], Ancuța în 5 [49], Bălașa în 9 [50] și Smaranda în 4 [51].

Băieții, Constantin și Ștefan, au primit și ei, cînd s-au căsătorit, primul în 1706, cel de al doilea în 1709, haine și bijuterii în valoare de 28 950 taleri

[42] N. Iorga, *Documente privitoare la Constantin-vodă Brâncoveanu la domnia și la sfîrșitul lui*, București, 1901, p. 60.

[43] Anton Maria del Chiaro, *Revoluțiile Valachiei*, trad. de S. Cris-Cristian, Iași, 1929, p. 111.

[44] Se poate corecta, așadar, cifra de 111 proprietăți cît se credea pînă acum că a stăpînit Constantin Brâncoveanu. Vezi *Istoria României*, vol. III, București, 1964, p. 206.

[45] Șt. Grecianu, *op. cit.*, p. 288.

[46] *Ibidem*, p. 292—3.

[47] *Ibidem*, p. 296.

[48] *Ibidem*, p. 300.

[49] *Ibidem*, p. 304.

[50] *Ibidem*, p. 308.

[51] *Ibidem*, p. 313.

www.dacoromanica.ro

și respectiv 28 020 taleri, dar ei vor fi, alături de ceilalți doi frați mai mici, Radu și Matei, principalii beneficiari ai averii părintești. Aceasta pentru că în Țara Românească și în Făgăraș, în dreptul nescris se aplica, în secolele XV—XVIII, privilegiul masculinității care consta în dreptul pe care îl aveau fiii și descendenții lor masculini de a exclude pe fiice de la succesiunea părinților [52], deoarece acestea primeu partea lor din averea părintească prin dota ce li se făcea la căsătorie.

De aceea, cei patru băieți vor primi, fiecare, pe lîngă bunuri imobile, și moșii în peste 30 de localități. Astfel, Constantin, fiul cel mare, primea 34 de proprietăți [53], Ștefan tot 34 [54], Radu 32 [55] și mezinul Matei tot 34 de moșii [56], lui revenindu-i însă, în baza acelui privilegiu nescris și casa părintească de la Brâncoveni.

Scaunul principal al familiei, Brâncovenii și cîteva moșii din jur: Jegălia, Criva de Jos și de Sus, moșiile Cocorăști și Ceparul ca și toate moșiile din Transilvania trebuiau să fie stăpînite de toți cei patru frați împreună.

Am dori să facem însă o precizare. Actele din 1708 prin care, în principal, Brâncoveanu își înzestra copii, așa cum am văzut mai sus, *nu reprezintă* totuși *testamentul său*, deși de obicei, așa este considerat. Ca un om prevăzător care obișnuia să știe că totul este bine orînduit din vreme, Brâncoveanu și-ar fi lăsat în scris, neîndoielnic pentru noi, ultimele dorințe sau dispoziții privind administrarea averii. Evenimentele s-au abătut însă năpraznic asupra domnului și omului nemaidîndu-i răgazul să-și rostuiască din vreme treburile.

Dovadă este și faptul că în 1717 — atunci cînd doamna Marica Brâncoveanu depunea eforturi, prin procuratorul său la Veneția, doctorul Giorgio Trapesunzio, de a-l introduce în drepturile succesorale pe nepotul ei, Constantin — procuratorii proveditori de la Zecca constatau că principele Valahiei a murit fără testament olograf „Costandin Brancoveano Principe di Valachia e veduto l'ingionto attestato che comproba della di lui morte e *di non esservi alcun suo testamento segnito*" [57].

Deși și-a înzestrat copiii într-un mod cu adevărat princiar, Constantin Brâncoveanu — adept consecvent al principiului conform căruia munificența este o virtute imperială — va înzestra cu generozitate, de-a lungul întregii sale domnii, numeroase lăcașuri din țară și străinătate.

Asupra ctitoriei sale de la Hurezi, bunăoară, se va revărsa din plin dărnicia voievodală [58], dar nici mănăstirile Sfîntul Gheorghe Nou din București și Brâncovenii sau Mitropolia din Alba Iulia nu vor fi uitate. De obicei, moșiile pe care le donează sînt din cele cumpărate, nu din satele de moștenire, aceasta pentru a nu se înstrăina părți din fondul principal al familiei.

De generozitatea pecuniară brâncovenească se vor bucura, de asemenea, și numeroase așezăminte din Orientul ortodox [59].

[52] *Istoria dreptului românesc*, vol. I, București, p. 519.
[53] Șt. Grecianu, *op. cit.*, 271—273.
[54] *Ibidem*, 273—4.
[55] *Ibidem*, 274—6.
[56] *Ibidem*, 276—7.
[57] C. Esarcu, *Acte privitoare la un depozit de bani al lui Constantin vodă Brâncoveanu la Zecca Veneției*, în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie", II, 1883, p. 145.
[58] Arh. St. București, *Condica m-rii Hurezi*, ms. 449, p. 5v—13v., (1695, aprilie 25 — Hrisovul cel mare pentru moșia Hurezi dat de Constantin Brâncoveanu voievod).
[59] Prin hrisovul din 8 ianuarie 1692, 17 așezăminte din Orientul ortodox au fost dăruite cu suma totală de 109 000 bani și 491/2 taleri (N. Iorga, *Studii și documente*, V, 363).

www.dacoromanica.ro

Surprinzător de puține sînt daniile către colaboratorii săi. Astfel, Stanislavo beșliagă și fratele său Vicol căpitan vor primi pentru dreaptă și credincioasă slujbă moșia Pîcleni, j. Buzău, care fusese a agăi Constantin Bălăceanu [60].

Tot pentru „dreaptă și credincioasă slujbă", Badea logofătul din Brâncoveni [61] va primi partea din Racovița j. Olt care-i aparținea lui Constantin vodă însuși și-i era de moștenire de la Detco armaș (1543).

Andreas Wolff, „pisarul leșesc", va fi dăruit cu o ocină de 360 stînjeni la Sărulești, j. Călărași, „pentru multă și dreaptă slujbă ce au slujit la multe trebi și întîmplări ale țării și ale domniei mele ca o credincioasă slugă" [62].

◇

În afara bunurilor imobile, Constantin Brâncoveanu a dispus de resurse financiare deosebit de mari care nu o dată l-au ajutat în netezirea căilor diplomatice și care i-au creat faima de „Altînbei". Din spirit de previziune, a depus sume importante la bănci din Viena și la Veneția.

La Viena, la Casa di Austria, avea 244 884 florini [63], iar la Veneția 196 498 ducați, sume care vor fi sporite prin depuneri ulterioare.

Averile neobișnuit de mari pe care le deținea și despre care se vorbea, uneori, în mod exagerat „con esagerazione veramente turchesca" — după expresia lui Andrea Memmo, bailul venețian la Poartă [64] — au stîrnit pofte și invidii aprige, grăbindu-i prăbușirea. Prin jocul ciudat al hazardului, se repeta parcă aievea, dar într-un chip multiplicat, destinul bunicului său, Preda vornicul Brâncoveanu căzut și el sub povara propriilor sale bogății.

La 13 iulie 1714 din Pera, Andrea Memmo relata torturile la care au fost supuși Brâncovenii pentru a mărturisi unde au ascuns averile. Se găsise deja o mare sumă de bani din care 30 000 galbeni erau la agentul său, din Adrianopol, o parte fiind însă păstrată și de un dragoman al ambasadei Angliei [65].

Tot din Pera, la 31 august, același Andrea Memmo transmitea că domnul român a fost ucis, iar averile lui, constînd din bani, bijuterii, vite și altele, fără a mai adăuga valoarea moșiilor ce le stăpînea în țară și Transilvania, se ridicau la peste 2 000 000 piaștri [66].

După dispariția lui Constantin Brâncoveanu și a fiilor săi, numeroși au fost aceia care s-au preocupat de soarta averilor lui; de la turci la Habsburgi, de la Dimitrie Cantemir [67] la doamna Marica, aflată mai mulți ani în exil.

[60] Vezi nota 22.

[61] Doc. din 1693, ianuarie 14.

[62] Doc. din 1699, ianuarie 12.

[63] C. Esarcu, *op. cit.*, 175.

[64] Idem, *Documente istorice descoperite în arhivele Veneției. Din corespondența ambasadorilor venețieni la Poartă, ibidem*, doc. 4, p. 144.

[65] „Di questo disse che 30 mila cechini erano in mano d'al suo agente in Adrianopoli, di dove fu fatis il miserabile huomo venire subito e perchè tale summa non e stata intieramente ritrovata appresso di lui e portione teneva un dragomano d'Inghilterra [...]" (*ibidem*, p. 143).

[66] „Lo spoglio delle sue facolta consistente in denaro animati e varie altre sorti di effetti è salito per comun opinione *a molto più che a due milioni di piastre* non computato il valore di terreni che amplissimi possedeva e dentro e fuori di quella Provincia" (*ibidem*, 144).

[67] La 10 august 1715, Brockhausen trimitea Consiliului de război scrisoarea lui Dimitrie Cantemir prin care acesta își susținea pretențiile la moștenirea lui Brâncoveanu (C. Giurescu, N. Dobrescu, *op. cit.*, p. 292).

www.dacoromanica.ro

După reîntoarcerea în țară, Marica Brâncoveanu va depune stăruitoare eforturi pentru a intra, bunăoară, în posesia banilor pe care domnescul ei soț îi dăduse mai înainte unor negustori brașoveni. La 19 iunie 1717, îl însărcinează în acest scop pe jupanul Neacșul să întreprindă diligențele necesare pentru recuperarea celor 1 500 de taleri. În sprijinul doleanțelor sale, fosta doamnă a Țării Românești menționează situația financiară precară în care se afla, arătînd că, deși „în patria noastră fiind, dar amară viață trecem, mai mult pentru datoriile acestea" [68].

În aceeași perioadă, situația banilor și „sculelor" brâncovenești aflate în Transilvania era apreciată la 240 139,59 florini [69].

Tot în 1717 la 20 septembrie, Marica Brâncoveanu va reglementa și situația celor 210 000 galbeni depuși la băncile venețiene de Constantin Brâncoveanu: „[. . .] il giro in testa de pupillo di ducati duecento e dieci mille, de quali ducati cinquantamila esistono nel deposito delle Beccaria e ducati cento e sesantamille in quello del Sal, posta già dal fu Principe di Valachia Costantin Brancovano a sua libera dispozitione" [70].

Totodată, în virtutea privilegiului masculinității care excludea așa cum am mai spus fetele căsătorite de la orice succesiune în concurență cu frații „che le figliuole maritate sone escluse da qualunque successione in confronto de maschi" [71], Constantin, băiatul lui Constantin, fiul cel mai mare al domnitorului, a devenit, la rîndu-i — așa cum cu mulți ani în urmă însuși bunicul său voievodul, și stră-străbunicul său, Preda vornicul fuseseră, *singurul* (din nou deci singurul!) moștenitor al imensei averi brâncovenești.

Cu acest titlu, înainte de moartea sa petrecută în 1729, doamna Marica Brâncoveanu obținea introducerea nepotului ei în depline drepturi succesorale. Prin diata sa, Marica lăsa însă și Măriuței, fiica băiatului ei, Ștefan, să stăpînească „moșiile cîte sînt peste Olt și dincoace de Olt și viile și țiganii partea tată-său, precum este foaia de părțeală de i-au împărțit dumnealui, Dumnezeu să-l pomenească, *afară de Brâncoveni precum au și zis dumnealui ca fata să nu stăpînească în Brâncoveni*" [72].

Restul averii brâncovenești, inclusiv așadar „scaunul" familiei, intra în posesia lui Constantin Brâncoveanu, viitorul stolnic.

Neamul se va continua prin cei doi fii ai săi, Nicolae († 1803) și Manolache († 1811) și apoi prin băiatul celui din urmă, Grigore, care va ocupa dregătoria de mare ban.

Banul Grigore Brâncoveanu va concentra astfel în mîna sa *imensa avere a familiei* [73]. *Nucleul funciar principal al familiei s-a păstrat astfel și a fost transmis din generație în generație vreme de trei sute de ani.*

Neavînd copii, Grigore și Safta Brâncoveanu, născută Balș, înfiază la 16 martie 1824 pe Zoița Mavrocordat [74], nepoată de soră a Saftei, căsătorită

[68] Hurmuzaki, XIV/II, p. 1563; N. Iorga, *Brașovul și românii*, p. 261—262.

[69] C. Giurescu, N. Dobrescu, *op. cit.*, p. 303.

[70] C. Esarcu, *op. cit.*, p. 147.

[71] *Ibidem.*

[72] P. Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 318.

[73] În raportul din 13 septembrie 1819 al lui Marco către von Schladen, Grigore Brâncoveanu era socotit „le plus riche de tous les boïars en terres" (Hurmuzaki, X, 74). După unele estimări, la moartea sa (la 30 aprilie 1832), averea lui s-ar fi ridicat la circa 4 000 000 lei (N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, vol. III, p. 71).

[74] Emil Virtosu, Ion Vîrtosu, *Așezămintele brâncovenești. O sută de ani de la înființare 1838—1938*, București, 1938, p. XVII.

www.dacoromanica.ro

PROPRIETĂȚI DEȚINUTE DE CONSTANTIN BRÎNCOVEANU ÎN ȚARA ROMÂNESCĂ ȘI TRANSILVANIA

NR. CURENT	DENUMIREA LOCALITĂȚII	JUDEȚUL		PROVENIENȚA																	DANII			OBSERVAȚII
		ISTORIC	ACTUAL	MOȘTENIRI		CUMPARATURI												CONFISCĂRI		SCHIMB	MĂNĂSTIRI	BOIERI	SLUJITORI CURTENI	
						DE LA CINE		SITUAȚIA SATELOR																
				RUDE	DOMNEȘTI	BOIERI NEGUSTORI	MOȘNENI	ÎNTREGI	PĂRȚI OCINE	STINJENI POGOANE	CU RUMÂNI	CU VII ȘI LIVEZI	CU BALȚI HELEȘTEE	CU CASE	CU VAD DE MOARA	CU MUNTI	PREȚ	TRADARE	FUGĂ BIR					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
1	Andrășești		Ialomița			×		×			×		×		×		1.411 taleri							Cumpărat de D-na Marica, dat lui Ștefan Brîncoveanu (1708).
2	Aninii	Mehedinți		× (1543)				×			×	×												Dat lui Ștefan Brîncoveanu (1708)
3	*Aniniș		Prahova			×	×		1/2								1.050 taleri				×			Hurezi
4	Aninișu	Gorj	Gorj						×															Dat lui Ștefan Brîncoveanu (1708).
5	Baia de Fier	Gorj	Gorj			×		×			×						1.000 taleri				×			Hurezi
6	Bădești		Argeș						×															Deliță dată Saftei Brîncoveanu (1700)
7	Băilești	Mehedinți	Dolj	× (1543)				×			×	×												Dat fiilor săi Constantin și Radu. (1708)
8	Bălești	Slam Rîmnic	Vrancea			×	×	×																Dat lui Matei Brîncoveanu (1708).
9	Bălteni								×		×													Dată lui Radu (1708)
10	*Bărbătești	Dîmbovița	Dîmbovița			× (abaz)		×			×	×	×	×	×									Dat lui Matei (1708)
11	Bărbol	Mehedinți	Dolj					×			×													Dat fiului său Constantin Brîncoveanu (1708)
12	Belciugatele (Belciugatul).	Ilfov	Călărași				×		×												× (903 stj)			Parte din moșie dată zestre Smarandei (1712)
13	*Betejani	Romanați	Olt	× (și abaz)				×			×	×												Dat fiilor săi Constantin și Radu (1708).
14	*Bîra	Dîmbovița	Dîmbovița			×				555							185 taleri							Dată fiului său Constantin (1708)
15	Bîrza	Romanați	Olt	×					1/2						×									Dat lui C. Brîncoveanu (1708)
16	*Bîrzești	Dîmbovița	Dîmbovița					×			×													Dat fiului său Constantin (1708).
17	Blaj	Romanați	Olt	× (1548)				×			×	×			×									Dat lui Ștefan Brîncoveanu (1708)

www.dacoromanica.ro

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
18	Bogoșăi (Dogoșăi)								1/2		×													Dat fiului său, Ștefan (1708).
19	Boteanca de Sus	Dîmbovița	Dîmbovița			×			×															Moșie lîngă Boteni
20	Boteni	Dîmbovița	Dîmbovița			×			333						×									Dată fiului său, Constantin (1708).
21	Branet	Romanați	Olt	× (1543)				×				×												Dat fiului său, Constantin (1708).
22	Bratovoești (de Sus)		Dolj			×	×			1314		×	×		22 zile moară		{517 ughi 77 ughi				×			Hurezi
23	Brîncoveanu (Cămîrzani)	Dîmbovița	Dîmbovița			×				442														Dată fiului său, Constantin (1708)
24	Brîncoveni	Romanați	Olt	× 1543				×			×	×		×										Stăpînit în indivizie de cei patru fii (1708).
25	Buciumeni	Ilfov	Sect. agricol Ilfov			×				400							240 taleri							Dăruită lui Ștefan (1708).
26	București	Ilfov												case										Dăruite: Stancăi, Ilincăi, Softei, Ancuței, Bălașei (1692-1708).
27	Budrești									300		×												Cumpărate de Dna Marica. Lăsate nepotului ei Constantin.
28	*Bunești	Slam Rîmnic	Brăila			×				670							244 taleri							+294 stj. în Găojani
29	Cărpiniș					×			×															Parte din moșie dată fiului său, Constantin (1708)
30	Cepari	Romanați	Olt					×				×		×										Stăpînit în indivizie de cei patru fii (1708)
31	Cetățeni	Muscel	Argeș					×			×					×								Dăruit lui Matei Brîncoveanu (1708).
32	Chitila	Ilfov	Com. suburb. mun. București				×			163							41 taleri							Moșie dăruită lui Ștefan (1708).
33	Cilieni	Romanați	Olt	×				×			×	×												Dat ficei sale Stanca (1692).
34	Ciocănești		Dîmbovița			×				600			×											Dăruit lui Matei Brîncoveanu (1708).
35	Ciorogîrla	Ilfov	Giurgiu					×			×			×										Dat zestre ficei sale Smaranda (1712)
36	Cioroiașu								×												×			Brîncoveni.
37	Ciupercenii Verhi	Mehedinți	Dolj			×				1/4	×										×			Desherență Hurezi.
38	Cîmpeni	Romanați	Vîlcea ?						×		×													Moșie dată fiului său Ștefan (1708)
39	Cîndești (dealul)	Slam Rîmnic	Buzău							20 pog.		×												Vii dăruite ficei sale Maria (1693)
40	*Clanța	Ilfov	Înglobată în mun. București			×			×	+725 stj.			×	×			{97 ughii 300 taleri							+moșie în Tegeni (Tunari) dăruite Stancăi (1692)
41	Cocora		Ialomița	×																	×			Moștenită de Dna Maria de la mama ei. Dată bis. Sf. Gheorghe Nou
42	Cocorăști (de Jos și de Sus)	Romanați	Olt	× Freda				×			×	×												Stăpînit în indivizie de cei 4 fii (1708).
43	Cojești	Ilfov	Călărași		•	×			×								329 ughi				×			Hurezi

www.dacoromanica.ro

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
44	Comoșteni	Jiul d Jos	Dolj	× Preda				×			×	×			×									Dăruit lui Ștefan și Matei (1708).
45	*Copăcelul					×		×							×									Dat zestre Bălașei (1708).
46	Copăcenii (de Jos și de Sus)	Ilfov	Giurgiu			×		×									170 taleri							Dat ca zestre Bălașei (1704).
47	Corlate	Mehedinți	Dolj	× (1543)				×																Dăruit lui Constantin și Radu (1708).
48	Cornești		Dîmbovița	×			×	×		1/4 + 267 stj	×													Moștenire + cumpărătoare a D-nei Marica. Dăruit ficei sale. Ilinca (1698).
49	Coteana		Olt	× (1543)		×		×		25 1/2 funii	×						180 ughi 150 ughi							Dăruit fiilor săi, Matei și Radu (1708)
50	Craiovița	Dolj	Dolj				×		×															
51	Criva (de Jos și de Sus)	Romanați	Olt	× (1543)				×			×			×	×									Dăruit lui Constantin și Ștefan (1708).
52	Crovu		Dîmbovița			×		×			×													Dat zestre Bălașei (1708).
53	Dăbuleni	Romanați	Dolj	× Preda				×			×	×	×											Dat fiului său, Radu (1708).
54	Doicești					×		×			×	×	×	×	×		1300 taleri							Dat fiului său, Matei (1708).
55	*Drăgești	Jiul de Jos						×																Dăruit fiului său, Constantin (1708).
56	Drăghiceni	Romanați	Olt	× Preda				×			×													Dăruit lui Radu (1708).
57	Drăgoești					×			×															Dăruită lui Ștefan (1708).
58	Drincea	Mehedinți	Mehedinți	× Preda				×			×	×												Dăruit lui Matei (1708).
59	Epureasca						×		×															
60	Floru	Olt	Olt			×		×			×													Dat zestre ficei sale Safta (1700).
61	Frăsinetu (de Sus sau de Pădure)	Romanați	Olt	× Preda				×			×	×	×											Dăruit lui Radu (1708)
62	Frăsinet (de pe Mostiște)	Ilfov	Călărași							324 stj.										×				150 stj. obținuți prin schimb pt. părți în Sulești și Băiești. Dată lui Radu (1708).
63	Fundeneasca																							Dăruită ca zestre ficei sale, Ancuța (1704).
64	Fundeni							×				54 pag.												Dăruită ca zestre ficei sale Ancuța (1704).
65	Furești		Argeș					×			×	9 pag.			×									Dăruită Ancuței (1704).
66	*Găojani	Slam Rîmnic	Brăila			×				294 stj							244 taleri							+670 stj în *Bunești
67	Gerul (Girul)	Vlașca	Călărași			×			×								180 taleri							Moșie dăruită lui Matei (1708).
68	Gheonoi	Slam Rîmnic	<Buzău>						×															Moșie dată lui Matei (1708).
69	Ghidici (Clăbuceni)	Dolj	Dolj			×	×	×		1705 stj.							211 ughi 107 taleri				× 1/2			Desherență 1/2 Hurezi; 1/2 stăpînită de Constantin și Radu Brîncoveanu (1708).

www.dacoromanica.ro

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
70	*Giorocul	Dolj	Dolj			x	x		x		x						{129 ughi {79 ughi				x			Hurezi.
71	Gîrbovi	Slam Rîmnic	(Buzău)									26 pog		Cremă										Dăruite lui Matei (1708).
72	Gogoșii	Mehedinți	Dolj	x (1543)																				
73	*Gorgănele	Ilfov	Sect agricol Ilfov-lîngă Buftea			x			x	300 stj							200 taleri							Dată fiului său Ștefan (1708).
74	Greci	Ilfov ?						x				50 pog												Dăruit ca zestre, Smarandei (1712).
75	Gugești		Vrancea ?					x							x									Dat ca zestre Mariei (1693).
76	Gurbănești (Gurbăneasca)	Ilfov	Călărași			x							1/2 h.		1/2 moară		{150 taleri {100 taleri							Dăruită lui Radu (1708).
77	Hălmăjelul	Mehedinți		x Preda				x			x													Dat. lui Ștefan (1708).
78	Horezu	Vîlcea	Vîlcea			x		x			x	x				x	333 ughi				x			Hurezi.
79	Hrastul	Dolj	Dolj	x Preda				x			x													Dăruit lui Constantin și Radu (1708).
80	Hrăborul (Hraburile)	Ialomița						x																Dăruit ca zestre Saftei (1700).
81	Ipotești		Olt	x (1543)			x										150 taleri							Dată fiului său, Ștefan (1708).
82	Isloz	Romanați	Teleorman	x		x		x			x		x				1000 taleri							Dat lui Ștefan și Matei (1708).
83	Jăgălia	Romanați	Olt (pr. lg. Brîncoveni)	x Preda					x															Moșie stăpînită în indivizie de Constantin și Ștefan (1708).
84	Jăpăneni						x																	Moșie dată lui Matei (1708).
85	* Jdegla (Jidegala)	Jiul de Jos	Dolj						1/2		x										x			Desherentă Hurezi.
86	Jideni (Jădeni)		Buzău				x					2 pog.												
87	Lac		Olt ? (lîngă Șerbănești)						x															Moșie dăruită ficei sale Safta (1700).
88	Leteni		Brăila (lîngă Brăila)						x															Moșie dată zestre Mariei (1693).
89	Marmure		Mehedinți (pr. lg Vlădaia)	x (1543)					1/2															Dăruită lui Ștefan și Matei (1708).
90	Măceșelul							x																Dăruit lui Ștefan și Matei (1708).
91	Mălăești (pe Mosliște)	Ilfov				x				531 stj.							265 taleri			x				Schimbată cu Mitropolia pt moșie în * Tegeni
92	Mărgheni	Romanați	Olt																					
93	Mătăsaru	Vlașca	Dîmbovița			x		x					2. h											Dat zestre Bălașei (1708)
94	Merișani	Argeș	Argeș				x			700 stj.											x			Dăruit Mitropoliei din Bălgrad (Alba Iulia)
95	Miclășani (pr. Mlecănești)		Dolj						x						x									Moșie dăruită lui Ștefan (1708).

www.dacoromanica.ro

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
96	Mileasca			x					x												x			Moșie moștenită de D-na Marica. Dăruită bis. Sf. Gh. Nou.
97	* Mișina	Jiul de Jos	Dolj					x			x										x			Desherență Hurezi
98	Mogoșoaia	Ilfov	Com. suburb. mun. București			x		x		1390 stj.			x	x	x		670 ½ ughi							Dăruit lui Ștefan (1708).
99	Momiceni	?	?					x																Dat ca zestre Saftei (1700)
100	* Mostiștea							x																Sat vîndut de C. Brîncoveanu vt. post. s.a (1674 iul. 12) lui Barbu Filișanu vel slugar.)
101	* Neagra (de Jos și de Sus)	Vlașca	Argeș				x			1300 stj.														Moșia este dăruită lui Matei (1708)
102	Necșești		Teleorman					x		2740 stj.							200 taleri (zălog)							Zălogit de C. Ciorogîrleanu m. clucer lui C. Brîncoveanu. Dat ca zestre Bălașei (1708).
103	Nedeia	Jiul de Jos	Dolj	x 1543				x			x													Dat lui Ștefan și Matei (1708)
104	Obilești		Călărași					x		627 stj			x		x		260 taleri							Tot satul dăruit lui Radu (1708)
105	Obîrșia	Romanați	Olt	x Preda																	x			Brîncoveni. Dania Saftei Brîncoveanu și a lui Constantin (1674)
106	Odobești		Dîmbovița	x (1543)				x			x													Dăruită fiului său. Constantin (1708)
107	Osica de Sus	Romanați	Olt	x Preda		x		x			x	x			x									Dăruit lui Matei (1708)
108	Otești	Vîlcea	Vîlcea			x			½								120 taleri				x			Hurezi
109	* Popenești	Slam Rîmnic	Brăila (lg. Jirlău)			x				2250 stj.							434 taleri				x			Rîmnicul de Jos.
110	Pitești (Deălul)		Argeș			x	x					x		cromă										Dăruite: Stancăl, lui Constantin, Radu, Ștefan, Matei. Safta. Bălașa. Smaranda.
111	* Vîcleni		Buzău (pr. lîngă Bălăceanu)															x					x	Confiscate de la aga C. Bălăceanu. Dată lui Stanislav Beșleagă și Vicol Căpit. (1690).
112	Pîrdești	Romanați							x															Moșie dăruită lui Matei (1708).
113	Pîrscov (= Celaru)	Romanați	Dolj						x		x													Moșie dată fiului său, Constantin (1708)
114	* ? Popești	Dîmbovița	Dîmbovița (lg. Potlogi)	x Preda		x (abaz)																		Moșie dăruită fiului său, Constantin (1708)
115	Popești	Vîlcea	Vîlcea						½												x ⅙			Desherență Hurezi
116	Porumbeni					x			x	1690 stj.		x		x			416 taleri							Dăruită lui Radu (1708)
117	Potlogi		Dîmbovița			x		x			x	x		x	x									Dăruit fiului său Constantin (1708)
118	* Potlogi	Romanați	Olt						x															
119	Pucheni		Dîmbovița					x			x					x (Leaota)								Dăruit lui Radu (1713)
120	Puțuri	Dolj	Dolj				x			1276 ½ stj.							319 ughi				x			Hurezi
121	Racovița		Olt	x (1543)				x															x	Parte dăruită lui Badea logofăt din Brîncoveni

www.dacoromanica.ro

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
122	Rădeștița	Dolj		× Preob				×			×	×												Dăruit lui Ștefan și Matei (1708)
123	Răzvadul de Jos		Dîmbovița				×		×															Moșie dată lui Constantin (1708)
124	Rîmești	Vîlcea	Vîlcea	× Preda					×		×										×			Hurezi.
125	Rotunda		Olt	×		×			×	580 stj.											×			Hurezi
126	Runcu		Vîlcea			×			½								220 ughi				×			Hurezi
127	Ruptura		Dolj	× (1543)		×		×			×						200 taleri							Dat lui Radu (1708)
128	Sălcuța	Mehedinți	Dolj			×			×		×						341 taleri				×			Hurezi
129	Sărata (Lipianca)		Buzău						2/3			90 pog.												Stăpînită în indiviziе de Ștefan și Radu (1708)
130	Sărulești	Ilfov	Călărași			×											200 taleri			×	×		×	Schimb cu M.rea Micșani pt. parte în Tătărani. Parte dăruită lui Andreica Volf pisarul leșesc.
131	Săteni		Dîmbovița			×						×		×			550 taleri							Dăruite lui Constantin, Ștefan și Radu. (1708 - 1713)
132	Săvești (Săveasca)		Dîmbovița						×															De zestre Bălașei
133	Scăiani					×						90 pog.		×										Dăruite Ilincăi, lui Ștefan, Radu, Matei (1698 - 1708)
134	Scărișoara	Romanați	Olt	×			×	×		575¼ stj	×	×												Dat ca zestre Stancăi (1692)
135	Schei	Saac	Buzău						×			80 pog.		×										Dăruite: Stancăi, lui Constantin și Bălașei (1692 - 1708).
136	Scurtești		Buzău					×				25 pog.			×									Dat ca zestre Ancuței (1704)
137	Sfințești		Teleorman						×															Dată fiului său Constantin (1708)
138	Sîrbi		Teleorman (?)						×															Dăruită ca zestre Ancuței (1704)
139	Slatina		Olt									×												Dăruite Saftei și lui Constantin (1700 - 1708)
140	*Slăvilești		Argeș						×															Dată lui Matei (1708)
141	Slăvitești	Vîlcea	Vîlcea												×						×			Hurezi
142	Slimnic		Vrancea					×				35 pog												Dăruit fiicei sale Maria (1693)
143	Șopot	Mehedinți	Dolj					×			×													Dăruită lui Matei (1708)
144	Sortilele (pe Mostiște)	(Ilfov)							×											×				Schimb pentru Străulești (1702).
145	Stăncești	Gorj	Gorj	×				×			×					×								Stăpînit în indiviziе de: Constantin, Radu și Matei (1708).
146	Stoenești	Romanați	Olt			×		×			×						1000 taleri							Dat lui Matei (1708).
147	Stoborăști (Albota)		Olt						×															Dată ca zestre Saftei (1700)

www.dacoromanica.ro

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
148	Străulești		Sect. agr. Ilfov						x											x				Dată fiului său, Ștefan (1708).
149	Sulești	Ilfov				x				100 stj							90 taleri			x				Schimbată împreună cu Mălăești pentru parte în Frăsinet-Ilfov (150 stj).
150	* Sulari (pe Mostiște)	(Ilfov)						x																Dal ca zestre Ilincăi (1698).
151	Șerbănești		Olt			x		x			x	x		x										Dăruit ca zestre Saftei (1700)
152	Șirineasa	Vilcea	Vilcea			x	x			1332 stj							244 taleri 132 ughi				x			Hurezi
153	Ștubee	Buzău	Buzău	x								x									x			Moștenire a D-nei Marica dată Mitropoliei. Parte dată lui Radu (1713).
154	* Ștubee	Mehedinți	Mehedinți	x				x			x	x												Dăruit lui Constantin (1708).
155	Șușita	Mehedinți	Mehedinți					x			x	x												Dat lui Radu (1708).
156	Tătărani		Prahova			x		x							x					x				Schimb cu M-rea Micșani care primește parte în Sărulești. Dat Ilincăi (1698).
157	* Tătărăi		Ialomița				x			536 stj							354 taleri							Cumpărați de D-na Marica. Dați lui Ștefan (1708)
158	Telușu (= Puturoasa)		Olt				x		x	1500 stj		x												Dată lui Constantin și Ștefan (1708)
159	Tia de Sus		Olt			x	x		x	389 stj							199 taleri							Dăruită Stancăi (1692).
160	Tîrgoviște	Dîmbovița	Dîmbovița											x			500 taleri							Date ca zestre Bălașei (1708).
161	Tocaia		Argeș			x						x		cramă			676 taleri							Vii domnești lîngă Pitești
162	Tomeni	Romanați	Olt			x			x	1743 stj		x					581 taleri							Mușia e dată lui Radu (1708).
163	Troian	Vilcea	Vilcea				x					x					200 taleri							
164	* Tegeni (= Tunari)	Ilfov	Sect. agr. Ilfov			x							x	x										Dăruită Stancăi (1692)
165	Urzicuța	Mehedinți	Dolj			x	x		x															Stăpînită în indivizie de Constantin și Radu (1708)
166	Valea Voievozilor	Dîmbovița	Dîmbovița									x												Dăruite Bălașei (1708)
167	Vâsiești	Slam Rimnic					x		x															Dată lui Malei (1708)
168	Vlăduleni	Romanați	Olt	x (1543)				x			x													Dăruit lui Malei (1708)
169	Vulpeni		Olt			x			x												x			Cumpărată de D-na Marica. Danie la Surpatele
170	Zgirciți		Buzău				x		x	850 stj							425 taleri							Dată lui Radu (1708)
171	Zvorsca	Romanați	Dolj				x		x															Dăruită lui Ștefan (1708)

www.dacoromanica.ro

PROPRIETĂȚI ÎN TRANSILVANIA

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
172	Berivoi		Brașov																					
173	Brașov		Brașov			x								x			1000 taleri							Case în Brașovul Vechi și în Schei - Stăpînite în indiviziune de cei 4 fii (1708)
174	Cincul Mic		Brașov						x								6.100 florini							Zălogite de săteni. Date celor 4 fii (1708)
175	Poiana Mărului		Brașov			x		x			x						3500 lei							Să fie stăpînit în indiviziune de cei 4 fii. (1708)
176	Sîmbătă de Jos	Făgăraș	Brașov			x		x			x						1000 ughi							Dăruit celor patru fii (1708)
177	Sîmbăta de Sus	Făgăraș	Brașov	* (Preda)							x			x										Dată celor patru fii (1708)
178	Șomartin								x								3000 florini							Zălogite de săteni. Stăpînite în indiviziune de cei 4 fii (1708)
179	Tamaș Pataca	ținutul Hunedoarei															1000 taleri							Zălogit de Bamzi Gheorghi - stăpînit în indiviziune de cei patru fii (1708).

LEGENDĂ

* Sat dispărut

} Cumpărături succesive

h heleșteu

pog pogoane

stj stînjeni

(Localizare probabilă

www.dacoromanica.ro

apoi cu Gheorghe Bibescu, viitorul domn al Țării Românești. Prin diata din 17 iunie 1824 [75], cît și prin codicilul adăugat la 4 august 1830, banul Grigore hotărăște ca „oricîtă avere se va găsi în bani, argint și aur, în giuvaericale, pînă în ceasul morții mele, toate acestea le las, după încetarea mea din viață, în desăvîrșită stăpînire a prea iubitei mele soții Săftica, fără să dea nimănui nici o socoteală pentru aceasta, ca una ce este făcută de mine adevărată și desăvîrșită epitroapă" [76].

Pentru a asigura continuitatea familiei, care o dată cu banul Grigore Brâncoveanu († 1832) se va stinge în linie masculină, ultimul descendent direct al lui vodă Brâncoveanu va adopta pe cel dintîi născut al Zoei Mavrocordat-Brâncoveanu și al lui Gheorghe Bibescu. Băiatul, venit pe lume la 12/24 decembrie 1827, va primi tot numele de Grigore. Prin actul din 27 august 1828, banul Grigore Brâncoveanu conferea omonimului său dreptul de a purta numele de Brâncoveanu, dăruindu-i — gest plin de profundă semnificație — și moșia Brâncoveni [77], „temeiul" din vechime al acestei ilustre familii, a cărei viață s-a împletit, adesea și în chip inconfundabil, cu însăși istoria Țării Românești.

[75] *Ibidem*, p. 432—6.

[76] *Ibidem*, p. 438.

[77] „Fiindcă prea iubitul fiu al fiicei mele adoptive Zoița, este finul meu, numit [...] Grigore. purtînd acest nume al meu, nașul său, am socotit să-i dau și voia mea de a se numi și iscăli Brîncoveanu acest fin al meu Grigore, precum și copiii, urmașii și coborîtori ai lui, neopriți și în veci să se iscălească Brîncoveanu, pentru pomenirea acestei vechi familii. De aceea și pentru întărirea acestei învoiri din parte-mi, pentru ca să meargă într-o glăsuire numele și fapta, dăruiesc acestui fin al meu Grigorie, moșia mea Brîncoveni, ca după săvîrșirea mea din viață și a soției mele, să o țină în desăvîrșită stăpînire și cu drept de moștenire veșnică pentru el și pentru urmașii săi, și ca să ne pomenească în veci". (*ibidem*, 437—438).

www.dacoromanica.ro

Elemente noi în oastea lui Constantin Brâncoveanu

Constantin Rezachevici

Nu numai că Brâncoveanu nu a desființat oastea țării, cum se afirmă din secolul trecut, ci a reorganizat categorii vechi și a înființat corpuri noi de oaste.

Rîndurile care urmează abordează, în limitele spațiului acordat, o problemă, putem spune, nouă, în istoriografia consacrată lui Constantin Brâncoveanu, cea a perfecționărilor aduse de domnitor organizării militare interne tradiționale; pentru o privire de ansamblu asupra structurii și rolului oștii sale trimițînd la studiul cuprinzător *Organizarea militară în Țara Românească sub Constantin Brâncoveanu*, care va apărea în volumul dedicat domnitorului Constantin Brâncoveanu, la Craiova.

Spuneam o problemă relativ nouă, pentru că mult timp, începînd cu binecunoscutele sinteze de istorie militară românească ale lui Nicolae Bălcescu [1] și N. Iorga [2], a dominat părerea, iscată de o afirmație interesată a cronicarului Radu Popescu [3], că Brâncoveanu a desființat cele mai multe categorii ale oștii muntene, în vremea sa începînd *„decăderea militară a românilor"* [4]. Astfel că, în 1947 încă, în larg răspîndita sa sinteză de istorie militară românească, generalul R. Rosetti vorbea de încetarea existenței armatelor românești la mijlocul secolului XVII, ignorînd cu totul epoca lui Brâncoveanu [5], teză reluată zece ani mai tîrziu de A. Cazacu [6]. Iar cei care au stu-

[1] Nicolae Bălcescu, *Puterea armată și arta militară de la întemeierea principatului Valahiei pînă acum*, în *Opere*, I, ed. G. Zane, Elena G. Zane, București, 1974, p. 58—59. Cf. și Constantin Rezachevici, *Concepția lui N. Bălcescu privitoare la istoria militară a poporului român în evul mediu*, în „Studia et Acta Musei Nicolae Bălcescu", 1970/1971, p. 277—292.

[2] N. Iorga, *Istoria armatei românești*, II, ed. a 2-a, București, 1930, p. 197. Cf. și idem, *Socotelile Brașovului...*, în „Analele Academiei Române", M.S.I., S.II, t. XXI, 1899, p. 241; *Prefață*, la *Documente privitoare la Constantin-vodă Brâncoveanu*, București, 1901, p. XVII—XVIII; *Valoarea politică a lui Constantin Brâncoveanu*, Vălenii de Munte, 1914, p. 34.

[3] Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. Const. Grecescu, București, 1963, p. 206: „Slujitorimea, care era de rădica numai ei haraciul împărătesc, pă toți i-au strîns de i-au făcut podani pîn satele lui și ale rudelor lui Cantacuzinii și altele nenumărate". Părere preluată și mai nou (*Istoria României*, III, București, 1964, p. 94).

[4] N. Iorga, *Istoria armatei românești*, II, p. 181, 201.

[5] Gen. R. Rosetti, *Istoria artei militare românești pînă la mijlocul veacului al XVII-lea*, București, 1947, p. 5.

[6] *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV—XVII)*, București, 1957, p. 409.

www.dacoromanica.ro

diat categoriile curtenilor (roşiilor) şi slujitorilor, din cadrul organizării militaro-administrative româneşti medievale, aducînd realmente date interesante în acest domeniu, între care I.C. Filitti [7], Constantin C. Giurescu [8] şi mai cu seamă Nicolae Stoicescu [9], nu au acordat o atenţie anume epocii lui Brâncoveanu [10]. Nu trebuie să ne mire, aşadar, că lucrările cu caracter monografic închinate pînă acum lui Constantin Brâncoveanu nici măcar nu se referă la oastea acestuia [11], deşi erau evidente fie şi funcţiile sale executive, fără de care politica internă, ca să nu mai vorbim de cea externă, a domnului nu se putea împlini.

Atunci cînd nu s-a vorbit despre „dispariţia" sau „dezagregarea" oştilor româneşti în vremea lui Brâncoveanu, chipurile impusă de turci [12], părere cu totul falsă, căci Poarta, dimpotrivă, îndemna pe domnii români care îi erau cel puţin pe faţă credincioşi să întreţină efective ridicate, voievozii fiind de fapt cei care căutau de obicei să limiteze cît mai mult numărul şi cheltuielile legate de plata acestora [13], efectivele oastei lui Constantin Brâncoveanu au fost socotite, pînă în ultimul timp, doar la „1 500—2 000 de slujitori", care „îndeplineau mai mult sarcini de administraţie decît militare" [14]. Izvorul acestor cifre îl reprezintă desigur consemnarea întîmplătoare a efectivelor unor „steaguri" de la curtea domnească în evidenţele vistieriei, îndeosebi în condica de porunci a acesteia (anatefterul). În plus, trebuie să ţinem seama că Brâncoveanu însuşi, nevoit în ultimul deceniu al secolului al XVII-lea să susţină cu trupe şi furnituri de război contraofensiva otomană asupra stăpînirilor habsburgice [15], *a căutat în mod intenţionat să pună la dispoziţia Porţii efective cît mai scăzute, încercînd totodată prin aceasta să nu nemulţumească pe imperiali*, altfel spus, folosind în cît mai mică măsură categoriile militare, şi aceasta *nu pentru că i-ar fi lipsit*. Astfel, în 1689, cu prilejul ocupării Bucureştilor de către generalul imperial Donat Heissler, Brâncoveanu a concentrat

[7] I. C. Filitti, *Cîteva cuvinte despre alcătuirea oştirii de ţară în Principatele Române pînă la Regulamentul Organic*, Bucureşti, 1936; *Vechea organizare administrativă a Principatelor Române*, ed. a 2-a, Bucureşti, 1935.

[8] Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, III², Bucureşti, 1946, p. 741—742, 754, 760—761.

[9] Nicolae Stoicescu, *Despre organizarea pazei hotarelor în Ţara Românească în sec. XV—XVII*, în „Studii şi materiale de istorie medie", IV (1960), p. 191—222; idem, în *Istoria României*, III, Bucureşti, 1964, p. 92—95; *Contribution à l'histoire de l'armée roumaine au Moyen Âge*, în „Revue Roumaine d'Histoire", VI (1967), nr. 5, p. 731—763; *Curteni şi slujitori. Contribuţii la istoria armatei*, Bucureşti, 1968; *Unele categorii de slujbaşi ai statelor feudale Ţara Românească şi Moldova*, în „Studii şi articole de istorie", XII (1968), p. 107—121; *Despre subalternii marilor dregători din Ţara Românească şi Moldova (sec. XV— mijlocul sec. XVIII)*, în „Studii şi materiale de istorie medie", VI (1973), p. 61—89; *Structura organizatorică a oştilor ţărilor române în secolele XIV—XVIII*, în *Armata şi societatea românească*, Bucureşti, 1980, p. 172—186.

[10] Cf. şi Constantin Rezachevici, *Mercenarii în oştile româneşti în evul mediu*, în „Revista de istorie", XXXIV (1981), nr. 1, p. 69—71; Gh. Romanescu, *Oastea română de-a lungul veacurilor*, Bucureşti, 1976, p. 114; idem, *Marile bătălii ale românilor*, Bucureşti, 1982, p. 131; A. Pippidi, în *Istoria militară a poporului român*, III, Bucureşti, 1987, p. 343—347.

[11] Cf. N. Iorga, *Viaţa şi domnia lui Constantin-Vodă Brâncoveanu*, Bucureşti, 1914; Ştefan Ionescu, Panait I. Panait, *Constantin Vodă Brâncoveanu. Viaţa. Domnia. Epoca*, Bucureşti, 1969.

[12] A. Cazacu, în *Viaţa feudală în Ţara Românească şi Moldova*, p. 409; Leonid Boicu, *Principatele române în raporturile politice internaţionale (Secolul al XVIII-lea)*, Iaşi, 1986, p. 68.

[13] Cf. relatarea fără echivoc a lui Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, Bucureşti, 1973, p. 223—224.

[14] N. Stoicescu, *Structura organizatorică a oştilor ţărilor române*, p. 186; idem, *Contribution à l'histoire de l'armée roumaine*, p. 763.

[15] Cf. Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and modern Turkey*, I, Cambridge, 1978, p. 220—223.

www.dacoromanica.ro

in tabăra de la Buzău doar *..cu cazaci. pedestrime. cu saragâle. cu siiméni şi cu alţi lefegii. ca la 2 000 de oameni buni*"[16]. utilizind mijloacele diplomatice pentru a determina retragerea lui Heissler. cit şi a tătarilor care-l urmăreau [17]. Desigur. Heissler. care avea doar ..ca la 8 000—9 000 de oaste aleasă nemţească" cu tunuri [18]. putea fi respins cu uşurinţă de către oastea Ţării Româneşti. fără ajutorul tătarilor. dar aceasta ar fi fost potrivnic constantei concepţii politice a lui Brâncoveanu de a se arăta *..despre amîndouă părţile prieten*" [19]. concepţie care urmărea protejarea ţării de pustiirile oştilor străine [20].

Este semnificativ faptul că. exprimind intru totul punctul de vedere al domnitorului. cronicarul Radu Greceanu nu indică de regulă efectivele cu care acesta a fost nevoit să răspundă poruncilor de mobilizare ale Porţii [21]. Oricum. acestea erau foarte scăzute. in comparaţie cu obligaţiile curente ale ţărilor române. apreciate in medie la 6 000—7 000 de oameni [22]. de vreme ce la 1697 Poarta cerea lui Brâncoveanu să trimită doar ..1 000 de oameni de oaste". pentru apărarea Cameniţei [23].

În realitate. mărturiile de incredere ale vremii arată că efectivele reale şi potenţiale ale oştii lui Constantin Brâncoveanu erau cu mult mai mari decit se crede in prezent. ajungind *în timp de pace la peste 5 000 de oameni. iar în vreme de război putînd depăşi 20 000 de oşteni* [24]. fiind deci asemănătoare celor pe care putea conta şi inaintaşul său. Şerban Cantacuzino (18 000— 20 000

[16] Radu Greceanu. *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod (1688—1714)*. ed. Aurora Ilieş. Bucureşti. 1970. p. 70. „Curtea" (slujitori şi gărzi permanente) şi o seamă de boieri care l-au insoţit pe Brâncoveanu cu prilejul intilnirii cu tătarii la Berteşti. lingă hotarul Ţării Româneşti. număra doar ..ca la vreo 200 de oameni".

[17] *Ibidem*. p. 68—72: Radu Popescu. *op. cit.*. p. 190—191: *Istoria Ţării Româneşti de la octombrie 1688 pînă la martie 1717*. ed. Constantin Grecescu. Bucureşti. 1959. p. 28—29.

[18] Radu Greceanu. *op. cit.*. p. 70. şi varianta de la p. 69.

[19] *Istoria Ţării Româneşti de la octombrie 1688 pînă la martie 1717*. p. 25—26.

[20] Radu Greceanu. *op. cit.*. p. 62. 68—69.

[21] Astfel. in 1695. cind ştim din condica de venituri şi cheltuieli a vistieriei că s-au făcut mari cheltuieli pentru mobilizarea oastei. Brâncoveanu a pornit spre tabăra sultanului „cu o seamă de boiari şi cu slujitorime. călărime. ciţi s-au socotit de tréaba slujbei a fi". lăsind la Tirgovişte restul călărimii şi toată pedestrimea. şi pe cazaci pentru paza Bucureştilor (Radu Greceanu. *op. cit.*. p. 110). Pentru alte porunci de mobilizare a oştii ţării. la 1703 şi 1711. fără specificarea efectivelor. cf. p. 142. 179. Nici măcar pentru campania din 1690 şi bătălia de la Zărneşti. Radu Greceanu. *op. cit.*. p. 72—80. nu menţionează efectivele cu care a participat Brâncoveanu.

[22] Cf. Paul Rycaut, in *Călători străini despre ţările române*. VII. Bucureşti. 1980. p 504: Luigi Ferdinando Marsigli. *Stato militare dell' Imperio ottomano incremento. e decremento del medissimo*. I. La Haye. Amsterdam. 1732. p. 134—135. afirmă că Moldova şi Ţara Românească trebuiau să procure Porţii cite 4 000 de oşteni iar Transilvania 8 000. Într-o *Histoire de l'état présent du Royaume de la Hongrie*. Cologne. 1686. p. 115—116. se arată că domnul Moldovei trebuie să insoţească pe sultan in timp de război cu 3 000 de pedestraşi şi 25 000 de călăreţi. iar cel al Ţării Româneşti cu 1 000 de pedestraşi şi 10 000 de călăreţi. Cifre asemănătoare. cite 10 000 de oşteni din cele două ţări române extracarpatice care ar fi trebuit să ajute pe sultan, indică la 10 septembrie 1698 şi Gheorghe Castriotul. trimisul lui Brâncoveanu în Rusia *(Istoriceskie sviazi narodov SSSR i Rumânii v XV — naccale XVIII v.*. III. Moscova. 1970. p. 130*)*.

[23] Radu Greceanu. *op. cit.*. p 125.

[24] În 1689 Gh. Cleronomos. dragomanul imperial la Poartă. aprecia că Brâncoveanu poate aduna 20 000 de oameni (E. Hurmuzaki. *Fragmente din istoria românilor*, III. Bucureşti. 1900. p. 414): la 1702 Edmund Chishull. care a trecut prin Ţara Românească. arată că in timp de război Brâncoveanu are sub arme 20 000 de oameni. din care cam 5 000 işi continuă slujba cu plată şi in timp de pace *(Călători străini*. VIII. p. 202*)*. Dintre aceştia din urmă secretarul lordului W. Paget afirmă că numai la curtea din Bucureşti slujeau 3 000 *(ibidem*. p. 220*)*. Brâncoveanu insuşi pare să fi apreciat potenţialul maxim al oştii sale la 30 000 de oameni (Ion Neculce. *Letopiseţul Ţării Moldovei*. în *Opere*. ed. Gabriel Ştrempel. Bucureşti. 1982. p. 525 şi variantă).

www.dacoromanica.ro

de oameni în timp de război) [25], şi în bună măsură asemănătoare celor ale altor ţări europene [26]. Este, de altfel, semnificativ că între cheltuielile interne ale vistierei ţării, locul întîi îl ocupau cele legate de întreţinerea oastei [27], deşi acest fapt îl cunoşteau doar domnul şi dregătorii vistieriei, cei care erau firește la curent cu adevăratele posibilităţi militare ale Ţării Româneşti.

Acordînd atenţie organizării elementelor militare ale ţării, într-o proporţie mai însemnată decît s-a crezut pînă acum, în lipsa unor relatări narative concludente, Constantin Brâncoveanu şi-a adus contribuţia în acest domeniu mai cu seamă prin: reforma militară a curtenilor (roşii şi posesori ai titlurilor de mici dregători) din judeţe, prin înfiinţarea unor categorii militare noi (talpoşii, martalogii şi flota militară dunăreană) şi întărirea pazei hotarelor, prin organizarea, pe lîngă ultimele două categorii, a marii căpitănii de margine de la Cerneţi şi extinderea instituţiei plăieşilor în regiunile de cîmpie.

Reforma militară a lui Constantin Brâncoveanu: apariţia „slujitorilor pre judeţe"

În cadrul evoluţiei structurilor militare româneşti veacul al XVII-lea poate fi numit al „slujitorilor", organizarea „slujitorească", apărută în a doua jumătate a secolului al XVI-lea [28], cuprinzînd treptat în cursul secolului următor toate categoriile pe care le-am numit mai demult „cu obligaţii militare permanente", inclusiv pe mercenari [29]. Este un proces firesc de evoluţie a vechilor categorii spre *organizarea slujitorească*, care corespundea atunci cel mai bine cerinţelor vremii. Dacă în ceea ce priveşte pe mercenari (lefegii) faptul a fost acceptat ca atare, în privinţa „curtenilor" (roşii şi posesori ai titlurilor de mici dregători), care reprezentau vechea structură militară, anterioară celei „slujitoreşti", aflată din a doua jumătate a secolului al XVII-lea în curs de integrare în aceasta din urmă [30], acest fenomen a fost privit de obicei ca o *„decădere"*. În conturarea acestei păreri a contribuit mult accentuarea problemei sarcinilor fiscale, a căror creştere ar fi contribuit la amintita decădere a curtenilor, socotindu-se chiar că însăşi reforma fiscală a lui Brâncoveanu din aprilie 1701 a dus la o îngreuiere a sarcinilor breslelor militare [31].

[25] Constantin Rezachevici, *Efectivele oştilor din Ţara Românească şi Moldova în veacul al XVII-lea*, în „Studii şi materiale de muzeografie şi istoria militară", 6/1973, p. 112.

[26] Efectivele ţărilor participante la „Liga de la Augsburg", contemporană cu prima treime a domniei lui Brâncoveanu, oscilau în jurul a 20 000 de oameni (împăratul Leopold I, Anglia, Spania), cu unele diferenţe (22 000 de oameni — principii germani, 35 000 — Olanda, 6 000 — Suedia) (A. de Saint-Lèger, Philippe Sagnac, *La prépondérence française. Louis XIV (1661—1715)*, Paris 1935, p. 359—360; Louis André, *Louis XIV et l'Europe*, Paris, 1950, p. 254). Cf. şi Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 113.

[27] Reprezentînd 60 000—70 000 de taleri, din totalul cheltuielilor interne de 120 000—140 000 de taleri ale vistieriei (Const. Giurescu, N. Dobrescu, *Introducere* la *Documente şi regeste privitoare la Constantin Brâncoveanu*, Bucureşti, 1907, p. XLIII).

[28] Discuţia legată de apariţia documentată a „slujitorilor", la Constantin Rezachevici, *Istoria armatei româneşti în secolul al XVII-lea* (în mss.).

[29] Nicolae Stoicescu, *Curteni şi slujitori*, p. 71—77; Constantin Rezachevici, *Mercenarii în oştile româneşti în evul mediu*, p. 70.

[30] Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 71 şi urm.

[31] Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, III², p. 742.

www.dacoromanica.ro

În realitate, presiunea fiscală, fără îndoială accentuată în vremea lui Brâncoveanu [32], s-a exercitat asupra tuturor categoriilor sociale, iar reforma fiscală din 1701 a dus în fapt la o repartiție mai echitabilă a sarcinilor: *„Mai ușurînd pre cei ce se vedea și să părea că sînt îngreuiați și mai slabi, și mai adăogînd pre cei ce se vedea că sînt mai ușori și mai cu putére"* [33]. Ea nu a influențat valoarea impunerii breslelor militare, care — pe baza datelor condicii vistieriei dintre anii 1693—1703 —, a variat în limite reduse [34], breslele militare în totalitate constituind *categoria privilegiată cea mai numeroasă*, situată între boieri și țărani sau tîrgoveți.

Este adevărat că în vremea lui Brâncoveanu valoarea impunerilor fiscale ale „slujitorilor" era relativ mare și unii dintre aceștia își vindeau moșii pentru a le putea plăti [35], sau chiar fugeau neputînd să le achite în termenul fixat, precum slujitorii din județul Rîmnicul Sărat „care au fugit de nu ș-au dat haraciul", fapt pentru care li se confiscă doar „bucatele" [36]. Dar acestea reprezentau cazuri particulare, limită, cunoscute datorită păstrării documentelor referitoare la vînzările de moșii, ceea ce reprezintă de fapt excepții, iar „fuga" amintită a slujitorilor din Rîmnicul Sărat este unica consemnare de acest fel din voluminoasa condică a vistieriei lui Brâncoveanu din anii 1693—1703, majoritatea slujitorilor aflați în situații normale, continuînd să-și stăpînească pămînturile, fără ca aceasta să se reflecte în documente.

Înainte de a ne referi mai amănunțit la situația fiscală a curtenilor din vremea lui Constantin Brâncoveanu, se cuvine să amintim că așa zisa lor „decădere" din această perioadă a fost influențată de concepția despre decăderea generală a oștilor românești la sfîrșitul secolului al XVII-lea și începutul veacului următor, preluată de istoriografia noastră din relatările lui Dimitrie Cantemir [37] și ale ofițerului suedez von Weismantel [38], în care se compară un trecut ostășesc neprecizat în timp și vag cunoscut, dar idealizat, cu realitățile vremii, evident scăzute. La răspîndirea pînă în zilele noastre a părerii despre reducerea sau chiar desființarea oștii de țară de către Brâncoveanu a contribuit de altfel în bună măsură afirmația ostilă domnitorului, a lui Radu Popescu, despre așa zisa măsură a acestuia prin care *„Slujitorimea, care era de rădica numai ei haraciul înpărătesc, pă toți i-au strîns* (în unele variante chiar: *stins*) *de i-au făcut podani pîn satele lui și ale rudelor lui Cantacuzinii..."* [39]. Nu e de mirare că la începutul secolului al XIX-lea, Dionisie Fotino menționa că Brâncoveanu a *„desființat"* vechea categorie a *„roșiilor de țară"* [40], și la rîndul ei afirmația sa a fost receptată ca atare în zilele noastre [41].

[32] Cf. Haralambie Chircă, *Veniturile vistieriei lui Constantin Brâncoveanu după condica vistieriei*, în „Studii și materiale de istorie medie", I (1956), p. 213—232. Fiscalitatea ridicată din vremea lui Brâncoveanu se datora în primul rînd marilor cereri otomane care înghițea u 3/4 din venitul vistieriei (Const. Giurescu, N. Dobrescu, *op. cit.*, p. XLII—XLIII).

[33] Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 134.

[34] Cf. D. Mioc, *La répartition des charges fiscales et le poids de la fiscalité sur les différents groupes sociaux et économiques à la fin du XVIIe siècles en Valachie*, în *L'impôt dans la cadre de la Ville et de l'Etat*, f. 1, 1966, p. 306—307, 315—316, tabelele 3—4, graficele I—II.

[35] Cf. actul din 5 aprilie 1694, care se referă la „slujitorii" din Davidești (Emilia Poștăriță, *Condica marei logofeții de toate cărțile lui Constantin Brâncoveanu vv. (1692—1713). Descriere internă II*, în „Revista Arhivelor", LII (1975), nr. 1, p. 45).

[36] *Condica de venituri și cheltuieli a vistieriei de la leatul 7202—7212 (1694—1704)*, ed. C. D. Aricescu, în „Revista istorică a Arhivelor României", București, 1873, p. 33.

[37] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 219—224.

[38] *Călători străini*, VIII, p. 348.

[39] Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, p. 206.

[40] Dionisie Fotino, *Istoria generală a Daciei*, III, ed. George Sion, București, 1859, p. 208, nota 1.

[41] Cf. Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 742.

www.dacoromanica.ro

Într-un anume sens însă, Dionisie Fotino avea dreptate. Într-adevăr, *Constantin Brâncoveanu a „desființat" vechea categorie militară a curtenilor din Țara Românească (roșii și posesori ai titlurilor de mici dregători), înlocuind-o printr-o categorie nouă: „slujitorii pre județe", formată însă din membrii vechii categorii.* Această măsură, percepută ca o „reorganizare", reprezentînd „prima fază din procesul de desființare a posesorilor de titluri de dregători subalterni" [42], a fost în realitate o adevărată reformă militară, prin care nu se urmărea desființarea curtenilor, ci *integrarea lor în structura „slujitorească" a aparatului militaro-administrativ intern.* Cum această integrare nu se produsese notabil în răstimpul celei de-a doua jumătăți a secolului al XVII-lea, ca în cazul altor bresle militare, ea a fost înfăptuită prin reforma domnească amintită, care a transformat dintr-o dată pe roșii și pe posesorii titlurilor de mici dregători (spătărei, vistiernicei, stolnicei, vornicei etc.) în *„slujitori pre județe"* [43], fără a le schimba statutul social, ei provenind în continuare în principal din rîndul boiernașilor, și fără a-i amesteca cu alte bresle de slujitori [44].

Această reformă a avut loc înaintea datei de 20 februarie 1694, cînd condica de venituri și cheltuieli a vistieriei înregistrează 12 categorii de *noi „slujitori"* rînduiți în 17 județe (cei mai numeroși — după repartiția dării care a prilejuit menționarea lor — fiind spătăreii, roșii și vistierniceii):

1. Roșii (în județele Buzău, Gorj și Mehedinți).
2. Păhărniceii (în județul Rîmnicu Sărat).
3. Spătăreii (în județele Saac și Ialomița).
4. Cămărășeii (în Județul Prahova).
5. Vistierniceii (în județele Ilfov, Teleorman și Muscel).
6. Portăreii (în județul Dîmbovița).
7. Mazilii (în județul Vlașca).
8. Stolniceii (în județul Argeș).
9. Postelniceii (în județul Olt).
10. Vorniceii (în județul Romanați).
11. Armășeii (în județul Vîlcea).
12. Bănișorii (în județul Dolj) [45].

Dacă înaintea reformei, pe lîngă roșii doar o parte din posesorii titlurilor de mici dregători aveau îndatoriri militare (spătăreii, vistierniceii, postelniceii, stolniceii, vorniceii, păhărniceii [46], armășeii, șetrarii [47]), în vreme ce alții aveau doar sarcini civile (cămărășeii, portăreii, bănișorii etc.) [48], după reformă îndatoririle lor devin identice în toate județele, ca și conducerea

[42] Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 73—74; idem, *Despre subalternii marilor dregători din Țara Românească și Moldova*, p. 67, consideră că „breslele de subalterni-slujitori au fost reorganizate pe județe, purtînd un singur nume în fiecare județ și avînd în frunte cîte un căpitan de slujitori... Aceasta este prima fază din procesul de desființare a posesorilor de titluri de dregători subalterni, pe care o va desăvîrși mai tîrziu Constantin Mavrocordat".

[43] *Condica de venituri și cheltuieli*, p. 12, 189 etc.

[44] Termenul general pentru toate breslele militare în vremea lui Constantin Brâncoveanu era cel de „slujitorime" (Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 110, 112 etc.; Radu Popescu, *loc. cit.)*

[45] *Condica de venituri și cheltuieli*, p. 17.

[46] După cronicarul Radu Popescu, *op. cit.*, p. 150, în 1672, cu prilejul campaniei asupra Cameniței, Grigore Ghica și-a alcătuit oastea: *„strîngîndu-și den toate breaslile: călărași, dorobanți, roșdi, visternicei, spătărei, stolnicei, vornicei, păhărnicei, le-au făcut steaguri și le-au dat tuturor sulițe văruite și cu prapore fealiuri-fealiuri, fieștecare după breasla lor și au făcut oaste frumoasă".*

[47] Desigur armășeii și șetrarii aveau implicit obligații militare fiind subordonați marilor dregători care răspundeau de corturi și tabere, respectiv de artilerie și supravegherea oastei (*Relația anonimă latină despre Țara Românească*, în *Călători străini*, VII, p. 455—456).

[48] Cf. Nicolae Stoicescu, *Despre subalternii marilor dregători din Țara Românească și Moldova*, p. 67, 71—74, 88—89.

www.dacoromanica.ro

lor asigurată de noi căpitani de slujitori din județe [49]. Iar determinativul pe care-l primesc (roșii, păhărnicei, spătarei, cămărășei etc.) nu mai are nici o legătură cu vechea categorie respectivă, fiindcă evident nu se poate admite și nici nu e cazul, cum vom vedea, ca toți păhărniceii să se fi concentrat în județul Rîmnicu Sărat, toți portăreii în Dîmbovița etc., *el fiind acordat în virtutea tradiției*, ținînd seama de relativa predominare în trecut în respectivul județ a curtenilor respectivi (cămărășeii în Prahova, bănișorii în Dolj etc.). Fiind vorba de simple denumiri tradiționale, e greu de știut dacă între noii slujitori și marele dregător respectiv al cărui nume îl purtau, cu excepția roșiilor care ascultau de marele paharnic [50], s-a păstrat vreo legătură după reformă, în lipsa unor relatări certe, deși faptul este posibil [51].

Au continuat să existe și după reformă, care a asigurat numărul de slujitori din județe, o seamă de bresle de posesori ai titlurilor de mici dregători, mai mult sau mai puțin numeroase, care nu au fost organizate teritorial, rămînînd în subordinea marelui dregător respectiv (șetrarii, logofeții de divan, comișeii [52]). Chiar și numele unor bresle acordate slujitorilor din județe, a continuat să fie alipit unei bresle separate — în cazul armașilor [53] —, sau unor „slugi" domnești — în cel al stolniceilor [54].

Că nu a fost vorba de desființarea, prin mijloace administrative sau prin presiuni financiare, cum se consideră pînă în ultimul timp [55], ci mai degrabă de o consolidare a curtenilor sub forma nouă a *„slujitorilor pre județe"*, o dovedește numărul mare al acestora în vremea lui Brâncoveanu, ei reprezentînd bresla militară cea mai numeroasă. Iar din punct de vedere al dărilor la care erau impuși, valoarea acestora reprezenta 19,23% din sumele strînse din întreaga țară, ceea ce îi situa pe locul următor, după categoria mare a „birnicilor" (țărani), la distanță apreciabilă față de celelalte categorii privilegiate [56]. Cum însă indicele dărilor lor a scăzut în vremea lui Brâncoveanu [57], valoarea participării lor la veniturile vistieriei nu se justifică așadar prin mărimea impunerilor, ci desigur prin numărul lor relativ mare.

Erau de altfel scutiți de numeroase dări, chiar dintre cele plătite de alte categorii privilegiate [58], ca și de mulțimea dărilor în natură la care erau supuși „birnicii" de rînd, în schimbul „birului lor slujitoresc", așezat pe „cruci" (cu 1—4 membri după avere) [59], a cărui valoare pe nume (individ) a scăzut

[49] Idem, *Curteni și slujitori*, p. 74, nota 68.

[50] *Relația anonimă latină*, p. 454, 459.

[51] Este interesant de observat, pe baza unui act din 23 iulie 1690 (N. Iorga, *Studii și documente*, VI, p. 485), că marele paharnic lua măsuri administrative în județul Gorj (poruncea martalogilor să întoarcă un sat fugar de plăieși), acolo unde „slujitorii pre județe" erau numiți roșii, probabil tocmai datorită autorității tradiționale, dinainte de reforma lui Brâncoveanu, a marelui paharnic asupra roșiilor, extinsă în județ în acest caz și asupra altor slujitori.

[52] *Condica de venituri și cheltuieli*, p. 26, 105, 379 etc.; Nicolae Stoicescu, *Despre subalternii marilor dregători din Țara Românească și Moldova*, p. 68, 82, 88.

[53] În *Condica de venituri și cheltuieli*, p. 27, 36, 44, 369, 379 etc. sînt menționați încă din 20 martie 1694 „vtori armași", apoi simplu armași ca o breaslă de „slujitori". Cf. și D. Mioc, *op. cit.*, p. 301.

[54] O poruncă a lui Constantin Brîncoveanu adresată „slugilor" domnești „stolnicilor" de la balta Greaca pe Dunăre, în *Anatefterul. Condica de porunci a vistieriei lui Constantin Brâncoveanu*, ed. Dinu C. Giurescu, în „Studii și materiale de istorie medie", V (1962), p. 397—398, în timp ce „slujitorii" stolnicei se aflau în județul Argeș.

[55] În ultima lucrare care amintește pe „curteni" se afirmă că „au dăinuit pînă în sec. 18, cînd au dispărut din cauza fiscalității" (*Instituții feudale din țările române. Dicționar*, coordonatori Ovid Sachelarie și Nicolae Stoicescu, București, 1988, p. 133).

[56] D. Mioc, *op. cit.*, p. 307; tabelul 3 (p. 306) și graficul I (p. 315).

[57] *Ibidem*, p. 308, tabelul 4 (p. 307) și graficul II (p. 316).

[58] *Anatefterul*, p. 413 și urm.

[59] *Ibidem*, p. 389; *Condica de venituri și cheltuieli*, p. 5 etc.

www.dacoromanica.ro

treptat din 1696 — cînd era de 10 ughi —, ajungînd la 4 ughi în 1715[60]. În plus, căpitanii de slujitori erau scutiți de „două biruri la haraci, după obicei" [61], iar „slujitorii", între care și cei din județe, primeau lefuri lunare de o valoare relativ însemnată [62]. Orice slujbă a lor, chiar cea la cetățile turcești de margine (care nu putea depăși trei luni pe an [63]) erau bine plătite (între 3 și 10 taleri de slujitor, sau o leafă „mai mult", și între 20 și 120 de taleri, sau cîte „trei lefi" pentru căpitanii lor) astfel încît se găseau chiar unii slujitori din județe sau din alte bresle militare gata să îndeplinească astfel de slujbe [64].

În lumina celor de mai sus e greu să mai vorbim despre decăderea roșiilor și a posesorilor titlurilor de mici dregători din pricina opresiunii fiscale în vremea lui Brâncoveanu; prin transformarea lor în *„slujitori pre județe"* domnul urmărind dimpotrivă, menținerea lor în cadrul unei noi categorii militare integrată de data aceasta în organizarea „slujitorească" internă.

Noi categorii militare

Pe măsura aprofundării izvoarelor referitoare la îndelungata domnie a lui Constantin Brâncoveanu, apar tot mai multe aspecte ale multiplei personalități și activități ale domnitorului. Departe de a desființa oastea de țară, cum am văzut că a început să se afirme din secolul trecut, Brâncoveanu nu s-a

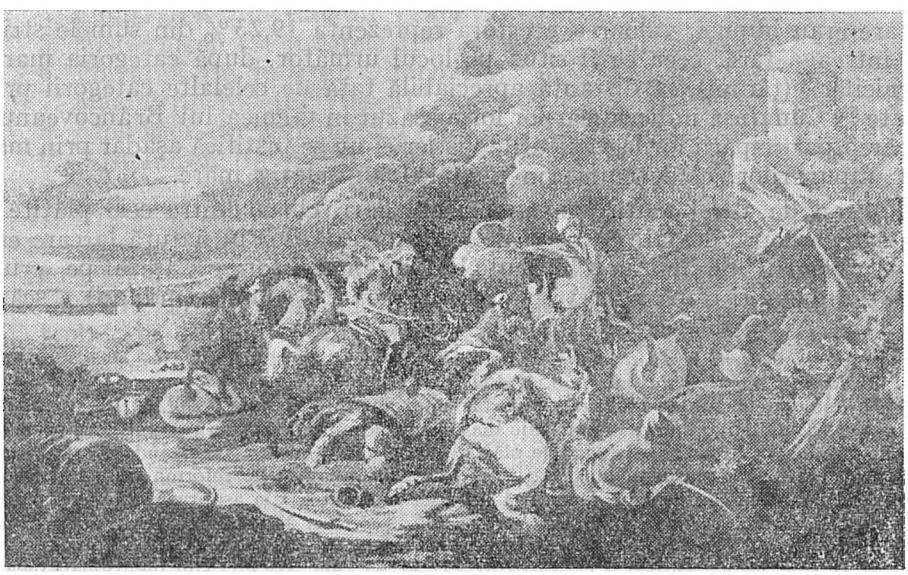

Fig. 1 — Luptă a martalogilor cu imperialii. Tablou de la sfîrșitul secolului XVII.

mulțumit doar cu reorganizarea curtenilor, ci a înființat chiar două corpuri noi de oaste: *talpoșii* și *martalogii*.

[60] *Anatefterul*, p. 383, 384.
[61] *Condica de venituri și cheltuieli*, p. 469; cf. și p. 389, 606 etc.
[62] *Ibidem*, p. 8, 45, 58, 69, 74, 84, 91, 111, 112 etc.
[63] *Ibidem*, p. 167, 222.
[64] *Ibidem*, p. 21, 167, 292, 420; *Anatefterul*, p. 420.

www.dacoromanica.ro

Cei dintîi erau pedestraşi, cum îi arată şi numele lor românesc (cf. *talpe*[65]), cu acelaşi sens cuvîntul întîlnindu-se în limba maghiară (*talpas*) în slava veche (*tlăpa*), rusă (*tolpa*), cehă (*tlupa*) şi polonă (*tlum*)[66]. O unitate de „tălpaşi" pare să fi existat şi în Transilvania, chiar în timpul lui Brâncoveanu, deoarece în 1699 vătămanul şi alţi orăşeni din Cîmpulung Moldovenesc cer ştiri din Bistriţa transilvănă despre „talpăşii" ce s-ar afla acolo[67].

În Ţara Românească talpoşii amintiţi, după izvoarele păstrate, din 1695, au fost organizaţi de Constantin Brâncoveanu înainte sau în cursul acestui an. Nu are nici un temei documentar afirmaţia tîrzie a lui J. L. Carra, preluată de unii istorici în zilele noastre[68], despre înfiinţarea talpoşilor în vremea lui Şerban Cantacuzino, dovedindu-se o tradiţie falsă de la sfîrşitul veacului XVIII şi începutul celui următor, de felul celei consemnată de altfel şi de Dionisie Fotino, după care Şerban Cantacuzino ar fi desfiinţat pe dorobanţi în 1688 (!), iar cei rămaşi „s-au împărţit printre alte cete de ostaşi, precum talpii şi cazacii care s-au pus sub comanda agăi"[69]. De altfel, *Relaţia anonimă latină* din vremea lui Şerban Cantacuzino, care consemnează toate categoriile de oşteni din ţară, ca şi alte izvoare contemporane, nu menţionează pe talpoşi în vremea acestuia. Rămîne deci, cum aminteam mai sus, că ei au fost creaţi de Constantin Brâncoveanu poate chiar în cursul anului 1695, cînd a avut loc o mare mobilizare a oastei ţării[70], prilejuită de obligaţia domnului de a seconda campania antiimperială de la Dunăre a noului sultan Mustafa II[71], iniţiatorul ultimului mare efort războinic otoman înaintea păcii de la Karlowitz.

Departe de a fi puţin numeroşi, cum s-a crezut[72], în decembrie 1695 numărul lor se ridica la 1 000 de oameni, de vreme ce condica de venituri şi cheltuieli a vistieriei înregistra la 15 a lunii plata a 303 taleri, care *„s-au dat pentru 1 000 de chivere ce s-au cumpărat slujitorilor talpoşi"*[73]. Aceasta reprezintă prima menţiune sigur datată a acestei noi categorii de slujitori, legată de echiparea lor dintru început diferită de cea a altor bresle militare. O mie de talpoşi însemna în fapt efectivul a circa 15 steaguri (unităţi), şi într-adevăr în anii următori la curtea domnească din Bucureşti sînt amintiţi „toţi stegarii" şi toboşarii de talpoşi[74].

Fiind o breaslă privilegiată din oastea de la curte — nu se cunoaşte nici o aşezare din restul ţării locuită de ei — talpoşii slujeau pentru lefuri,

[65] Între 1424—1526 în actele Ţării Româneşti se menţionează darea *talpe* (probabil scînduri late, de unde şi sensul metaforic al numelui oştenilor pedeştri) percepută de la ţăranii aserviţi (*Documenta Romaniae Historica*, B, I, p. 102, 150, 173 etc.; *Documente privind istoria României*, B, XVI — 1, p. 8, 13, 16, 34, 61, 94, 152; vol. 2, p. 13, 17). Un sat Talpăşeşti se află la vest de Tîrgu Jiu. Cf. şi *Instituţii feudale din ţările române. Dicţionar*, p. 468.

[66] *Dicţionar român-maghiar*, II, Bucureşti, 1964, p. 622; Fr. Miklosich, *Kratkii slovar şesti slavianskih iazîkov*, ed. 1885, p. 840—841; Ştefan Paşca, *Nume de persoane şi nume de animale din Ţara Oltului*, Bucureşti, 1936, p. 332. Cuvîntul lipseşte în limbile slave de sud, totuşi Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, III[2], p. 754, citat de Nicolae Stoicescu, *Curteni şi slujitori*, p. 133, consideră că este de origine croată.

[67] N. Iorga, *Documente româneşti din arhivele Bistriţei*, II, Bucureşti, 1900, p. 83.

[68] Constantin C. Giurescu, *loc. cit.*, acceptat la rîndul său de Nicolae Stoicescu, *loc. cit.*

[69] Dionisie Fotino, *Istoria generală a Daciei*, III, p. 208, nota 1.

[70] Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 105—106; *Condica de venituri şi cheltuieli*, p. 122, 140.

[71] Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and modern Turkey*, p. 223.

[72] Nicolae Stoicescu, *loc. cit.*, consideră că „talpoşii sînt o ceată mică de pedestraşi", chiar de la înfiinţare.

[73] *Condica de venituri şi cheltuieli*, p. 175.

[74] *Anatefterul*, p. 462, 464.

www.dacoromanica.ro

echipament și întreținere [75], putînd practica în paralel și alte meserii [76]. Slujitori (oșteni) de credință ai lui Brâncoveanu, după domnia acestuia numărul lor a scăzut foarte mult, în 1739 la curte rămînînd doar un steag de 38 de talpoși [77], a căror urmă se pierde după mijlocul veacului al XVIII-lea [78].

Cel de-al doilea corp de oaste înființat de Constantin Brâncoveanu înainte de 23 iulie 1690 [79], cel al *martalogilor*, cu atribuții legate de paza hotarelor, își datorează existența situației militare încordate, urmare a luptelor otomano-imperiale de la sfîrșitul secolului al XVII-lea, desfășurate în apropierea hotarelor amenințate ale Țării Românești, situație care-l făcuse pe Brâncoveanu să afirme doar la două luni după luarea domniei, că țara *„este înconjurată din toate părțile de dușmani, care se pregătesc să ne înghită cu gurile deschise"* [80]. În aceste condiții menirea martalogilor era de a întări paza regiunilor celor mai amenințate de imperiali în zona Dunării și a hotarului cu Transilvania aflată sub stăpînirea lor, atribuțiile lor fiind în primul rînd militare.

Drept model pentru organizarea martalogilor români au slujit unitățile cu acest nume din armata otomană, al căror nume nu este de origine turcească cum se mai consideră la noi [81], ci grecească — *armatolos* (om înarmat) > turc. *martaloz* > rom. *martalog* [82] — și se referea la oșteni creștini sud-dunăreni angajați în oștile otomane, amintiți astfel încă de la 1352—1354 [83]. De altfel, instituția martalogilor a fost preluată de otomani din Bizanț, și cuprindea luptători creștini balcanici, ale căror îndatoriri în oastea Porții priveau paza hotarelor cu țările creștine din Europa, apărarea drumurilor și a ordinii interne, dar care, în același timp, organizau frecvente incursiuni în teritoriul inamic, altfel spus erau o categorie tipică de *oșteni de graniță* [84].

Numeroși martalogi sud-dunăreni erau recrutați chiar dintre români (vlahi) [85], după cum arată învățatul dalmat Anton Verancsics la mijlocul veacului al XVI-lea [86], în 1574 dieta Croației și Sloveniei angajînd oșteni anume pentru a se împotrivi incursiunilor românilor din Bosnia, numiți „martalogi" [87]. Urmînd hotarele cuceririlor turcești, martalogii balcanici au

[75] În 1699 talpoșilor și seimenilor li se dăruiau „șifturi" cumpărate la Brașov (*Condica de venituri și cheltuieli*, p. 468).

[76] În „Cartea de săpunărie" a vistieriei unde se impun la plata unei dări toți meșterii care fac și vînd săpun în țară, alături de celelalte bresle fiscale și militare se menționează și cea a talpoșilor. Actul e nedatat, dar o copie a lui poartă data de 3 ianuarie 1695, care dacă ar fi sigură ar reprezenta de fapt prima atestare a „talpoșilor" (*Anatefterul*, p. 374—375).

[77] *Ibidem*, p. 480.

[78] Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 134.

[79] *Ibidem*, p. 137; N. Iorga, *Studii și documente*, VI, p. 485—487.

[80] *Istoriceskie sviazi narodov SSSR i Rumânii*, III, p. 105.

[81] Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 760; Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 135.

[82] L. Șăineanu, *Influența orientală asupra limbii și culturii române*, II[1], București, 1900, p. 75.

[83] Mihail Guboglu, *Crestomație turcă*, București, 1977, p. 83.

[84] Cf. îndeosebi Milan Vasić, *Die Martolosen im Osmanischen Reich*, în „Zeitschrift für Balkanologie", Wiesbaden, II (1964), p. 172—189; idem, *Martolosi u Jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom* (Martalogii în ținuturile jugoslave sub stăpînirea turcească), Sarajevo, 1967; idem, *The Martoloses in Macedonia*, în *La Macédonie et les macédoniens dans le passé*, Skopje, 1970, p. 103—117.

[85] Cf. Ilie Bărbulescu, *Cuvîntul martalog*, în „Arhiva", XLIII (1936), nr. 3—4, p. 251—252; Silviu Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, București, 1959, p. 135; Anca Tanașoca, *Autonomia vlahilor din Imperiul otoman în secolele XV—XVII*, în „Revista de istorie", XXXIV (1981) nr. 8, p. 1520 și urm.

[86] *Călători străini*, I, p. 403.

[87] Hurmuzaki, II[5], p. 741—742, nr. CCCC.

www.dacoromanica.ro

ajuns pînă în Ungaria Superioară, unde organizau incursiuni menţionate în 1550 [88].

În schimbul slujbei lor, martalogii din Imperiul otoman, ţărani creştini trăind în comunităţi anume, erau scutiţi de toate sau de aproape toate dările şi primeau lefuri [89]. Rolul lor în organizarea apărării teritoriale a crescut în secolul al XVII-lea, în condiţiile decăderii sistemului militar otoman [90], dar în 1692 Poarta nemaiavînd încredere în ei a înlocuit pe martalogii creştini cu musulmani [91].

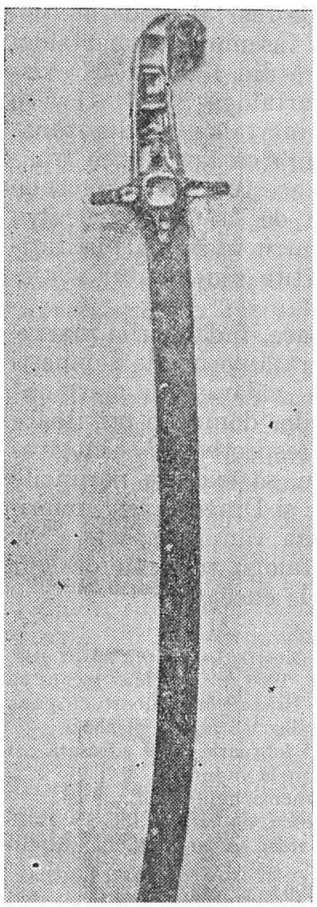

Fig. 2 — Sabie a lui Constantin Brâncoveanu aflată la Paris.

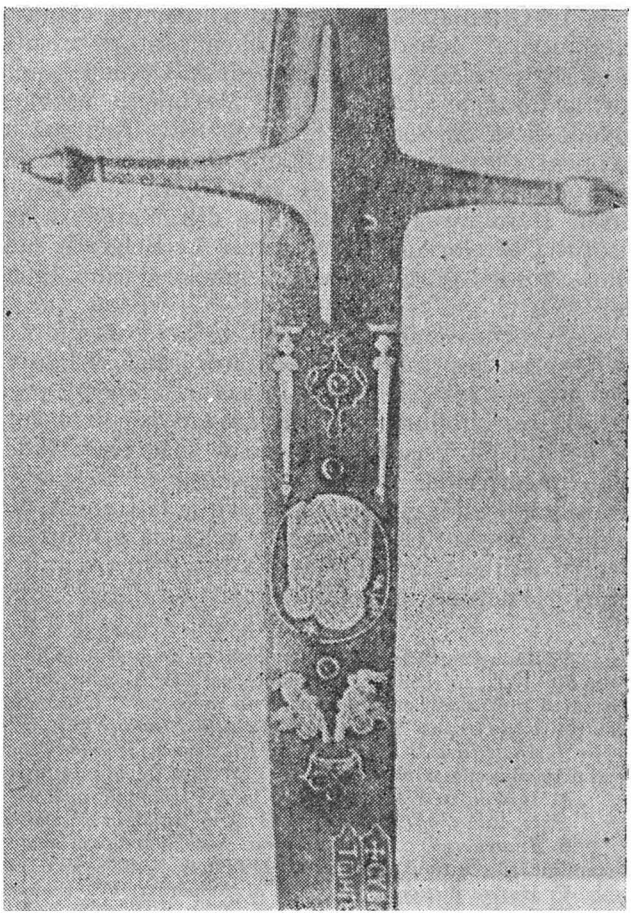

Fig. 3 — Altă sabie a lui Constantin Brâncoveanu păstrată la Constantinopol. Detaliu.

La data aplicării acestei măsuri, Constantin Brâncoveanu înfiinţase deja corpul de martalogi din Ţara Românească, care a preluat de la cel sud-dunărean doar obligaţiile militare privitoare la paza hotarelor. Martalogii

[88] Andrei Veress, *Documente privitoare la relaţiile Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti*, I, Bucureşti, 1929, p. 43, 12 decembrie 1550.

[89] *Călători străini*, I, *loc. cit.*; Milan Vasić, *The Martoloses in Macedonia*, p. 107—108.

[90] Milan Vasić, *op. cit.*, p. 107—108, 110—112; idem, *Martolosi u Jugoslovenskim zemljama*, passim.

[91] Idem, *The Martoloses in Macedonia*, p. 115.

www.dacoromanica.ro

domnești erau autohtoni, răspîndiți nu numai în vestul Olteniei și la schela de la Cîineni, în țara Loviștei [92], ci în general în județele de margine [93] și chiar înspre interiorul țării. În 1695 martalogii și căpitanii lor sînt amintiți la Cîineni, Rucăr și Dragoslavele [94], căpitănia de martalogi din regiunea Loviștei fiind menționată încă din 1691 [95]. În județul Argeș satul de plăiești Aref, pomenit ca atare la 1690, a fost trecut în întregime (35 cap de familie) în rîndul martalogilor, unde e documentat astfel în 1704 [96], iar în sudul aceluiași județ apare satul Martalogi [97].

În Oltenia, Brâncoveanu a înființat căpitănia de martalogi de la Bistrița județul Mehedinți [98], și a concentrat un număr însemnat de martalogi în marea căpitănie de margine de la Cerneți, unde încă din 1704—1707 existau, la nord de Cerneți, satele Martalogii Vechi și Martalogii Noi [99], ceea ce dovedește o creștere la interval scurt a numărului martalogilor din zonă. Explicația fenomenului trebuie pusă desigur în legătură cu apropierea frontului otomano-imperial de la Dunăre. Vecinătatea acestuia determină, de altfel, și folosirea martalogilor din marea căpitănie de la Cerneți pentru însoțirea carelor de oaste trimise la Belgrad, sau pentru întărirea fortificațiilor turcești de la Dunăre, ambele acțiuni bine plătite din venitul vistieriei [100].

Spre deosebire de plăieși, chiar și în timp de pace, îndatoririle martalogilor erau în primul rînd militare. Fiind, așa cum îi arată poruncile domnești *„paznici pre margine și pre la vaduri"*, aveau, precum „călărașii de margine" datoria de a impune fie și cu forța respectarea poruncilor domnești privitoare la regimul de trecere al hotarelor și la plata taxelor respective [101], interveneau uneori chiar împotriva plăieșilor [102], și trebuiau să execute poruncile schilerilor (conducătorii schelelor) de la Cîineni, Rucăr și Dragoslavele, referitoare la impunerea cu forța a celor care refuzau plata vămii respective [103]. Pentru slujbele lor, în vremea lui Brîncoveanu martalogii primeau desigur lefuri [104], nefiind în general scutiți de dări [105], cu unele excepții [106].

[92] Radu Crețeanu, *Satele de martalogi de la granița de vest a Olteniei în lumina hărții austriece din 1722*, în *Almanahul parohiei ortodoxe române din Viena*, 1968, p. 104. Mai recent se afirmă că martalogii erau „un corp de mercenari" însărcinați de Brâncoveanu doar „cu paza granitei foarte expuse a Olteniei" (*Instituții feudale din țările române. Dicționar*, p. 283).

[93] *Anatefterul*, p. 375, 389, 397 (porunca domnească din 15 februarie 1699 adresată „și voaă plăiașilor și martalogilor care vă aflați paznici pre margini și pre la vaduri").

[94] *Ibidem*, p. 371; cf. și p. 383—384 (județele însă nu sînt menționate).

[95] N. Iorga, *op. cit.*, V, p. 143; XIV, p. 243; Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 136.

[96] *Anatefterul*, p. 435; Aurelian Sacerdoțeanu, *Aref — un vechi sat argeșan*, în „Studii și comunicări", Muzeul din Pitești, II (1969), p. 199—201.

[97] *Marele dicționar geografic al României*, IV, București 1901, p. 243.

[98] *Condica de venituri și cheltuieli*, p. 484, 544.

[99] Radu Crețeanu, *op. cit.*, p. 104—105.

[100] *Condica de venituri și cheltuieli*, p. 292, 321.

[101] *Anatefterul*, p. 375, 389, 397.

[102] Plăieșii din Cernădie, județul Gorj, mărturisesc la 23 iulie 1690, că fugind la munte, martalogii trimiși de marele paharnic i-au întors cu forța în sat (N. Iorga, *op. cit.*, VI, p. 485).

[103] *Anatefterul*, p. 371.

[104] La 1695 martalogii sînt menționați între lefegii și cazaci (*ibidem*, p. 373), categorii militare care primeau lefuri.

[105] *Ibidem*, p. 374—375. Martalogii nu apar între cei care se bucură de scutiri în catastifele de dări (p. 414—418, 422, 433—434, 450, 470—471 etc.).

[106] Între 1697—1700 se înregistrează ca excepții doar scutirea martalogilor de 5 dări (*ibidem*, p. 415, 420, 421, 424, 427, 471). Probabil că de scutiri se bucurau în vremea lui Brâncoveanu doar căpitanii de martalogi (actul din 22 ianuarie 1692 la Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 136, nota 365).

www.dacoromanica.ro

Un alt element nou în structura militară a Țării Românești în vremea lui Brâncoveanu l-a constituit construirea *primei flote fluviale de război românești*. Desigur, ambarcațiuni fluviale de diferite dimensiuni, de la monoxile mari pînă la corăbii propriu zise fuseseră folosite și în trecut în scopuri militare, pentru trecerea incidentală a trupelor românești peste Dunăre, de pildă în vremea lui Vlad Dracul sau în epoca lui Mihai Viteazul și Radu Șerban, fără a alcătui cu adevărat o flotilă militară. *Primele corăbii menite special a sluji drept vase militare pe Dunăre au apărut însă abia în vremea lui Constantin Brâncoveanu.* Ca orice corăbii de război acestea îmbarcau pe lîngă marinari, oșteni propriu-ziși (infanterie fluvială, am putea spune, cu un termen actual) și artilerie.

Premisele pentru construirea de corăbii mari de război, *destinate chiar navigației pe mare* — prezența meșterilor locali pricepuți, a mîinii de lucru și a materialelor necesare — existau mai demult. Încă din 1619 Înalta Poartă ceruse domnului Țării Românești *„să echipeze cîteva vase pentru a le adăuga la flota de mare* (otomană — n.a.) *împotriva cazacilor"* [107]. La sfîrșitul anului 1698 — în al doilea an de existență a flotei sale de război fluviale —, desigur ca o recunoaștere a priceperii meșterilor români, țarul Petru I, un adevărat cunoscător în materie, trimetea pe logofătul Teodor Corbea înapoi *„în Țara Românească, la domnul de acolo, pentru a tocmi 50 de meșteri de corăbii, care să știe să conducă corăbii pe Marea Neagră"* [108]. Dar cel mai mult aprecia priceperea și resursele românești în acest domeniu Înalta Poartă. În vremea lui Brâncoveanu în marele șantier naval otoman de la Giurgiu se construiau numeroase *caicuri* (vase mari cu vele), *acicuri* sau *ustuaccicuri* (corăbii fără punți) și *șăici* (vase mici) [109]. Numai în 1711 un firman împărătesc prevedea ca țara *„să ducă lémne la Giurgiov, să facă 50 dă acicuri"* [110].

O bună parte din fondurile destinate vaselor ieșite din șantierul de la Giurgiu proveneau tot din Țara Românească, strînse din *„birul cherestelii caicelor înpărătești"*, *„birul șăicilor"* și *„birul lui Ali paşa"* de la Giurgiu [111]. Lemnul sub formă de scînduri, vîsle *(opacini)* și catarge, în cantități mari, proveneau de asemenea din Țara Românească [112].

Tot în șantierul naval de la Giurgiu s-au construit și cele trei *caicuri* muntene care alcătuiau flota fluvială a lui Brâncoveanu, destinate să apere hotarul de sud-vest a țării. Îndemnul Porții a venit în 1697, printr-un om al marelui vizir, Zulufcar Aga [113]. Îndată la București a sosit *„un meșter de la Giurgiu ce au venit de s-au tocmit caicele"* [114], adică a discutat planul construcției lor, care a început de îndată. În septembrie același an, cele trei caice a căror construcție: *„cu cherestea, cu meșteri, cu ferul, cu pînzele, cu funiile, și cu toate alte cheltuieli pînă s-au isprăvit"*, costaseră 1437,5 taleri, își începuseră deja serviciul pe Dunăre. *„Caicii"* (marinarii) primiseră lefuri pe două

[107] Hurmuzaki, Supl. I[1], p. 185, nr. CCLXXXIII.

[108] *Istoriceskie sviazi narodov SSSR i Rumânii*, III, p. 131—132, 9 decembrie 1698.

[109] Cf. Constantin C. Giurescu, *Construcții navale în Principatele române în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 320—321.

[110] Radu Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod*, p. 178.

[111] Cf. *Condica de venituri și cheltuieli*, p. 13 (Ali paşa de la Giurgiu aducea uneori personal lui Brâncoveanu firmanele care priveau șantierul său), 222, 386; *Anatefterul*, p. 413—414, 418.

[112] *Condica de venituri și cheltuieli*, p. 13, 222 etc.; *Anatefterul*, p. 427. Cf. și Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 321—322; Sergiu Columbeanu, *Aspecte din istoria navigației în România*, în „Studii", XXV (1972), nr. 4, p. 735, 736.

[113] „Să-i trimitem 500 de oameni la Diiu (Vidin) și să facem 3 caice" *(Condica de venituri și cheltuieli*, p. 311*)*.

[114] *Ibidem*, p. 314.

www.dacoromanica.ro

luni: cei 54 de *„chiuriccii"* (vîslaşi) înregistraţi de condica vistieriei, cîte 10 taleri de om, iar cei trei *„dutmengii"* (cîrmaci) cîte 15 taleri fiecare. Pe lîngă aceasta, fiecare marinar primise 40 de oca de făină, tainul pe două luni [115].

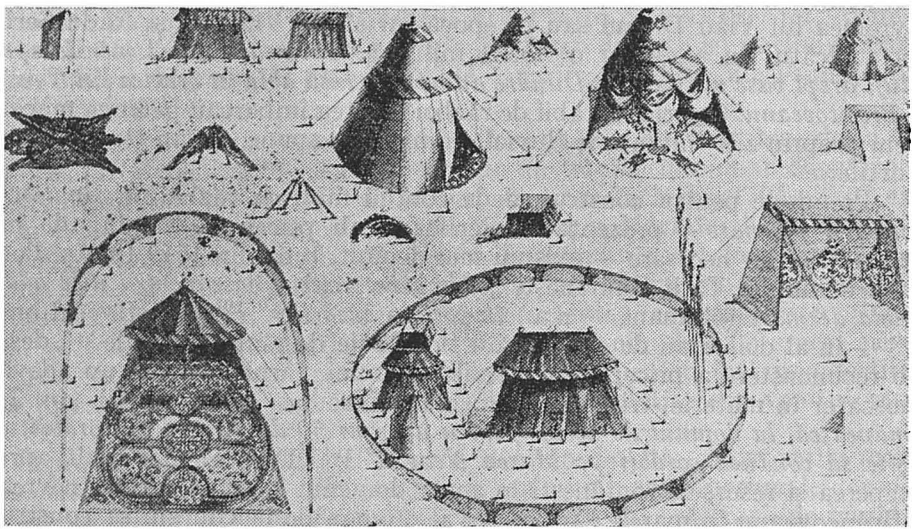

Fig. 4 — Corturi din înzestrarea oştilor otomane şi româneşti, după L. F. Marsigli.

În primăvara lui 1698 cele trei *„caice domneşti" „umblă pe Dunăre pentru paza hoţilor"*, între Rahova şi Cerneţi, în cadrul unui servicu regulat. Marinarii primeau în continuare făină pentru hrană, postav braşovenesc pentru uniforme, materiale pentru steaguri, precum şi leafa pe cîte trei luni. Acum sînt însă îmbarcaţi pe cele trei corăbii şi *oşteni din breasla cazacilor*, primind cîte două lefuri, precum şi cîte un *„topciu"* (tunar) pentru manevrarea artileriei [116].

„Caicurile domneşti" erau aşadar adevărate corăbii de război, după modelul flotei militare otomane, avînd fiecare o lungime de circa 40 m, o velatură bogată, tunuri, cîrmaci şi căpitani proprii, precum şi cîte 28 de vîslaşi [117], suficienţi probabil pentru a înfrînge cu ajutorul velelor curentul puternic al Dunării la Porţile de Fier [118]. Două din aceste caice, ale căpitanilor Necula şi Iaţco, patrulau în preajama Rahovei, iar cel al odobaşei Petco la Cerneţi [119]. La sfîrşitul lui octombrie serviciul de patrulare al vaselor înceta, se pare,

[115] *Ibidem*, p. 341. Sfoara pentru corăbii se aducea de obicei de la Braşov şi Sibiu şi uneori chiar de la Bistriţa ardeleană (Hurmuzaki, XV², p. 1460, nr. MMDCCXXX).

[116] *Condica de venituri şi cheltuieli*, p. 387, 406.

[117] *Ibidem*, p. 406.

[118] Cf. şi Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 323; idem, *Istoria românilor*, III², p. 761; C. Ciuchi, *Istoria marinei române în curs de 18 secole*, Constanţa, 1906, p. 43—47; Delaracova, *O privire asupra marinei noastre în trecut şi în prezent* în „Convorbiri literare", XLVII (1913), nr. 6—7, p. 618; D. Ştiubei, *Grafica în istoria marinei noastre*, în „Buletinul Muzeului Militar Naţional", IV (1940—1941), nr. 7—8, p. 95; Nicolae Bîrdeanu, Dan Nicolaescu, *Contribuţii la istoria marinei române*, I, Bucureşti, 1979, p. 90—92.

[119] *Condica de venituri şi cheltuieli*, p. 406.

www.dacoromanica.ro

iar Petco odobaşa şi Necula căpitan „păzeau caicele pe Dunăre" [120] pînă în primăvară.

Pe lîngă caice, flota dunăreană a lui Brâncoveanu cuprindea şi un număr de şăici sub conducerea unor căpitani [121].

Iniţiative de întărire a pazei hotarelor

Vreme de peste un deceniu, la începuturile sale, paşnica domnie a lui Constantin Brâncoveanu a avut neşansa de a se desfăşura tocmai în vremea înverşunatelor lupte otomano-imperiale de la sfîrşitul veacului al XVII-lea, conflicte care tindeau să se întindă şi asupra Ţării Româneşti. Desigur, Brâncoveanu a utilizat în mare măsură arma sa preferată, cea a diplomaţiei, îndeosebi pentru a stăvili încercările imperialilor de a ocupa Ţara Românească, ca şi pentru a îndepărta pe tătarii „aliaţi" de hotarele ei, aşa cum afirma sugestiv cronicarul Radu Greceanu referitor la expediţia din 1689 a generalului D. Heissler în Ţara Românească: *„în tot chipul domnul muncea şi să nevoia ca şi pre némţi fără primejdie din ţară să-i scoată, şi pre turc şi pre tătari să-i oprească, să nu între în ţară ca să nu calce şi ei..."* [122]. În aceste condiţii se impunea o întărire a pazei hotarelor ţării, îndeosebi în regiunile de nord şi de apus ameninţate de imperiali, acţiune de astfel încurajată de Înalta Poartă [123].

Din şirul măsurilor în acest sens luate de Brâncoveanu, pe lîngă înfiinţarea martalogilor şi a flotei militare fluviale, deja amintite, ne vom opri pe scurt doar la două iniţiative originale: crearea marii căpităniі „de margine" de la Cerneţi, spre zona cea mai activă a conflictului imperialo-otoman din perioada de început a domniei sale, şi reorganizarea sistemului plăieşilor prin extinderea instituţiei acestora, specifică zonei montane de graniţă, şi la hotarele de cîmpie.

Pînă la începutul domniei lui Constantin Brâncoveanu în Ţara Românească existase doar o singură *mare „căpităнie de margine"*, ca atare, fără altă lămurire topică (sub autoritatea *„căpitanului cel mare de margine"*) [124], cum continuă în virtutea tradiţiei să fie numită în timpul lui Brâncoveanu marea căpităнie de margine cu sediul la Focşani [125]. *„Marginea"* aşadar fără alt determinativ, se referea în vremea lui Brâncoveanu la judeţul Rîmnicul Sărat; *„toate căpeteniile de călăraşi şi scutelnici de la margine din Slam Rîmnic"* ascultînd de marele căpitan de la Focşani [126].

[120] *Ibidem*, p. 443. După Delaracova, *op. cit.*, p. 618, vasele se retrăgeau iarna pe gîrla Domnească (Argeşelul sau Dunărica), ce unea Dunărea cu lacul Greaca.

[121] La 1697 un căpitan de şaică primea „milă" 15 taleri, probabil la terminarea serviciului (*Condica de venituri şi cheltuieli*, p. 314).

[122] Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 68—69.

[123] *Ibidem*, p. 106; cf. şi p. 108, 114, 117 etc.; *Istoria Ţării Româneşti de la octombrie 1688 pînă la martie 1717*, p. 70; Tahsin Gemil, *Relaţiile ţărilor române cu Poarta otomană în documente turceşti (1601—1712)*, Bucureşti, 1984, p. 444—446.

[124] În Ţara Românească nu existaseră ca în Moldova mari căpitani de judeţe, ci doar doi mari căpitani de margine, la Focşani şi la Cerneţi (Nicolae Stoicescu, *Curteni şi slujitori*, p. 257; idem, *Structura organizatorică a oştilor ţărilor române*, p. 183), deci necesitatea determinativului topic nu era imperioasă.

[125] Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 136, 137, 152.

[126] *Condica de venituri şi cheltuieli*, p. 484. Este posibil ca în vremea lui Brâncoveanu şi judeţul Buzău să fi fost cuprins în noţiunea de margine, de vreme ce căpitanul de Buzău îndeplinea unele îndatoriri care ar fi trebuit să revină marelui căpitan de margine de la Focşani (*ibidem*, p. 183, 477, cf. şi p. 420; Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 123).

www.dacoromanica.ro

Această mare căpitănie a fost înființată în 1651 (inițial ca simplă căpitănie de margine), aproape în același timp cu serdăria din Moldova, drept urmare a marii năvăliri tătărăști care pustiise Moldova și amenințase partea răsăriteană a Țării Românești cu un an în urmă [127], ambele instituții românești avînd menirea de a supraveghea și a opri acțiunile dăunătoare ale tătarilor din Bugeac.

Jumătate de veac mai tîrziu, Brâncoveanu transformă căpitănia județului Mehedinți în „marea căpitănie de margine" [128], numită aproape întotdeauna de Cerneți, și foarte rar doar „de margine", pentru a nu fi confundată cu cea de la Focșani. Noua mare căpitănie creată de Brâncoveanu, căruia i-a supraviețuit doar cîțiva ani [129], își avea sediul în mica localitate Cerneți, în apropierea ruinelor cetății părăsite a Severinului, avînd în față pe malul opus al Dunării castelul otoman Fetislam (Cladova) [130]. Foarte probabil Poarta a privit cu ochi buni crearea noii mari căpitănii de margine de la hotarul apusean al Țării Românești, amenințat de imperiali, însuși sultanul amintind lui Brâncoveanu în 1697 că *„în fața Cladovei și în împrejurimile ei, unde, din vechime, păzesc boierii și căpitanii tăi, trebuia să ai păzitori în număr suficient"* [131].

Nu știm cu exactitate cînd și în ce împrejurări concrete a hotărît Brâncoveanu organizarea marii căpitănii de la Cerneți. Ea exista însă în 1690 cînd e menționat pentru întîia oară *„căpitanul cel mare de Cerneți, care era acolo de paza marginii, anume Nicola Glogoveanul"* [132]. Precizarea însărcinării specifice arată de asemenea că dregătoria era nouă. De altfel, pe lista *„veliților boieri"* (marilor boieri) înscrisă la 10 mai 1700 în condica vistieriei, *„vel căpitanu za Cerneți"* e trecut ultimul, interesant fiind însă faptul că făcea parte din rîndul marilor boieri ai lui Brâncoveanu [133].

Înființarea marii căpitănii de margine de la Cerneți în 1690, sau mai probabil înaintea acestei date, trebuie pusă probabil în legătură cu luptele din 1688 ale generalului imperial F. Veterani cu otomanii în preajma Orșovei și spre Vidin, după care Brâncoveanu aflat la începutul domniei, a fost nevoit să se ducă cu oastea la Cerneți, pentru a repara fortificațiile de la Cladova și Orșova, sau după expediția altui general imperial, Ludovic Wilhelm de Baden, din anul 1689, care a pătruns în Țara Românească tocmai pe la Cerneți [134]. De altfel, în anii care au urmat Brâncoveanu a venit în mai multe rînduri cu oaste la Cerneți în legătură cu luptele turco-imperiale desfășurate în apropiere [135]. Urmărirea acestora și a mișcărilor celor două oști

[127] Constantin Rezachevici, *Două rectificări cronologice privind istoria Moldovei în veacul al XVII-lea*, II. *Prima mențione a marelui serdar în Moldova (20 mai 1651)*, în „Studii", XXV (1972), nr. 2, p. 314; Nicolae Stoicescu, *Curteni și slujitori*, p. 257—258, și mai nou, *Matei Basarab*, București, 1988, p. 71, crede însă că înființarea căpităniei de margine de la Focșani în vremea lui Matei Basarab s-a făcut „în legătură, fără îndoială, cu necesitatea de a asigura paza hotarului dinspre Moldova de unde veneau amenințările lui Vasile Lupu", același autor arătînd însă documentat, ceva mai jos, că în 1651 principala amenințare pentru domnul muntean o constituiau tătarii (p. 184—185).

[128] *Condica de venituri și cheltuieli*, p. 387.

[129] Cf. Nicolae Chipurici, *Căpitănia de margine de la Cerneți (date pentru istoricul instituției)*, în „Revista Arhivelor", LII (1975), nr. 4. p. 392—395. A fost desființată la începutul stăpînirii austriece în Oltenia (p. 394—395).

[130] *Călători străini*, VIII, p. 137.

[131] Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 445.

[132] Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 89.

[133] *Condica de venituri și cheltuieli*, p. 553. Pe aceeași listă a marilor boieri, „vel căpitanu za Margine" (de la Focșani) era înscris al șaptesprezecelea, înaintea marilor căpitani de dorobanți și de lefegii.

[134] *Călători străini*, VII, p. 467; Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 59—60, 62.

[135] Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 117—118; *Condica de venituri și cheltuieli*, p. 311, 315.

www.dacoromanica.ro

împărăteşti revenea marilor căpitani de la Cerneţi, care-l informau despre acestea pe domn [136], tot în sarcina lor căzînd şi asigurarea transporturilor destinate trupelor otomane spre Nicopole şi Belgrad [137].

În ceea ce priveşte instituţia *plăieşiei*, chiar de la începutul domniei lui Brâncoveanu constatăm o interesantă iniţiativă a domnului de reorganizare a ei. Această acţiune care ar putea fi socotită o adevărată *încercare de reformă* în domeniul ei, a constat din unificarea, cu implicaţii în primul rînd fiscale, sub numele de „plăeşăşti" a tuturor localităţilor cu obligaţii variate de pază a potecilor şi drumurilor spre hotare, indiferent de statutul social al locuitorilor lor, de ocupaţiile curente ale acestora şi de formele de relief pe care se aflau, extinzîndu-se astfel „plăieşia" şi în zonele de cîmpie, lipsite de „plaiuri". Astfel, condica de porunci a vistieriei, dat fiind implicaţiile fiscale ale măsurii, înscrie lista cu toate *„satel⟨e⟩ plăeşăşti pre judeţ⟨e⟩"* — 288 de sate şi părţi de sate plăieşeşti — hotărîte din porunca lui Brâncoveanu la 20 iunie 1690, cea mai completă evidenţă de acest fel din secolul al XVII-lea [138] Este interesant de observat că Brâncoveanu a sancţionat prin porunca sa lista „satelor plăeşăşti pre judeţe", înscrisă în condica vistieriei, la 20 iunie 1690, tocmai în ajunul plecării din Bucureşti în campania antiimperială [139] care va culmina cu bătălia de la Zărneşti, atunci cînd era desigur preocupat de problema trecerii munţilor spre Braşov, acţiune în care plăieşii munteni au jucat într-adevăr un rol însemnat [140].

Satele şi părţile de sate plăieşeşti răspîndite în 13 din cele 17 judeţe ale Ţării Româneşti, cele cu deschidere spre hotar, se aflau în număr mare, cum e firesc, în judeţele cu o suprafaţă montană mai întinsă: Muscel, Vîlcea, Argeş, Dîmboviţa, Buzău şi Saac, pe unde treceau şi cele mai însemnate drumuri spre Transilvania. Pentru prima dată însă, lista satelor plăieşeşti din 1690 menţionează astfel de sate şi la marginea dunăreană: 5 în Ialomiţa, 4 în Ilfov, şi cîte 6 în Vlaşca şi în Teleorman. Obligaţia, cel puţin a unora dintre ele, în aceste judeţe unde nu se aflau plaiuri, era foarte probabil aceea de a păzi drumurile care duceau peste Dunăre — multe dintre acestea venind din Transilvania —, opt asemenea sate, între care şi Olteniţa, purtînd apelativul de „Drumaşi" [141]. Şi tot pentru întîia dată lista din 1690 menţionează 15 sate plăieşeşti în judeţul Rîmnicul Sărat, la hotarul cu Moldova.

În mod cert au fost exceptate de la această încercare de unificare „plăieşească" a localităţilor cu obligaţii de pază a potecilor şi drumurilor spre hotare, doar cele trei grupuri de cîte 12 sate care asigurau paza schelelor (locuri de vamă) de la Rucăr-Dragoslavele, Cîineni şi de pe Valea Prahovei [142].

[136] Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 108.

[137] *Condica de venituri şi cheltuieli*, p. 387—388 etc. Pentru alte atribuţii „civile" ale marilor căpitani de Cerneţi, cf. *Călători străini*, VIII, p. 155; Nicolae Stoicescu, *Curteni şi slujitori*, p. 259—260.

[138] *Anatefterul*, p. 434—436. Pentru păreri asupra numărului de sate plăieşeşti din această listă, cf. şi N. Stoicescu, *Despre organizarea pazei hotarelor*, p. 196; *Istoria militară a poporului român*, III, p. 344; *Instituţii feudale din ţările române. Dicţionar*, p. 364.

[139] Plecarea domnului din Bucureşti, în campanie, a avut loc la 21 iunie 1690 (Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 73).

[140] Referirea cronicarului la „oamenii săi (ai lui Brâncoveanu — n.a.), ce preste munte povaţe (călăuze — n.a.) era" (*ibidem*, p. 77), care au ales drumul tăinuit, de plai, pentru trecerea oştii domnului şi a aliaţilor săi, în condiţii de totală surpriză pentru inamic, priveşte pe plăieşii munteni.

[141] Sate de „Drumaşi" se întîlnesc şi în judeţul interior Olt (*Condica de venituri şi cheltuieli*, p. 146—147, 156—157, 584—585), care nu e menţionat în lista din 20 iunie 1690, căci nu se afla lîngă hotar.

[142] Pentru acestea, cf. N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 208—213; idem, *Curteni şi slujitori*, p. 313—316; Ioan Răuţescu, *Dragoslavele*, ed. a II-a, Cîmpulung Muscel, 1937, p. 6.

www.dacoromanica.ro

Observăm, de asemenea, că în timpul lui Brâncoveanu vătafii de plai, foarte numeroşi, ca şi schela Rucăr-Dragoslavele, pe unde trecea drumul Tîrgovişte-Braşov, şi care în 1695 avea chiar regim de „slobozie", alcătuiau „bresle" fiscale deosebite de restul plăieşilor şi schilerilor [143].

◇

Evidenţierea măsurii de unificare a statutului, în primul rînd fiscal, a tuturor satelor cu obligaţii de pază la hotare, sub numele de „plăieşăşti", ca şi măsura amintită mai sus, a unificării tuturor categoriilor de curteni (roşii şi posesori ai titlurilor de mici dregători) sub numele de *„slujitori pre judeţe"*, vădeşte tendinţa lui Brâncoveanu, manifestată încă de la începutul domniei, de „centralizare" şi de „modernizare", putem spune, a vechilor instituţii tradiţionale, aspect al politicii sale interne care se cuvine relevat.

Dacă în general calităţile de ctitor, susţinător al culturii, sau cele de mare diplomat şi bun gospodar i-au fost de mult recunoscute lui Brâncoveanu, în schimb iniţiativele sale în domeniul organizării militare au fost mult mai puţin înţelese şi pomenite. Stăruie încă şi astăzi părerea că, dacă n-a desfiinţat oastea de ţară, cum se afirma pînă în prima jumătate a secolului nostru, cel puţin a redus-o pînă la simbolicul efectiv de 1 500—2 000 de oameni. Şi totuşi Brâncoveanu nu numai că a păstrat armata tradiţională a ţării, reorganizînd chiar unele categorii, dar la cele aproximativ 20 de corpuri existente a adăugat alte două: *talpoşii* la curte şi *martalogii* la hotare, a creat o flotă militară dunăreană şi a îmbunătăţit apărarea hotarului apusean al ţării, înfiinţînd marea căpitănie de margine de la Cerneţi, pe locul vechiului banat al Severinului. A fost aşadar un ctitor şi în acest domeniu.

[143] *Condica de venituri şi cheltuieli*, p. 116, 194, 283.

www.dacoromanica.ro

Cronologia campaniei din 1690

Paul Binder

În politica externă a domnului Ţării Româneşti, alianţa antihabsburgică cu prinţul Imre Thököly a jucat un rol important. După expediţia generalului Donat Heissler în Ţara Românească, Brâncoveanu şi Thököly — avînd sprijinul oştirilor turceşti şi tătare — se pregăteau să înlăture stăpînirea habsburgică şi în Transilvania. În acest context s-a derulat campania româno-curuţo-turcească şi a avut loc victoria de la Zărneşti (11/21 august 1690).

Perioada domniei lui Constantin Brâncoveanu este cunoscută, astfel că noi de această dată ne limităm la prezentarea evenimentelor militare ce au avut loc în preajma şi imediat după luptă. Deoarece alianţa dintre Imre Thököly şi români a fost studiată de Paul Cernovodeanu [1] şi recent chiar lupta de la Zărneşti a fost sintetic prezentată în *Istoria militară a poporului român* [2], cu această ocazie noi ne concentrăm asupra evenimentelor locale, încercînd să urmărim zi de zi desfăşurarea campaniei antihabsburgice. Ca izvor am folosit în primul rînd cronica logofătului Radu Greceanu [3] corelată cu cronicarii braşoveni şi bîrseni şi cu istoriografia contemporană transilvăneană. În stabilirea traseului urmat de armata antihabsburgică în Munţii Zărneştiului, am apelat şi la materialul arhivistic păstrat la Arhivele Statului Braşov.

În 1688 a avut loc reprimarea sîngeroasă a răscoalei populare din Braşov, ceea ce a dus la represalii soldate cu marele incendiu ce a înnegrit Biserica Neagră. Populaţia din Ţara Bîrsei era profund nemulţumită de asuprirea militară a austriecilor şi cronicarii saşi — atît cei din Braşov, cît şi cronicarul ţăran din Prejmer — aveau o orientare net antihabsburgică. Nu trebuie uitat nici aspectul confesional: cronicarii saşi erau luterani, iar armata austriacă a început campania de catolicizare forţată. Imre Thököly era însă luteran şi a fost, de altfel, singurul principe transilvănean de această religie. Autorul celor mai multe date despre evenimentele din 1690 este braşoveanul Marcus Fronius (1659 — 1713), un excelent poet, scriitor şi teolog luteran.

Autorităţile habsburgice încep o activitate mai intensă din 27 iunie, cînd s-a aflat că turcii l-au numit principe pe Imre Thököly în locul lui Mihai Apafi, decedat în aprilie. Atunci s-a hotărît fortificarea cetăţilor de margine: Buzăul, Predealul (izvoarele Timişului) şi Branul. A fost întărită şi Cetăţuia din Braşov. Zidarii din Braşov au fost convocaţi la cetatea Buzăului aflată pe muntele Vîrful lui Crai (Tabla Buţii).

[1] Paul Cernovodeanu, *Imre Thököly et ses liens avec les pays roumains*, în „Revue Roumaine d'Histoire", XXI (1982), nr. 1, p. 59—68.

[2] *Istoria militară a poporului român*, vol. III, Buc., 1987, p. 403.

[3] Radu Logofăt Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Brâncoveanu voievod (1688—1714)* (ediţie de Aurora Ilieş), Buc., 1970.

www.dacoromanica.ro

După începerea campaniei habsburgice din zona Belgradului, în Transilvania au rămas doar șapte regimente sub comanda generalului Heissler, dintre care însă trei erau plasate în zona Porții de Fier a Transilvaniei. Cînd s-a aflat că la 12 iulie Thököly cu oștirile ajutătoare turco-tătare a sosit în Țara Românească, Heissler ordonă ca patru regimente să ocupe poziții în Pasul Buzăului (Tabla Buții). În această zi atît generalul Heissler, cît și decanul luteran Martin Albrich — un vechi prieten al Cantacuzinilor — au primit scrisori de la noul principe numit de turci. Într-o scrisoare a lui Brâncoveanu, datată la 12 iulie din București și adresată generalului Heissler, domnul român relatează despre pregătirile făcute de turci. Sultanul tătăresc împreună cu tătarii din Bugeac și Nohai au venit de peste Prut. Thököly împreună cu ajutoarele sale turco-tătare a trecut Dunărea („Thökölias cum suis, Turcico et Tartarico exercitu, adhuc ex hac parte Danubii...") [4]. Despre mișcarea trupelor aliate din Țara Românească sîntem bine informați din scrisoarea paharnicului Staicu Bucșan adresată consilierului Ladislau Székely din 10 iulie: sultanul tătar împreună cu contele Thököly se aflau la Daia, unde a chemat și pe Constantin Brâncoveanu să se sfătuiască, hotărînd ca Thököly să intre în Transilvania pe la Baia de Aramă, Pasul Vîlcan și Hațeg. O slugă a lui Bălăceanu a adus altfel știrea că domnul român la Pitești și Cîmpulung a pus să strige ca oamenii să fugă în munți că vin tătarii. „Eu, domnul meu — conchide Staicu Bucșan — nu pot gîndi despre aceasta altceva decît că ele sînt practicile înșelătoare ale lui Brâncoveanu... pentru ca să sperie oștile nemțești de aici să nu se ducă acolo..." [5]. Generalul Heissler, la 16 iulie, a încredințat paza pasului Bran lui Constantin Bălăceanu, unde el își adună partizanii [6]. În relatarea unui anonim (Brașov, finele lunii iulie), adresată cancelarului Mihály Teleki, încă nu se știe precis despre drumul transcarpatic ales de aliați: „Omul lui Ioan Boieru povestește că a văzut cu ochii săi pe solul lui Thököly în București și în taină i-au spus niște boieri că Brâncoveanu a fost gata să vină pe la Teleajen cu oștile lui. Sultanul [tătar] a vrut să năvălească în Moldova pe la Oituz. Thököly a vrut să atace pe neașteptate pe la Rucăr la Bran. Aceasta le-a fost înțelegerea de mai înainte, dar după aceea îndată ce au știut că ele s-au aflat, s-au schimbat și au mers spre Nicopole, unde se adună" [7]. La 17 iulie și secuii din cele Trei Scaune (azi județul Covasna) primesc ordin să ocupe poziții în Pasul Buzăului. La 7 august contele Thököly expediază o scrisoare generalului prin care îi comunică să retragă oștirile imperiale din Transilvania, la care însă Heissler răspunde negativ [8].

La mijlocul lunii august a început campania propriu-zisă. În zilele de 13—14 august armata lui Constantin Brâncoveanu a pornit de la Potlogi și a sosit la Podul Hrizii. Aici Brâncoveanu împreună cu seraschierul Cerchez Ahmed, pașa de Silistra, cu hanul tătar, Gazi Ghirai, și cu Imre Thököly au ținut sfat și au dezbătut situația strategică. Comandanții trupelor aliate antihabsburgice au dezbătut cele două posibilități de a intra în Ardeal: urmînd drumul Teleajenului, unde dădeau de regimentele imperiale și de secui masați la Cetatea Vîrful lui Crai, sau să urmeze drumul Rucărului și să iasă pe la Bran. Aflînd desigur despre fortificațiile de la Tabla Buții ei au decis să urmeze

[4] *Documente și regeste privitoare la Constantin Brâncoveanu.* Culese, adnotate și publicate împreună cu o introducere de Const. Giurescu și N. Dobrescu. București. 1907. p. 31—32.

[5] Andrei Veress. *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești,* vol. XI. București. 1939. p. 429—433.

[6] *Ibidem.* p. 433—434

[7] *Ibidem.* p. 436—438.

[8] *Qellen zur Geschichte der Stadt Brassó.* vol. IV. Brașov, 1903, p. 111 (Joseph Teutsch): VI, Brașov, 1915. p. 465 (Marcus Fronius) p. 348 (Ex Rustici Prasmariensis manuscripto).

www.dacoromanica.ro

drumul Rucărului. Din 14 august (stilul nou) evenimentele se pot urmări zi de zi.

4/14 august, luni. În șanțurile situate în sus de Bran erau postați circa 100 soldați imperiali, dintre care 30 dragoni, 25 mușchetari și peste 50 de secui din scaunul Mureș.

Armata coaliției antihabsburgice a pornit de la Podul Hrizii și a mărșăluit pînă mai sus de Tîrgoviște. Aici Brâncoveanu a ținut din nou sfat cu seraschierul, sultanul (hanul tătar) și cu contele Thököly și au hotărît să trimită o strajă formată din 2 000 călăreți, care să răzbată pînă la Bran. Drept comandant al acestei avangarde a fost numit marele armaș Cernica Știrbei.

5/15 august, marți. Incursiunea românească a avut succes deplin. Straja nemțească a fost surprinsă „fără veste", aproape nimeni din imperiali n-a scăpat — remarcă cronicarul Radu Greceanu. Încă în aceeași noapte ei s-au întors și au vestit lui Brâncoveanu distrugerea străjii nemțești ce păzea palanca de la hotarul țării, aducînd prizonieri la domn.

Cronicarii transilvăneni confirmă dezastrul total al străjii nemțești de la Bran, cu care ocazie numai comandantul lor, Hauben, ar fi scăpat. Imperialii au fost urmăriți de călăreți pînă la stînca cetății Bran și dacă poarta nu era închisă, ar fi putut-o chiar ocupa. Însă atît cronicarii brașoveni (Marcus Fronius) [9], cît și cei maghiari (Sigismund Szaniszló din Turda)[10] credeau că la incursiune ar fi participat 300 de curuți ai lui Thököly. Prețioasă este și informația după care aliații lui Thököly ar fi venit prin ceața deasă dintre Munții Rîșnovului, ce atestă că avangarda ataca dinspre Munții Bucegi [11].

Știrea dezastrului de la Bran a ajuns fulgerător la Brașov încă în după amiaza zilei de 15 august. Conform lui Marcus Tartler aici sunau goarnele și lumea la început credea că este vorba de un incendiu. Apoi s-a aflat că tătarii au intrat pe la Bran. Garnizoana imperială din Brașov se retrăgea în Cetățuia Brașovului [12].

6/16 august, miercuri. În ambele tabere era o activitate febrilă. În Țara Românească, aliații au pornit de grabă dimineața, prînzul l-au luat sub Cetatea Negrului Vodă la Cetățeni, iar seara au poposit din jos de Dragoslavele.

În Țara Bîrsei, sub impactul pierderii suferite la șanțurile din Bran, generalul Heissler a ordonat ca toate trupele nemțești și secuiești ce ocupau poziții în Buzaie și în Valea Timișului, să treacă de grabă la Bran. Din relatarea lui Mihai Cserei știm că garnizoana nemțească și secuiască din Bran a plecat cu noaptea în cap și prin Teliu a venit la Sînpetru și după un scurt popas a ajuns la Bran [13].

7/17 august, joi. Pentru ambele tabere încep cîteva zile de tihnă și de adunare a forțelor. Brâncoveanu și aliații săi au mutat tabăra lîngă satul Dragoslavele unde au rămas 2—3 zile. De partea adversă, generalul Heissler a ridicat tabăra între satele Tohan (azi Tohanul Vechi înglobat orașului Zărnești) și Zărnești.

8—9/18—19 august, vineri și sîmbătă. Trupele aliate au părăsit Dragoslavele și au înaintat pînă la palănci — adică pînă la fortificațiile brănene — ridicate de imperiali. A doua zi au mers pînă sub cetatea Branului.

[9] *Ibidem*, VI, p. 597; vol. VII, p. 472—473.
[10] „Történelmi Tar", 1889, p. 717.
[11] *Quellen*, VI, p. 597.
[12] *Ibidem*, 467—468.
[13] *Ibidem*, p. 348.

www.dacoromanica.ro

Brâncoveanu şi aliaţii săi au putut constata că drumurile erau „prisăcite şi astupate", astfel că pe aici nu se putea trece cu tunuri şi care grele. După cum precizează şi Radu Greceanu, greul deciziei a căzut pe Constantin Brâncoveanu, cel mai bun cunoscător al condiţiilor locale. Constatînd că nu se poate urma „Drumul Carului", ei au ales drept cale de atac un plai.

10/20 august, duminică. Cronicarii din Ţara Bîrsei precizează că în această zi Thököly lăsînd în urmă artileria şi bagajele a ordonat marşul spre văile Ţării Bîrsei [14].

Drumul spectaculos transcarpatic al oştirilor aliate a avut loc în ziua de 20 şi noaptea spre 21 august. Radu Greceanu precizează doar că ei „au purces spre plaiul acela toate oştile, tot tăriş, pogorîndu-se pînă în vale în Ţara Ardealului în cîmpia Tohanilor". În scrisoarea de felicitare a sultanului trimisă lui Imre Thököly după lupta de la Zărneşti (tradusă în limba latină) ca loc de atac se precizează Munţii Pasului Rucăr („ac in praedictae regionis passu montis Rukál jam in procinctu praecludenti ingressus") [15]. Mihai Cserei redă evenimentele în felul următor (după ce Heissler a concentrat trupele la Bran): „Dar Imre Thököly era comandant vestit, el nu era nebun să atace pe locuri prisăcite... El a trecut pe plaiuri, pe locuri complet părăsite şi în trei zile a trecut munţii cu toată tabăra, acolo unde călare încă n-a trecut nimeni, dar pe cai au putut trece unul cîte unul. În multe locuri s-au tîrît pe genunchi, de coada cailor au legat trunchiuri de copaci şi aşa au ajuns în văile largi" [16]. Marcus Fronius doar atîta spune că ei au venit noaptea prin păduri şi au ieşit la vale în sus de satele Zărneşti şi Tohan [17].

În izvoarele contemporane locul pe unde trupele aliate au trecut Carpaţii este desemnat vag: *Munţii Zărneştiului.* Astfel în tradiţia orală săsească din Ţara Bîrsei pînă în secolul nostru dacă era vorba de un eveniment cvaziimposibil s-a păstrat o zicală: Atunci se va întîmpla cînd Thököly (din nou) va trece Zărneştiul (adică Munţii Zărneştiului) [18]. Satul Zărneşti — în 1690 posesia feudală a municipalităţii Braşov — avea un hotar montan uriaş ce cuprindea obîrşia Bîrsei din Munţii Făgăraşului şi masivul Piatra Craiului. Munţii din urmă pînă în secolul al XIX-lea purtau numele de Munţii Zărneştiului (pe vechile hărţi Czernesd), iar unii ţărani bătrîni din satele bîrsene pînă azi le zic aşa. Pentru paza numeroaselor plaiuri erau angajaţi numeroşi plăieşi români. În lista acestor plaiuri din anul 1763, la *Padina Lupului* se menţionează: pe aici a venit Thököly [19]. La concluzii similare a ajuns şi medicul sibian Béla Szalay, un excelent cunoscător al Carpaţilor [20]. Padina Lupului este situată între calea Branului şi Gura Rîului şi coboară între Tohan şi Zărneşti.

[14] *Ibidem*, IV, p. 111

[15] Thaly Kálmán, *Thököly Imre naplói és leveles könyvei* (Jurnalul şi corespondenţa lui Imre Thököly), în *Monumenta Historia Hungariae, Scriptores*, XXIV, vol. II, Budapesta, 1873, p. 393.

[16] *Erdély öröksége* (Moştenirea Transilvaniei), vol. VI, f. a., p. 63-64.

[17] *Quellen*, VI, p. 470.

[18] *Wann der Tòköli Iwer Zernen kit*, în „Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde", 1902, p. 24.

[19] Arh. St. Braşov, *Colecţia Trausch*, f. 26, IV, nr. 58, p. 356—362: Kronstädter Granitz Playen-Postierungrapport pro mense Julio 1763. Nomina durch Playen: Törtzscha, Groszu den Schoss, Groszu den Szusz, Padina ungyanuluj, Padina Hottarului, *Padina Luppului*, Padina Furilor, Pláju Riuluj, Krepatwa; MS Tg 170; Valya Tirstuluj, über Tschetetze, *Padina Lupului über diess kam Tökeli.*

[20] Béla Szalay: *Thököly havasi útja* (Drumul montan al lui Thököly), în: „Hadtörténeti Közlemények", XI (1910), p. 125—147.

www.dacoromanica.ro

Dacă alegerea acestor căi ascunse şi ocolite cu scopul de a ataca duşmanul din spate a constituit premisa principală a victoriei alianţei Brâncoveanu — Thököly, ezitările strategice şi tactice ale generalului Heissler au contribuit din plin la dezastrul militar al imperialilor. În ziua de 19 iulie sosesc în Transilvania ştiri sigure despre intenţiile lui Thököly. Mihai Cantacuzino spătarul comunică şi drumul de urmat — aliaţii se îndreaptă spre Tîrgovişte şi de acolo urmează calea Branului. Factorii responsabili transilvani însă nu cred în reuşita acestei acţiuni, argumentînd că turcii nu dau oştiri suficiente, francezii (protectorii lui Thököly) nu sînt victorioşi, nici un ardelean nu-l vrea pe Thököly ca principe. La 21 iulie Mihai Teleki îşi exprimă părerea că întregul marş spre Tîrgovişte are ca scop doar distragerea atenţiei. Generalul Heissler se aşteaptă la un atac, dar nu în zona Braşovului, ci la Turnu Roşu ! Prin mijlocirea comandanţilor ardeleni el ordonă mobilizarea secuilor în zona Sibiului.

Peste cîteva zile el devine optimist: la 26 iulie scrie generalului Teleki că nu vede utilitatea mobilizării oastei comitatelor. La 28 iulie dă ordin pentru încetarea tăierii (prisăcirii) pasurilor Bran, Buzău şi Oituz (pro commoditate provinciae ad commercia facenda) şi permite ca o treime din oştirile din Trei Scaune să ia o „vacanţă" pentru a executa muncile de vară. Însă la 1 august primeşte ştiri sigure: Thököly şi Brâncoveanu se îndreaptă spre Bran.

Heissler nici acum nu-şi concentrează eforturile spre locul invaziei. La 5 august este preocupat cu trimiterea de ajutoare regelui polon care s-a deplasat în Bugeac. Cîteva zile aceasta este preocuparea lui de bază. În sfîrşit după ce primeşte ştirile că Thököly se află pe drumul Branului, la 5 august părăseşte în grabă Sibiul şi vine spre Braşov. Însă generalul nu poate să lepede ideea fixă, după care aliaţii ar trece Carpaţii pe la Vîlcan sau Turnu Roşu. La 5 august Donat Heissler scrie lui Mihai Teleki că la Bran se pregăteşte doar o diversiune, iar invazia trebuie aşteptată în zona Haţeg-Sebeş. În consecinţă Teleki să ordone insurecţia nobililor lîngă cetatea Sebeşului. Cînd oştirile comitatelor erau în drum spre Sebeş, la Zărneşti se consuma deja soarta Transilvaniei.

Heissler nici acum nu este în stare să concentreze forţele. Cînd la 6 august află că Thököly ar dori să atace concomitent pe la Bran, Oituz şi Buzău, el dispersează forţele habsburgice astfel:

— La *Bran* 2 regimente călare, 200 puşcaşi, 15 steaguri (polcuri) de secui;
— La *Pasul Ojdula* (Vrancea) 100 husari nemţi şi pedeştri secui;
— La *Timiş* 100 pedeştri nemţi;
— La *Buzău* 2 regimente, 200 puşcaşi şi o parte din secuii din Trei Scaune şi Ciuc.
— Valea *Avrigului* din Munţii Făgăraşului este străjuită de 200 puşcaşi, iar plaiurile din *Ţara Făgăraşului* sînt păzite de pedestraşii castelanului Făgăraşului Gregor Bethlen împreună cu 3 steaguri de secui din Odorhei şi 200 călăraşi români. Cu toată această dispersare a forţelor militare, în zona Braşovului, Heissler mai dispunea de 7 500 oameni, iar din zona Făgăraş şi Trei Scaune mai putea concentra încă 1 200—1 400. Ţinînd cont că spionii lui Heissler la 14 august raportau că Thököly ar avea 8 000 de oameni, el era în netă superioritate numerică, ca să nu mai vorbim de avantajele strategice oferite de cadrul muntos al Ţării Bîrsei.

Măsurile lui Heissler în continuare sînt confuze. În seara zilei de 7 august primeşte ştirea că Thököly şi Brâncoveanu ar ataca spre pasul Timiş, iar tătarii spre Buzău: el mută de grabă cele două regimente din Bran la Timiş, lăsînd la Bran doar 2 steaguri de secui şi 150 nemţi.

www.dacoromanica.ro

La începutul lunii august cancelarul Mihai Teleki, comandantul suprem al trupelor transilvănene, încă nu părăsise castelul său din Gornești de lîngă Tg. Mureș, deși curtea tînărului principe Apafi Mihai II din Iernut se pregătea deja să fugă. La 14 august toată Transilvania este în fierbere și se pregătește de bejenie. La 11 august Heissler din tabăra din cetatea Buzăului (Tabla Buții) anunță urgent pe Mihai Teleki, cancelarul țării. Teleki la 20 august sosise deja la Bran și, conform lui Cserei, a vrut să convingă pe Heissler să se retragă, să se unească cu forțele staționate la pasul Vîlcan, iar din cetăți să poată primi tunuri. Însă generalul imperial nu-l ascultă și rămîne în zona Bran — Tohan [21].

11/21 VIII, luni. Lupta de la Zărnești

Trupele aliate conduse de Brâncoveanu și Thököly au ajuns în lunca Bîrsei după-amiază, iar lupta, după unele surse brașovene, a avut loc între orele 3 și 7 [22]. Heissler se găsea la Bran și nici nu și-a putut închipui că dușmanul va ataca prin potecile montane situate la vest de Bran. După-amiază, cînd află de situația creată, pornește în goană spre satul Zărnești incendiat de tătari. Pînă cînd Constantin Bălăceanu (pretendentul muntean aflat în tabăra lui Heissler) cu 2 steaguri gonește pe tătari, Brâncoveanu și Thököly în sus de Zărnești își pregătesc oștirile de luptă.

După unele surse brașovene, tătarii, după ce au coborît din munți au vrut să se odihnească, însă toboșarii nemți i-au atîțat și atunci au atacat tabăra nemțească aflată între Tohan și Zărnești, apoi au simulat o fugă [23].

La așezarea trupelor, Heissler a comis o nouă greșeală: a pus înainte pușcașii nemți și după ei pe secui. Împotriva cavaleriei tătare poate că și husarii secui puteau să opună rezistență. În concepția lui Heissler, secuii trebuiau să urmărească pe turcii care chipurile s-ar fi retras în fața gloanțelor nemțești. Thököly a încercat o mișcare de învăluire a flancului imperial drept. În această situație, Heissler trimite împotriva sa pe colonelul Marco Doria cu 6 companii, iar Teleki lansează în luptă cele 13 steaguri de secui. Atacanții se retrag și atrag în capcană detașamentul lui Doria, blocînd drumul retragerii. Cînd pornesc la atac cele 32 de steaguri ale curuților și ienicerilor, sînt întîmpinați cu focuri de puști: 200 sînt uciși, dar ceilalți străpung liniile imperialilor, iar secuii fără nici o luptă se retrag. Atunci începe fuga generală, dar Heissler se întoarce, vrea să salveze pe Doria. Încercarea nu reușește, el este capturat de tătari. A urmat un măcel groaznic. Mihai Teleki, Constantin Bălăceanu „hicleanul" și colonelul Nord Körner au fost tăiați, iar generalul Heissler, colonelul Doria și Magni au fost luați prizonieri [24]. Din partea aliaților a murit seraschierul turc Cerchez Ahmed pașa. Lupta de la Zărnești a fost consemnată de numeroși cronicari, dintre care cele mai ample știri sînt cele semnate de Mihai Cserei și relatarea anonimă brașoveană despre invazia lui Thököly în Țara Bîrsei [25]. Dintre cronicarii români ardeleni Vasile Hoban din Șcheii Brașovului dă o descriere sintetică a evenimentelor de la Zărnești: „Aceasta să ⟨se⟩ știe de cînd au venit Tiochiolio Grof cu Constantin voevod Brâncoveanu la Zărnești de s-au bătut cu ghinerarișul Heaitär și cu Aga Constantin Bălăceanul, luni spre marți sara la apusul soarelui; războiul iute au fost cât nu se poate spune și au spart nemți, turcii, cruții, mun-

[21] Trócsányi Zsolt, *Teleki Mihály*, Budapest, 1972, p. 323—327.
[22] *Quellen*, VII, p. 441.
[23] *Ibidem*, IV, p. 112.
[24] *Ibidem*, VI, p. 417, IV, p. 112; VI, p. 348; Trócsányi Zsolt, *op. cit.*, p. 327.
[25] *Thököly's Einfall in Burzenland (1690—1691)*, în *Quellen*, VI, p. 598—599.

www.dacoromanica.ro

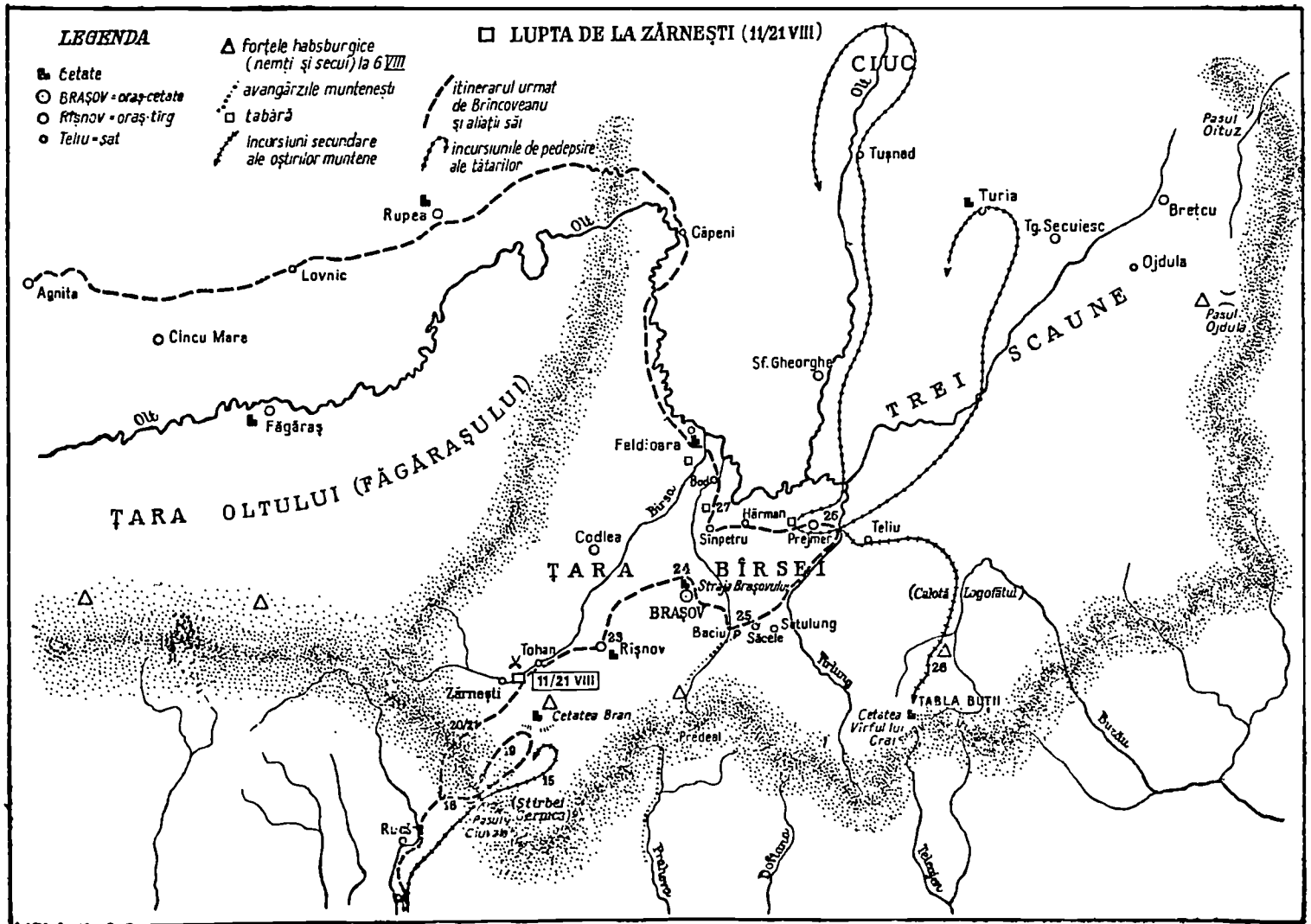

www.dacoromanica.ro

ţeanii, tătarii şi au perit şi aga Bălăceanul şi ghinerareşul ţării Ardealului Tealeachi Mihai şi pre Heaizăr l-au prins rob — measiţa Avgust 19. Şi am scris eu popa Văsii săn protopop Vasii ot Şcheai, Hoban" [26].

12/22 august, marţi

Simpatia populaţiei braşovene a fost de partea aliaţilor. Marcus Fronius nu avea nici o compasiune faţă de imperiali care cu doi ani înainte au incendiat oraşul şi notează că au fost mulţi meseriaşi care doreau să se înroleze în armata lui Thököly. Slujnicele secuieşti din cetatea Braşovului au admonestat pe unii din ofiţerii imperiali. Ostaşii nemţi încă în noaptea zilei de 21 august s-au refugiat în mare grabă în Cetăţuie ⟨Dealul Străjii⟩, iar Guttenstein, comandantul garnizoanei de aici, a ordonat magistratului să închidă porţile cetăţii, însă ei motivînd că nu au muniţie, au refuzat aceasta. Pe cîmpul de luptă de la Zărneşti are loc înmormîntarea celor căzuţi. Contele Thököly în tabăra de la Tohan primeşte onorul magistratului braşovean şi îi spune că se va purta creştineşte, ca un adevărat tată. Corpul neînsufleţit al cancelarului Mihai Teleki a fost pus într-un car ţărănesc şi trimis acasă la Gorneşti. Pe drum ţăranii au huiduit cortegiul [27].

13/23 august, miercuri. Braşovenii au trimis alimente în tabăra aliaţilor de la Tohan. După risipirea oştirii imperiale, Cetăţuia Braşovului a rămas singura fortificaţie habsburgică necucerită. Comandantul Cetăţuii a ordonat săparea unor şanţuri suplimentare prin care a distrus o serie de grădini şi vii de pe Dealul Străjii. După-amiază au apărut primii curuţi în suburbiile oraşului [28].

14/24 august, joi. Constantin Brâncoveanu a „tăbărît împotriva Străjii Braşovului (Cetăţuii) unde păzea nemţii". Ghiulelele tunurilor nemţeşti n-au făcut nici o pagubă în oştirile româneşti. Seara ele au sosit la Săcele.

15/25 august. Vineri. Din Cronica lui Radu Greceanu aflăm despre popasul voievodului Constantin Brâncoveánu în cele Patru Sate sau Săcele (Baciu, Turcheş, Cernatu şi Satulung): „Apoi a doua zi domnul au purces de au mers înainte pînă la Săticele lîngă Timiş de au conăcit acolo şi fiind Sînta Maria mare a doua zi au şezut tot pre loc".

În această perioadă la Săcele erau două biserici ortodoxe: una la Satulung, alta la Turcheş. Cînd Vasile Hoban, protopopul Ţării Bîrsei şi autorul notelor cronicăreşti despre lupta de la Zărneşti, descria moartea popii Vasile Răuţ la 29 sept. 1685, la care au participat şi preoţii români din Săcele, preciza: „Să se ştie că au răposat vărul popa Văsii snă Comşa Răuţ gocimanul... şi preoţi am fost... popa Văsii Hoban snă protopop Văsii... i popa Văsii Grid ot Turchiş i popa Candăr din Satulung, şi popa Dumitru de la Tărlungeni... în zilele măriei Sale Craiul Mihai Apafi..." [29].

Se pare că în 24 sau 25 august la Săcele s-au întîlnit cu Constantin Brâncoveanu şi avangărzile muntene care au pătruns de la Predeal-Valea Timişului. În extrasele lui Joseph Teutsch privind istoria Ţării Bîrsei în două locuri se notează că în 23, respectiv 24 august ⟨!⟩, domnul Ţării Româneşti la Timiş s-a întîlnit cu trupele lui Thököly ⟨!⟩. La 24 august a sosit avangarda moldoveană ⟨?⟩ şi munteană şi voievodul s-a dus la Săcele unde au

[26] Candid Muşlea, *Biserica Sf. Nicolae din Şcheii Braşovului*, Braşov, vol. I, 1943, p. 270—271.
[27] *Quellen*, IV, p. 112; VI, p. 472.
[28] *Ibidem*, IV. p. 112.
[29] Candid Muşlea, *op. cit.*, I, p. 119.

www.dacoromanica.ro

sărbătorit ziua Sf. Maria [30]. Constantin Brâncoveanu în mod sigur n-a trecut pe la Predeal, dar putem admite că o parte a trupelor românești a intrat prin Valea Timișului și la Săcele a făcut joncțiunea cu Brâncoveanu.

Voievodul român a luat parte probabil la slujba oficială la biserica ortodoxă din Turcheș, acesta fiind mai aproape de gura văii Timișului.

În ziua de Sînta Maria mare — deci în 15/25 august — a avut loc deplasarea trupelor conduse de Imre Thököly de la Rîșnov pînă la Prejmer. Dacă avangarda românească condusă de Constantin Brâncoveanu s-a deplasat în relativă liniște, avînd misiunea să atace garnizoana imperială de pe Straja Brașovului (Cetățuie), deplasarea taberei principale, unde erau mulți tătari, s-a făcut cu mult mai multe distrugeri. Cronicarii brașoveni relatează despre prădăciunile cauzate în arături și vite și despre incendierea satelor Zizin, Purcăreni, Budila, Mărcuș și Bicfalău din scaunul secuiesc Sepși. Oastea lui Thököly a ridicat tabără între Prejmer și Hărman și aștepta aici jurămîntul de credință din partea scaunelor secuiești [31].

16/26 august, sîmbătă. „A doua zi de Sf. Marie s-au ridicat și Măria Sa [Brâncoveanu] și au venit la gura Teliului drept ⟨la⟩ Prejmer de au tăbărit. Acolea domnului poruncă i-au venit de la Seraschierul ca să trimită să strice cetatea de la Vîrful lui Crai și să deschidă calea de la Teleajen; și așa după poruncă Domnul îndată pe Calotă logofătul au trimis cu o seamă de slujitori de au fărîmat de tot, deschizînd și calea pe unde ⟨de⟩ nemți au fost astupat" — scrie Radu Greceanu.

Cronicarii brașoveni în această zi relatează despre depunerea jurămîntului de credință de către nobilimea secuiască și despre acțiunea de adunare a tunurilor imperiale lăsate la cetatea Buzăului [32]. Această cetate străveche, care de secole a fost ruinată de către tătari, a fost renovată la ordinul generalului Heissler cu scopul de a bara calea de intrare în Țara Bîrsei dinspre valea Teleajenului. Aici puteau să se fortifice cincizeci de oameni. La începutul lunii august aici a fost adăpostită o unitate imperială sub conducerea căpitanilor Stell și Werff care, după înfrîngerea suferită de generalul Heissler, s-a retras [33].

17/27 august, duminică. O unitate de ieniceri de circa 2 000 soldați venind dinspre pasul Bran, a traversat Țara Bîrsei și a ridicat tabăra între Hărman și Sînpetru. Cînd ienicerii au trecut prin suburbiile Brașovului, imperialii din Cetățuie au tras asupra lor, dar n-au nimerit pe nimeni. Oștirea domnului Constantin Brâncoveanu a ridicat tabăra între Bod și Feldioara.

18/28 august, luni. Armatei aliate i s-au alăturat 35 tunuri și mortiere, probabil cele lăsate de Thököly cînd a ales drept cale de atac plaiuri de munte. Convoiul a fost luat în foc de unitățile imperiale de pe Cetățuie, dar și de această dată fără rezultat.

În ultimele zile ale lunii august, contele Thököly a avut primele dificultăți cu secuii. Mai ales cei de religie catolică din zona Tg. Secuiesc (la

[30] *Quellen*, IV, p. 112 (23 Aug. stösset der Wallachische Fürst beim Tömös auch zum Tököli mit seinem Volk... 24 Aug. gingen die Walachischen Vortruppen nebst dem Wayda in die Bleschdörfer, da denn vom Schloss auf sie geschossen worden, aber ohne Effect.), VI, p. 600—601 (Den 24-ten dito ruckten die Vortruppen der Moldauischen oder Walachischen Armee an. Nach Mittag begab sich der Woiwoda mit seinen Völkern in die so genannte Blesch-Dörfer, um daselbst des andern Tages Mariae Himmelfahrt zu feiern).

[31] *Ibidem*, VI, p. 348; IV, p. 347.

[32] *Ibidem*, IV, p. 112.

[33] *Ibidem*, VI, p. 601.

www.dacoromanica.ro

Turia locuia nobilul catolic Ştefan Apor) şi Ciuc, la sugestia călugărilor franciscani din Şumuleu şi a preoţilor catolici, au refuzat să depună jurămîntul de credinţă noului principe. Împotriva lor au fost trimişi 1 000 de tătari, care au pîrjolit mai multe sate din Ciuc.

21/1 sept., vineri. Contele Imre Thököly s-a întors în tabăra de la Feldioara unde a primit jurămîntul de credinţă al stărilor transilvănene, printre care al saşilor din Sighişoara, Sebeş şi Rupea.

22/2sept., sîmbătă. În această zi, medicul braşovean Lucas Seuler a fost chemat la principele Thököly, care se simţea bolnav.

23/3 sept., duminică. La biserica luterană maghiară din Braşov (azi în locul bisericii catolice de pe str. 7 Noiembrie), Thököly a luat cumenicătura. După-amiază, întors la tabăra de la Feldioara, a primit delegaţiile voievodului Moldovei (Constantin Cantemir) şi ale regelui Poloniei [34].

24/4 sept., luni. Lăsînd în urmă la Sînpetru o unitate de curuţi sub comanda căpitanului Daróczi, care avea misiunea să ţină sub observaţie garnizoana habsburgică din cetăţuie, Thököly din tabăra de la Feldioara a luat drumul Sibiului. Din cronica lui Radu Greceanu ştim că şi Brâncoveanu s-a dus la Sibiu, urmînd ruta Căpeni (în original Kiupecerit = Köpeci rét), Homorod, Lovnic (Lebleni), Dealul Frumos (Şulumberg = Schönberg), Merghindeal, Agnita, Sibiu. Pe la Făgăraş au trecut oştirile conduse de contele Petroczi. La 11 septembrie, tătarii din avangarda trupelor aliate erau sub zidurile Sibiului, iar la 21 sept. în biserica evanghelică din Cristian — Sibiu, Thököly a fost ales oficial principele Transilvaniei [35].

Astfel începe scurtul *intermezzo* care a eliminat pentru puţin timp stăpînirea habsburgică din Transilvania. În octombrie 1690, trupele imperiale sub comanda lui Ludovic din Baden recuceresc această ţară, care apoi pentru secole este nevoită să îndure stăpînirea imperială.

În acest studiu am intenţionat să elucidăm cîteva fapte istorice care au premers şi au succedat victoria de la Zărneşti. Rolul lui Constantin Brâncoveanu a fost hotărîtor: deşi el a evitat să pună în luptă detaşamente numeroase, contribuţia lui strategică şi tactică era omniprezentă. Confruntînd cronicile româneşti cu cele săseşti, reiese că de fapt meritul lui Brâncoveanu — şi nu a lui Thököly — a fost victoria din 15 august din şanţurile Branului şi oştirile muntene au avut sarcina să dărîme cetatea Buzăului de pe Vîrful lui Crai.

Confruntarea diferitelor izvoare locale atestă cu siguranţă identitatea dintre cetatea Buzăului cu fortificaţia de pe Vîrful lui Crai din Tabla Buţii [36], problemă mult discutată în istoriografia regională referitoare la sud-estul Transilvaniei.

Pe lîngă însemnătatea în cadrul istoriei noastre naţionale, elucidarea evenimentelor din august 1690 are un important rol şi pentru istoria locală din Ţara Bîrsei.

[34] *Ibidem*, p. 601—603; IV, p. 112—113.

[35] *Tagebuch des Johann Irthell des älteren und jungeren. Von Jahre 1638—1710.* Mitgetheilt vom Joseph Kemény, în *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens* (Neue Folge) Herausgegeben von Eugen von Transchenfels, Braşov, 1860, p. 362.

[36] Ludwig Reissenberger, *Über die ehemaligen Befestigungen von Hermannstadt*, în „Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde", 29/1900, p. 387; P. Binder, *Contribuţii la localizarea Cruceburgului şi unele probleme legate de ea*, în „Cumidava", Braşov, I, 1967, p. 131—135.

www.dacoromanica.ro

Coordonatele politicii externe a lui Constantin Brâncoveanu

— Vedere de ansamblu —

Paul Cernovodeanu

În amintirea posterității, figura lui Constantin Brâncoveanu s-a detașat nu numai ca o personalitate aparte în domeniul ocrotirii artelor și culturii, care în timpul domniei sale au cunoscut o înflorire deosebită, ci și prin marile sale merite pe tărîmul politico-diplomatic. El s-a menținut în scaunul Țării Românești aproape 26 de ani — stabilitate nemaiîntîlnită din vremea lui Matei Basarab — datorită cumpătării, chibzuinței și felului în care a înțeles să-și îndeplinească menirea de promotor al idealului de independență a patriei, într-o perioadă de mare restriște și tulburări în acest colț al continentului european. După cum a relevat atît de inspirat Nicolae Iorga, cu peste șapte decenii în urmă, „Brâncoveanu a izbutit să păstreze nu numai Țara Românească, ci întreaga noastră națiune, ca trup politic, ca suflet românesc, timp de mai bine ⟨de⟩ un sfert de veac" [1].

Politica lui Brâncoveanu — cel puțin vreme de aproape două decenii — nu poate fi disociată însă de aceea a influentelor sale rude din familia Cantacuzinilor, din rîndul cărora cel mai strălucit reprezentant al ei, cărturarul stolnic Constantin, i-a fost un adevărat mentor, inițiindu-l și ajutîndu-l să se maturizeze, încetul cu încetul, în arta guvernării. Și acest lucru s-a datorat unor factori specifici. Scoborîtor al unei însemnate și înstărite familii boierești oltene și rămas de mic copil orfan de tată, postelnicul Papa, ce fusese ucis în timpul răscoalei seimenilor (1655), Brâncoveanu a crescut sub îngrijirea rudelor sale dinspre mamă (Stanca Cantacuzino) și mai ales a unchiului său postelnicul Constantin, care i-a îndrumat primii pași în cariera politică. Ca tînăr boier, deținător al unei educații alese și bun cunoscător al limbilor greacă și turcă, Brâncoveanu și-a desăvîrșit cunoștințele în diferite misiuni în Transilvania și la Constantinopol (1681), iar sub domnia unchiului său, Șerban Cantacuzino, a urcat treptele înaltelor dregătorii pînă la aceea de mare logofăt și ispravnic al scaunului țării [2]. El și-a făcut însă debutul în politică și diplomație în vremuri de mari încercări pentru centrul și sud-estul Europei.

[1] N. Iorga, *Valoarea politică a lui Constantin Brâncoveanu*, Vălenii de Munte, 1914, p. 15.

[2] Idem, *Viața și domnia lui Constantin vodă Brâncoveanu*, București, 1914, p. 24—26; N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV—XVII*, București, 1971, p. 126.

www.dacoromanica.ro

Astfel, expediția nefericită și asediul nereușit al Vienei de către turci în 1683 a avut consecințe dintre cele mai importante în această zonă a continentului, unde s-a produs o radicală modificare a raportului de forțe. Imperiul otoman, slăbit prin necontenitele războaie purtate de mai multe decenii în Mediterana, Polonia și Ucraina și minat în interior de o serie de contradicții de ordin socio-economic și politic, s-a aflat în inferioritate în fața ambițiosului stat al Casei de Austria, dispunînd de resurse mult mai vaste, de o economie bazată pe principii mercantiliste și de o armată echipată cu o tehnică modernă de luptă. Renunțînd la supremația în Apusul continentului, unde ascensiunea îi era barată de puternica Franță a lui Ludovic al XIV-lea, Imperiul habsburgic și-a îndreptat privirile spre Răsărit, în vederea cuceririi de noi teritorii. Monarhiei austriece i s-a asociat și Polonia, care, deși măcinată de anarhicul regim nobiliar ce o domina și cu o putere militară în declin, emitea pretenții similare de expansiune în spațiul danubiano-pontic în speranța redobîndirii prestigiului ei de altă dată. Cu toată rivalitatea latentă ce domnea între cei doi parteneri ai alianței antiotomane, ei au socotit oportună coalizarea eforturilor comune pentru înfrîngerea turcilor și împărțirea prăzii; de aceea la Linz s-a încheiat la 5 martie 1684, cu participarea și sub oblăduirea statului pontifical, așa zisa „Ligă Sfîntă", ce a alăturat Imperiului habsburgic și Poloniei, Republica dogilor Veneției, dornică de a redobîndi Creta și a-și extinde dominația asupra coastei Dalmației și în arhipelagul grecesc. În sfîrșit, la Ligă a aderat și Rusia țaristă (24 iunie 1686) aspirînd la neutralizarea tătarilor din Crimeea și la o ieșire la Marea Neagră [3].

Caracterul artificial al alianței puterilor creștine n-a întîrziat însă să apară în plină lumină cînd s-a dovedit că fiecare țară și mai ales monarhia habsburgică și Polonia urmăreau scopuri proprii, ba chiar divergente, care nu se încadrau deloc spiritului unei „cruciade" antiotomane de eliberare a popoarelor subjugate din sud-estul Europei, ci pur și simplu corespundeau unui război de cuceriri și anexiuni. Habsburgii visau la o pretinsă restaurare a regatului maghiar cu teritoriile ce au aparținut odinioară coroanei Sf. Ștefan, însă sub dominația lor și nu-și ascundeau veleitățile de acaparare și a celor trei țări române vecine. De asemenea, Polonia, invocînd pretinse drepturi feudale desuete și iluzorii, nutrea aceleași pretenții nejustificate de cotropire cel puțin a Moldovei și a Țării Românești. În felul acesta rivalitățile n-au întîrziat să apară în raporturile dintre cei doi aliați [4], cu atît mai mult cu cît Casa de Austria înregistra succese răsunătoare pe fronturile de luptă mai ales după cucerirea Budei (2 septembrie 1686), în timp ce polonii băteau pasul pe loc, imobilizați de tătari și eșuînd în eforturile lor de a ajunge prin Moldova pînă la Marea Neagră și gurile Dunării. Scopurile egoiste ale Imperiului habsburgic, ce nu ofereau popoarelor balcanice alte perspective decît a substitui stăpînirii otomane dominația austriacă însoțită de un prozelitism primejdios de convertire a lor la catolicism, au suscitat legitime îndoieli nu numai în rîndul luptătorilor din Voivodina, Bulgaria, Macedonia, Bosnia și Herțegovina, dar și în Țara Românească, unde Șerban vodă Cantacuzino

[3] Vezi toate amănuntele în monografie lui Onno Klopp, *Das Jahr 1683 und der folgende grosse Türkenkrieg bis zum Frieden von Karlowitz 1699*, Graz, 1882; **** Z dziejów wojni i politiki w dobie Jana Sobieskiego* (Din istoria războiului și a politicii în epoca lui Ioan Sobieski), Varșovia, 1960; D. Levi-Weiss, *Le relazioni fra Venezia e la Turchia ... e la formazione della sacra Lega ...*, în „Archivio Veneto—Tridentino", VII (1925), p. 45—46; N.A. Smirnov, *Россия и Турция XVI—XVII вв.*, vol. II, Moscova, 1946, p. 171; Mustafa Ali Mehmed, *Istoria turcilor*, București, 1976, p. 236—240.

[4] Ion Moga, *Rivalitatea polono-austriacă și orientarea politică a țărilor române la sfîrșitul secolului XVII*, Cluj, 1933, p. 119—180.

www.dacoromanica.ro

și unii din sfetnicii săi fuseseră cîștigați, la început, de avansurile Vienei. Ei nu doreau să împărtășească soarta Transilvaniei care a fost forțată prin așa-numitul tratat hallerian (28 iunie 1686) să se pună sub protecția împăratului Leopold I, iar prin tratatul de la Blaj (27 octombrie 1687) să accepte instalarea garnizoanelor imperiale în principalele orașe ale țării în detrimentul autonomiei provinciei și a micșorării considerabile a atributelor princiare [5].

Ocuparea scaunului Țării Românești la 29 octombrie 1688 de către Constantin Brâncoveanu, în vîrstă de 34 ani, s-a datorat opțiunii unchilor săi, frații răposatului domn, stolnicul cărturar Constantin și marele spătar Mihai Cantacuzino. Aceștia au îndepărtat de la tron pe urmașul legitim al lui Șerban vodă, nevîrstnicul său fiu Gheorghe, nu numai spre a-și asigura influența necontestată în conducerea lăuntrică a țării, dar și a-i nuanța orientarea pe plan extern, neîngăduind trecerea ei imprudentă de partea Casei de Austria, prin instrucțiunile prea generale date soliei trimise la Viena de fostul domn [6], atîta timp cît nu se hotărîse soarta războiului, iar turcii și tătarii reprezentau, încă, o serioasă amenințare la hotarele principatului. Reticențele amintiților dregători — împărtășite și de alesul lor în scaun — s-au datorat mai ales exemplului oferit de Transilvania, provincie căzută în stăpînirea imperialilor, fără respectarea drepturilor ei și supusă unui sever regim de ocupație militară.

Dar ceea ce preocupa în acel moment, cu foarte mare urgență, pe noul domn și pe sfetnicii săi, frații Cantacuzini, și în special pe stolnic, era situația Țării Românești, amenințată de pericolul înfruntării dintre otomani, asistați de tătari, și imperiali pe teritoriul ei, românii trebuind să facă față tuturor presiunilor atît de la Viena, cît și de la Poartă, spre a se alătura, pe plan militar, unora sau altora dintre adversari. Situația internațională se complicase și prin faptul că Franța lui Ludovic al XIV-lea declarase război la 27 septembrie 1688 Imperiului habsburgic și aliaților săi coalizați în „Liga de la Augsburg" [7], silind astfel pe austrieci să lupte acum pe două fronturi, iar otomanii să se simtă încurajați de noul curs al evenimentelor.

Din aceste motive, soliei trimisă de Șerban vodă Cantacuzino la Viena i s-au trimis noi instrucțiuni ce condiționau trecerea Țării Românești de partea imperialilor de obținerea unor anumite garanții, spre a nu expune principatul represaliilor pustiitoare ale turcilor și tătarilor. Solia și-a depășit mandatul, iar aga Constantin Bălăceanu a solicitat, necondiționat, sprijinul Habsburgilor pentru înscăunarea tînărului său cumnat Gheorghe Cantacuzino, ce ar fi urmat, însă, să domnească sub tutela sa. Austriecii au nesocotit în acest mod voința domnului și a sfetnicilor săi și în nerăbdarea lor de a intra în Țara Românească și a-l sili pe Brâncoveanu să li se supună — așa cum au pro-

[5] Virgil Zaborovschi, *Politica externă a celor trei Principate, Țara Românească, Transilvania și Moldova de la asediul Vienei (1683) pînă la moartea lui Șerban Cantacuzino și suirea pe tron a lui Constantin Brâncoveanu (1688)*, București, 1925, p. 76—84; I. Lupaș, *Sfîrșitul suzeranității otomane și începutul regimului habsburgic în Transilvania*, în „Analele Academiei Române", seria a III-a, „Memoriile Secțiunii Istorice". (se va cita mai departe AAR, ... MSI), XXV (1942—1943), p. 815—819.

[6] Alcătuită din marele spătar Iordache Cantacuzino, fratele mai mic al lui Șerban vodă, marele căpitan Șerban Cantacuzino, nepotul său de frate, și marele comis Șerban Vlădescu și pusă sub conducerea ginerelui domnului, marele agă Constantin Bălăceanu, cf. Radu logofăt Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod (1688—1704)* (ed. Aurora Ilieș), București, 1970, p. 55; *Istoria Țării Românești 1290—1690. Letopisețul Cantacuzinesc* (ed. C. Grecescu și D. Simonescu), București, 1960, p. 188; N. Iorga, *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, București, 1902, p. 325—326, doc. 7.

[7] Louis André, *Louis XIV et l'Europe*, Paris, 1950, p. 238—240.

www.dacoromanica.ro

cedat cu Apafi în Transilvania — au trimis o oştire împotriva sa în iarna anului 1689, sub comanda generalului Donat Heissler, ce a ocupat chiar Bucureştii. Dar domnul s-a refugiat cu întreaga Curte la satul Ruşi (Prahova) şi după ce, prin negocieri zadarnice, a încercat să-i determine pe imperiali a părăsi ţara, a acceptat sprijinul armat al seraskierului otoman, Cerkez Ahmed, cu trupe turceşti şi al lui Gazi Ghirai, fiul hanului tătar Selim Ghirai, cu călăreţii săi. În noile condiţii militare nefavorabile, austriecii au preferat să se retragă peste munţi în ianuarie 1690 [8]. Domnul Ţării Româneşti şi aliaţii săi s-au hotărît apoi să treacă la contraofensivă. Ei au căutat să profite de prilejul oferit prin moartea principelui Mihai I Apafi (13 aprilie 1690), care lăsa vacant tronul Transilvaniei, prin nerecunoaşterea tînărului său fiu Mihail al II-lea, spre a-l înscăuna pe conducătorul rebelilor curuţi, duşman ai Casei de Austria, Imre Thököly. Brâncoveanu s-a grăbit să intervină cu oaste în ajutorul acestuia din urmă din următoarele raţiuni: pe de o parte spre a îndepărta primejdia pe care o reprezentau la hotarele ţării trupele lui Heissler, ce susţineau acum pretenţiile la domnie ale ginerelui lui Şerban vodă Cantacuzino, marele agă Constantin Bălăceanu, iar pe de alta spre a combate intrigile lui Pierre Antoine Castagnères, marchiz de Châteauneuf, ambasadorul regelui Ludovic al XIV-lea al Franţei la Poartă, aliatul „de facto" al turcilor, care, în dorinţa de a-şi manifesta aşa-zisul sprijin pentru cauza curuţilor, încerca să determine pe marele vizir să-i ofere lui Thököly, ca un stimulent, scaunul de domnie al Ţării Româneşti. Oştile imperiale au fost nimicite în bătălia de la Zărneşti (11/21 august 1690), unde Thököly a beneficiat de sprijinul armat al turcilor şi tătarilor, dar şi de acel al lui Brâncoveanu şi al unui contingent trimis de Constantin Cantemir, domnul Moldovei. Generalul Heissler a fost făcut prizonier, iar aga Bălăceanu, ca şi fostul cancelar al lui Apafi, Mihály Teleki, aflaţi în rîndurile austriecilor, ucişi. După izbîndă, Thököly a fost înscăunat solemn ca principe al Transilvaniei la Cîrstian, lîngă Sibiu, printr-o ceremonie la care a asistat şi domnul Ţării Româneşti. Dar şederea conducătorului curuţilor în Ardeal a fost vremelnică, întrucît contraofensiva forţelor habsburgice conduse de însuşi generalissimul lor, markgraful Ludwig von Baden, a obligat retragerea acestuia şi a aliaţilor săi la sud de Carpaţi în toamna anului 1690. Brâncoveanu a trecut munţii pe la Teleajen, permiţînd însă curuţilor să-şi instaleze tabere de iernat în Ţara Românească, în apropiere de Tîrgovişte şi Bucureşti [9]. Cu acest episod s-a încheiat faza antagonică a raporturilor lui Brâncoveanu cu Casa de Austria, ce au cunoscut, ulterior, o certă ameliorare. Într-adevăr în situaţia atît de ingrată în care se afla Ţara Românească în timpul războiului dintre turci şi adversarii lor din „Liga Sfîntă", Brâncoveanu şi sfătuitorii lui Cantacuzini au căutat să ţină principatul departe de flăcările conflictului şi să-i apere statutul de autonomie, refuzînd, în măsura posibilului, o cooperare militară activă cu turcii, dar ferindu-se, totodată, să accepte schimbarea dominaţiei otomane prin cea austriacă. Brâncoveanu a încercat, aşadar, să ducă o politică dibace între Austria şi Turcia, întreţinînd o corespondenţă ascunsă cu unii generali şi demnitari imperiali, dar mai ales sprijinind negocierile de pace iniţiate încă din 1691 de către ambasadorii Angliei şi Olandei la Constantinopol, dornici de a scoate Imperiul habsburgic din război şi a-i îndrepta eforturile militare numai împo-

[8] *Istoria Ţării Româneşti de la octombrie 1688 pînă la martie 1717* (ed. C. Grecescu), Bucureşti, 1959, p. 28—29; R. Greceanu, *op. cit.*, p. 64—72; Radu Popescu, *Istoriile domnilor Ţării Româneşti* (ed. C. Grecescu), Bucureşti, 1963, p. 190—191.

[9] Vezi, amănunţit la P. Cernovodeanu, *Imre Thököly et ses liens avec les Pays Roumains*, în „Revue roumaine d'histoire", XXI (1982), nr. 1, p. 62—66.

www.dacoromanica.ro

triva inamicului comun din Apus. Franța lui Ludovic al XIV-lea. Brâncoveanu ca și stolnicul Cantacuzino — întreținînd. la rîndul lor. o corespondență prietenească cu amintiții ambasadori. lordul William Paget și contele Jakob Colyer [10] — au acceptat să le mijlocească negocierile cu miniștrii imperiali la Viena. trimițîndu-le în taină emisarii și scrisorile prin Țara Românească: la fel au primit cu toată discreția la București și pe unii negociatori imperiali. ca de pildă contele Luigi Ferdinando Marsigli sau consilierul aulic Franz Ulrich von Kinsky în 1691—1692. cărora le-au transmis și unele informații cu caracter politic și militar asupra turcilor [11]. Autoritățile de la Viena nu s-au arătat insensibile față de Brâncoveanu. l-au răsplătit chiar cu acordarea titlului de principe al Sf. Imperiu la 30 ianuarie 1695. i-au îngăduit achiziționarea de proprietăți la Brașov și clădirea unei reședințe la Sîmbăta de Sus. iar mai tîrziu prin diplome imperiale chiar dreptul de a se refugia în Transilvania. în caz de primejdie din partea turcilor [12]. Pe de altă parte. spre a potoli bănuielile Porții. unde își avea inamici redutabili. Brâncoveanu a procedat. fără prea multe scrupule. la coruperea influenților dregători otomani prin bogate daruri în bani și obiecte de lux. întreținînd o numeroasă clientelă de slujitori greco-levantini devotați intereselor sale și asigurînd pe marii viziri și înalții demnitari. cu suficientă abilitate. de pretinsa sa credință [13]. În felul acesta. Țara Românească s-a putut strecura. cu relativă facilitate. în vîltoarea războiului încheiat prin pacea de la Karlowitz la 16/26 ianuarie 1699 [14]. unde problema principatului — rîvnit în ascuns nu numai de Austria. dar chiar și de îndepărtata Polonie [15]— nu a fost pusă în discuție. regimul său de autonomie față de Poartă rămînînd. în esență. neschimbat. Imperiul habsburgic a anexat. însă. Transilvania. iar Polonia s-a resemnat doar cu redobîndirea Cameniței.

Totuși încă din ultimul deceniu al secolului al XVII-lea s-au putut întrezări alte opțiuni de orientare externă ale lui Brâncoveanu și ale partidei

[10] L. Demény și P. Cernovodeanu. *Relațiile politice ale Angliei cu Moldova. Țara Românească și Transilvania în secolele XVI—XVIII*. București. 1974. p. 190—192.

[11] Hurmuzaki. *Documente*. V_1. București. 1886. p. 388. doc. CCLXV: p. 392—393. doc. CCLXIX: C. Giurescu și N. Dobrescu. *Documente și regeste privitoare la Constantin Brâncoveanu*, București. 1907. p. IX. XII: p. 58—59. doc. 82: p. 67. doc. 101: p. 67—68. doc. 102: p. 68—71. doc. 104: p. 71. doc. 106: *Călători străini despre țările române*. vol. VIII. București. 1983. p. 55—56.

[12] C. Giurescu și N. Dobrescu. *op. cit.*. p. XXV și XXXVII: p. 294—295. doc. 452: N. Iorga. *Les diplômes impériaux de Constantin Brâncoveanu. prince de Valachie*. în „Revue historique de sud-est européen" (se va cita mai departe RHSEE). XIV (1937). nr. 7—9. p. 177—186: Șerban Semo. *Citeva observații referitoare la Curtea lui Constantin Brâncoveanu de la Sîmbăta de Sus*. în „Revista muzeelor". IV (1967). nr. 2. p. 169—171.

[13] C. Giurescu și N. Dobrescu. *op. cit.*. p. XLII—XLV: vezi. mai cu seamă. *Condica de venituri și cheltuieli a Vistieriei de la leatul 7202—7212 (1694—1704)*. ed. C. Aricescu. București. 1873. *passim: Anatefterul. Condica de porunci a Vistieriei lui Constantin Brâncoveanu* (ed. D.C. Giurescu). în „Studii și materiale de istorie medie" (se va cita mai departe SMIM). V(1962). p. 413. nr. 70: p. 417. nr. 96: p. 419. nr. 105: p. 420. nr. 112. etc.: *Catastih de toate veniturile domniei ... și pe toate cheltuielile ... ⟨1709—1714⟩* (ed. Ion Radu Mircea). în „Manuscriptum". XVI (1985). nr. 4 (61). p. 18. 21—24. 28.

[14] Vezi pentru negocierile purtate. P. Cernovodeanu. *Le journal des travaux du Congrès de Karlowitz (1698—1699)*. în „Revue des études sud-est européennes" (se va cita mai departe RESEE). XIX (1981). nr. 2. p. 325—354.

[15] Pentru misiunea sud-dunărenilor Arbănaș și Moro la București în aprilie 1698. trimiși de rezidentul saxon la Viena al regelui August al II-lea al Poloniei. baronul Christian August von Wackerbart. la Brâncoveanu spre a purta negocieri. precum și pentru emisarul acestuia la Varșovia în mai 1698. ceaușul spătăresc David Corbea. vezi N. Iorga. *Documente privitoare la Constantin Vodă Brâncoveanu. la domnia și la sfîrșitul lui*. București. 1901. p. 3—37 și 46: Gh. Georgescu-Buzău. *Un diplomat român la Moscova la începutul secolului al XVIII-lea: David Corbea Ceaușul*. în *Relații româno-ruse în trecut. Studii și conferințe*. București. 1957, p. 53—54: C. Șerban. *Constantin Brâncoveanu*. București. 1969. p. 87—88.

www.dacoromanica.ro

Cantacuzinilor. Astfel, speranţelor în eliberarea de sub turci puse în Imperiul habsburgic pînă la 1688, nu numai de către Şerban vodă Cantacuzino sau de unii conducători sîrbi ori de cete de răzvrătiţi din Bulgaria, Macedonia, Bosnia şi Herţegovina, li s-a substituit, după evidenţierea politicii egoiste şi dominatoare a Casei de Austria, o nouă orientare şi anume apropierea de Rusia, putere coreligionară de care popoarele din Balcani se simţeau legate prin afinităţi de ordin cultural şi confesional. Promotorii curentului filorus de la finele secolului al XVII-lea au fost, în primul rînd, grecii şi mai cu seamă exponenţii cercurilor ecleziastice şi culturale păstrătoare a tradiţiilor Bizanţului imperial. Numeroşi cărturari greci, desfăşurînd o fecundă activitate în Rusia, pe lîngă patriarhii Ierusalimului Dositei al II-lea şi Hrisant Notara, au contribuit prin atitudinea lor militantă la cimentarea legăturilor religioase şi culturale între Rusia, Balcani şi Orientul ortodox, ca premisă a unei apropieri de ordin politic. Brâncoveanu, în calitatea sa de protector al bisericii Răsăritului, prin strînsele contacte cu înalţii ierarhi şi cărturari greci, n-a scăpat acestei influenţe exercitată asupra lui de a înclina spre Rusia, tendinţă împărtăşită mai ales de Cantacuzini, cu pretenţii de scoborîtori din împăraţii Bizanţului [16]. Încă de la 16 septembrie 1697 Gheorghe Castriotul, emisarul domnului Ţării Româneşti, propunea ţarului Petru I o colaborare militară, cerîndu-i să-şi îndrepte privirile asupra popoarelor din sud-estul Europei, deoarece „noi [adică muntenii şi moldovenii] nu cerem decît o dată, acuma, să fim izbăviţi, iar pe urmă noi cu cheltuiala şi cu vieţile noastre vom pătrunde şi înainte, pentru că avem sprijin de la bulgari şi sîrbi şi macedoneni... şi vom lupta nu ca oamenii, ci ca leii pentru patria şi neamul nostru" [17]. Chiar şi după încheierea păcii de la Constantinopol între ruşi şi turci la 13/23 iulie 1700, în urma căreia cei dintîi au obţinut recunoaşterea anexării cetăţii Azov, speranţa eliberării ţărilor române şi a popoarelor din Balcani de sub dominaţia turcească de către Rusia — alimentată în mod dibace de către cei interesaţi printr-o literatură mesianică de pseudoprevestiri şi oracole proorocind izbăvirea Ţarigradului din robia agareană de către un neam „plavoş" (blond) venit de la Nord [18] — era atît de puternică, încît trimisul domnului muntean şi al unchilor săi pe lîngă ţar, ceaşul David Corbea, informa pe cancelarul Feodor Alekseevici Golovin la 6 decembrie 1702 despre întrunirea care avusese loc la Bucureşti între patriarhul Dositei, Brâncoveanu, fraţii Constantin şi Mihai Cantacuzino „fiind rugaţi şi îndemnaţi... de toţi grecii şi sîrbii, bulgarii, arnăuţii, moldovenii, precum şi de românii din Transilvania" de a cere „izbăvirea tuturor pravoslavnicilor creştini care gem sub jugul necredinciosului tiran turc şi sînt tare năpăstuiţi de eretici, duşmani ai bisericii răsăritene" [19].

Năzuinţele românilor şi ale vecinilor lor de la sudul Dunării nu ţineau însă seama de realităţile momentului şi nici nu puteau intui adevărul. În lupta pentru afirmarea politică a Rusiei pe continentul european, ţarul Petru urmărea, mai întîi, să obţină ieşirea ţării sale la Marea Baltică, avînd de susţinut, însă, în acest scop un istovitor şi îndelungat război cu Suedia. Cu

[16] P. Cernovodeanu, *Pierre le Grand dans l'historiographie roumaine et balkanique du XVIIIe siècle*, în RESEE, XIII (1975), nr. 1, p. 77—79; A. Pippidi, *Tradiţia politică bizantină în ţările române în secolele XVI—XVIII*, Bucureşti, 1983, p. 226—229.

[17] *Исторические связи народов СССР и Румыния в XV — начале XVIII в.*, Moscova, III, 1970, p. 114—121, doc. 34; L.E. Semenova, *Русско-валащские отнотения в конце XVII — начале XVIII в.*, Moscova, p. 1969, p. 81—82.

[18] N. Iorga, *Manuscripte din biblioteci străine relative la istoria românilor*, în AAR, seria a II-a, M.S. I, XX (1897—1898), p. 221—222.

Исторические связи..., III, p. 176, 191, doc. 51; Gh. Georgescu-Buzău, *op. cit.*, p. 56—57; C. Şerban, *Legăturile stolnicului Constantin Cantacuzino cu Rusia*, în „Studii şi articole de istorie", II (1957), p. 244—246.

www.dacoromanica.ro

toată literatura de propagandă — susținută în special de cercurile grecești din imperiu, care alimentau la începutul secolului al XVIII-lea credința în destinul Moscovei „a treia Romă" —, analiza atentă a realității istorice dovedește că Petru nu a acordat în această perioadă prioritate „problemei orientale". Antrenarea tot mai adîncă a Rusiei în războiul nordic, după 1700, n-a scăpat atenției lui Brâncoveanu, care, instinctiv, a început să-și dea seama

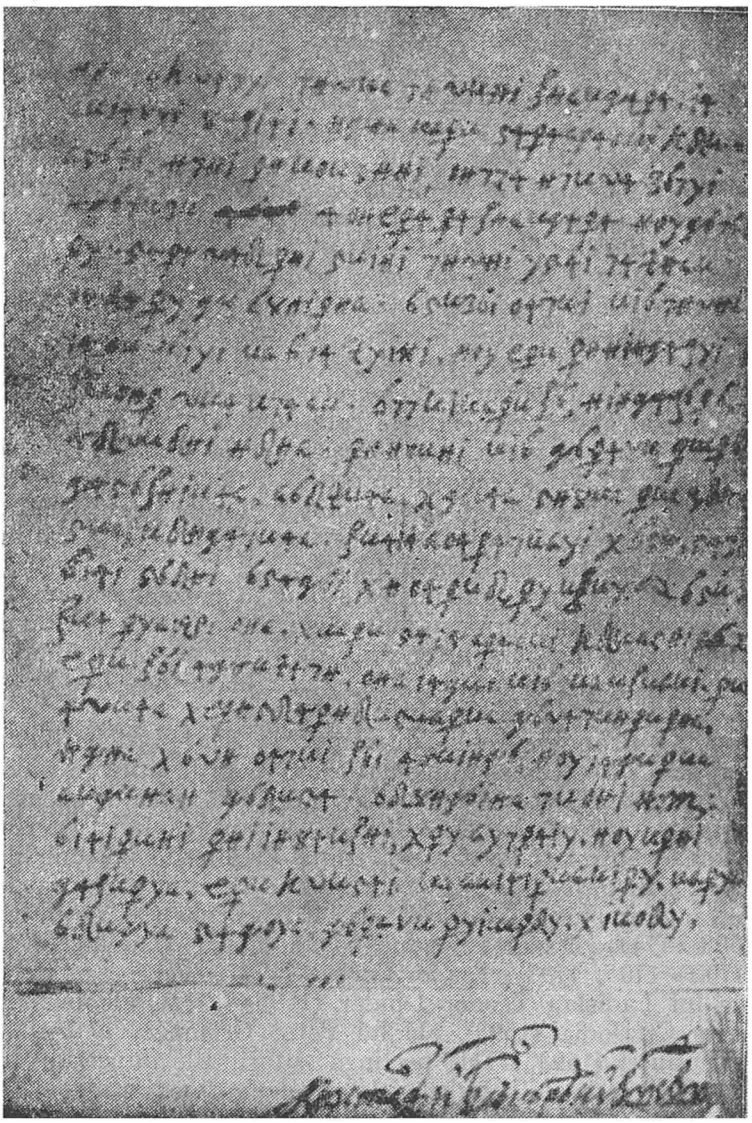

Fig. 1 — Scrisoare cifrată către Feodor Alekseevici Golovin (1701).

că o eliberare apropiată a popoarelor din Balcani de sub dominația otomană cu ajutorul oștirilor țarului nu era de așteptat. Și aceasta cu atît mai mult cu cît situația în sud-estul Europei s-a agravat din nou prin izbucnirea răscoalei antihabsburgice a curuților de sub conducerea lui Francisc al II-lea Rákóczi în 1703, pe fundalul general al războiului de succesiune la coroana Spaniei care diviza din nou marile puteri ale continentului în tabere opuse.

www.dacoromanica.ro

Prima parte a domniei lui Brâncoveanu în care a condus țara în deplină înțelegere cu partida Cantacuzinilor, acceptînd în toate problemele importante de stat îndrumările stolnicului Constantin, se încheie odată cu întărirea în scaun pe viață a domnului obținută de la Poartă după chemarea sa la Adrianopol și prezentarea în fața sultanului Mustafa al II-lea la 15 iunie 1703. Acest privilegiu a fost căpătat după grele sacrificii bănești, dintre care cel mai dureros s-a dovedit a fi acel al acceptării îndoirii haraciului [20]. Asumîndu-și, astfel, toate riscurile, Brâncoveanu s-a decis, acum, să înlăture tutela autoritarelor sale rude și să ia guvernarea principatului în propriile lui mîini. Vreme de aproape două decenii, el a profitat de înalta experiență politică a Cantacuzinilor, de vastele lor relații peste hotare, atît cu dregătorii Porții, înalții ierarhi ai Bisericii Răsăritului, cît și cu solii străini de la Constantinopol sau diferiții miniștri și demnitari ai curților imperiilor vecine, maturizîndu-se, încetul cu încetul, în arta guvernării; învățînd la școala stolnicului, Brâncoveanu a înțeles să-și alcătuiască o cancelarie foarte activă și eficace, dotată cu dieci pentru limbile latină și italiană (Giovanni Candido Romano, Anton-Maria Del Chiaro), germană (Ladislau Teodor Dindar, Peter Grienner și medicul Bartolomeo Ferrati), polonă (Andreas și Nicolaus Wolff), turcă (clucerul Afenduli), maghiară și rusă (frații „șcheieni" David și Toader Corbea), operînd cu cifru, înconjurîndu-se de secretari înzestrați (Romano, Del Chiaro, Ferrati etc.) și să întrețină o întinsă corespondență nu numai cu suveranii vremii (împărații de la Viena, țarul Rusiei, regele Franței, al Poloniei ș.a.), dar și cu oameni de stat și generali imperiali, poloni și țariști, conducători ai răscoalei curuților (1703—1711), ambasadori ai marilor puteri (englez, olandez, habsburgic și venețian) la Constantinopol, suveranul pontif, cardinali, înalți ierarhi ai bisericii Răsăritului, cărturari greci ș.a.[21].

Din cele 282 scrisori — identificate pînă în prezent — trimise de Brâncoveanu diferiților destinatari, mai mult de jumătate, adică 170, au un caracter politic și diplomatic. Această apreciabilă cifră îl arată ca pe unul din domnii cu activitatea cea mai dinamică pe plan extern, alăturîndu-l de Mihai Viteazul de la care se cunosc 240 de astfel de misive.

Totodată, Brâncoveanu a întreținut la Curtea din București, oraș devenit cel mai activ centru diplomatic cu vederile ațintite îndeosebi spre Viena, Constantinopol, Moscova și Varșovia, o vastă rețea de agenți și emisari, recrutați în majoritate dintre cărturari, comercianți și clerici transilvani, sud-dunăreni sau levantini și pe care i-a trimis în diferite misiuni în capitalele Europei. Astfel Brâncoveanu s-a bazat îndeosebi pe serviciile ceaușului David Corbea la Varșovia (1698), pe acelea ale lui Gheorghe Castriotul din Castoria (1697—1698, 1711), Panaiot Radu (1699), Pătru Damian (1701), David Corbea (1702—1705, 1707), Toader Corbea (1707—1711) ș.a. pe lîngă țarul Rusiei, ale lui Ladislau Teodor Dindar (1695—1714), ale medicului Iacob Pylarino din Cefalonia (1698), ale lui Peter Grienner (1710—1713) și ale veneținului Bussi (1698, 1711) pe lîngă autoritățile imperiale din Transilvania sau la Viena, pe ale kapukehaielelor sale la Constantinopol, Gheorghios

[20] Vezi toate amănuntele la Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 143—146, și Anton-Maria Del Chiaro, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia* ... (ed. N. Iorga), București, 1914, p. 151—157; cf. și M. Berza, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în sec. XV—XIX*, în SMIM, II, (1957), p. 41.

[21] Amănunte la P. Cernovodeanu, *Din corespondența diplomatică a lui Constantin Brâncoveanu (I)*, în „Revista arhivelor" (se va cita mai departe RA), an LXII (1985), vol. XLVII, nr. 1, p. 78—80, cu precizările de rigoare și bibliografia aferentă; mai vezi și Al. Mareș, *Din istoria criptografiei românești: cifrul cancelariei brîncovenești pentru corespondența în limba polonă*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie «A.D. Xenopol»", Iași, XXIV$_1$ (1987), p. 335—341.

www.dacoromanica.ro

Clironomos şi Ianachi Porphyrita (între 1691—1701). slugerul Toma Cantacuzino (între 1703—1704). al doilea logofăt Ştefan Cantacuzino (viitorul domn) (în 1704). paharnicul Ianache Văcărescu (1709) etc.. în legătură şi cu ambasadorii străini din capitala Imperiului otoman şi în sfîrşit pe ale negustorului Nicolo Caraiani (1697 — după 1704) şi Constantin. fiul lui Vasilie (1713), la Veneţia [22].

După 1703. Brâncoveanu a trebuit să desfăşoare din nou un complicat joc diplomatic între austrieci şi otomani. a căror dorinţă de revanşă îi împingea spre război. Domnul Ţării Româneşti a ajutat pe curuţii răzvrătiţi din Ungaria şi Transilvania — adăpostindu-i în principat şi asigurîndu-le. pe cît a putut. aprovizionarea. cu asentimentul otomanilor —. dar în acelaşi timp şi-a menţinut în taină. raporturile cu Viena. informînd pe imperiali asupra situaţiei de la Poartă şi ţinîndu-i la curent cu intenţiile turcilor [23]. Prudenţa voievodului muntean s-a arătat şi de data aceasta inspirată. întrucît înăbuşirea răscoalei curuţilor de către austrieci în 1711 le-a oferit acestora posibilitatea de a-şi pregăti riposta împotriva otomanilor.

Concomitent. Brâncoveanu. decorat de ţar încă de la 21 august 1700 cu crucea de cavaler al ordinului Sf. Andrei [24]. a întreţinut legături cu Petru I şi cancelarii Feodor Alekseevici Golovkin şi Gavriil Ivanovici Golovkin. printr-o intensă corespondenţă şi schimb de emisari. furnizînd informaţii preţioase şi ambasadorului Piotr Andreievici Tolstoi la Constantinopol [25]. dar inactivitatea Rusiei în problemele sud-estului european i-a încurajat prea puţin speranţele. În schimb partida Cantacuzinilor. dornică de a-şi împlini aspiraţiile de dominare completă a Ţării Româneşti. milita pentru o apropiere cît mai deschisă faţă de Rusia. mai ales după încheierea alianţei între Rákóczi şi Petru I prin mijlocirea lui David Corbea. rămas în slujba ţarului. Cantacuzinii întreţineau relaţii separate cu Petru şi demnitarii săi. ducînd o politică din ce în ce mai independentă faţă de aceea oficială preconizată de domnul ţării.

Conflictul deschis de Brâncoveanu prin înlăturarea lui Mihai Cantacuzino din dregătoria de mare spătar la 1706 şi aplanat aparent — prin mediaţia ţarului — în urma căreia a fost acceptat în această dregătorie. nepotul celui înlocuit. Toma Cantacuzino. alături de verii săi Şerban şi Ştefan ocupînd respectiv locurile de mare vornic şi mare postelnic în sfatul domnesc. n-a încetat. însă. să se adîncească [26]. Stolnicul Constantin şi fratele său Mihai

[22] P. Cernovodeanu, *Bucarest. important centre politique de sud-est europeen à la fin du XVIIe siècle et au commencement du XVIIIe*, în RESEE, IV (1966). nr. 1—2, p. 152—153; Ştefan Ionescu. *Epoca brâncovenească. Dimensiuni politice. Finalitate culturală*. Cluj-Napoca, 1981, p. 113—115; Leonid Boicu. *Principatele române în raporturile politice internaţionale (secolul al XVIII-lea)*, Iaşi, 1986. p. 39—40.

[23] Pentru atitudinea lui C. Brâncoveanu faţă de curuţi. vezi P. Cernovodeanu, *Das Echo des Rákóczi-Aufstandes in der Walachei und in der Moldau*. în *Ostmitteleuropäische Bauernbewegungen. Budapest. 12—15. 9. 1972*. Budapest. 1976. p. 83—86, 88—89 iar privind relaţiile sale cu imperialii C. Giurescu şi N. Dobrescu. *op. cit.*. p. 140. doc. 232 şi 234; p. 148—149. doc.250; p. 156—160. doc. 263; p. 162—165. doc. 267; p. 172. doc. 273 şi 274; p. 174. doc. 277 şi 278; p. 176. doc. 283; p. 177—179. doc. 286; p. 179; doc. 287. etc.

[24] *Исторические связи* .... III. p. 151—152. doc. 42; L.E. Semenova. *Stabilirea legăturilor permanente între Ţara Românească şi Rusia la sfîrşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea*. în „Romanoslavica", Istorie. V (1962). p. 38—39.

[25] Publicată în majoritatea ei de către Al. A.C. Stourdza, *Constantin Brancovan. prince de Valachie 1688—1714. Son règne et son époque*. III, Paris. 1915. 285 p.. şi *Исторические связи* .... III. *passim*.

[26] Şt. Ionescu. P.I. Panait. *Constantin Vodă Brâncoveanu. Viaţa—Domnia—Epoca*, Bucureşti, 1969. p. 231—232 şi 271—272; Radu Şt. Ciobanu, *Pe urmele stolnicului Constantin Cantacuzino*. Bucureşti. 1982. p. 267—268.

www.dacoromanica.ro

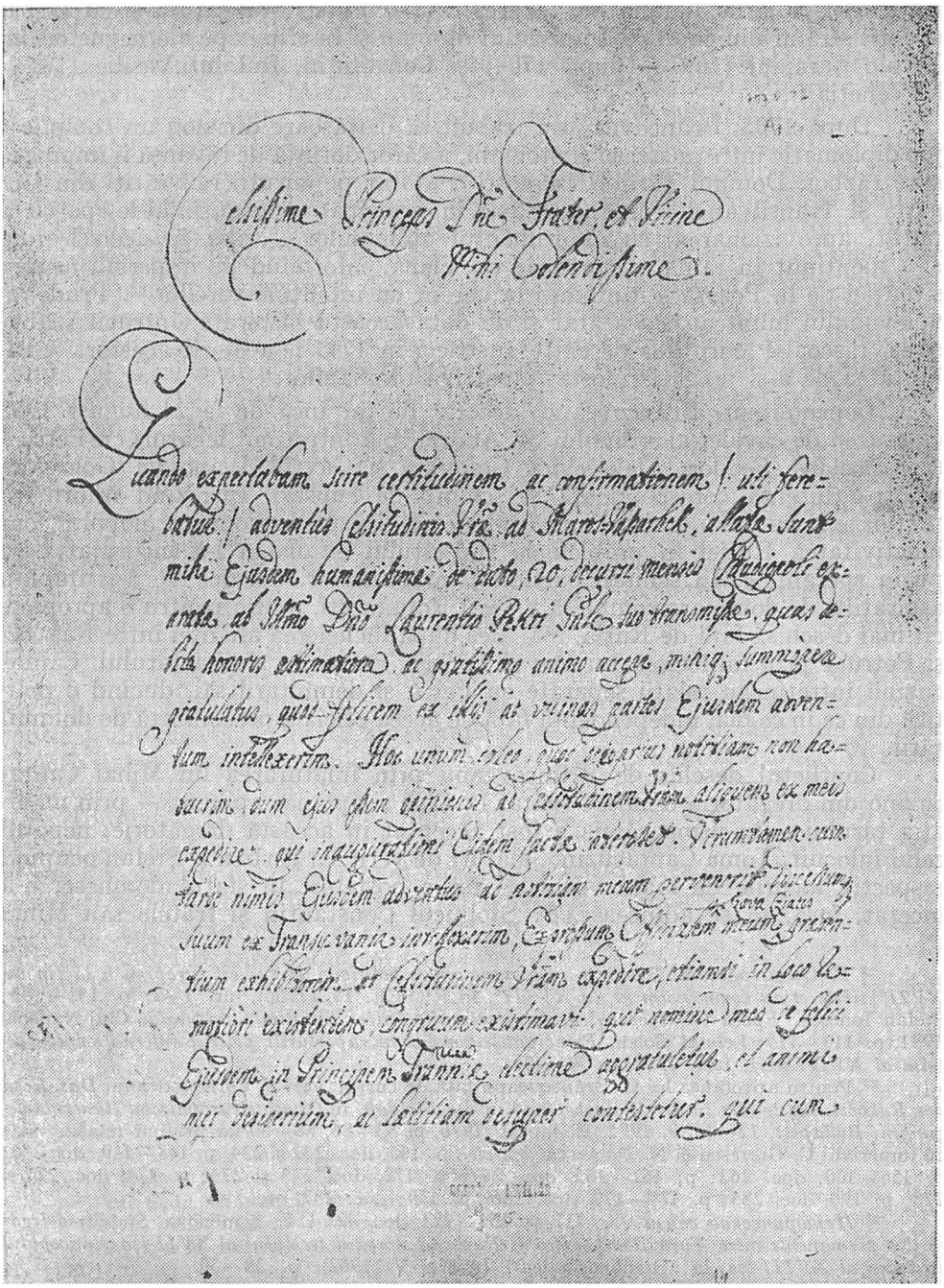

a

Fig. 2 — Scrisoare către Francisc al

www.dacoromanica.ro

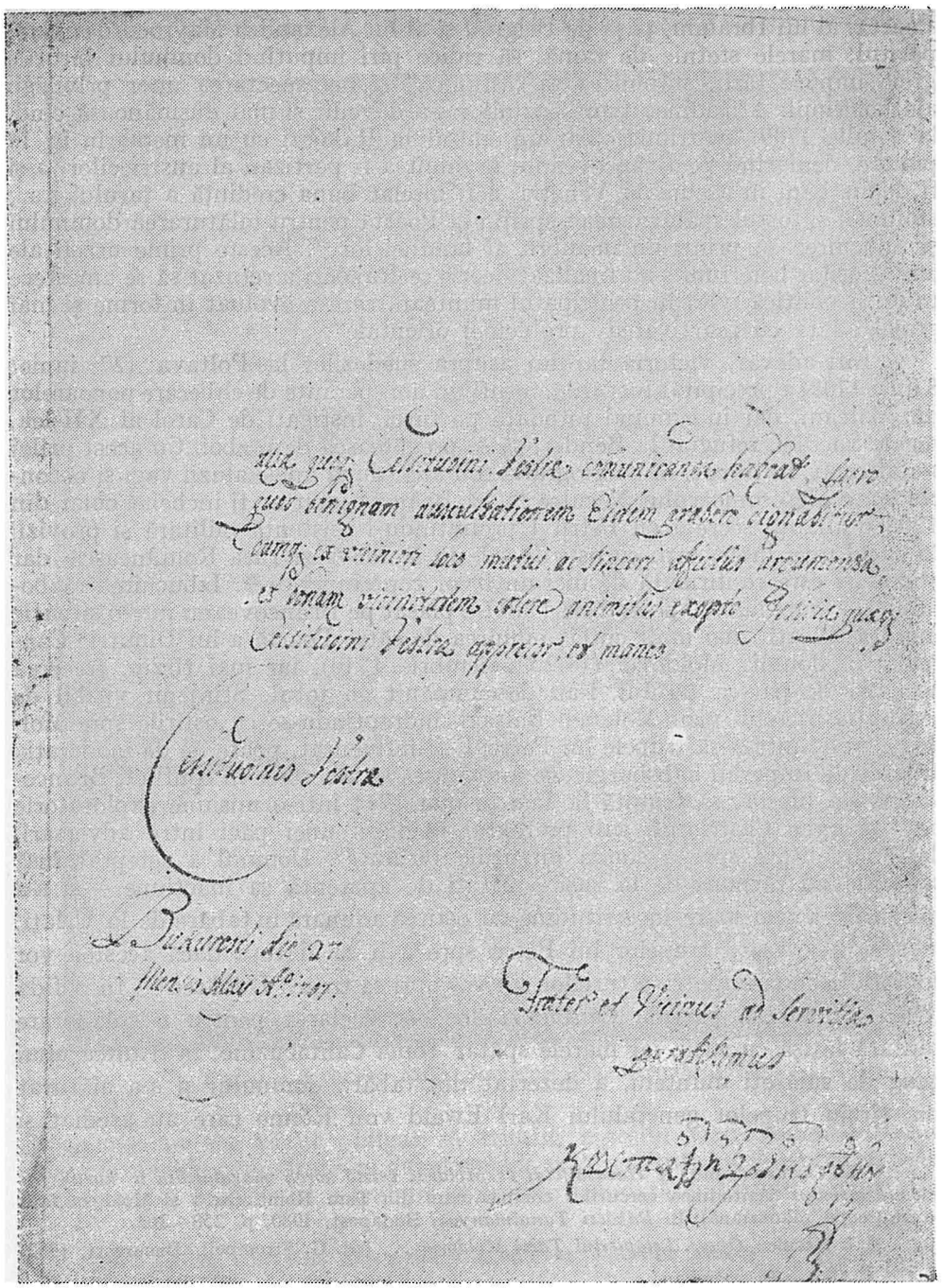

b

II-lea Rákóczi (1707, mai 27).

www.dacoromanica.ro

au început, pe ascuns, să unelteaască împotriva lui Brâncoveanu chiar din august 1708, cînd au încercat prin intermediul lui Mihály Rhédey, solul principelui Francisc al II-lea Rákóczi (conducătorul răzvrătiților curuți) la Poartă, al lui Ibrahim, pașa de Belgrad și al lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul, marele sfetnic de taină, să ridice pîri imputînd domnului birurile grele impuse țării, stăpînirea sa „tiranică" și nerespectarea unor privilegii ale boierimii. Atitudinea Cantacuzinilor s-a dovedit și mai dușmănoasă cînd, la 9 iulie 1709, au trimis chiar un emisar la Rákóczi cu un memoriu în 14 puncte, denigrînd pe Brâncoveanu, învinuit a fi partizan al austriecilor, a-și fi depus bani în ascuns la Veneția, a fi înșelat buna credință a țarului ș.a.; stolnicul și fostul spătar cereau sprijin la Poartă pentru înlăturarea domnului și înlocuirea sa printr-un membru al familiei lor [27]. Aceste prime urzeli ale ambițioșilor boieri nu s-au finalizat deoarece Rákóczi a refuzat să se amestece în criza politică ivită în principatul muntean, care a evoluat în forme și mai grave odată cu reactivarea „problemei orientale".

Într-adevăr, victoria țarului asupra suedezilor la Poltava (27 iunie/8 iulie 1709) a precipitat lucrurile, insuflînd noi speranțe de eliberare popoarelor din Balcani, dar îndemnînd totodată pe turci, instigați de Carol al XII-lea, regele Suediei, refugiat la Bender, să se pregătească de război. Cu acest prilej s-a afirmat, în trecut, în istoriografia română, după unele aluzii vagi și neconcludente ale cronicarului Neculce [28], că Brâncoveanu ar fi încheiat chiar din 1709 o alianță secretă cu Petru I promițîndu-i asistență militară și provizii în cazul unei intervenții cu oștirile sale în Moldova și Țara Românească, dar știrea nu este confirmată de nici un izvor contemporan [29]. Izbucnirea războiului ruso-turc la 9/20 noiembrie 1710 l-a plasat pe Brâncoveanu într-o situație ingrată, cu atît mai mult cu cît numirea de către Poartă a lui Dimitrie Cantemir în domnia Moldovei (14/25 noiembrie 1710), iar mai tîrziu, trecerea acestuia de partea țarului, l-au descumpănit cu totul. Stînjenit vizibil de expediția marelui vizir Mehmed Baltagi, îndreptîndu-se cu oștirile spre Moldova, unde intraseră trupele lui Petru I, și influențat, poate, și de moderația arătată de Imperiul habsburgic, ce n-a voit să se amestece în conflict, Brâncoveanu s-a limitat să trimită la Iași în mai 1711 într-o misiune exploratorie pe Gheorghe Castriotul, sub pretextul medierii unei păci între adversari, dar în realitate spre a sonda intențiile țarului [30]. Domnul a așteptat însă zadarnic un răspuns de la ruși — iritați de aparenta sa inacțiune — și s-a găsit în cea mai mare incertitudine cu oștirea adunată în tabăra de la Urlați, în speranța sosirii trupelor lui Petru spre a li se alătura dacă acestea vor dobîndi izbînda împotriva turcilor și-i vor opri să treacă Dunărea [31]. În pofida atîtor dificultăți, partida Cantacuzinilor s-a declarat pentru o colaborare militară fățișă cu rușii, iar marele spătar Toma Cantacuzino, în fruntea unui steag de călăreți munteni, a dezertat din tabăra domnului și s-a alăturat mai tîrziu trupelor generalului Karl Ewald von Rönne care au asediat și

[27] P. Cernovodeanu, *A Havasalföldi és Moldvai vezető körök magatartősa a kuruk felkéléssel szemben* (Atitudinea cercurilor conducătoare din Țara Românească și Moldova față de insurecția rákócziană), în *Rákóczi Tanulmányok*, Budapest, 1980, p. 258—262.

[28] I. Neculce, *Opere. Letopisețul Țării Moldovei* ... (ed. G. Ștrempel), București, 1982, p. 483 și 525.

[29] L.E. Semenova, *op. cit.*, p. 48; L. Boicu, *op. cit.*, p. 77—78.

[30] Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 180; I. Neculce, *op. cit.*, p. 559; Al. A.C. Stourdza, *op. cit.*, III, p. 288, doc. 311.

[31] *Istoria Țării Românești ... 1688—1717*, p. 110—111.

www.dacoromanica.ro

apoi au cucerit Brăila (14/25 iulie 1711)[32]. Această victorie s-a dovedit zadarnică, în urma capitulării oştirii ţarului la Stănileşti cu cîteva zile mai înainte şi a încheierii precipitate a păcii cu turcii (11/23 iulie 1711)[33]. După fuga spătarului Toma, grav compromis în faţa Porţii şi fără nici un sprijin de nicăieri,

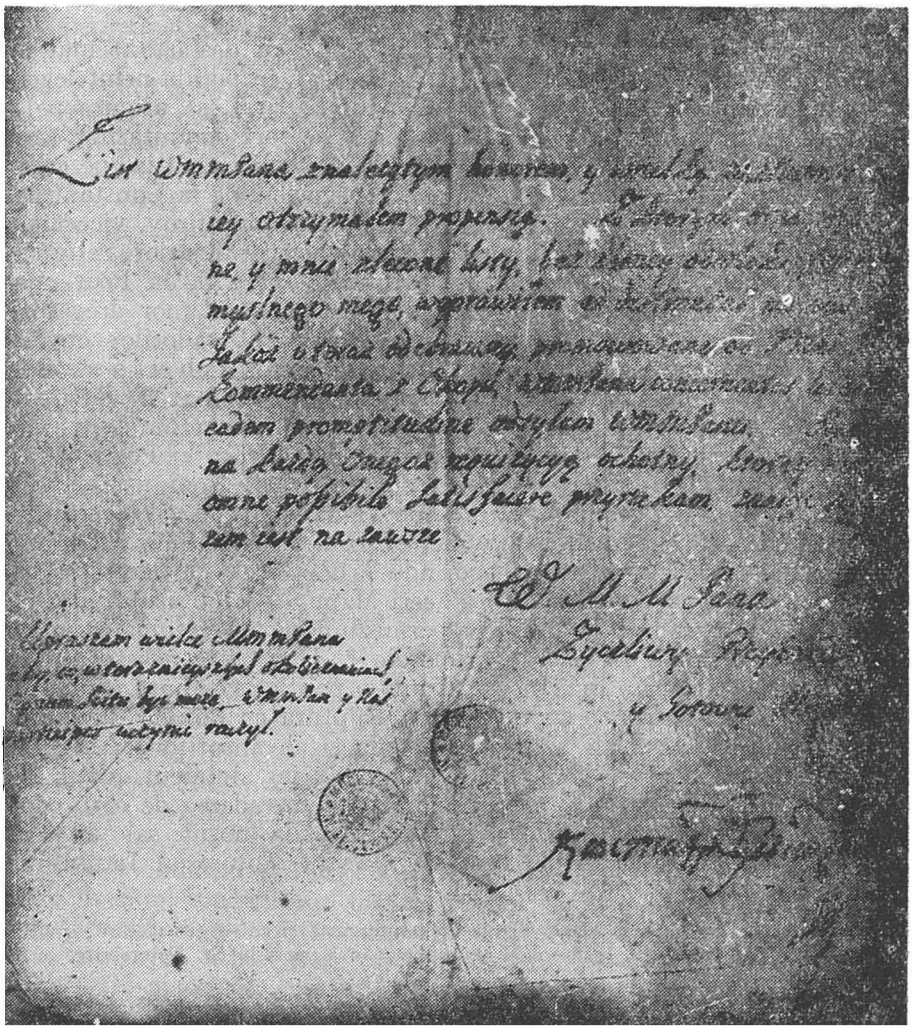

Fig. 3 — Scrisoare către Stanislaw Chometowski (1713).

Brâncoveanu s-a văzut obligat să trimită marelui vizir Mehmed Baltagî toate proviziile cumpărate cu aurul ruşilor şi să restituie lui Petru banii înaintaţi în acest scop[34]. El a trebuit să îndure totodată şi blamul detractorilor

[32] C. Şerban, *Un episod al campaniei de la Prut: cucerirea Brăilei (1711)*, în SMIM, II (1957), p. 449—456.

[33] P.P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viaţa şi opera*, Bucureşti, 1958, p. 115—116; L.E. Semenova, *Русско-валашские отношения ...*, p. 138—139; M.A. Mehmed, *Istoria turcilor*, p. 253—254.

[34] I. Neculce, *op. cit.*, p. 567; L. Boicu, *op. cit.*, p. 83—87.

www.dacoromanica.ro

contemporani care l-au acuzat de eşecul campaniei lui Petru[35]. De fapt, după cum rezultă neîndoielnic din analiza imparţială a izvoarelor, expediţia din Moldova, improvizată în condiţiile în care atenţia ruşilor şi principalele lor forţe armate erau concentrate în provinciile baltice şi în Polonia împotriva suedezilor, nu a constituit decît un episod subsidiar al războiului nordic, puţin glorios pentru renumele lui Petru cel Mare.

Ultimii ani de domnie ai lui Brâncoveanu s-au desfăşurat mai mult ca oricînd sub semnul incertitudinilor. El a încercat, în pofida neînţelegerilor şi răcelii intervenite după eşecul campaniei lui Petru I, să asigure pe ruşi de prietenia sa, continuînd să trimită în taină scrisori demnitarilor ţarului şi în special guvernatorului Kievului, Dmitri Mihailovici Golîţin, pe care i-a ţinut la curent cu desfăşurarea complicatelor negocieri de la Constantinopol din anii 1712—1713 purtate de emisarii Piotr Pavlovici Şafirov, vicecancelar şi consilier intim, şi Mihail Borisovici Şeremetev, general-maior, reţinuţi ca ostateci la Poartă pentru ratificarea tratatului de pace de la Prut, mereu tulburate de intrigile suedezilor şi atitudinea belicoasă a unor dregători ai Porţii[36]. După îndelungi pertractări şi mediaţia ambasadorilor englez şi olandez la Constantinopol, Sir Robert Sutton şi Jakob Colyer, s-a ajuns la recunoaşterea păcii de la Prut printr-un ultim tratat semnat de plenipotenţiarii ruşi şi otomani la Adrianopol (5/16 iunie 1713)[37]. Speranţele lui Brâncoveanu de a mai găsi un sprijin în Rusia, ca şi în aliata ei Polonia[38], s-au dovedit însă inutile. În aceeaşi măsură domnul Ţării Româneşti a depus eforturi intense spre a-şi reînnoi legăturile cu Viena, întreţinînd corespondenţă cu generalul conte Stephan de Stainville, căutînd să-şi extindă proprietăţile din Transilvania prin cumpărături, sporindu-şi depozitele de bani la Braşov, încredinţate cunoscutului său om de afaceri Manu Apostol şi obţinînd chiar de la împăratul Carol al VI-lea întărirea permisiunii de a se refugia cu întreaga familie în Transilvania, la caz de primejdie[39]. Dar toate aceste iniţiative ale lui Brâncoveanu nu se mai încadrau într-o politică coerentă, constituind doar paliative şi încercări de supravieţuire. Ruptura cu familia Cantacuzino era acum consumată, averile spătarului Toma şi ale însoţitorilor săi, fugiţi şi refugiaţi în Rusia, confiscate pentru „hainire", iar stolnicul, fraţii, fiii şi nepoţii săi ţinuţi de o parte şi priviţi cu toată neîncrederea de către domn. Bătrînul stolnic Constantin, trăind mai mult retras la moşiile sale de la Afumaţi şi Filipeşti, scria chiar patriarhului Hrisant Notara al Ierusalimului

[35] Vezi de pildă — printre altele — relatarea interesată şi calomnioasă din jurnalul lui Petru cel Mare, redactat prin 1719—1721 şi publicat în l. rusă la St. Petersburg, în 1770, cf. *Călători străini* ..., VIII, p. 565.

[36] L.E. Semenova, *Русско-валашские связи (1712—1713 гг.)*, Moscova, 1966, p. 1—10 şi *Неопубликованные документы по исторйи русско-валашских отношений начале XVIIIв.*, în vol. *Славяно-балканские исследования*, Moscova, 1972, p. 281—290.

[37] P. Cernovodeanu, *Anglo-Dutch Mediation in the Russo-Turkish Peace Treaty of the Prut (1712—1713)*, în „Southeastern Europe / L'Europe du Sud Est", Tempe,Arizona (S.U.A), vol. 5 (1978), part. I, p. 88—101.

[38] În această perioadă — şi îndeosebi în 1713 — Brâncoveanu a reluat corespondenţa — în parte cifrată — şi cu regele Poloniei, August al II-lea, aliatul ţarului, şi principalii săi sfetnici marele hatman Adam Mikolaj Sienawski şi Stansislaw Chometowski, voievod al Mazoviei şi sol extraordinar la Poartă, pe care i-a ţinut la curent cu evenimentele din Imperiul otoman şi le-a asigurat transmiterea corespondenţei diplomatice de la Constantinopol la Varşovia, cf. P. Cernovodeanu, *Din corespondenţa diplomatică a lui Constantin Brâncoveanu* (I), p. 81—82; (III), în RA, LXIII (1986), vol. XLVIII, nr. 1, p. 62—64, doc. 10—11; (IV) în *ibidem*, nr. 3, p. 315—317, doc. 2—3.

[39] C. Giurescu şi N. Dobrescu, *op. cit.*, p. XXXVI—XXXVIII; 221—223; doc. 347; p. 230—231, doc. 359; p. 237—242, doc. 366—371; p. 242—244, doc. 372; Şt. Ionescu — P.I. Panait, *op. cit.*, p. 267—268.

www.dacoromanica.ro

la 10 noiembrie 1712 că a ajuns „țăran curat și mojic prost" spre a putea dobîndi „ceva liniște" și a fugi „de acelea despre care filozoful Solon spune că e mai bine ca omul să nu privească, nici să audă" [40]. De aceea, familia Cantacuzinilor a hotărît să înlăture cu orice preț pe Brâncoveanu din scaunul țării și să revină la putere. Urzelile s-au țesut de către un cerc de dușmani foarte periculoși ai domnului, în afara stolnicului și a fratelui său Mihai, asociindu-se complotului și ginerele acestuia din urmă, Dumitrașco Racoviță, spionînd toate mișcările lui Brâncoveanu în Transilvania și corespondența cu imperialii și comunicîndu-le fratelui său, Mihai Racoviță, fostul domn al Moldovei, mazilit la Constantinopol. Pîrile și denunțurile s-au aglomerat la Poartă, Brâncoveanu fiind arătat ca trădător, întreținînd corespondență secretă cu austriecii, rușii, polonii și venețienii, ca jecmănitor al săracilor și al țării, depunînd averi uriașe la băncile din Veneția și în alte locuri, cu care spera să se întrețină după ce ar fi fugit cu familia în Transilvania unde poseda întinse proprietăți, că îndemnase pe Toma Cantacuzino să treacă la ruși, că bătuse monede comemorative de aur pentru împlinirea a 25 de ani de domnie [41] ș.a. În acest timp Brâncoveanu făcuse eforturi disperate să asigure pe turci de credința lui, se supusese tuturor cererilor bănești ale Porții, despăgubise pe brăileni pentru pagubele suferite în 1711, se achitase prompt de procurarea de salahori pentru lucru la cetatea Hotinului [42], dar în atitudinea înalților dregători otomani intervenise o importantă schimbare. Atîta timp cît turcii se știuseră slabi și siliți să rămînă într-o expectativă prudentă față de adversarii lor, ei toleraseră acțiunile lui Brâncoveanu și încercările sale de apropiere față de marile puteri creștine, care le conveneau pînă la un punct, deoarece, în necesitatea de a se disculpa, domnul Țării Românești nu numai că a vărsat însemnate sume de bani dregătorilor Porții, dar fusese silit, cîteodată, să le procure și unele informații. Dar după încheierea cu succes a campaniei din 1711, Poarta a adoptat o linie politică agresivă și revanșardă, al cărei exponent a devenit noul mare vizir Ali Damad pașa, ginerele sultanului Ahmed al III-lea, personaj crud și ambițios, urmărind nu numai recucerirea Moreii de la venețieni, dar și a teritoriilor pierdute prin pacea de la Karlowitz în urma ultimului război cu imperialii. De aceea spre atingerea acestor țeluri, Poarta a devenit extrem de precaută cu principatele de la hotarele Imperiului otoman, mai ales după defecțiunea lui Cantemir, nemaiîngăduind nici un fel de abatere domnilor țărilor române. Cazul lui Brâncoveanu — dispunînd de însemnate avuții, bucurîndu-se de o influență politică notorie și întreținînd relații strînse cu puterile creștine — devenise prea flagrant spre a mai putea fi tolerat de turci și de aceea Poarta luînd drept valabile acuzațiile, cunoscute ei de multă vreme, aduse domnului de partida Cantacuzinilor și susținătorii acestora, a procedat la mazilirea domnului la 24 martie 1714 prin trimiterea lui Mustafa aga capigi-bașa cu o escortă la București. Brâncoveanu a fost arestat și dus cu întreaga familie la Constantinopol, după ce toate bunurile și averea descoperite în țară cifrîndu-se la 12 000 de galbeni și un imens tezaur — din vase de argint, scule, haine scumpe și blănuri — i-au fost confiscate [43]. În locul său, Poarta a numit în

[40] Hurmuzaki, *Documente*, XIV$_2$, București, 1936, p. 103, doc. LXIV; Șt. Ionescu — P.I. Panait, *op. cit.*, p. 273.

[41] *Istoria Țării Românești ... 1688—1717*, p. 113—114; Radu Popescu, *Istoriile domnilor ...*, p. 203—204; A.M. Del Chiaro, *Istoria delle ... revoluzioni ... della Valachia*, p. 165—166.

[42] R. Greceanu, *op. cit.*, p. 188—189, 207—208, 209—210.

[43] *Istoria Țării Românești ...*, p. 114—115; Radu Popescu, *op. cit.*, p. 204—205; I. Neculce, *op. cit.*, p. 646—647; A.M. Del Chiaro, *op. cit.*, p. 171—174; vezi și relatările medicului de la Curtea domnească Bartolomeo Ferrati, în *Călători străini*... VIII, p. 400—40.

www.dacoromanica.ro

scaunul Țării Românești, pe spătarul Ștefan Cantacuzino, fiul stolnicului, ca preț al trădării. Totodată, spre a fi siguri că Brâncoveanu nu va scăpa cu viață, Cantacuzinii au trimis la Constantinopol pe rudele lor, banul Constantin Știrbei și logofătul Radu Dudescu, cu pîri și daruri în bani către vizir, spre a nu da dovadă de clemență [44]. Aruncat în temnița de la Edi-kulé și strămutat apoi în cea de la Bostangi bașa de lîngă prima poartă a Seraiului, Brâncoveanu a fost supus torturilor spre a mărturisi locurile unde și-a ascuns averile, depozitate de fapt în bani lichizi la Brașov și la Zecca Veneției. După ce turcii au smuls de la Brâncoveanu și familia sa tot ce au putut afla, nefericitul domn împreună cu cei patru fii și credinciosul său sfetnic, clucerul Ianache Văcărescu, au fost decapitați la 15/26 august 1714 înaintea sultanului Ahmed al III-lea, a marelui vizir Ali pașa, a curții imperiale și a ambasadorilor străini la Iali Kiosk, în apropierea Seraiului imperial, iar trupurile aruncate în mare; văduvele celor uciși și cu unicul nepot de fiu al defunctului domn, rămas în viață, au fost surghiuniți în Asia Mică. Moartea cumplită a bătrînului voievod a impresionat nu numai pe contemporani — fiind pe larg relatată în cuprinsul cronicilor românești, în rapoartele diplomaților străini acreditați la Constantinopol sau chiar în presa europeană a vremii —, dar a lăsat urme chiar și în folclor, circulînd la cîtăva vreme după tragicul eveniment balade și cîntece inspirate de pieirea năpraznică a domnului și a fiilor săi [45]. Cu uciderea lui Brâncoveanu, a luat sfîrșit un capitol însemnat al istoriei Țării Românești. Personalitate marcantă a timpului său, Constantin Brâncoveanu a știut vreme de mai bine de un sfert de veac să apere — îndeosebi prin arta diplomației ridicată la culmi neatinse pînă atunci — integritatea pămîntului strămoșesc, să lupte nu numai pentru independența principatului muntean, dar și a provinciilor surori Moldova și Transilvania cînd a putut, să manevreze cu îndemînare și să exploateze contradicțiile dintre puterile rivale, imperiile otoman, habsburgic, țarist și Polonia pentru a salva neatîrnarea neamului. Căderea lui s-a datorat nu atît tragicului și sfîșietorului conflict ce l-a opus Cantacuzinilor — nu mai puțin iubitori de țară în optica lor și care au fost sacrificați la rîndul lor doi ani mai tîrziu —, cît mai ales dorințelor revanșarde ale otomanilor, ce s-au ridicat, pentru ultima oară în secolul al XVIII-lea, într-o ultimă și sîngeroasă zvîcnire de rezistență împotriva adversarilor lor imperiali și țariști, ce i-au dominat net de acum înainte.

Om politic și diplomat iscusit, protector generos al artelor și culturii și adevărat mecena pentru întregul Orient ortodox, Constantin Brâncoveanu a fost în măsură să asigure Țării Românești în timpul domniei sale, de aproape 26 de ani, o epocă de certă măreție.

[44] *Istoria Țării Românești* ..., p. 118; R. Popescu, *op. cit.*, p. 208—209; în complotul antibrâncovenesc au mai fost implicați marele logofăt Grigore Băleanu și marele vornic Radu Golescu, cf. A. Pippidi, *op. cit.*, p. 231 și nota 463.

[45] *Istoria Țării Românești* ..., p. 119—120; R. Popescu, *op. cit.*, p. 209—210; I. Neculce, *op. cit.*, p. 647—649; A.M. Del Chiaro, *op. cit.*, p. 181—183; L. Baïdaff, *La mort de Constantin Brâncoveanu et la presse européenne (1714)*, în RHSEE, VI (1929), nr. 1—3, p. 64—70; Șt. Ionescu — P.I. Panait, *op. cit.*, p. 297—301; A. Pippidi, *Constantin Brâncoveanu, personaj al abatelui Prévost*, în „Studii de literatură universală", XVI (1970), p. 166—169; L. Demény și P. Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 181—183.

www.dacoromanica.ro

Un episod al relaţiilor româno-engleze: Corespondenţa dintre Constantin Brâncoveanu şi lordul Paget

Andrei Pippidi

Din bogata corespondenţă externă a lui Constantin Brâncoveanu — 283 de scrisori, ca cifră provizorie [1], dovedind cea mai stăruitoare activitate epistolară a vreunui domn român — au rămas pînă acum inedite cele 15 scrisori adresate ambasadorului Angliei la Poartă în anii 1694—1701. Ele nu sînt totuşi necunoscute. Din 1954, cînd profesorul Eric Tappe a dezvăluit existenţa a peste o sută de documente cu privire la relaţiile dintre ambasada britanică de la Constantinopol şi curtea domnească a Ţării Româneşti [2]. Documentele, pe atunci păstrate la castelul Plas Newydd din Wales, fac parte din arhiva marchizilor de Anglesey — întîiul cu acest titlu fiind generalul Henry-William Paget, care l-a primit după bătălia de la Waterloo — şi au fost moştenite de la strămoşul lor, William, al şaselea baron Paget de Beaudesert, care s-a distins ca mediator al păcii de la Karlowitz în cursul celor zece ani (1692—1702) cît a fost reprezentantul regelui William al III-lea în capitala Imperiului otoman. Ele fiind transferate ulterior la Universitatea din Londra, la School of Oriental and African Studies, în a cărei bibliotecă se află depuse, le-am cercetat în 1972, primind din partea lordului Anglesey autorizaţia de a le edita [3]. Trei ani mai tîrziu, a apărut, pentru prima oară în limba română, o prezentare minuţioasă a acestei arhive, datorată lui Paul Cernovodeanu [4]. După ce, în 1975, am avut prilejul de a studia legăturile stolnicului Constantin Cantacuzino cu Anglia, aşa cum se văd ele din corespondenţa sa cu lordul

[1] Informaţie furnizată de Paul Cernovodeanu. Cercetările aceluiaşi autor au sporit considerabil numărul scrisorilor, evaluat la 168 în 1966 şi la 217 în 1974 (vezi SMIM, VIII, 1975, p. 229, n. 1).

[2] E.D. Tappe, *Documents Concerning Rumania in the Paget Papers*, The Slavonic and East European Review, XXIII, 80, 1954, pp. 201—211.

[3] Consimţămîntul mi-a fost acordat la 13 februarie 1972 şi înnoit la 8 aprilie 1978. Aducînd mulţumirile mele proprietarului arhivei, The Most Honourable the Marquess of Anglesey, ţin să le adaug pe acelea care se cuvin d-lui James Vallance White şi d-nei Ioana Barry, al căror ajutor prietenesc în diverse etape ale cercetărilor mele mi-a permis să am la dispoziţie xerocopii ale materialului folosit aici. Am citat din această corespondenţă în articolul *Cărturarul între cărturarii vremii*, Viaţa Românească, XXVI, 9, 1973, p. 96.

[4] Paul Cernovodeanu, *Arhiva diplomatică a lordului William Paget (1637—1713)*, Revista arhivelor, 51, 1, 1975, pp. 80—92. Cf. idem, *Călătorie de studii în Marea Britanie*, Revista de istorie, 27, 10, 1974, pp. 1544—1546.

www.dacoromanica.ro

Paget [5], o nouă cercetare se va opri astăzi asupra scrisorilor schimbate între Brâncoveanu și diplomatul englez, ca un ultim pas către acea ediție a epistolarului complet, cuprinzînd și răspunsurile ambasadorului, pe care specialiștii o așteaptă de multă vreme.

La Constantinopol, lordul Paget, venit de la Viena, unde-l reținuse timp de trei ani misiunea sa precedentă, s-a străduit de la început să obțină consimțămîntul Porții la o pace cu Habsburgii care, punînd capăt conflictului declanșat încă din 1682, le-ar fi îngăduit imperialilor să participe cu toate forțele lor la războiul împotriva Franței în care se găseau angajați din vara anului 1688 [6]. Acest scop nu a fost atins decît după încetarea vremelnică a ostilităților pe frontul de vest, în 1697. Doar cînd, prin pacea separată de la Ryswick, Ludovic al XIV-lea a făcut posibilă înfrîngerea turcilor la Zenta de către Eugeniu de Savoia, negociatorul englez a putut întrevedea succesul demersurilor sale la Poartă. Sarcina lui Paget a luat sfîrșit în ajunul izbucnirii unui nou război între Franța și coaliția din care Marea Britanie făcea parte; el va dura tot restul domniei lui Brâncoveanu, pînă în 1713—1714. La rîndul ei, Rusia, după ce aliații săi din Liga Sfîntă încheiaseră cu Imperiul otoman tratatul de la Karlowitz, se grăbea în 1700 să întrerupă, pentru un deceniu, lupta cu turcii, înainte de a declara război Suediei. În acest conflict, care se va prelungi pînă în 1721, Anglia a intervenit numai la început, spre a neutraliza rapid Danemarca, și în 1714—1719, cînd s-a alăturat adversarilor expansiunii suedeze, din cauza intereselor dinastiei de Hanovra în regiunea Balticii.

În perioada ambasadei lordului Paget și a succesorului său, Sir Robert Sutton (1702—1717), diplomația britanică a avut motive de a cultiva relațiile cu Țara Românească. În primul rînd, din necesitatea de a menține legătura normală între Constantinopol și Viena, drumul curierilor ambasadei trecînd prin București, apoi pentru a încuraja politica de neutralitate a lui Brâncoveanu, care a întîrziat ani de zile intervenția Imperiului habsburgic și pe aceea a Rusiei în Balcani. Cea dintîi, pe care Ludovic al XIV-lea căuta să o provoace întreținînd în Transilvania revolta condusă de Francisc Rákóczi (1703—1711), era nedorită de aliații Habsburgilor, din teama de a vedea slăbind, prin această diversiune, rezistența opusă trupelor franceze. În cazul că Rusia ar fi luat inițiativa, ea și-ar fi depășit rolul ce i se atribuia, acela de frînă pentru agresivitatea Suediei, putînd deveni rivala Austriei în Sud-Estul Europei. Dimpotrivă, o victorie otomană ar fi venit în sprijinul Suediei și, mai ales, ar fi adus Franței consolidarea influenței sale.

Dincolo de aceste considerații de politică externă, Anglia era implicată și în confruntarea dintre cele două tabere religioase în care era împărțit Occidentul, ceea ce explică faptul că lordul Paget a susținut la Viena revendicările românilor ortodocși, exprimate de Brâncoveanu [7]. Ca putere protestantă,

[5] În comunicarea *Constantin Cantacuzène et l'Angleterre, notes en marge de sa correspondance avec Lord Paget*, ținută la 4 iulie 1975, la colocviul de la Căciulați. Cf. Andrei Pippidi, *Colloque anglo-roumain: Anglo-Romanian Relations from the 16th Century to 1919*, RESEE, XIV, 1, 1976, pp. 168—170.

[6] Vezi expunerea lui Paul Cernovodeanu, în lucrarea (în colaborare cu Ludovic Demény), *Relațiile politice ale Angliei cu Moldova, Țara Românească și Transilvania în secolele XVI—XVIII*, București, 1974, pp. 180—216, de completat cu J.S. Bromley ș.a., *The Rise of Great Britain and Russia, 1688—1725 (The New Cambridge History*, VI), Cambridge, 1971.

[7] N. Nilles, *Symbolae ad illustrandam historiam Ecclesiae Orientalis in terrae Coronae S. Stephani*, I, Innsbruck, 1885, pp. 354—355; N. Iorga, *A History of Anglo-Roumanian Relations*, Bucharest, 1931, pp. 28—29; Paul Cernovodeanu, *Din legăturile bisericii Răsăritului cu ambasadorul Angliei la Constantinopol, lordul William Paget (între 1693—1702)*, BOR, 94, 1—2, 1976, pp. 214—226.

www.dacoromanica.ro

Anglia avea interesul să stăvilească prozelitismul catolic, chiar şi în Transilvania. În anii următori, contactele ecleziastice cu patriarhia Alexandriei, cu cea a Ierusalimului şi cu Rusia vor fi menţinute doar de „Non-Jurors", fracţiunea anglicană care nu recunoştea revoluţia din 1688 [8].

Cel mai puţin vor fi intrat în atenţia contemporanilor perspectivele economice care ar fi motivat strîngerea relaţiilor cu Ţara Românească. Activitatea negustorilor englezi se întindea în toată Mediterana orientală şi, prin importantul centru de trafic internaţional care era portul Gdansk, pînă în Polonia, dar, în această epocă, nu se mai preocupa de produsele ţărilor române, pentru care manifestase un trecător interes la sfîrşitul secolului al XVI-lea, nici de căile de tranzit pe uscat între gurile Dunării şi Transilvania sau Polonia, ca în acelaşi trecut [9]. Din 1696—1698, înfiinţarea unui consulat la Cairo şi obţinerea unor avantaje vamale care favorizau implantarea Companiei Levantului în Egipt sînt evenimente cu consecinţe durabile care deschid vaste posibilităţi comerţului englez. Deşi în 1714 va circula zvonul că Brâncoveanu îşi adăpostise o parte din averea sa fabuloasă în Olanda şi în Anglia [10], pare a nu fi fost vorba decît de o sumă încredinţată cu titlu personal unui dragoman al ambasadei britanice din Constantinopol [11]. Însăşi tăcerea corespondenţei dintre Paget şi Brâncoveanu cu privire la orice afaceri comerciale dovedeşte absenţa legăturilor economice; cînd domnul Ţării Româneşti cumpără „un ceasornic de aur englezescu", cel care-l vinde este un turc [12], iar faptul că, în 1696, lordul Paget îi dăruia nişte postav londonez [13] arată că asemenea stofă nu constituia o marfă de import obişnuit.

Care erau, pe de altă parte, scopurile urmărite de Brâncoveanu prin stabilirea bunelor raporturi cu ambasadorul Angliei? El nu putea să nu ştie de rivalitatea dintre Paget şi reprezentanţii Franţei la Poartă. Aceştia au fost, succesiv, Pierre-Antoine de Castagnères de Châteauneuf, vreme de zece ani, apoi Charles de Ferriol, în 1699—1710. De cel dintîi, om cultivat care, mai tîrziu, fiind trimis în Olanda, va fi protectorul lui Voltaire, Brâncoveanu

[8] Steven Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge, 1968, pp. 310—318; idem, *The British Non-Jurors and the Russian Church*, în *The Ecumenical World of Orthodox Civilization. Essays in Honor of Georges Florovsky*, III, Haga—Paris, 1973, pp. 155—161. De văzut însă articolul esenţial, deşi mai vechi, al lui Louis Petit, *Entre anglicans et orthodoxes au debut du XVIIIe siècle (1716—1725)*, Echos d'Orient, 8,55, 1905, pp. 321—328. Despre Samuil Kapasoulis, patriarhul Alexandriei (1710—1723), care a avut iniţiativa acestor negocieri, vezi articolele lui Hr. Papadopoulos, în Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος, 8, 1911, pp. 241—280, 321—327, publicînd şi versurile retorice închinate de el lui Brâncoveanu în 1692 şi G. Hofmann, în Orientalia Christiana, XIII, 2, 1928.

[9] Paul Cernovodeanu, *England's Trade Policy in the Levant, 1660—1714*, Bucharest, 1972.

[10] Hurmuzaki, IX, 1, p. 535. Dar vezi C. Giurescu, în introducerea la cartea publicată împreună cu N. Dobrescu, *Documente şi regeste privitoare la Constantin Brâncoveanu*, Bucureşti, 1907, pp. XXXVII—XXXVIII.

[11] Hurmuzaki, IX, 1, p. 536. Poate, acelaşi dragoman la care face aluzie, în 1712—1714, corespondenţa lui Ioan Mavrocordat cu Hrisant Notaras, Hurmuzaki, XIV, 1, pp. 541, 547, 571. Ar putea fi şi „Buiuc Petru Englezul", deseori pomenit în *Condica de venituri şi cheltuieli a vistieriei (1694—1704)*, Bucureşti, 1873.

[12] Din *Însemnările de taină ale lui Constantin Brâncoveanu*, editate de Ion Radu Mircea, în „Manuscriptum", XVI, 4, 1985, p. 25.

[13] Din scrisoarea lordului Paget, Constantinopol, 26 noiembrie 1696 (Paget Papers, 14/41): „Cum intellexerim Cels-nem V-ram telas nostrates aliquot abhinc accersivisse, nuncio jam redeunti duos pannos assignavi, ut Cels-ni V-rae tradantur curavi, quod eos în bonam partem, accipere dignari velit Cels-nem V-ram obsecro". La care Brâncoveanu răspunde din Bucureşti la 21/31 decembrie 1696 (Paget Papers, 59/43): „Cuius perspectum bonum, ac syncerum affectum, cum non tantum sentio, sed ipsis etiam manibus, per liberalem telarum oblationem palpo" etc.

www.dacoromanica.ro

a căutat pentru un moment să se apropie, în 1690, după lupta de la Zărneşti, cînd i-a scris, o singură dată, lui Ludovic al XIV-lea [14]. După aceea, a pus la cale interceptarea sistematică a corespondenţei lui cu Varşovia, furnizînd curţii de la Viena informaţiile astfel culese [15]. Dar, între timp, Châteauneuf, în înţelegere cu domnul Moldovei Constantin Cantemir, îi încuraja pe boierii munteni, în frunte cu Staico Bucşanu şi Preda Prooroceanu, să conspire împotriva lui Brâncoveanu [16]. Arogantul şi bătăiosul Ferriol, exasperat de insuccesele partizanilor lui Rákóczi de care-l socotea vinovat pe domnul Ţării Româneşti, a fost personal implicat în încercarea din 1703 de a-l mazili şi a suportat greu acest eşec, neiertîndu-i nici regelui că nu intervenise la Poartă ca să impună înlăturarea lui Brâncoveanu. „Il faut que le Roy ne veuille pas attaquer un petit prince comme celuy de Valaquie" [17], se plîngea el. Ba încă, luînd parte la uneltirile lui Dimitrie Cantemir şi Constantin Duca, îi găzduia la ambasada franceză [18]. Aşadar, colaborarea cu Paget satisfăcea resentimentul îndreptăţit pe care i-l inspirau lui Brâncoveanu intrigile, cunoscute de el, ale adversarilor săi.

Anglia, sub domnia lui William al III-lea, era aliată atît cu Imperiul habsburgic, cît şi cu Rusia. Situaţia aceasta îi convenea şi lui Constantin Brâncoveanu, conştient de fragilitatea poziţiei sale. Faţă de Habsburgi, el se angajase încă dinainte de a fi ales domn [19]; începînd din 1691, cînd armata otomană a suferit marea înfrîngere de la Slankamen, relaţiile cu ei au rămas de bună înţelegere constantă. Prin întreţinerea lor, Brâncoveanu spera să-şi

[14] A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti*, XI, Bucureşti, 1939, pp. 446—447; Ioana Burlacu, Natalia Săndulescu, *O scrisoare a lui Constantin Brâncoveanu către Ludovic al XIV-lea*, „Rev. arhivelor", LI, XXXVI, 1—2, 1974, pp. 305—307.

[15] Hurmuzaki, IV, 1, p. 388, şi supl. I la vol. I, pp. 313, 321, 323—324, 334. Episodul a fost examinat cu atenţie de Maria Holban în *Călători străini despre ţările române*, VIII, Bucureşti, 1983, pp. 120—125. Capuchehaia Ţării Româneşti la Poartă, Ianachi Porphyrita, era denunţat în aprilie 1692 că ar fi „confidente dei Francesi, per utile del suo Prencipe di Valachia" (C. Giurescu, N. Dobrescu, *op. cit.*, p. 67).

[16] N. Iorga, *Documente privitoare la Constantin-Vodă Brâncoveanu, la domnia şi sfîrşitul lui*, Bucureşti, 1901, pp. 111—118. Dragomanul Fornetti i-a prezentat vizirului, la 24 decembrie 1692, pe cinci boieri adăpostiţi la ambasada Franţei: au fost arestaţi şi trimişi la Bucureşti pentru a fi judecaţi. Cf. Radu Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu Voievod*, ed. Aurora Ilieş, Bucureşti, 1970, pp. 95—96; Radu Popescu, *Istoriile domnilor Ţării Româneşti*, ed. C. Grecescu, Bucureşti, 1963, p. 194. În februarie—martie 1693, legăturile ambasadorului Châteauneuf cu C. Cantemir, fraţii Rosetti şi Imre Thökölу, uniţi împotriva lui Brâncoveanu, sînt menţionate în relatările observatorului olandez Heemskerke (Hurmuzaki, V, 2, pp. 241, 243).

[17] Emile Varenberg, *Correspondance du marquis de Ferriol, ambassadeur de Louis XIV à Constantinople*, Anvers, 1870, pp. 175—176.

[18] Vezi chiar rapoartele lui Ferriol în Hurmuzaki, supl. I la vol. I, p. 359, 10 mai 1705: „Le Prince de Moldavie [Antioh Cantemir] est fort de mes amis... Son frère a été l'année passée refugié six mois dans le Palais de France"; *ibid.*, p. 364, 27 februarie 1706: „Il y a deux mois que le Bey déposé de Moldavie est refugié dans le Palais de Votre Majesté. Il est de la première noblesse. Son nom est Ducas. Il compte parmi ses ancêtres des Empereurs Grecs. Le Prince de Valaquie le persécute, cet ami des Allemands". Constantin Duca era activ susţinut de ambasada franceză încă din 1691 *(ibid.*, p. 297*)*.

[19] C. Giurescu, *Documente răzleţe din arhivele Vienei*, Buletinul comisiei istorice a României, I, 1915, p. 299. Jurămîntul de la 9 martie 1688 către împăratul Leopold I şi moştenitorul său, regele Iosif, era numai semnat de Brâncoveanu şi scris de mîna stolnicului Cantacuzino. Pentru reconstituirea împrejurărilor în care a fost redactat, vezi comentariile Mariei Holban în textele lui Antide Dunod din *Călători*, VIII, pp. 31—35, 41—43. În complicitate cu agenţii habsburgici, fraţii Cantacuzino şi Brâncoveanu acceptă ficţiunea juridică a legăturilor istorice între Ţara Românească şi Ungaria, manifestîndu-şi clar opoziţia faţă de Şerban (aluzia la *„ruinas miserabilis patriae nostrae et antiquorum stemmatum ultimatas exterminationes"* este de-a dreptul un apel la intervenţia externă contra domnului).

www.dacoromanica.ro

asigure la nevoie un refugiu, preocupare de care este dominată și corespondența sa din aceeași perioadă cu Kremlinul. După mai bine de un veac, politica lui Ioan Caragea, oscilînd între Metternich și Capodistrias, avea să aibă un caracter foarte asemănător [20], dovedind că, atîta timp cît se menținea amenințarea sub a cărei presiune s-a născut regimul fanariot, nu exista altă soluție viabilă pentru a apăra interesele vitale ale Țării Românești decît aceea care căuta să echilibreze balanța.

Înainte de pacea de la Ryswick din 1697, Imperiul habsburgic avusese nevoie de Rusia pentru a împărți cu ea efortul militar în Europa de Sud-Est, în vreme ce rezista, pe Rin și în Flandra, atacurilor franceze. Apelurile lui Brâncoveanu la țarul ortodox, în care se întrevede insistența reprezentanților înaltului cler grec, mai cu seamă aceea a patriarhului Dositei al Ierusalimului, se îndreptau spre Moscova, și nu spre Viena, din trei motive: cel confesional, desigur, la care se adăuga faptul că toată capacitatea de luptă a Rusiei era atunci disponibilă. De asemenea, exemplul Transilvaniei și chiar al Moldovei, care riscase anexarea de către Polonia, atrăgeau atenția asupra împrejurării că Rusia nu avea nici o graniță comună cu țările române, Polonia și statul nomad nord-pontic al tătarilor putînd servi de tampon intermediar. Pînă la încheierea păcii ruso-otomane din 1700, Brâncoveanu i-a oferit lui Petru I o compensație pe litoralul septentrional al Mării Negre, cu sugestia ca Rusia să absoarbă Crimeea în aceleași condiții de autonomie internă care-i fuseseră recunoscute Ucrainei cu o jumătate de secol mai devreme. Negocierile cu Imperiul și cu Polonia aveau, înainte de 1699, rostul de a atrage Rusia în aceste planuri prin perspectiva unei concurențe. Deoarece politica engleză năzuia să asigure atît retragerea Imperiului habsburgic din războiul antiotoman, cît și continuarea luptei de către Rusia, s-a ajuns la un conflict între lordul Paget și solul lui Petru I, P. B. Voznițîn, acesta reușind cu greu să obțină numai un armistițiu cu Poarta (ianuarie 1699) [21].

Din 1702, emisarii lui Brâncoveanu vor pretinde stăruitor ca țarul să intre în tratative cu Suedia pentru a reîncepe războiul cu turcii, fiindcă acum Poarta își putea exercita dominația nestînjenită de nici un inamic extern: anii 1700—1710 au fost cel mai îndelungat interval de pace pe care-l cunoștea Imperiul otoman în întreaga sa existență! Către sfîrșitul acestei perioade, pe măsură ce trupele habsburgice cîștigau teren în Transilvania împotriva lui Rákóczi, se va adăuga probabil și teama ca nu cumva să crească la Viena interesul pentru vechiul proiect de a anexa și Țara Românească. În asemenea condiții, nu-i de mirare că Brâncoveanu a tergiversat în multe împrejurări critice, așteptînd cu prudență „il benefitio del tempo". Această atitudine care-i îngăduia să-și păstreze libertatea de acțiune i-a atras, nu numai „fama di gran politico" [22], ci și neîncrederea unor martori contemporani: după părerea, cîtuși de puțin izolată, a unuia dintre ei, „andò volpeggiando" [23].

În afară de convergența acțiunilor diplomatice, exista și un mobil mai direct al interesului lui Brâncoveanu față de Anglia. În cazul în care ar fi fost necesară o intervenție la Poartă în favoarea Țării Românești, Anglia se bucura în ochii dregătorilor otomani de un prestigiu considerabil și, spre deosebire de Imperiul habsburgic, nu purtase nici un război împotriva sultanului.

[20] Andrei Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, București—Paris, 1980, pp. 295—314.

[21] L.N. Nikiforow, *Russisch-Englische Beziehungen unter Peter I.*, Weimar, 1954, pp. 28—29.

[22] C. Giurescu, N. Dobrescu, *op. cit.*, p. 74.

[23] *Ibid.*, p. 73.

www.dacoromanica.ro

În ultimii ani ai misiunii lordului Paget, s-a pus o problemă nouă care a prilejuit strîngerea legăturilor dintre Brâncoveanu şi ambasador. Ea nu mai era de ordin politic, ci cultural. Se ştie că progresele educaţiei în Sud-Estul european, menite a avea o mare influenţă asupra atmosferei politice, morale şi spirituale din ţările române, s-au accelerat din 1661, odată cu întemeierea şcolii din Fanar de către Manolachi din Castoria. Etapa următoare începe în 1682 prin înfiinţarea Academiei slavo-greco-latine de la Moscova şi a şcolii din Trapezunt. Dascălul căruia i se datorează organizarea celei de a doua, Sevastos Kyminitis, s-a strămutat la Bucureşti în vara anului 1688, fiind chemat de Şerban Cantacuzino, al cărui urmaş la tron, Constantin Brâncoveanu, a luat măsuri, de la începutul domniei lui, pentru a-şi înzestra ţara cu un aşezămînt şcolar mai strălucit decît cele precedente [24]. Acesta va fi Academia Domnească din Bucureşti. Totuşi, pînă în 1707, de cînd datează acordarea de fonduri permanente pentru întreţinerea instituţiei de învăţămînt căreia i se datorează modernizarea statului şi, într-o largă măsură, a societăţii româneşti, Brâncoveanu n-a părăsit sistemul de a trimite la studii în străinătate pe acei tineri cărora le rezerva un rol în administraţie sau la curtea lui.

Firește, ei au fost îndreptaţi pe drumul pe care-l urmase Constantin Cantacuzino din 1667, către Padova, universitate cunoscută pentru ilustra ei tradiţie, pentru toleranţa confesională manifestată pînă atunci faţă de studenţii străini şi, nu mai puţin, pentru moderaţia taxelor. Zenitul relaţiilor dintre Ţara Românească şi Padova se poate fixa în primul deceniu al domniei lui Brâncoveanu. Altă serie de studenţi avea să frecventeze aceeaşi universitate în anii 1705—1712. Dar în intervalul 1698—1705, cînd iniţiativa lui Benjamin Woodroffe de a crea un „colegiu grecesc" la Oxford a căutat să înlesnească unele contacte intelectuale între Anglia şi Sud-Estul Europei, la Padova nu mai apare nici un bursier al lui Brâncoveanu [25]. Propaganda catolică, activă în Balcani prin misionarii ei, încercase prin 1684 să întemeieze chiar la Constantinopol, pe lîngă ambasada Franţei, un colegiu iezuit [26]. Ca

[24] Ioanna Kolias, Ὁ Σεβαστὸς Κυμινήτης καὶ ἡ ἵδρυση τοῦ φροντιστηρίου τῆς Τραπεζούντας. Ἑλληνικά, 30, 2, 1977—1978, pp. — 280—306: la 23 iulie 1688, Sevastos Kyminitis (1630—1702), aflat la curtea lui Şerban Cantacuzino, pe care-l califică, într-o cascadă de superlative, drept „prea puternicul, prea evlaviosul, prea strălucitul şi foarte principiarul domn şi cîrmuitor al întregii Ungrovlahii", îi scrie lui Hrisant Notaras, îndemnîndu-l să fie mijlocitorul între voievod şi Manolachi din Castoria pentru organizarea de şcoli în Ţara Românească şi la Trapezunt. Astfel îşi găseşte soluţia o problemă controversată în istoriografia noastră. Victor Papacostea, *Civilizaţie românească şi civilizaţie balcanică*, Bucureşti, 1983, pp. 283—395, argumentase persuasiv contra datării tradiţionale, pe care a continuat s-o apere cu vigoare Ariadna Camariano-Cioran. *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Thessaloniki, 1974, pp. 23—36 (presupunînd însă, p. 32, că dascălul grec ar fi sosit la Bucureşti după moartea lui Cantacuzino). În realitate, Brâncoveanu, a cărui cstilitate faţă de unchiul său (cf. mai sus, n. 18) iese acum la iveală, şi-a însuşit încă una din ultimele iniţiative ale predecesorului, după cum a făcut şi cu *Biblia*, cf. V. Cândea, *Les Bibles grecque et roumaine de 1687—1688 et les visées impériales de Şerban Cantacuzène*, Balkan Studies, 10, 2, 1969, pp. 351—376. Celebrînd *Comemorarea a două sute cincizeci de ani de la întemeierea unei Facultăţi de Litere la Bucureşti*, Bucureşti, 1928, N. Iorga anticipa cu 10 ani.

[25] Vezi listele publicate de G. Plumidis, *Gli scolari „oltramarini" a Padova nei secoli XVI e XVII*, RESEE, X, 2, 1972, pp. 262—270, şi Athanasios E. Karathanasis Οἱ Ἕλληνες λόγιοι στὴ Βλαχία (1670—1714), Thessaloniki, 1982.

[26] Guilleragues, *Correspondance*, ed. Frédéric Deloffre şi Jacques Rougeot, II, Genève, 1976, pp. 1081—1085. Proiectul va fi reluat, ca răspuns la iniţiativa engleză, şi realizat la Paris, în 1700, sub forma unui „Collège pour les langues orientales", mai tîrziu „Louis le Grand". Cf. scrisoarea ministrului Marinei, Pontchartrain, către consulul Franţei din Smirna, de la Fontainebleau, 8 septembrie 1699: „Le Roy ayant esté informé que les Anglais ont estably un collège à Oxford pour y eslever de jeunes Grecs dans la religion Anglicane, Sa Majesté, pour empescher les suittes d'un pareil projet, a résolu" etc. (Archives Nationales, B^7 64, f. 805).

www.dacoromanica.ro

reacție la vasta acțiune de convertire, întinzîndu-se din Etiopia pînă în Bolivia, care a obținut o victorie în 1697 și în anii următori prin acceptarea Unirii cu Roma de către o parte a românilor din Transilvania, domnul Țării Românești a răspuns invitației de a trimite studenți la Oxford [27]. Trebuie să se observe că această invitație, pe care învățatul Dositei al Ierusalimului nu îndrăznea s-o primească, de teama turcilor, a căror opoziție o prevedea, a fost categoric respinsă de patriarhul Constantinopolului, mai favorabil iezuiților [28]. Fără îndoială, programul de studii de la Gloucester Hall, care cuprindea nu numai pe Aristotel și Platon, ci și „the new Philosophy", la care se adăuga și examinarea în spirit critic a controverselor religioase, reprezenta un pas înainte față de învățămîntul padovan, dominat de neoaristotelism, și permitea o deschidere către curentele de idei înnoitoare, bazate pe dezvoltarea științelor pozitive. Nu era, de altfel, prima oară că o asemenea experiență avea loc pe pămîntul ospitalier al Angliei: în 1667, Ieremia Cacavela, viitorul dascăl al lui Dimitrie Cantemir, poposise la Cambridge, iar în 1693 documentele menționează prezența la Oxford, pentru studii de matematică și teologie, a altui cărturar ortodox, Dionisie din Ianina, cel care-i învățase grecește pe fiii stolnicului Constantin Cantacuzino [29]. Cît privește autoritățile britanice, bunăvoința lor nu era desprinsă de interesul obiectiv de a pregăti dragomani de încredere pentru ambasada de la Poartă.

Din diferite motive, nu încă suficient explicate, încercarea a dat greș. Dar capacitatea de orientare a studenților în condiții total străine de acelea în care crescuseră s-a dezvoltat cu o uimitoare repeziciune. Pe cei mai mulți dintre cei veniți în Anglia îi regăsim curînd după aceea în Olanda sau la noua universitate germană de la Halle aflată sub influența pietismului, ai cărui inițiatori, încă din 1700, considerau cu optimism posibilitățile de a cîștiga adepți la Constantinopol și la București [30]. Pînă tîrziu, în 1713, stolnicul Cantacuzino și prietenul său Hrisant Notaras vor aștepta știri de la tinerii

[27] E.D. Tappe, *The Greek College at Oxford, 1699—1705*, Oxoniensia, XIX, 1954 pp. 92—111; idem, *Alumni of the Greek College at Oxford, 1699—1705*, Notes and Queries, n. 82, vol. 103, 1955, pp. 110—114; idem, *Eustathius Placicus, a Physician at the Court of Brâncoveanu, studies at Oxford*, Revue des Etudes Roumaines, III—IV, 1955—1956, pp. 221—223 (la care trebuie adăugat, după Olga Cicanci, *Companiile grecești din Transilvania și comerțul european în anii 1636—1746*, București, 1981, că un omonim, desigur bunicul, fusese proestos al negustorilor greci din Sibiu, și altul, probabil tatăl medicului, a fost jurat al aceleiași companii în 1682); Steven Runciman, *op. cit.*, pp. 300—304; Paul Cernovodeanu, *Scientific and Cultural Contacts Between England and the Rumanian Lands (1650—1720)*, Rumanian Studies, II, 1972, pp. 84—103.

[28] N. Nilles, *Symbolae*, I, pp. 103—105.

[29] Despre Dionisie, vezi B.L. Fonkici, *Греческо-русские культурные связи в XV—XVII вв.*, Moscova, 1977, pp. 189—204, și E.D. Tappe, *The Greek College*, p. 95. Cf. N.F. Kapterev, *Иерусалимский патриарх Досифей в его сношениях с русским правительством* (1689—1707), *Чтеня в императорском обществ*, *историй и древностей российских*, 1891, 2, p. 85: la 28 martie 1698, Dositei îl recomanda ca „desăvîrșit în științele elinești și latinești și chiar în filosofie și teologie", pe care le învățase în străinătate, „la Veneția, la Padova, la Roma, în Anglia și în Olanda". Într-o comunicare ținută în 1986 la Institutul de studii sud-est european din București, am dovedit că Ieremia Cacavela, „Zuanne Cacavella" aflat la Veneția în 1665 și Ieremia Ghermanos, care era în 1667 la Londra și în 1668 la Cambridge și Oxford, sînt aceeași persoană. Vezi Ariadna Camariano-Cioran, *Jérémie Cacavela et ses relations avec les Principautés roumaines*, RESEE, III, 1—2, 1965, pp. 165—190, și Paul Cernovodeanu, *Jérémie Cacavela et le protestantisme*, ibid., XVIII, 2, 1980, pp. 293—310.

[30] Joachim Tetzner, *Heinrich Wilhelm Ludolf und Russland*, Berlin, 1955, pp. 117, 131—132; Martin Kriebel, *Das pietistische Halle und das orthodoxe Patriarchat von Konstantinopel*, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, N.F., 3, 1955, pp. 50—70; I.S.G. Simmons. *H.W. Ludolf and the Printing of his Gramatica Russica at Oxford in 1696*, Oxford Slavonic Papers, I, 1950, pp. 104—129.

www.dacoromanica.ro

trimiși „în părțile de miazănoapte" și vor regreta să constate din rapoartele acestora „delăsarea studiilor" lor [31].

Lordul Paget se străduise să mijlocească aceste contacte intelectuale, care ar fi făcut Anglia mai bine cunoscută pe malurile Bosforului și în Țara Românească. Nu numai acest aspect al activității sale, ci și calitățile personale ale ambasadorului ar fi îndreptățit simpatia lui Brâncoveanu și pe aceea a stolnicului Cantacuzino. Nu este de prisos a aminti, cu privire la diplomatul englez, cîteva date capabile să contribuie la schițarea portretului său moral, înainte de a-i examina mai îndeaproape corespondența.

Se născuse la 10 februarie 1637, din căsătoria celui de al cincilea baron Paget (1609—1678) cu lady Frances Rich, din familia conților de Holland. S-a căsătorit cu Frances, fiica lordului Pierrepont. Cariera sa, începută după revoluția din 1688 prin numirea ca lord-locotenent pentru Staffordshire, a progresat rapid: ambasador la Viena din 1689, post pe care l-a părăsit în 1692, cînd a fost numit la Constantinopol. Va reveni la curtea imperială, cu o nouă misiune în numele reginei Anne, în 1705. La moartea sa, la 26 februarie 1713, se găsea la Londra, în casa lui din Bloomsbury Square, și a fost înmormîntat în biserica Saint Giles in the Fields [32].

Să mai notăm și amănuntul evocator că bunicul său, al patrulea lord (1572—1628), interesat în activități economice ca fabricarea de oțel și colonizarea Virginiei, posedase 1555 de volume, număr impresionant pentru Anglia primilor Stuarți. În acea epocă fericită care nu cunoștea specializarea, cărțile de teologie, de drept, de istorie, de filosofie, poezie, retorică și gramatică din biblioteca Paget stăteau alături de lucrări de medicină, chimie, matematică, arhitectură și artă militară [33]. De aceea, se poate presupune că educația lordului Paget fusese mult superioară celei obișnuite. Dimitrie Cantemir a avut prilejul de a-i admira însușirile de prudență și dibăcie diplomatică, datorită cărora era foarte prețuit la Poartă, precum și cunoștințele sale „în limbile greacă și turcă și în alte științe" [34]. Cronica lui Radu Greceanu din care un capitol povestește vizita lui Paget la București în aprilie 1702, are pentru „solul Englezului" cuvinte de laudă: „om mare, cinstit și înțelept fiind, bine toate ale Porții turcești au chivernisit" [35]. La o curte așa de protocolară ca aceea a lui Brâncoveanu, primirea sa cu „multă țirimonie și orație" indica o deosebită considerație din partea gazdelor, ca și loviturile de tun care salutau fiecare din paharele închinate în cinstea oaspeților, numeroase desigur, căci „de veselie mare s-au și înbătat" — și cronicarul adaugă cu umor: „măcar că dă nimeni n-au fost siliți". Din Țara Românească, Paget și tovarășii săi de drum, cărora Greceanu le zice „boiarii săi", vor duce cu ei imaginea unei țări „luxuriantly rich, but desolate for want of culture and inhabitants" [36], pe cînd românii, deși surprinși de gustul accentuat al englezilor pentru vinurile locale, care-i treziseră eruditului Edmund Chishull lirice amintiri din Hesiod, aveau să-și amintească vreme îndelungată de împrejurarea în care văzuseră un „om mare" ca ambasadorul Maiestății Sale Britanice.

[31] Hurmuzaki, XIV, 3, p. 109.

[32] *Dictionary of National Biography*, XLIII, p. 64.

[33] Lawrence Stone, *The Crisis of the Aristocracy 1558—1641*, Oxford, 1967, p. 320.

[34] Dimitrie Cantemir, *The History of the Growth and Decay of the Othman Empire*, I, London, 1735, p. 384, n. 11.

[35] Radu Greceanu, *Istoria*, pp. 137—139.

[36] Edm. Chishull, *Travels in Turkey and back to England*, London, 1747, pp. 77, 82.

www.dacoromanica.ro

Călătorind în calitate de capelan în suita lordului Paget, încărcată în 72 de care [37], Chishull vizitase Academia Domnească și tiparnița mitropoliei, unde a căpătat în dar cărți — ca un *Heortologhion*, Snagov, 1701, sau *Ceaslovul* greco-arab, București 1702 —, care vor trezi interesul colegilor săi din Anglia (vezi Anexa). Era încă un rezultat, nu de tot neînsemnat, al relațiilor cu Țara Românească stabilite în timpul acestei ambasade de zece ani.

Din corespondența lordului Paget de la Constantinopol, o parte s-a păstrat în arhiva sa personală, pe baza căreia se poate reconstitui întregul dialog epistolar cu Brâncoveanu și Cantacuzino, alta găsindu-se la British Library: unele scrisori din anii 1693—1694 în ms. Egerton 918 sau, cele mai numeroase, din perioada 1689—1700, în ms. adițional 8880. De asemenea, cîteva adresate lordului Lexington (1661—1723), succesorul lui Paget în funcția de ambasador la Viena și unchiul lui Sir Robert Sutton care avea să-i fie urmaș la Poartă, s-au publicat [38]. În prețioasa ediție de documente datorată lui C. Giurescu și N. Dobrescu n-a fost cuprinsă decît una singură dintre scrisorile trimise de Paget contelui Franz-Ulrich Kinsky (1634—1699), cancelar al Boemiei și președinte al Consiliului de Război [39]. Aceiași cercetători au semnalat și un „jurnal al lui Paget", aflat în arhivele vieneze, din care au extras doar fragmente din anul 1694 [40].

Mai bine cunoscută, chiar pînă în cele mai mici amănunte, ne este călătoria de întoarcere a ambasadorului, deoarece despre trecerea sa prin părțile noastre, consemnată și de Radu Greceanu în cronica sa, există două relatări: aceea a lui Ed. Chishull și însemnările în limba latină ale unui însoțitor anonim [41].

Începutul contactelor dintre curtea Țării Românești și ambasada britanică de la Poartă datează din primăvara anului 1690. La 5/15 mai, din Constantinopol, Sir William Trumbull le scria atît lordului Paget, la Viena, cît și secretarului de stat, lord Nottingham, la Londra, prevenindu-i că l-a rugat pe Constantin Brâncoveanu să le transmită aceste scrisori [42]. Pînă atunci, itinerariul corespondenței era fie prin Dubrovnik, fie prin Moldova și Polonia. Pe aceeași cale, cea mai scurtă, s-au stabilit și legăturile ambasadei cu Alba Iulia. Scriind cancelarului Transilvaniei, contele Mihail Teleki, pentru a i se plînge de turci („Numai singur Iehova știe cum sîntem și cum ne ducem zilele, sîntem lăsați la mila lui Dumnezeu, facă-se sfîntă voia sa") Brâncoveanu îi expedia la 30 iunie 1690 poșta de la Adrianopol:

[37] Și șase trăsuri. Vezi *Călători străini*, III, p. 193. În Anexă, publicăm primele impresii ale lui Chishull.

[38] *The Lexington Papers, or Some Account of the Courts of London and Vienna at the Conclusion of the Seventeenth Century*, ed. H. Manners Sutton, London, 1851, pp. 13—14, 30—31, 53—55, scrisori de la 5 noiembrie și 24 decembrie 1694, 29 ianuarie 1695.

[39] C. Giurescu, N. Dobrescu, *op. cit.*, pp. 91, 24 martie 1698. Altă scrisoare către Kinsky, de la 28 mai/7 iunie 1693, a fost editată de către E. von Hurmuzaki, *Fragmente zur Geschichte der Rumänen*, III, Bukarest, 1886, pp. 385—386.

[40] C. Giurescu, N. Dobrescu, *op. cit.*, pp. 81—82 („Haus-Hof -und Staatsarchiv, Turcica", 1694). O parte a corespondenței lui Paget se află copiată în ms ad. 4305 din Biblioteca Universității din Cambridge.

[41] Ambele traduse și comentate în *Călători străini* VIII, pp. 192—224. Pentru prima dată, interesul relatării lui Chishull a fost relevat de I. Bianu, *Un épigraphiste anglais en Valachie*, RHSEE, I, 1924, pp. 402—417. Vezi și Paul Cernovodeanu, *Contributions to Lord Paget's Journey in Wallachia and Transylvania (1702)*, RESEE, XI, 2, 1973, pp. 275—283; idem, *Le journal inédit du voyage de Lord William Paget d'Andrinople à Vienne (1702)*, RRH, XXV, 1—2, 1986, pp. 89—97.

[42] E.D. Tappe, *Documents*, p. 201; C. Giurescu, N. Dobrescu, *op. cit.*, p. 27.

www.dacoromanica.ro

„e vorba, mi se spune, de scrisorile solilor englezi, pe care le trimitem cu acest prilej domniei tale" [43].

În martie 1691, cînd stolnicul Cantacuzino, aflat la Poartă spre a-i înmîna vizirului Fazil Mustafa cererile domnului și ale boierilor Țării Românești, l-a cunoscut pe ambasadorul Țărilor de Jos, Jacob Colijer, el i s-a adresat, prin mijlocirea acestuia, lordului Paget, la Viena, ca diplomatul englez, la rîndul său, să contribuie la reluarea relațiilor dintre imperiali și Brâncoveanu, întrerupte în anul precedent. „Le chef de cette Députation" — îi scria ambasadorul olandez lui Paget — „est l'Oncle de l'Hospodar, qui m'a prié d'assurer par votre entremise la Majesté Impériale de la fidélité et très humble soumission de son Cousin *(sic)*, lequel n'a de plus grand désir que de rendre quelques service considérable à Sa Majesté, ce qu'il espère de faire voir la campagne prochaine" [44].

De la faza acestor contacte indirecte la un schimb asiduu de scrisori între Paget și Brâncoveanu se va trece numai în 1694. Deși ambasadorul Angliei la Poartă se folosise și pînă atunci de domnul Țării Românești („j'envoye souvent des lettres par son canal"), el mărturisea, la 5/15 ianuarie 1694, că nu existase din partea diplomației britanice un adevărat interes pentru Brâncoveanu: „ceux de nostre nation n'ont jamais menagé sa connaissance" [45]

La 9 iunie 1694, deci din momentul în care la curtea imperială a fost trimis lordul Lexington, lordul Paget ia inițiativa de a-i trimite la București „principelui ilustrisim și excelentisim" o scrisoare prin care, mulțumindu-i solemn pentru serviciile aduse în trecut cauzei comune („orbis Christiani commoda promovere"), îl roagă să înlesnească în continuare circulația informațiilor între Constantinopol și Viena [46]. Răspunsul lui Brâncoveanu, la 29 iulie, este o declarație solemnă de respect și devotament, urmată de noi asigurări de credință la 8 decembrie, cînd se referă la nesiguranța drumurilor și la zvonuri de război („la malagevolezza delle strade e i continui rumori di guerra") [47]. Între timp, la 19 octombrie 1694, Paget explicase ce dificultăți întîmpină transmiterea scrisorilor pe calea obișnuită și, cunoscînd teama lui Brâncoveanu ca nu cumva Poarta să afle de aceste legături cu imperialii, îi făgăduise că va fi păstrată discreția necesară: „dummodo, flagrante undique bello, mihi quasi undiquaque circumseptum et impeditum est cum Patria literarum commercium. Per mare navigatio incerta, et infrequentes navium opportunitates. Per Italiam transitus anceps, molestus saepe et incertus; adeo ut unica commoda et opportuna transmittendi literas via (permittente V-ra benevolentia) per C[elsitudinis] V[estrae] regiones est; curabo ut hoc literarum commercium caute ita deducatur, ut exinde detrimenti nihil, vel incommodi exsurgat" [48]. Cu același prilej era trimis în Anglia secretarul ambasadorului, Georg Philipp Schreyer von Wegmar, la întoarcerea căruia, la 6 mai 1695, domnul îi scrie lordului de la Brâncoveni („ex castris Brankoven positis"): și cronica lui Greceanu menționează faptul că Brâncoveanu

[43] A. Veress, *op. cit.*, XI, p. 429.

[44] Paul Rycaut, *History of the Turkish Empire*, London, 1700, p. 496. Cf. Hurmuzaki, V, 1, p. 378.

[45] C. Giurescu, N. Dobrescu, *op. cit.*, pp. 79—80. O scrisoare cu un conținut asemănător adresează Paget la 13/23 octombrie 1693 lordului Nottingham, secretar de stat, rugîndu-l să ia legătura cu Brâncoveanu prin George Stepney, rezidentul englez la Dresda (E.D. Tappe, *art. cit.* p. 202).

[46] Paget Papers, 10/20.

[47] Paget Papers, 59/31.

[48] Paget Papers 8/5, pasaj reprodus și de E.D. Tappe, *art. cit.*, p. 203

www.dacoromanica.ro

era de o lună in tabără, indreptindu-se cu oastea sa spre Dunăre, pentru a indeplini ordinul sultanului, de refacere a fortificaţiilor de la Cladova [49].

Cind domnul insuşi ia condeiul, fie şi numai ca să semneze un text redactat de Constantin Cantacuzino in latineşte, conţinutul este adesea dezamăgitor de stereotip; se prezintă urări de sănătate şi de prosperitate, precum şi mulţumiri pentru darurile primite, in schimbul cărora Paget va căpăta o blană de preţ sau o pereche de cai de călărie [50]. Alte scrisori ale lui Brâncoveanu ii recomandă pe trimişii săi: un „fidus secretarius" purtător al unui mesaj, boierul grec Matei Cleronomos [51], agenţii Ţării Româneşti la Poartă Ianachi Porphyrita şi Toma Cantacuzino. Cuprinsul acestor documente variază atit de puţin — pomenirea serviciilor aduse, călduroase declaraţii de prietenie şi, in treacăt, strecurată printre fraze măgulitoare, aluzia la pactul incheiat intre ambasador şi domn — incit aproape iţi vine a crede că e vorba de aceeaşi scrisoare.

O singură dată, tonul e mai aspru şi mai sincer. La 17/27 octombrie 1698 — zece zile după ce-i explicase şi contelui Kinsky, primul ministru al lui Leopold I, motivele pentru care situaţia Ţării Româneşti nu trebuia adusă in discuţie in cursul tratativelor de la Karlowitz —, domnul işi manifestă aceeaşi preocupare faţă de lordul Paget [52]. Se citesc in această scrisoare o infrigurată nelinişte şi o filosofie amară din ale cărei formule străbate experienţa istoriei sporită de umbre anticipatoare. E deajuns să reproducem inceputul uneia din lungile fraze intortochiate care, păstrindu-se in limitele retoricii convenţionale, acuză totuşi cu violenţă ambiţia şi lăcomia puternicilor pămîntului, ale căror nesfirşite războaie n-au decit rostul de a lărgi mereu stăpinirile lor cu ţinuturi străine, in paguba popoarelor: „Cum experimento, semper compertum habeatur, quod Monarchae et Potentes, non contenti suis Regnis et Provinciis, alias etiam, per bella et inexplicabilia Populorum damna, tum lucri, tum gloriae gratia, acquirere intendant, et vel maxime tempore suarum sopiendarum Cotroversiarum erga suas proprias finitimas Ditiones pro ampliando suo Imperio vel Regno extraneas quoque ambiant et curent adiungere terras" etc. Brâncoveanu n-ar fi fost omul politic realist pe care-l cunoaştem din insăşi mărturia contemporanilor dacă n-ar fi inţeles că propria sa ţară, rivnită deopotrivă de Imperiul habsburgic şi de Polonia, risca să ajungă obiectul unui schimb de teritorii. Pentru sine, ştiindu-se pindit de mulţi duşmani la Constantinopol, se temea să nu se compromită in ochii turcilor care, odată refuzată concesia pe care diplomaţii europeni se pregăteau să le-o ceară, s-ar fi putut răzbuna. Aşa incit, in acest strigăt de alarmă, regăsim obsesia incercată şi de Miron Costin sau de Dimitrie Cantemir şi care, dincolo de veacul lor, avea să fie incă aceea a multor oameni politici şi moralişti români. Cu atit mai pătruns de ea era Constantin Brâncoveanu in momentul in care trimisese in zadar, in iulie 1698, pe un emisar al său la Viena, unde se afla Petru I, pentru a-l convinge, prin mijlocirea

[49] Paget Papers, 59/34; Radu Greceanu, *Istoria*, pp. 105—106.

[50] Scrisorile de la 2 septembrie 1696 şi 4 iunie 1698, Paget Papers, 59/41 şi 59/23.

[51] Paget Papers, 59/24, 9 aprilie 1699. Matei Cleronomos fusese trimis in 1689 ca sol in Transilvania, la generalul Heissler (C. Giurescu, N. Dobrescu, *op. cit.*, pp. X, 11, 15). Căsătorit cu fiica lui Radu Dudescu, Chiajna (m. 1693), va fi ingropat la Mitropolia din Tirgovişte in 1701. Vezi N. Iorga, *Constantin-Vodă Brincoveanu, viaţa şi domnia lui*, Bucureşti, 1914, pp. 166—167.

[52] Paget Papers, 59/44; E.D. Tappe, *art. cit.*; p. 206; L. Demény, P. Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 205.

www.dacoromanica.ro

ţarului, pe Leopold să nu încheie pacea separată [53]. Sentimentul de dezmoştenire care răzbate din reacţia sa de revoltă contra egoismului marilor puteri îl va fi avut şi în numele poporului său, trădat de cîteva ori de istorie, începînd cu părăsirea de către strămoşii romani, după cum îl putea avea şi cînd se gîndea la genealogia sa proprie, mergînd pînă la împăraţii bizantini, de al căror exemplu a fost atît de adînc influenţat încît, în clipa morţii, se va identifica firesc cu ei [54].

Corespondenţa lui Brâncoveanu cu lordul Paget se încheie în 1701, cu scrisoarea de la 5 martie, la care ambasadorul a răspuns la 13 mai, dat după care mai există, în arhiva sa, ciornele unor scrisori către Cantacuzino, ultima fiind de la 12 noiembrie, acelaşi an. După ce aşteptase sosirea succesorului său, Sir Robert Sutton, pentru a-l prezenta marelui vizir şi sultanului Paget se pregătea să se întoarcă în Anglia cînd a aflat de dorinţa Porţii de a-şi lua rămas bun de la el prin festivităţi care l-au mai reţinut cîteva zile. Plecarea din Adrianopol a avut loc în sfîrşit la 18 martie şi cortegiul său trecea Dunărea în drum spre Bucureşti la 20 aprilie 1702. În aceeaşi zi, Brâncoveanu îl şi anunţa pe contele de Bussy-Rabutin, comandantul imperial de la Sibiu, de apropierea înaltului oaspete [55]. Alegerea acestui itinerar, în locul celui obişnuit către Viena, prin Belgrad, era probabil urmarea unei invitaţii a domnului Ţării Româneşti, dornic să-l cunoască personal pe corespondentul său de mai mulţi ani şi să-l roage să intervină în favoarea românilor din Transilvania, cărora politica religioasă a împăratului le impusese o discriminare flagrantă între ortodocşi şi uniţi.

Nu vom zăbovi asupra călătoriei de întoarcere care s-a desfăşurat agale, ajungînd la Viena abia la 23 iunie, iar la Londra doar în anul următor, în aprilie 1703 [56]. Legăturile lui Brâncoveanu cu Anglia nu au încetat odată cu misiunea lordului Paget. Ştim din întîmplare că, în 1704, la înapoierea sa de la Adrianopol, domnul a fost însoţit „from Turkey to his Residence of Bucharest" de negustori englezi din Alep şi din Smirna [57]. Diplomaţia britanică va manifesta din nou interes faţă de Ţara Românească în 1711, cu ocazia războiului antiotoman: mişcările trupelor, scrisorile schimbate, chiar şi zvonurile lipsite de temei, sînt comunicate întocmai la Londra atît de ambasadorul la Constantinopol, Sutton, cît şi de cel de la Petersburg, Charles Whitworth. Între hîrtiile acestuia din urmă, alături de proclamaţia lui Dimitrie Cantemir, se găseşte şi copia unei scrisori a lui Constantin Brân-

[53] Aug. Theiner, *Monuments historiques*, Roma, 1859, p. 377 şi urm. La Viena se ştia la 19 iulie 1698 că ţarul caută el însuşi să negocieze cu Poarta „per mezzo dei medesimi Tartari e del principe di Walacchia, il quale con quello di Moldavia temono assai dal rè di Polonia e vorrebbono la protezione del Czar". La 20 august 1698, ambasadorul Spaniei scrie despre „un confidente del principe di Valachia che da Belgrado è qua venuto in abito di mendico et ha trattato molte settimane e molto confidentemente col Czar, con li suoi ambasciatori e col suo confessore vescovo greco", adăugînd: „certo che egli è ricco e confidentissimo del suo principe". Acest personaj pare a fi fost Gheorghe Castriota, nu Teodor Corbea, care la 20 iunie era încă la Bucureşti iar în august la Moscova (*Исторические связи народов СССР и Румынии*, III, Moscova, 1970, pp. 355—356).

[54] Z. Ure, *The Ballad of Constantine Brâncoveanu and Contemporary Reports*, în *Proceedings of the Third Congress of the International Comparative Literature Association*, Haga, 1962, p. 349; Andrei Pippidi, *Hommes et idees*, pp. 180—184. Într-o comunicare, *Moartea la Constantinopol. Izvoarele istorice şi cîntecul popular despre sfîrşitul lui Brâncoveanu*, ţinută la Institutul de studii sud-est europene în 1978, am sugerat un model istoric pentru această atitudine de o demnă resemnare, un *topos*, ca acela consemnat de Cantemir în legătură cu împăratul bizantin Mauriciu (*Hronicul*, p. 331), care a devenit cea mai inflexibilă normă de comportare.

[55] C. Giurescu, N. Dobrescu, *op. cit.*, pp. 123—124, 129, 130.

[56] Vezi Anexa şi izvoarele citate mai sus, n. 39.

[57] Ernö Simonyi, *Angól diplomatiái viátok II Rákóczi Ferenc korára*, I, Pesta, 1871, p. 28.

www.dacoromanica.ro

coveanu către generalul conte de Stainville, prin care-i aducea la cunoştinţă vestea păcii de la Prut, încheiată de opt zile [58]. Tratatul dintre Rusia şi Imperiul otoman avea să fie confirmat definitiv numai în iunie 1713, la capătul unor îndelungate negocieri, de mai multe ori întrerupte. Radu Greceanu aminteşte faptul că acceptarea de către Poartă a condiţiilor păcii, la 16 aprilie 1712, a fost determinată de o intervenţie a ambasadorului Angliei, Sutton, fără a şti, de altminteri, că acesta era plătit în acest scop de ruşi [59]. Dimpotrivă, Franţa, Suedia, Polonia şi Veneţia stăruiau pentru anularea tratatului şi reînceperea ostilităţilor.

Ecoul acestor încercări răzbate dintr-o scrisoare a lui Şerban Greceanu, fratele logofătului Radu, la 1 octombrie 1712: „Dă spre Benderiu, vei şti Măriia Ta că scriu cum că la Craiul au venit sol dă la Franţa un om al lui Racoţi cu cărţi şi zic cum că-i scrie să să scoale să meargă la Poartă, să nu lase pă Sultanul, adecă pre împăratul, să facă pace cu Moscalul nici într-un chip, iar el şi cu Englitera şi cu Prusias îi vor fi într-ajutoriu. Aceasta iaste foarte *alithinotaton*, să ştii Măriia Ta şi cum că Crăiasa Engliterii au scris şi ţarului chiar că dă nu va face pace cu Craiul, va să dea ajutoriu Turcului împotriva Măriii Sale" [60]. Că asupra Porţii se exercita această presiune a lui Carol al XII-lea era foarte adevărat" („alithinotaton"), însă regele Suediei, refuzînd orice concesie faţă de Rusia, a respins propunerile de mediere din partea Angliei şi de alianţă din partea Prusiei [61]. Cît despre atitudinea lui Brâncoveanu, Şerban Greceanu recunoaşte cu naivă sinceritate: „către nimeni Măriia Sa Vodă n-au răsuflat pîn în cest ceas nimic" [62].

Tăcere îndeajuns motivată de înteţirea preocupărilor sumbre, la care face aluzie şi Constantin Cantacuzino în acea scrisoare către Hrisant Notaras în care, ironizînd lăcomia nesăţioasă a „purtătorilor de cealmale" (turcii), adaugă: „dar am rămas şi cu purtătorii de căciuli, însă, şi dacă nu-i întrecem, nici nu sîntem aşa de prejos faţă de ei" [63]. În acelaşi timp, patriarhul Hrisant dovedea o surprinzătoare cunoaştere a vieţii politice engleze, căci într-o scrisoare, atribuită din greşeală anului 1714, dar care datează neîndoielnic din 1712, îl informează pe Nicolae Mavrocordat despre începerea tratativelor de la Utrecht şi despre dizgraţia lui Marlborough [64]: „Cît priveşte buna înţelegere din Europa, toţi solii s-au întîlnit la Utrecht ca să vorbească despre pace. Din Anglia este ştire că regina l-a mazilit pe generalul Malbug (!) şi unii spun că i-a luat şi ce avere avea, iar pe el şi pe soţia lui i-a surghiunit, aşa că e semn lămurit că regina vrea pacea, deoarece şi acel comandant suprem era potrivnic [păcii], şi dacă englezii, ca iubitori de tulburări, nu vor face vreo răscoală împotriva reginei, va fi încheiată pacea". Prevederile

[58] British Library, Add. Ms. 37, 358, f. 309—310 („Copia Manifesti Palatini Terrarum Moldaviae") şi 389 (Tîrgovişte, 31 iulie 1711). Scriscarea a fost editată, după o copie din arhivele saxone, de N. Iorga, *Documente privitoare la Constantin-Vodă Brâncoveanu*, pp. 89—91.

[59] *The New Cambridge History*, VI, p. 185. Vezi A.N. Kurat, *The Despatches of Sir Robert Sutton, Ambassador in Constantinople (1710—1714)*, London, 1953; L. Demény, P. Cernovodeanu, *op. cit.*, pp. 251—270.

[60] N. Iorga, *Scrisori de familie ale vechilor Brâncoveni*, Acad. Rom., m.s. ist., s. III, t. XVI, 1935, p. 191.

[61] Jill Lisk, *The Struggle for Supremacy in the Baltic, 1600—1725*, London, 1979, pp. 181—183. Pentru politica Angliei faţă de relaţiile dintre Poartă şi Imperiu, vezi *The Letters and Diplomatic Instructions of Queen Anne*, ed. Beatrice Curtis Brown, London, 1935, pp. 141—142, 168, 222. Despre poziţia Angliei faţă de Suedia în 1713, vezi L.N. Nikiforow, *op. cit.* p. 140.

[62] N. Iorga, *art. cit.*, p. 187.

[63] Hurmuzaki, XIV, 3, p. 110.

[64] *Ibid.*, p. 118.

www.dacoromanica.ro

autorului scrisorii erau pe de-a întregul corecte: într-adevăr, tratatele aveau să fie semnate în martie—aprilie 1713. Congresul de la Utrecht se deschisese la 29 ianuarie 1712 şi Marlborough plecase în exil în Ţările de Jos de la sfîrşitul anului precedent. Anticipată şi ea de Notaras, răscoala iacobită, care n-a fost departe de a lua proporţiile unui război civil, a izbucnit în 1715.

În istoria relaţiilor anglo-române, episodul pe care ni-l dezvăluie corespondenţa dintre Constantin Brâncoveanu şi lordul William Paget are unele din caracteristicile unui eşec. El n-a dus la formarea unor legături strînse şi durabile, nici pe plan politic, nici pe tărîmul influenţelor culturale. Totuşi, el n-a fost zadarnic. Nepotul lui Brâncoveanu avea să-l citească pe Swift — ce-i drept, într-o traducere italiană —, iar în vremea lui Nicolae Mavrocordat *The Spectator* pătrunde în Ţara Românească [65]. Este o continuitate, fără îndoială, între primii Mavrocordaţi şi predecesorul lor, Brâncoveanu, şi el atît de înconjurat de greci încît unul din proiectele de anexare a Ţării Româneşti cărora le-a dat naştere politica habsburgică recomanda „să i se dea satisfacţie poporului prin alungarea lor cu desăvîrşire" [66]. Dar aceste tentative de modernizare nu erau sortite unui viitor îndelungat. Cîtă vreme relaţiile sociale nu atinseseră în dezvoltarea lor punctul în care să devină necesară o completă reorganizare administrativă în avantajul statului, sistemul birocratic al monarhiei absolute introducea prematur un model occidental şi, ca urmare, cel dintîi impuls de aculturaţie s-a consumat repede.

Lui Brâncoveanu, relaţiile privilegiate cu lordul Paget îi oferiseră un prilej de a-şi afirma acea identitate spirituală, a sa şi a poporului său, despre conştiinţa căreia stă mărturie acea rugăminte pe care el o adresa în 1707 unuia dintre generalii împăratului, contele Guido Starhemberg (1657—1737), de a-i trimite veşti cît mai amănunţite *„della nostra Europa"* [67]. E locul să ne oprim asupra acestei declaraţii în care se poate găsi tîlcul epocii brâncoveneşti. Revendicîndu-şi apartenenţa la Europa, domnul Ţării Româneşti se manifesta totodată ca părtaş al ideilor vremii sale. Faţă de Mihai Viteazul care, încă, îşi propunea ca ţintă a luptei sale apărarea creştinătăţii Constantin Brâncoveanu, un veac mai tîrziu, fără a nesocoti cîtuşi de puţin datoriile pe care i le impunea tradiţia medievală, are o concepţie mai complexă, în care se precizează contururile „emisferiului nostru", cum zicea Cantacuzino, şi împărţirea cvadripartită a pămîntului, după „gheografii

[65] J. Gouillard, *Constantin II Brancovan (1709—1757) et l'Autriche, d'après des documents inédits*, Acad. Roum., Bulletin de la Section historique, XXIV, 1943, p. 63. *The Spectator* figurează în lista lecturilor lui Scarlat Mavrocordat din ms. it. 15 de la B.A.R.S.R. Acest interesant document, publicat de Barbu Constantinescu, *Cultura domnilor fanarioţi din secolul al XVIII-lea*, Columna lui Traian, 100, 1871, a fost comentat de Cornelia Papacostea-Danielopu, *Manuscrits italo-grecs de la Bibliothèque de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie*, Ὁ Ἐρανιστής, 11, 1974, pp. 126—127.

[66] N. Iorga, *Documente geografice*, Bucureşti, 1900, p. 23: „bandire, a sodisfazione del popolo, anche il nome de Greci". Propunerea cu atît mai remarcabilă cu cît venea din partea unui grec, Nicolae de Porta. Cf. *Călători străini*, VIII, pp. 141—146, textul din 1697 adresat contelui Kinsky.

[67] C. Giurescu, M. Dobrescu, *op. cit.*, p. 166, editorii crezînd că destinatarul ar fi fost Quarient. Cf. una din traducerile lui Vlad Boţulescu: „Globul, sau ghemul, adecăte toată lumea iaste împărţită de gheografi în patru părţi... Însă această parte America să numeşte şi lumea nouă, căci pe urma tuturor celorlalte părţi ale lumii, şi nu de multă vreme, au fost dăscoperită şi cunoscută şi stăpînită de evropeeni" (N. Iorga, *Studii de istorie şi de istorie literară*, *Literatură şi artă română*, IV, 1899, p. 26). Pentru Gheorghe Brancovici „Evropa pînă la Ochianul Vritaniei, adecă a părţilor Anglii", era teritoriul primordial al urmaşilor lui Iafet (*Cronica românească*, ed. Damaschin Mioc şi Marieta Adam-Chiper, Bucureşti, 1987, p. 38).

www.dacoromanica.ro

ceşti mai noi". *Europa* este numele lumii civilizate, pentru Brâncoveanu şi contemporanii lui. Prin contactele lor cu Occidentul au venit şi înţelegerea locului istoric al poporului român, fixat de o nobilă origine a cărei regăsire are o funcţie compensatoare, şi descoperirea de sine care i-a deschis acestui popor drumul către o naţiune modernă.

Anexă

Lui Edmund Chishull (1671—1733) i se datorează caracterizarea, frumoasă şi exactă, a lui Constantin Brâncoveanu: „He is a promoter of good order and discipline in the province, a reviver of architecture and incourager of learning both at Bucarest and other places of the principality, into which he has introduced two or three printing-presses and from thence published several books useful for the instruction and edification of the Greek Church" *(Travels in Turkey and back to England*, London, 1747, p. 79*)*.

Pe drumul de întoarcere, de la Viena, el i-a trimis lui Thomas Turner (1645—1714), preşedintele colegiului Corpus Christi din Oxford al cărui membru („Fellow") era, o scrisoare pe care o reproducem aici, pentru descrierea călătoriei. Acest document, inedit ca şi următoarele, se află în Bodleian Library, Ms. Rawlinson Letters 92, f. 104:

„Reverend Sir,

Soon after nine of September last in which I troubled you with my intention of returning homeward, I was favoured with yours of June the 7-th, for which you have my humble thanks. I was obliged to retire from Smyrna some weeks before the arrival of my successour, in order to scap the advantage of returning with my Lord Pagett, and serving him in the way as his Domestick chaplain. Accordingly I set out in his retinue on the 8-th of April, and prosecuting our Journey by slow marches at the rate of 10 or 12 English miles a day, we at length arrived at this place on the 23 of June. His Excellency has hitherto travelld at the expence of both Empires, and that with the cumbersome attendance of 72 waggons, but on his removal hence, which is at length appointed on the twelfth instant, he will so contract his baggage as to be able in six weeks to reach Amsterdam.

From thence, Sir, I hope to wait on you in few days and to return to my duty in your college. As I am not forgetful, so neither am I negligent of that debt by which I stand obliged to transmit you some account of myself and travels. But besides that this itinerant condition will not permit such privacy as I desire, I am likewise destitute in this place of those books and papers which are necessary to the performance of that task with any tolerable exactness, yet as soon as I can be favour'd with convenient time and place, I shall not fail to offer you some rude materials relating to my whole abode in Asia, together with my late retirement to Constantinople and whatsoever else has occur'd remarkable in this present Journey thro' Romania, Bulgaria, Walachia, Transylvania and Hungary.

It is impossible to describe those throts and struggles with which a man breaths an unwholsom air, and lives in an element that is improper to him. However, such was my very condition during the two last years

www.dacoromanica.ro

of my residence in Turky. But, by God's blessing, on my removal into a kinder climate, I am now again restor'd to an intire state of health, and want only the happiness of being plac'd on some scene where I may render it in some measure useful to myself and others.

Vienna, Aug. 5, 1702

I am, Reverend Sir, your most dutiful and obliged humble servant,
Edm. Chishull"

Motivele pentru care Chishull s-a despărțit de ambasador, în a cărui suită călătorise pînă în Olanda, sînt explicate într-o altă scrisoare către Th. Turner (*ibid.*, f. 373—374, fără dată, probabil din Rotterdam): „Some eminent favours which my Lord P. leapd upon me in Turkey put me under a necessity of attending him thus far. But He is master of an unhappy Family, which it is high time for me to quit, and I am now only in deliberation whether I had best doe it on this or on that side of the water. The lucre of a little liberty, which I could usefully employ in completing my views of Holland, inclines me strongly to the former". Încă o scrisoare adresată lui Turner, de la Londra, la 1 octombrie 1708 (*ibid.*, f. 369—370) nu mai prezintă același interes ca cele precedente.

Călătoria lui Chishull în Olanda i-a dat prilejul de a-i vizita pe Pierre Bayle și Jean Leclerc, figuri de prim rang ale mișcării intelectuale europene, de a asista la experiențele lui A. van Leuwenhoeck, inventatorul microscopului, și de a participa la lecțiile marelui anatomist Fredrik Ruysch. La Universiteits-Bibliotheek din Amsterdam există un *Album amicorum Ruysch*, cuprinzînd impresiile și reflecțiile celor care s-au perindat, între 1695 și 1730, prin muzeul anatomic care constituia una din atracțiile capitalei olandeze. La pagina 75, însemnarea banală „Ars longa, vita brevis", datată 17 mai 1703, poartă semnătura lui Edm. Chishull, alături de alte trei: J. Addison, Geo. Dashwood, Cha. Perrott. Cel mai celebru dintre aceștia este Joseph Addison (1672—1719), scriitorul, publicistul și omul politic. În același manuscris semnează, în iulie 1700, Hrisant Notaras, „arhimandrit al sfîntului tron apostolic și patriarhal al Ierusalimului" (*ibid.*, p. 64).

Chishull a purtat și o corespondență cu Thomas Smith (1638—1710), avînd în comun cu acesta preocupările de epigrafie, interesul pentru arheologie și experiența de călător în Imperiul otoman. Într-una din scrisori, nedatată, dar din iunie 1705, vine vorba despre tipăriturile din țările române aduse de Chishull la Londra (Bodleian Library, Ms. Smith 48, f. 133):

„Reverend Sir,

I just now receiv'd a letter from Dr. Hutton informing me that you are now upon a work of inscriptions, and that you were desirous of seeing those few which I have gather'd in ye Levant, not yet publish'd by yourself or any others. I am likewise ambitions of seeing your valuable and learned curiositys of that sort, and will therefore take the liberty of paying my respects to you. But if any other business should at any time bring you near this part of the town, I shall think it an honour to wait on you at my lod-

www.dacoromanica.ro

gings, and to show you the printed books I lately brought from the new presses of Valachia and Moldavia.

In the mean time, if you please, by letter or otherwise to lay any commands upon me, they will find me at the Penny Post House in Colchester-street in Crutchetfryers.

Crutchetfryers
Friday, 9 o'clock

I am, Reverend Sir,
your most humble servant,
Edm. Chishull"

Despre existența unor cărți românești în biblioteca lui Chishull știa și John Covel (1638—1722), succesorul lui Smith în situația de capelan al Companiei Levantului la Constantinopol, funcție pe care a deținut-o în anii 1670—1676. El scrie în cartea sa din 1722, *Some Account of the Present Greek Church*, p. IX: „They have several presses set up in Moldavia and Wallachia where, since I left Turkey, they have printed several large volumes... It is now an Academy, whereof the Reverend Mr. Edm. Chishull, who hath been there, can give a full account. I long to know what Readers or Professors they have there".

www.dacoromanica.ro

Modelul cultural brâncovenesc

Alexandru Duțu

Mult prea laconice pentru a ne îngădui descifrarea intențiilor sale culturale și cu atît mai puțin reconstituirea programului cultural pe care l-a dirijat, *Însemnările de taină* ale principelui Constantin Brâncoveanu ne dezvăluie cel mult un bun gospodar, care își notează investițiile și posibilitățile, precum și un domnitor care urmărește cu speranță mișcările marilor coloși de la hotare și care, în clipe de răgaz, se îndreaptă pe drumul de frumusețe și liniște ce-l poartă de la Mogoșoaia la Tîrgoviște, la Pitești la vii, la Dintr-un Lemn, Bistrița, Hurezi, Brâncoveni, Potlogi, Tîrgoviște, Mogoșoaia, București. Printre rînduri, apar însemnări cifrate, menite să păstreze secrete într-un mediu în care însemnările de taină se citeau cu pasiune de alții [1]. Principele ne vorbește prea puțin despre sine însuși, dar semnificativă este însăși existența acestor însemnări care ne dezvăluie o fire ordonată, precisă în mînuirea bunurilor și în același timp, dornică de „răsuflare", de pacea care aduce reînviorarea forțelor sufletești și limpezimea gîndirii. Interesante sînt și reacțiile de bucurie la căderea cîte unui demnitar otoman celebru pentru lăcomia lui și a celor crescuți în legea bacșișului: citim în frazele concise timida apariție a unui jurnal intim, care, dintr-o excesivă pudoare, nu lasă pe autorul său să se confeseze mai pe îndelete. Ceea ce a ajuns pînă la noi este expresia unor reacții la mari evenimente, descătușarea care vădește o atitudine fundamentală: este evident că principele detestă abuzul Curții otomane, așa cum este limpede conștiința sa că neprevăzutul pîndește tot timpul. Cînd se întoarce de la Adrianopole, emoția nu mai poate fi stăvilită: „Iul. 11 Duminică den mare și bogată mila lui Dumnezeu am sosit la București slăvit și proslăvit numele Sfinții Sale". De aceea, principele încearcă să dezlege cu ajutorul zodiacului un viitor acoperit de o tăcere sumbră. Și cu toate acestea, principele notează cu seninătate investițiile făcute în clădiri care, pe alt domnitor, nu l-ar fi atras, de vreme ce totul părea schimbător sub soare. Conștiința lucrului care trebuie făcut, indiferent de conjunctură, prevalează și gîndul biruie ticăloșia vremii.

Intențiile și chiar programul cultural ni le destăinuie cel care a scris o cronică pentru a nemuri voievodul: Radu logofătul Greceanu declară din cuvîntul introductiv că principele a cărui domnie o înfățișează și-a împodobit viața cu „bunele fapte și numele au cîștigat mare", urmînd pilda lui Constantin cel Mare și a lui Iustinian. Iar aceste fapte bune sînt casele, cărțile, școlile,

[1] *Însemnările de taină* au fost publicate de Alexandru Odobescu în „Revista română", în 1861, text reluat în *Opere*, vol. II, Edit. Acad., 1967, p. 90—109. Pentru alte date, vezi I. Crăciun și Aurora Ilieș, *Repertoriul manuscriselor de cronici interne*, Edit. Acad., 1963, p. 172.

www.dacoromanica.ro

adică un program edilitar destinat să creeze un cadru plastic vieții colective, un program menit să dezvolte cultura tipărită, aceea care putea răspîndi mai eficient decît manuscrisul ideea și atitudinea civilizată, în sfîrșit, școala care formează oameni. Principele utilizează toate pîrghiile de formare a oamenilor în vederea unei dezvoltări culturale care este deliberat urmărită, de vreme ce cronicarul domnului subliniază „cultura" domnului sau, cum scrie el, „strălucita politie". Iar programul este inspirat de dragostea de țară a principelui, măria sa procedînd adesea „ca un iubitor dă a sa patrie ce era" [2]. Ideile acestea le regăsim în prefețele la cărțile care erau sprijinite de domn și care trebuiau să cuprindă, din primele pagini, o laudă adusă generozității domnului: flateria se întinde pe un registru care a fost mereu același, dar recurența unor laude ne dezvăluie calitățile pe care principele însuși dorea să fie reliefate. Or, dacă lauda cu aer de acatist a doctorului Ioan Comnen nu ne dezvăluie decît abilitatea autorului de a împleti ghirlande retorice („Muze frumos cîntătoare, cîntați pe divinul bărbat, cîntați pe cel plin de grații și înțelepciune, pe Constantin..."), în schimb, în alte cuvinte dedicatorii întîlnim lauda care răspundea așteptărilor principelui, ca în prefața la *Mărgăritare*, din 1691, unde logofeții domnului, Șerban și Radu Greceanu, scriu că dorința principelui a fost să ofere neamului românesc prilejul de a învăța, evident prin școală și carte: „ca un adevărat și după lege domn, mult silindu-te și nevoind ori cu ce mijloc de a aduce învățătură și știința în sufletele omenești, lucru iubit de Dumnezeu și folos de obște, mai vîrtos rodului nostru românesc" [3]. Din declarațiile secretarilor domnului, dar și a unor cărturari străini care au profitat de generozitatea lui Brâncoveanu deducem, că locurile comune care era indicat să apară în aceste laude și care, de aceea dezvăluie idei la care principele ținea în mod deosebit, erau asemuirea sa cu Constantin cel Mare, deci o continuare a tradiției de cultură pornită din Bizanț, noua etapă inaugurată tocmai prin intensificarea activității intelectuale, demarcarea de „ceilalți", care erau Habsburgii, Otomanii, Fanarul, imaginea paternalistă a domniei.

Astfel, nu numai în scris, dar și în limbajul figurativ recurența lui Constantin cel Mare este semnificativă. Teodosie Veștemeanu, mitropolitul țării, face chiar o paralelă între calitățile domnului român și ale împăratului bizantin în prefața la *Mineiul* pe Septembrie din 1698: „căutînd dar atotînduratul Dumnezeu cu ochi blînd spre noi, pe alt Constantin acum a ridicat și la nume și la faptă asemenea cu acela, adică zic pe Măria ta, întru tot nevoitor blagocestiei, ca și acela, și foarte ales paznic celor de Dumnezeu date dogme, ca cum nu numai ale politiei cu înțelepciune chivernisești, ci și ale bisericii cu bună orînduială împodobești, ridicînd și înălțînd nu piramide și chipuri, ca cei de demult spre nici un folos, ci ca un al doilea Zorovavel, foarte mari din temelie mănăstiri"; iar în prefața la *Penticostar* din 1701, el repetă „te asemeni cu marele împărat Constantin" [4]. Se adaugă predicile

[2] Radu Greceanu, *Istoria Domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu Voievod*, editată de A. Ilieș, Edit. Acad., 1970, p. 53, 220. Vorbind de „case", cronicarul precizează „multe den temelii ai rădicat, fără de cele ce cu mile ai întărit, altele cu ziduri ai înnoit și ai întemeiat, cît poci zice că mai nici o mănăstire domnească n-au rămas neîntărită de mila mării tale. Și nu numai aicea în țară, ci și pentr-alte țări striine"; despre „cărți' scrie „tălmăcite dupre limba elinească pre limba rumânească și pre limba grecească, foarte frumoase, care n-au fost mai inainte. Și școale de învățături elinești și slovenești măria ta ai făcut. Și pururea spre bunătăți necontenit pornit ești a face, spre folosul de obște...".

[3] Prefețele au fost reproduse în *Bibliografia românească veche* de Ioan Bianu și Nerva Hodoș, tomul I, Buc., 1903 (mai departe prescurtat BRV); aici p. 381, 318.

[4] BRV, p. 366, 413.

www.dacoromanica.ro

lui Antim la ziua împăraților Constantin și Elena, cărora le este închinată biserica mare a Hurezilor, principala ctitorie a Brâncoveanului, astfel că putem vorbi de „un motiv curent al culturii românești a timpului" [5].

Tradiția continuă să aibă o pondere deosebită în cultura română din acest răstimp. Dar, concomitent, este subliniată noua fază în care a intrat această cultură, atît datorită intensificării și diversificării activităților intelectuale, cît și prin accentul pus asupra procesului de cultivare socială a naturii umane, pe „polis". Mitrofan al Buzăului, care este unul dintre cei mai importanți cărturari ai epocii, datorită rolului său în imprimarea textelor grecești și române [6], separă net epoca lui Brâncoveanu de aceea a lui Matei Basarab și de aceea a lui Șerban Cantacuzino reliefînd clar tendința de a individualiza noua fază: în prefața la un *Octoih* din 1700, el distinge rodurile „puține și necoapte" din vremea lui Matei Basarab, de „rodurile de mijloc, nici de tot coapte, nici iarăși de tot crude" din vremea lui Șerban Cantacuzino, pentru a lăuda rodurile „coapte, dulci la gust" din vremea lui Brâncoveanu [7]. Referirile la împărații bizantini sau la principii predecesori imprimă o notă „istoristă" preocupărilor din acest răstimp în care are loc o nouă sinteză din elemente culturale preluate din Orientul postbizantin, Veneția sau lumea germanică [8]. În același timp, imaginea celor evocați în sprijinul acțiunii culturale se transformă și în simbol ce domină ample dispute sau profunde năzuințe. Pe urmele acestor simboluri putem pătrunde în imaginarul brâncovenesc, acolo unde au fost plămădite chipurile care au dat glas unor năzuințe, unor expresii intelectuale, unor dorințe de a modifica tiparul procesului de formare a omului. Apelul la mari figuri din trecut estompează trăsăturile lor istorice pentru a accentua pe cele ideale; apelul la trecut este firesc într-o civilizație care nu părăsește materialul oferit de magazia de forme. Nici contactele cu „ceilalți" nu ies din sfera intereselor politice consacrate, de unde imaginea defavorabilă a „neamțului" [9], alimentată de polemica împotriva „Latinilor", a catolicismului în expansiune, prin forma uniației ce avea să prindă teren tocmai în acest răstimp în Transilvania și în Ucraina. „Observați, scria Dositei al Ierusalimului în 1699, că ungurii, Austria, Germania și insulele exterioare și celelalte n-au fost aprobatoare ale deciziilor sinoadelor? Și cu toate acestea puțin sau mai nimic din prototipuri nu se mai află la creștinii aceștia" [10]. Imperiului otoman îi este opus un refuz categoric, pe plan politic, deoarece regimul haotic de la Istanbul dezorganizează întreaga țară, dar rafinamentul cultural atrage și preluările sînt clare în privința „decorului". Rezervele sînt mari și față de Fanar, deoarece dragomanii profită de accesul lor direct la factorii de decizie otomani și îi dezinformează sau îi determină să ia hotărîri împotriva principatelor: Del Chiaro afirmă că grecii constantinopolitani „au fost întotdeauna fatali Valahiei, oridecîte ori au avut responsabilitatea ei", dînd, astfel, glas unei opinii larg împărtășite la București și la Iași [11].

[5] Răzvan Theodorescu, *Civilizația românilor între medieval și modern*, Edit. Meridiane, 1987, vol. II, p. 92.

[6] Vezi Gabriel Cocora, *Un mare tipograf român în circuitul european în secolul 17: episcopul Mitrofan al Buzăului*, în cartea sa: *Tipar și cărturari*, Edit. Litera, 1977 și comentariile din cartea noastră *Modele, imagini, priveliști*, Edit. Dacia, 1979, p. 201—203.

[7] BRV, p. 398.

[8] Răzvan Theodorescu, *op. cit.*, p. 87.

[9] Vezi în cartea noastră *Călătorii, imagini, constante*, Edit. Eminescu, 1985, capitolul „Imaginea neamțului și a turcului după asediul Vienei", p. 102—117.

[10] BRV, p. 387.

[11] Anton-Maria Del Chiaro, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, ed. N. Iorga, București, 1914, p. 193.

www.dacoromanica.ro

. Continuarea unei tradiții de prestigiu, evidentă în limbajul figurativ și în menținerea viziunii despre natura umană, voința de a reînnoi societatea prin cultură, demarcarea de „ceilalți" și, ca urmare, o mai limpede autodefinire, pe care scrierile umaniste o vădesc atunci cînd propun o originală imagine a Europei [12] și o coerentă imagine a începuturilor istoriei românești se îmbină perfect cu noua imagine a principelui. Aceasta se detașează mai ales din șirul mereu îmbogățit al cărților de înțelepciune [13]. Dacă multe scrieri descind direct din cultura bizantină, altele trimit la alte surse, mai apropiate în timp. Principele își atribuie acum o nouă calitate dominantă, pe lîngă cele vechi. Dacă principele ideal din vremea lui Dante trebuia să fie „giusto e pio" (*Par.* XIX, 13), să asigure buna funcționare a justiției și să păzească dreapta credință, acum suveranul baroc apare ca un purtător de grijă al bunei stări a supușilor lui, preludiu la puterea politică educatoare și teleologică. Deocamdată, suveranul baroc este paternalist [14] sau cum spune Manu Apostol, în prefața la *Pildele filosofești* din 1713, „ești domn acestui pămînt, cîrmuitor acestui norod și tată făcător de bine a toatei politiei" [15]; iar Antim Ivireanul, autor al unei „oglinzi a principelui" enumeră calitățile acestui suveran, toate, bineînțeles, împlinite în persoana celui pe care îl elogia: „strălucește într-însa domneasca mare podoabă, dar înfrumusețată cu bunătatea faptelor, înțelepciunea cea politicească, dar unită cu rîvna cea creștinească, sfatul cel mare, dar însoțit cu puterea legilor, dreptatea cea cu socotință, dar împreunată cu blîndețe și cu îndelungă răbdare" [16]. Del Chiaro subliniază calitatea cea mai de preț a principelui Brâncoveanu care era adesea silit să trimită mari sume de bani în capitala unui imperiu măcinat de corupție: era „precis și eficient în toate treburile, nu numai dinăuntru, ci și din afară" [17].

Bun administrator, după cum ne indică și condica vistieriei sale, Brâncoveanu s-a dorit un patron al culturii și de aceea a strîns la curtea sa un grup variat și numeros de cărturari, atît români, cît și străini, în special balcanici. S-a format, în aceste condiții, la curte un grup al „iubitorilor de învățătură și studioși" care solicita o literatură mai rafinată decît aceea oferită de „cultura comună" [18]: pentru aceștia au fost imprimate exercițiile retorice ale fiilor lui Brâncoveanu sau cărțile de polemică confesională. Mai familiarizat cu terminologia curentă europeană, Del Chiaro desemnează pe Iacob Pilarino ca un om „bine cunoscut Republicii literare" [19], o republică care-și afirma conștiința de sine în secolul 17, chiar dacă nu izbutea să-și asigure și independența dorită. Dar această republică este cea care asigură comunicarea ideilor și care animă mișcările de idei europene [20]; prin intermediul celor

[12] Vezi capitolul „Imaginea culturii europene" din cartea noastră *Umaniștii români și cultura europeană*, Edit. Minerva, 1974, p. 156—190.

[13] Detalii în cartea noastră *Cărțile de înțelepciune în cultura română*, Edit. Academiei, 1972.

[14] În acest sens, mai ales, Victor Lucien Tapié, *Baroque et classicisme*, Paris, Plon, 1972. Pentru Sud-Estul european, grupajul de studii din revista „Baroque", Montauban, 11, 1983.

[15] BRV, p. 487.

[16] BRV, p. 496.

[17] Del Chiaro, *op. cit.*, p. 157.

[18] Vezi prefața lui Antim Ivireanu la *Eortologhion* de Sevastos Kymenites, Snagov, 1701, în BRV p. 416—419. Despre „cultura comună" capitolul cu acest titlu din cartea noastră *Călătorii, imagini, constante*, p. 22 și urm.

[19] Del Chiaro, *op. cit.*, p. 151.

[20] De văzut contribuțiile din cele două substanțiale volume: *Res Publica Litteraria. Die Institutionen der Gelehrsamkeit in der frühen Neuzeit*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1987. Despre intelectualii sud-est europeni studiul lui Virgil Cândea din *Rațiunea dominantă*, Edit. Dacia, 1979, și volumul colectiv *Intelectuali din Balcani în România, sec. XVII-XIX*, Edit. Academiei, 1984.

www.dacoromanica.ro

aflați la curtea de la București, viața intelectuală a atins un înalt nivel în timpul lui Constantin Brâncoveanu.

Din schema activităților intelectuale, din conceptele și imaginile dominante comunicate de carte, tradiție orală și limbaj figurativ, din solidaritățile rezultate din acțiunea culturală a curții princiare poate fi reconstituit un model cultural. Acest model trebuie să aibă o structură internă, care este schema activităților intelectuale și schema conceptelor majore, să propună un model de umanitate, care să strîngă în jurul său aspirațiile colective și să aibă forță de iradiere, atît în spațiu, apărînd ca model în ochii străinilor, cît și în timp, ca model pentru generațiile posterioare. Modelul cultural apare la capătul unui studiu atent întreprins asupra structurii culturii scrise, a conceptelor-cheie și a imaginilor mentale dominante din scris, limbaj figurativ și din ceea ce se mai poate recupera din oralitatea vremii. Odată reconstituită, schema mentală care a dirijat activitatea intelectuală a unei colectivități ne permite să descoperim și imaginile de ansamblu care au fost imaginea devenirii umane, a lumii în care au trăit acei oameni, a omului ideal, care devine un model, atunci cînd se întîlnește cu aspirațiile colective, deci nu numai a celor care au scris, au pictat sau au clădit, au vorbit și și-au așternut rostirea pe hîrtie. Modelul cultural se definește în raport cu alte modele, pe care le-a putut considera înrudite sau „străine", fapt care ne îngăduie să reconstituim forme de universalitate. Dar nu vom merge nici în amănunțimile și nici în comparațiile pe care le implică o atare investigație [21]; ne mărginim să semnalăm în rîndurile care urmează cîteva elemente care atestă existența unui model cultural brâncovenesc și cîteva relații ale sale cu alte modele dominante în acest răstimp de la cumpăna secolelor 17—18.

Reamintim faptul că epoca brâncovenească este un răstimp în care s-a clădit intens și s-a refăcut limbajul figurativ din trecut, nu numai la nivelul expresiei, dar și al temelor [22]. Marile șantiere au favorizat apariția unor grupuri de meșteri și a unei școli de pictură. Școala s-a dezvoltat nu numai la nivel superior, dar și la nivel elementar, datorită cărților tipărite (Octoih, Psaltire) care erau folosite pentru primele rudimente de citit. Acest învățămînt a fost în limba română, dar și în slavonă, după cum marchează Antim în prefața la *Gramatica slavonească* din 1697 destinația tipăriturii, nu pentru români, care considerau slavona, firește, o limbă „străină și împrumutată", ci pentru școala întemeiată pentru „învățarea limbei slavone pentru copiii de vîrstă fragedă" [23]. În schimb, *Psaltirea* de la Buzău din 1701 a fost destinată cultului și „la școale pentru învățătura copiilor", afirmă Mitrofan [24]. Învățămîntul superior a fost predat în limba greacă, fapt care i-a asigurat elevi din Balcani. Aici, gîndirea aristotelică a contribuit direct la raționalizarea tradiției, la apariția a ceea ce am numit un „raționalism ortodox" [25]; dar aristotelismul din academiile princiare de la Iași și București nu a cedat pasul în fața enciclopedismului sprijinit de progresul cunoștințelor științifice ca în Germania și alte părți, un enciclopedism care a luat locul meta-

[21] Considerații teoretice în primul capitol al cărții noastre *Modele, imagini, priveliști*; date concrete în capitolul „Cuvîntul, cartea și imaginea" din cartea noastră *Umaniștii români*...

[22] Mai pe larg în cartea noastră *Cultura română în civilizația europeană modernă*, Edit. Minerva, 1978.

[23] BRV, p. 353—354.

[24] BRV, p. 415.

[25] Mai pe larg în cartea noastră *Sinteză și originalitate în cultura română*, Edit. enciclopedică română, 1972, și în *Istoria filozofiei românești*, ed. a 2-a, Edit. Academiei, 1985, vol. I, p. 191 și urm.

www.dacoromanica.ro

fizicii aristotelice [26], şi datorită faptului că în Sud-Estul Europei acest enciclopedism a rămas aristotelic şi a fost „rezultatul unei conştiinţe de cultură şi nu a unei curiozităţi ştiinţifice", după remarca lui Constantin Noica [27]. cartea tipărită a luat un avînt decisiv, majoritatea apariţiilor fiind în limba română, dar o serie de titluri au fost destinate slavilor de sud, grecilor, arabilor. În jurul tipografiilor de la Bucureşti, Snagov, Buzău, Rîmnic şi Tîrgovişte s-a grupat un număr de corectori, gravori, traducători care au format o adevărată „lume a cărţii", interesată în munca filologică hrănită mai ales de confruntarea versiunilor în vederea realizării unei corecte versiuni româneşti şi deci în acurateţea termenilor, în viaţa conceptelor. Aceşti mici cărturari s-au alăturat unor scriitori ca fraţii Greceanu, Mitrofan sau Teodosie, formînd o mişcare intelectuală. Lectura nu a fost transformată de ritmul susţinut al tipăririi, după cum înţelegem din faptul că actul lecturii era considerat o participare la un banchet şi nu o cursă după noi cunoştinţe; lectura a continuat să fie „intensivă", atenţia concentrîndu-se asupra unui număr redus de pagini, de unde şi succesul culegerilor de maxime, şi nu a devenit „extensivă", asimilînd cît mai multe texte, în vederea îmbogăţirii bagajului de cunoştinţe. „Iată, cititorule de bine voitor, că-ţi întind masă", scriu fraţii Greceni, în 1691. În acelaşi timp, cartea se comercializează în prea mică măsură, mare parte din tirajele care nu treceau adesea de o mie [28] fiind împărţite gratis de către domnie sau mitropolie, în baza principiului că adevărul nu poate fi vîndut. În cazul popoarelor balcanice, acest act avea şi valoare politică, de consolidare a rezistenţei în faţa prozelitismului habsburgic sau otoman. Cartea în greacă a lui Meletie Sirigul din 1690 a fost „tipărită cu spezele strălucirii sale", a lui Brâncoveanu care a poruncit „să se împartă la ortodocşi gratis din partea Înălţimii sale", aşa cum s-a mai întîmplat şi cu alte scrieri care au fost tipărite, legate şi împărţite „gratis mulţimii creştine" [29]. Dacă predominantă a rămas cartea de ritual, din şirul căreia unele titluri erau destinate şi şcolii, în schimb apariţia altor titluri indică o diversificare a scrierilor, fapt care este caracteristic umanismului; structura este dominată de scrierile istorice, de cărţile de înţelepciune şi de cărţile de delectare [30]. Înnoirea structurii este favorizată şi susţinută de pătrunderea cărţii străine în bibliotecile din ţară; Brâncoveanu el însuşi a achiziţionat, prin trimişii săi, carte din Franţa şi Italia, formînd o bogată şi variată bibliotecă; existenţa unor lexicoane în această colecţie şi a unor Biblii străine, utilizate la traducerea *Bibliei* în română, acum trei sute de ani, indică faptul că principele nu a fost doar un mecena, ci şi „un cărturar implicat direct în viaţa spirituală a epocii sale, ca un creator de cultură" [31]. O frumoasă dezvoltare a cunoscut acum elocvenţa desfăşurată după normele retoricii şi fiii principelui au fost primii beneficiari ai cursurilor de retorică şi ai tiparului, legendele fiind date în greacă şi latină, iar cuvîntul dedicator cunoscînd vechea artă a captării bunei voinţe, a regulei conform căreia „pentru ca să laude toţi

[26] Vezi Wilhelm Schmidt-Biggemann, *Aristoteles im Barock. Über den Wandel der Wissenschaften*, în *Res Publica Litteraria*, I, p. 281—298.

[27] În studiul *La signification historique de l'oeuvre de Théophile Corydalée*, „Revue des études sud-est européennes", 1973, 2, p. 285—306; vezi şi sinteza Ariadnei Camariano-Cioran, *Les académies princières de Bucarest et de Iassy et leurs proffesseurs*, Salonic, Institute for Balkan Studies, 1974.

[28] Vezi Florian Dudaş, *Cărţi vechi româneşti căldtoare*, Edit. Sport-Turism, 1987, capitolul despre preţuri şi tiraj.

[29] BRV, p. 310, 327, 389.

[30] Mai pe larg în primul capitol al cărţii noastre *Sinteză şi originalitate...*

[31] C. Dima-Drăgan, *Biblioteci umaniste româneşti*, Edit. Litera, 1974, p. 53—56.

www.dacoromanica.ro

cuvintele tale e de-ajuns ca să lauzi tu întîi" [32]. Discursurile de la festivităţi, în catedrala metropolitană sau la palat, păstrau o artă a cuvîntului îndelung cultivată în culturile mediteraneene şi aduceau cu ele un rafinament care atrăgea încontinuu cărturari care ştiau că munca lor poate fi preţuită la Bucureşti. Comunicarea prin cuvînt s-a risipit odată cu epoca de teribile întîmplări, dar discursurile fiilor lui Brâncoveanu, ale lui Antim, Sevastos Kymenites şi mulţi alţii ne dezvăluie o înaltă tensiune intelectuală pe care principele, el însuşi trecut prin şcoli şi iubitor de carte, ştia să o întreţină.

Din această comunicare şi dezbatere intelectuală au apărut o serie de concepte care revin cu stăruinţă în scrierile epocii, fără ca să aibă, mai înainte, aceeaşi frecvenţă. Principele se impune, în primul rînd, prin dragostea lui de *patrie*, un cuvînt care se încarcă acum de emoţie şi semnificaţie majoră, oamenii putînd să fie judecaţi numai în funcţie de atitudinea lor faţă de patrie, de dragostea faţă de un loc şi o colectivitate ghidată de valori temeinice sau de indiferenţa care îi îngroapă în interese meschine, de parveniţi şi egocentrici. Alături de „patrie" este *politia* care înseamnă societate, dar şi bune maniere, un mod civilizat de a te comporta şi de a gîndi; Del Chiaro judecă obiceiurile pe care le cunoaşte tot în funcţie de cultura lui cunoscută, de „la polizia de' nostri paesi" [33]. Şi tot acum apare ideea de *civilizaţie* care răsare, am spune, din efortul intelectual al epocii, marcînd procesul de transformare a fiinţei biologice în personalitate umană [34]. Firesţe, adversarul principal devine *tiranul*, cel care nu are politie, nici dragoste de ţară şi nici nu este civilizat. Tiranul este, în special, sultanul care secătuieşte ţara, dar el este orice om din cercul puterii care abuzează şi face toate numai pentru sine şi ai lui, pentru un prestigiu ce se înalţă pe suferinţele norodului. „Măria ta, scrie în introducere la cronica sa Radu Greceanu, nu răspîndeşti groază norodului precum alţi domni, ci cu dragoste te îngrijeşti a-ţi cîştiga inimile supuşilor tăi. Zice mai departe pomenitul Democrit: acela care temut iaste de toţi, el însuşi de toţi să se teamă trebuieşte" [35]. Iar în prefaţa la *Mărgăritare*, fraţii Greceni fac comparaţia între monarhul care „binele de obşte caută şi la sfîrşitul care este de folos tuturor se uită şi tiranul care numai la al său bine priveşte şi lui însuşi adaos sileşte a cîştiga şi ca să-şi facă voia singur îşi pune şi îşi face legi şi dreptăţi poftele lui" [36].

Ca şi în alte societăţi europene, formarea oamenilor este subsumată, în societatea românească, imperativelor pe care cercul puterii le are în faţă. Nu ne referim la faptul că în academiile domneşti intră de preferinţă aparteneţi ai clasei dominante, ci la faptul că educaţia este funcţională, răspunde nevoilor unei societăţi clar ierarhizate, unor constante mentale dominate de „ordine"; este ceea ce ne indică şi exemplul german [37]. Mai accentuat în cazul român, principiul ordinei împiedică apariţia unei separări pe cale de a se accentua progresiv în Europa, între morală şi politică, fenomen provocat, în mare parte de consecinţele Reformei [38]. Societatea română îşi menţine

[32] BRV, p. 420. Trei fii ai principelui îşi văd cuvîntările tipărite în anii în care apărea *Divanul* lui Cantemir!

[33] Del Chiaro, *op. cit.*, p. 44.

[34] Vezi şi *Umaniştii români şi cultura europeană*, p. 113 şi urm.

[35] Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 52.

[36] BRV, p. 317.

[37] Vezi Erich Kleinschmidt, *Gelehrte Frauenbildung und frühneuzeitliche Mentalität*, în *Res Publica Litteraria*, II, p. 549—557.

[38] În acest sens, Herbert Jaumann, *Ratio clausa. Die Trennung von Erkenntnis und Kommunikation in gelehrten Abhandlungen zur Respublica literaria um 1700 und der europäische Kontext*, în *Res Publica Litteraria*, II, p. 409—429.

www.dacoromanica.ro

un cadru conceptual şi o interpenetrare a nivelelor care-i conferă o oarecare omogenitate culturală; solidarităţile sînt consolidate şi de pericolul permanent exterior. Dar umanismul civic pe care-l propun cărturarii şi programul cultural al curţii are părţile sale luminoase şi părţi de umbră. Marele avantaj al concentrării activităţii culturale în jurul curţii care face investiţiile şi calculează profitul politic este o rafinare continuă a expresiei culturale, vădită de elocvenţă şi de o serie de realizări arhitecturale şi picturale. Ca şi în cazul principatelor germane, banchetul dat la curte este echivalentul sălii academice italiene [39]; Del Chiaro observă limpede acest aspect şi el este confirmat de unii călători străini care au apreciat ceremonialul acestor manifestări ce descind din vechile „agape", menite să insufle mai multă iubire între participanţii la ospăţ. Comunicarea intelectuală se realizează şi cu alte prilejuri şi societatea nu este victima unui monolog întreţinut de centrul puterii sie-însăşi suficientă. Acest centru pune accentul asupra culturii şi favorizează, drept urmare, procedeele care transformă cotidianul în act cultural. Dezavantajul cel mare este că întreg procesul depinde de un singur centru care poate fi uşor pus în primejdie; educaţia şi formele culturale în ansamblul lor pătrund anevoios în jos şi lumea satelor aderă la programul cultural pentru că îl respectă, nu pentru că şi-l însuşeşte; Del Chiaro constată acest fapt şi-l consemnează prin propoziţia categorică: „în unii români se află puţină pietate şi mai puţină devoţiune" [40], dar nu pentrucă spiritul laic s-ar fi instalat în sate, ci din lipsă de instrucţiune, adică de participare la acţiunea dirijată de curte. În lipsa unor centre urbane puternice care să imprime varietate în viaţa culturală şi a unor curţi boiereşti care să dea alte note concertului desfăşurat la curte, acţiunea culturală depinde de prezenţa domnului care se comportă ca un bun părinte. Pe un plan mult mai larg, situaţia este similară în Franţa unde centralizarea puterii şi a vieţii sociale la Versailles conferă acestui loc valoarea unui tîrg-expoziţie, cum spune Pierre Francastel, o valoare exemplară, dar înăbuşind alte note. Fundamentale rămîn solidarităţile cimentate de familie, de parohie, de casele nobiliare cu clientela lor, în timp ce solidaritatea inspirată de curte este temporară şi sub ameninţarea neprevăzutului [41]. „Am observat cu uimire, scrie Del Chiaro, că la curtea lui nu se ştia ce este aceea un secret (de care depinde buna stare a guvernelor, atunci cînd este vorba de chestiuni de stat)"; de cîte ori venea un curier cu ştiri importante, continuă el, acestea se răspîndeau prin cîrciumi mai înainte să ajungă curierul la principe [42]. Consemnarea este semnificativă pentru precaritatea solidarităţilor create de paternalismul principelui.

Dar solidarităţile îşi află, fie şi temporar, un sprijin temeinic în cultura elaborată la curtea princiară care se dovedeşte preocupată de conţinutul şi semnificaţia modelului de umanitate chemat să cimenteze solidarităţile. Acest model a stăruit întotdeauna în atenţia cărturarilor de la curţile princiare şi imperiale de pretutindeni; de aceea, el este capabil să ne introducă în partea cea mai subtilă şi delicată a imaginarului unei societăţi. Ernst Robert Curtius remarcă faptul că după războaiele civile, în perioada cunoscută sub denumirea de Pax Augusta, toţi împăraţii au dorit să fie omagiaţi nu numai ca soldaţi viteji, dar şi ca iubitori ai culturii; în topica panegiricului imperial, „împăratul e comandant de oşti, suveran şi poet în una şi aceeaşi

[39] Vezi Emilio Bonfatti, *Vir aulicus, vir eruditus*, în *Res Publica Litteraria*, I, p. 175—192.
[40] Del Chiaro, *op. cit.*, p. 38.
[41] Facem apel aici la demarcările lui Robert Mandrou, *Introduction à la France moderne Essai de psychologie historique*, Paris, Albin Michel, 1961.
[42] Del Chiaro, *op. cit.*, p. 160.

www.dacoromanica.ro

persoană" [43]. „Fantoma imperială" a reapărut în Europa în epoca absolutismului, cînd suveranilor le-au fost atribuite merite şi calităţi care puteau să-i îndreptăţească la dominarea lumii. Transmisă prin intermediul epopeelor care au glorificat pe Carol cel Mare — cel care readusese în occident imperiul mutat în răsărit de Constantin cel Mare, atunci cînd acesta (după Dante) „si fece greco" —, simbolistica hrănită de ideea imperială a înflorit la curtea lui Carol Quintul, a Elisabetei, regina Angliei, comparată cu Astreea, şi a monarhilor francezi, comparaţi cu Hercule [44]. Apelul frecvent la Constantin cel Mare la curtea lui Brâncoveanu se datoreşte faptului că asocierea era la îndemîna oricărui autor de laude, mai bine sau mai rău plătite; de aceea, îl întîlnim în prefeţe la cărţi, în discursuri ţinute în faţa principelui, în poezii emblematice. În *Bucoavna* de la Alba Iulia, din 1699, chipul împăratului bizantin marchează patronajul lui Brâncoveanu asupra acestei tipărituri, fără ca numele lui să mai fie menţionat undeva [45]. Sînt, însă, cîteva referiri la Constantin cel Mare care ne fac să înţelegem că împăratul a avut un chip schimbător la curtea lui Brâncoveanu.

Poziţii distincte apar cu claritate în discursurile pe care le-au ţinut la curte Antim Ivireanul şi fiul principelui, Ştefan. Cuvîntarea acestuia a fost tipărită în neogreacă la Bucureşti, în 1702, ca exemplu de desăvîrşită artă retorică; Del Chiaro scrie, de altfel, că discursul „serviva di esercizio e di motivo per far apparire il profitto fatto negli studi" [46]. Dar nu avem de-a face cu un simplu efort de măestrie oratorică. Demonstrînd că sfinţenia nu este apanajul celor care au părăsit lumea, fiul principelui argumentează că marele Constantin este un model întrucît a atins în lume acest grad suprem de desăvîrşire şi adaugă: „cîţi puternici ai lumii se pomenesc, cîţi împăraţi se glorifică, toţi îl urmează pe marele Constantin". Aşadar, Constantin cel Mare era un model de umanitate întrucît făcuse un început, cum spune oratorul, trecuse de coloanele lui Hercule şi sanctificase puterea imperială. În schimb, Antim precizează că nu există posibilitate de conflict între puterea imperială şi cea ecleziastică, dînd drept exemplu pe însuşi împăratul bizantin care declarase în faţa participanţilor la sinodul de la Niceea: „Voi în biserică, iar eu afară de biserică sînt pus de Dumnezeu episcop". Cele două puteri se apleacă asupra unuia şi aceluiaşi domeniu, al existenţei umane, cu cele două laturi ale sale — lumea dinăuntru şi lumea din afară. Deţinătorul puterii politice, care se ocupă de cele din afară, este dator că exercite cu grijă dreptatea şi să fie el însuşi pildă de viaţă corectă. Iar pilda aceasta trebuie să aibă drept fundament smerenia, pentru că prin aceasta s-a dovedit mare Constantin: „se cuvenea ca un hirotonit întocmai cu apostolii să şază mai întîi la sfintele soboare, iar ca un smerit nu s-a arătat niciodată să şază, de nu vrea a şedea întîi toţi părinţii, şi nu în scaun înalt, împărătesc, ci în scaun scund şi prost" [47]. În timp ce fiul principelui pune în evidenţă „începutul" făcut în istorie de Constantin, Antim susţine că împăratul a fost mare prin smerenia lui. Cele două argumentări se referă la două laturi ale aceluiaşi domeniu — la cele dinăuntru şi cele din afară; ele nu abordează două domenii

[43] Ernst Robert Curtius, *Literatura europeană şi evul mediu latin*, Edit. Univers, 1970, p. 209.

[44] Vezi Frances A. Yates, *Astraea. The Imperial Theme in the Sixteenth Century*, Routledge and Kegan Paul, 1975.

[45] Tipăritura a fost reeditată cu solide studii la Alba Iulia, 1988.

[46] Del Chiaro, *op. cit.*, p. 52. Discursurile fiilor lui Brâncoveanu tipărite în greacă au fost traduse şi comentate de Constantin Erbiceanu în *Patru cuvinte bisericeşti compuse în greceşte de Ştefan fiul lui Constantin Brâncoveanu*, 1891.

[47] Antim Ivireanul, *Opere*, Edit. Minerva, 1972, p. 117.

www.dacoromanica.ro

net deosebite — unul sacru şi altul profan. În culturile tradiţionale, profanul nu are o existenţă de-sine-stătătoare, iar ceea ce apare în ochii istoricului contemporan ca „o retragere obsesivă din faţă lumii materiale" este, în fond, un refuz de a accepta că profanul poate avea propria lui autonomie [48].

În acest sens, directorul Academiei domneşti, Sevastos Kymenites, într-o cuvîntare ţinută în faţa principelui, relua afirmaţia lui Grigore Teologul că „meşteşugul meşteşugurilor şi ştiinţa ştiinţelor este ocîrmuirea celui mai schimbător şi mai viclean dintre fiinţe, omul", precizînd că un stăpînitor are drept primă obligaţie „grija şi prevederea cu care este condus omul dinăuntru, adică omul cu suflet şi cu minte". Acelaşi citat îl dăduse cărturarul grec şi în faţa lui Şerban Cantacuzino, cu care prilej precizase că ştiinţa ştiinţelor este aceea care se ocupă de omul schimbător, celelalte ştiinţe care se ocupă cu lucrurile care rămîn mereu în aceeaşi stare fiind uşor de dobîndit [49]. Identificăm aici o clară ierarhizare a preocupărilor care nu încurajează cercetările asupra naturii ca obiect de-sine-stătător; în viziunea tradiţională, natura face parte dintr-un ansamblu şi nu poate fi analizată separat de întreaga „fire".

Cele două poziţii, aceea a lui Ştefan Brâncoveanu şi a lui Antim, se limpezesc dacă le raportăm la apelul pe care l-au făcut la imaginea lui Constantin cel Mare cărturarii britanici din timpul Elisabetei. Întorcîndu-se spre biserica ortodoxă numai pentru că li se părea a fi o instituţie antipapală, apologeţii bisericii anglicane au dat o originală şi insolită interpretare tocmai prezenţei lui Constantin cel Mare la primul sinod de la Niceea. Scria episcopul Jewel în *Defence of the Apology:* „Nu dorim să facem plăcere principelui nostru cu vreo putere neobişnuită de noi inventată, ci doar îi dăm acea prerogativă şi începătorie pe care le-a avut dintotdeauna prin porunca şi cuvîntul lui Dumnezeu: adică să poarte grijă de religia lui Dumnezeu, să facă legi pentru biserică, să asculte şi să rezolve, dacă îi stă în putinţă, chestiuni de credinţă sau să le încredinţeze celor învăţaţi, să trimită pe episcopi şi preoţi la îndatoririle lor şi să-i pedepsească pe cei care le încalcă... În acest chip a stat şi a judecat treburi ecleziastice marele Constantin". Constantin devine aici primul împărat care a supus biserica sub autoritatea lui. Pasul următor l-a făcut John Foxe în cartea în care rememora martirii bisericii protestante din timpul lui „bloody Mary" şi unde amintea de „marele şi puternicul împărat Constantin, fiul Elenei, o englezoaică din ţara ta, preacreştină şi vestită regină Elisabeta". În iniţiala C din carte se află un portret al Elisabetei [50].

Divergenţa română dintre curte şi mitropolie nu a mers atît de departe. Dar imaginea schimbătoare a lui Constantin cel Mare ne poate indica natura conflictului dintre principe şi mitropolit, precum şi direcţia în care s-a îndreptat cultura curteană din acest răstimp. Aşa ne explicăm apelul la *Donatio Constantini* în favoarea primatului puterii ecleziastice, pe care îl întîlnim la Ilarion al Rîmnicului, ulterior depus. Putem avansa ideea că în timpul lui Brâncoveanu s-a format la curtea princiară o „republică literară", o microcultură care şi-a asumat rolul de a da tonul în societatea românească şi care a format nucleul modelului cultural brâncovenesc. Preocuparea de a tipări cărţi pentru înţelepciunea „din afară" — *Pildele filosofeşti* sau *Floarea daru-*

[48] Expresia aparţine lui Cyril Mango (*Byzantium. The Empire of New Rome*, Weidenfeld and Nicolson, 1980, p. 224) care evaluează civilizaţia bizantină din optica omului de astăzi, de unde unele etichetări amuzante care acoperă opacităţi.

[49] Texte editate în română în *Scrieri şi documente greceşti. Documente Hurmuzaki*, vol. XIII, Buc., 1914, p. 189—218.

[50] Frances A. Yates, *op. cit.*, p. 42—43.

www.dacoromanica.ro

rilor — se înscrie în această microcultură [51]. Curtea princiară nu respinge şi nici măcar nu contestă acţiunea puterii ecleziastice, atîta timp cît ea nu se amestecă în politică, dar justifică libera acţiune a puterii seculare în domeniul social-politic. Discursul lui Ştefan Brâncoveanu susţine că prototipul modelelor de umanitate, al sfîntului, nu trebuie căutat numai în rîndul clericilor, ci şi al deţinătorilor puterii laice. Constantin este cu atît mai mare cu cît a ştiut să evite capcana în care au căzut mulţi dintre predecesorii lui. „Cei vechi numeau pe orice împărat tiran, scrie Ştefan Brâncoveanu, şi puţin cîte puţin a rămas denumirea pentru stăpînitorii nedrepţi probabil pentru că fiind cei drepţi foarte rari, un viciu atît de comun putea să ducă la o denumire comună. Greu este ca împăratul să nu devină tiran, cînd nu are pe cineva superior în preajmă". Dar Constantin nu s-a lăsat amăgit de laude şi de patimile hrănite de putere: „ţi-ai astupat urechile ca un alt înţelept Odiseu la cîntarea cea atrăgătoare a sirenelor corupte". Se poate observa, totodată, cum vechea idee bizantină, preluată din oglinzile principilor, anume că prima obligaţie a unui împărat este să fie un binefăcător, un „everghet", se combină cu paternalismul promovat de politica absolutismului contemporan lui Brâncoveanu [52].

Interesant este faptul că dezbaterea are loc la curtea brâncovenească unde activitatea culturală este continuă şi intensă, fără să aibe pereche în curtea moldovenească, mai supusă vicisitudinilor; nici Miron Costin, nici Dimitrie Cantemir nu fac referire la imaginea împăratului Constantin, care nu apare nici măcar în discursul fictiv pe care-l ţine la ceasul morţii Constantin Cantemir în viaţa scrisă de fiul lui. Discursul pare o „ars moriendi" recitată de un cavaler medieval. Demn de reţinut este şi faptul că în critica pe care Constantin Cantacuzino o face „monarhiei" papale se află o respingere a ideii că puterea trebuie concentrată într-o singură mînă, fie ea politică, fie ecleziastică [53]. La curtea brâncovenească, imaginea „bunului principe" este propusă colectivităţii ca un factor de coeziune în faţa asalturilor date de forţe confesionale şi politice; argumentarea nu-şi culege datele din imediat, ci revine la principii.

Modelul cultural inspirat şi dirijat de curtea brâncovenească nu a avut forţa de iradiere a modelelor apărute în societăţile aflate în plină expansiune, precum Franţa sau Anglia. Mijloacele principelui român şi contextul internaţional în care se mişca el nu-i permiteau să impună ideile care-l ghidau sau formele pe care le iubea; el se află confruntat cu contrareforma şi expansionismul habsburgic, cu tensiunile din Istanbul, unde sultanii îşi pierd tronurile atunci cînd îi supără pe ieniceri şi unde dragomanii se strecoară între spiritul discreţionar al Porţii şi mişcările calculate ale diplomaţilor europeni, cu speranţa că pot lua locul domnului de la Bucureşti sau Iaşi, cu începutul decadenţei Poloniei care provoacă zguduiri în Sud-Estul european, cu apariţia unei noi forţe, în curs de rapidă afirmare, Rusia lui Petru cel Mare, cu tensiunile din republica imperială veneţiană. În cărţile române sau greceşti tipărite în vremea sa se reflectă marile confruntări de idei din Istanbul, cu referiri dese la Chiril Lukaris, şi din Kiev, cu referire la Petru Movilă; dinspre Veneţia vine o caldă adiere, dar cetatea se îndepărtează, după cum deducem din cronica lui Radu Greceanu în care Veneţia nu apare ca forţă

[51] Mai pe larg în lucrarea noastră, *Cărţile de înţelepciune...*

[52] Vezi Alain Ducellier, *Les Byzantins*, Paris, Seuil, 1988, p. 90, şi Andrei Pippidi, *Tradiţia politică bizantină în ţările române în secolele XVI—XVIII*, Edit. Acad., 1983, în special p. 27—30.

[53] Vezi *Cronicari munteni*, Buc., 1969, vol. I, p. 59—60.

www.dacoromanica.ro

politică sau culturală, în schimb un loc important îi este acordat Lordului Paget, dar aflat în trecere. La Veneţia se duc, însă, tineri care învaţă pictura, aşa cum la Padova ajung bursieri ai domnului. Modelul românesc este un model de concentrare, repliat asupra valorilor verificate şi dornic să asimileze tot ceea ce nu contrazice sistemul tradiţional de valori, dar nu vizează expansiunea spre care nu are posibilitatea să se îndrepte [54]. Umanismul civic care îi formează nucleul nu este un umanism ce are în centrul său omul fără să ştie ce capacitate are acest om, ci un umanism întemeiat pe latină şi greacă, pe studiul Antichităţii şi pe tot ceea ce a produs umanismul bizantin, prea puţin cunoscut, pînă astăzi, în Occident [55]. Acest umanism apărut mai înainte de căderea imperiului a pătruns prin filieră greacă în cultura română şi s-a îmbinat cu ideea de om transmisă de literatura patristică şi de mai noile culegeri de înţelepciune de origine orientală, unele dintre ele. Umanismul a propus un model de umanitate şi acest aspect îndreptăţeşte caracterizarea curentului intelectual din ţările române ca un umanism, care nu poate fi redus numai la lectura lui Aristot şi a lui Cicero. Modelul de umanitate se detaşează din paginile umaniştilor români care şi-au desfăşurat activitatea datorită climatului pe care a ştiut să-l creeze Constantin Brâncoveanu. Formarea oamenilor „adevăraţi" a fost şi scopul umanismului italian: căci, afirmă Eugenio Garin, „educaţia umanistă nu înseamnă, aşa cum se crede îndeobşte, studiu gramatical şi retoric sie-însuşi suficient, ci formarea unei conştiinţe umane deschisă spre toate direcţiile, prin cunoaşterea temeinică istorică-critică a tradiţiei culturale. „Litterae" sînt tocmai mijlocul de a dilata personalitatea noastră dincolo de locul unei anume situaţii, pentru a o pune în contact cu experienţe exemplare din istoria oamenilor" [56]. Cavalerul şi cărturarul s-au întîlnit în cultura română pentru a forma oameni capabili să înfrunte lăcomia şi cruzimea celor care deţineau, fie şi pentru cîteva luni, puterea şi care aveau să martirizeze pe distinsul principe român [57].

Modelul elaborat în epoca brâncovenească nu a iradiat într-o Europă în care comunicarea era încă precară, iar clişeele mentale extrem de tenace; acest model apăruse într-o zonă ce părea dominată toată de semilună şi scufundată în „rătăcirea schismatică". Şi în secolul 18 filosofii occidentali aveau să se întrebe dacă „a fost Marele turc european" [58]. Dar modelul a transmis cultură în zona în care a fost difuzat prin carte, mai ales, sau prin învăţămînt, după cum mărturisesc cărturari din această parte a lumii. Interesant este că patriarhul Atanasie al Antiohiei laudă tocmai activităţile care formează baza modelului şi despre care vorbea Radu Greceanu: „multe şi măreţe clădiri şi zidiri, spre folosul şi binefacerea locuitorilor, în special licee şi şcoale de deosebite ştiinţe şi învăţături — şcoli greceşti, slavoneşti şi româ-

[54] Vezi primul capitol din cartea noastră *Umaniştii români...*: „Expansiune şi concentrare".

[55] Ne referim aici la opiniile exprimate pe marginea cărţii noastre *Umaniştii români...* de către profesorii Klaus Heitmann (în „Südost—Forschungen", 35, 1976, p. 368—370) şi Harald Zimmermann (în „Francia", 1978, 6, p. 804—805).

[56] Eugenio Garin, *Educazione umanistica in Italia*, Bari, Laterza, 1971, p. 13.

[57] Mai pe larg în capitolul „Cavalerul, umanistul şi cărturarul" din cartea noastră *Umaniştii români...*

[58] Vezi studiul cu acest titlu din cartea noastră *Călătorii, imagini, constante*. Dar a rămas pînă astăzi între cărturarii străini opinia că ideile Renaşterii italiene au pătruns „prin trei canale principale, prin Ungaria, Polonia şi Grecia, respectiv prin intermediul lui Zamoyski, Bathory şi al Fanarioţilor" (nici mai mult, nici mai puţin!), afirmă Giovanni Fabris, *Gli scolari illustri della Università di Padova*, Padova, 1941, p. 22.

www.dacoromanica.ro

neşti şi pentru aceste limbi aţi făcut şi tipografie" [59]. Modelul cultural român nu a cunoscut iradierea modelelor francez sau englez; construit pe o bază economică redusă, supusă exigenţelor haotice ale Porţii otomane, modelul a inspirat oameni de cultură din Balcani şi Orientul apropiat. Este, aşadar, cu putinţă să vorbim despre o iradiere sud-est europeană a modelului român, aşa cum trebuie să ţinem seama de aceste modele de concentrare atunci cînd refacem cultura europeană în totalitatea ei [60].

În timp, modelul a iradiat după ce martirajul principelui a revenit în conştiinţa publică românească şi după ce cercetarea trecutului nostru a făcut progrese, în perioada interbelică, prin lucrările lui Balş şi ale lui G. M. Cantacuzino, prin exegezele competente ale lui Nicolae Cartojan. Descoperirea osemintelor voievodului în 1932 şi omagierea din 1934, cînd reînhumarea osemintelor s-a făcut cu deosebită pompă [61], au readus în conştiinţe pilda unui mare voievod. Dar încă din 1914, Nicolae Iorga îl prezentase pe principe ca pe un exemplu, în preajma marii încleştări care avea să împlinească unirea tuturor românilor: „Domn autonom în ţara lui, înconjurat cu prestigiu superior al cesarilor constantinopolitani ai lui Constantin cel Mare, în întreaga lume a Orientului, aceasta a fost situaţia lui Constantin Vodă Brâncoveanu" [62]. Marele istoric avea să revină la acest moment pe care avea să-l înfăţişeze în sinteza sa de istoria românilor ca epoca „monarhiei culturale" cu valoare, deci, exemplară, iar în 1934, cînd direcţii sumbre se profilau în Europa, Iorga avea să vorbească despre „valoarea naţională a lui Constantin-Vodă-Brâncoveanu" şi să reliefeze „partea din sufletul nostru pe care el a întrupat-o, expresia de românism care se înfăţişează printr-însul" [63]. Mai mult, epoca plămădise un stil la care arhitectul Ion Mincu recomanda să revină arta românească contemporană; ca exemplu de frumuseţe rezultată, mai ales, din armonia formelor, el realiza „Bufetul" de la Şosea în 1891. După el, orientarea a mers fie în această direcţie, fie spre arhitectura rurală. Dar, observa pertinent G. M. Cantacuzino stilul autohton nu trebuia căutat nici într-un trecut apropiat şi nici nu trebuia inspirat de „semănătorismul romantic şi demagog care îşi continua ravagiile. «Bisericuţa din Răzoare» a rămas cea mai reprezentativă expresie spirituală a trecutului românesc!" [64]. Împotriva acestor tendinţe nefaste, rafinatul arhitect recomanda o întoarcere spre sursele chiar îndepărtate ale civilizaţiei româneşti, cele puse în lumină de Vasile Pârvan, şi se oprea la arta brâncovenească, căreia i-a consacrat pagini ce trădează o subtilă înţelegere a legăturii dintre arta şi mentalitatea epocii: „Arta brâncovenească este pentru noi semnul că există undeva în lumea formelor şi a ideilor o ţară a Făgăduinţei unde se vor realiza însuşirile noastre artistice dintre care atîtea dorm încă în somnul lor letargic cum dorm în munţii, încă nespintecaţi, în somnul lor inform coloanele viitoarelor peristiluri, ce-şi vor arunca umbra pe pămîntul ţării noastre. Epoca brâncovenească este o platformă de unde aspiraţia îşi poate lua zborul; epoca brâncovenească conţine în spiritul legilor sale un program de realizări

[59] BRV, p. 428.

[60] Este ceea ce am susţinut în studiul nostru *Structure et rayonnement des modèles culturels dans l'Europe du Sud-Est*, în *Mélanges Robert Mandrou*, Paris, Presses Universitaires de France, 1985, p. 537—542.

[61] Vezi Antonie Plămădeală, *Contribuţii istorice privind perioada 1918—1939*, Sibiu, 1987, p. 32—34, şi capitolul despre Brâncoveanu din lucrarea *Sfinţi români şi apărători ai legii strămoşeşti*, Bucureşti, 1987.

[62] Nicolae Iorga, *Valoarea politică a lui Constantin Brâncoveanu*, Vălenii de Munte, 1914.

[63] N. Iorga, *Sfaturi pe întunerec*, Edit. Militară, 1976, p. 25.

[64] G.M. Cantacuzino, *Izvoare şi popasuri*, Edit. Eminescu, 1977, p. 416.

www.dacoromanica.ro

pentru mai multe secole. Cînd analizăm operele acestei epoci de izbînzi şi aruncăm pe urmă o privire asupra secolelor premergătoare, vedem îndată că perioada brâncovenească este aceea în care sufletul românesc a intrat în stăpînirea posibilităţilor sale creatoare. De aceea domnia brâncovenească este mai mult decît un simplu capitol al evoluţiei noastre; ea începe o eră nouă în care mai trăim, ea înseamnă începutul maturităţii noastre artistice" [65]. G. M. Cantacuzino s-a oprit, de aceea, îndelung în faţa palatului de la Mogoşoaia, „cea mai frumoasă locuinţă românească". Semnificativ este şi faptul că, în timp ce pentru expoziţia internaţională de la Paris din 1867 fusese ales drept motiv artistic reprezentativ Curtea de Argeş, biserica lui Neagoe, la expoziţia internaţională tot de la Paris din 1889 pavilionul românesc oferea vizitatorilor o probă de stil brâncovenesc, reproducerea acestui pavilion putînd fi privită şi azi la „Bufetul" de la Şosea. Tot astfel, atunci, cînd în „The Cathedral of Learning", în sălile de la intrarea în universitatea din Pittsburgh a trebuit să fie decorată sala rezervată României, a fost ales un mozaic ce reproduce marea frescă voievodală de la Hurez şi care poate fi contemplată şi azi în clădirea de peste ocean.

Conţinutul modelului brâncovenesc a fost legat de timp, aşa cum se întîmplă cu toate modelele, dar el a supravieţuit prin partea cea mai nobilă a oricărui model, prin formele artistice, şi a conturat un stil. Ceea ce menţine acest stil în adîncul conştiinţei româneşti este, fără îndoială, sacrificiul marelui voevod care a dat perenitate operei sale. Spune, într-un loc Radu Greceanu: „Iar luminatul domn, între toate valurile ce de către turci avea, necontenit iubind a înfrumuseţa în tot felul curtea cea domnească, între altele au făcut şi slomnul cel de carîtele domneşti din Bucureşti de piatră din temelie" [66]. În ciuda suspiciunilor şi a stupidităţii care amplificau povara treburilor curente, principele a acoperit vechile ctitorii într-o hlamidă de frumuseţe şi a presărat propriile sale ctitorii pe drumul pe care-l făcea adesea, itinerar al culturii şi al aspiraţiei care biruie suspiciunea şi stupiditatea. „Dacă domnia lui, scrie inspirat G. M. Cantacuzino, n-a fost decît un lung joc periculos, ce-şi încerca norocul în mijlocul vicleniilor lăuntrice şi mişeliilor exterioare, joc care n-a încetat a fi o singură clipă o sfidare a soartei care trebuia să se răzbune crunt în urmă, arta brâncovenească nu trădează o clipă lunga suferinţă a mîndrului boier... Epoca lui Constantin Brâncoveanu, judecată după operele lăsate, este singura epocă de destindere, în care un surîs vioi şi optimist a luminat faţa trudită a neamului nostru" [67].

[65] G.M. Cantacuzino, *op. cit.*, p. 143.
[66] Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 206.
[67] G.M. Cantacuzino, *op. cit.*, p. 128–129, 197.

www.dacoromanica.ro

Opera lui Constantin Brâncoveanu în Orientul Apropiat

Virgil Cândea

În istoria românilor, personalitatea lui Constantin Brâncoveanu ocupă un loc privilegiat de om politic, mecenat și ctitor. Izvoarele naționale — monumente, documente, cronici, fresce — ne restituie exemplar chipul și gîndirea celui care a marcat timp de 26 de ani (1688—1714) devenirea poporului său. Volumul de față evocă toate aceste mărturii.

Dar prin înfăptuirile sale, Constantin Brâncoveanu s-a impus, deopotrivă, în conștiința contemporanilor din alte părți ale lumii. După Vlad Țepeș și Mihai Viteazul a fost, desigur, domnitorul român cel mai frecvent amintit, în timpul vieții și mult timp după săvîrșirea lui, dincolo de hotarele Țării Românești. Este o evidență impusă de mulțimea mărturiilor variate despre el, provenind din patrimoniul cultural românesc sau referitoare la acest domnitor al nostru și păstrate în arhive, biblioteci, muzee de peste hotare.

Evocarea domnitorului în istoria politică și culturală din Balcani ar fi tema unui studiu incomparabil mai vast decît aceste note. Numai prezența în Adrianopol, Arbanasi (Bulgaria) și Istanbul, unde avea reședințe, sau daniile către muntele Athos și așezămintele din Arhipelagul grec ar forma obiectul unei cărți, prea mare pentru a fi scrisă acum, și pentru care este încă nevoie de cercetări în Bulgaria, Grecia și Iugoslavia. Importanța operei sale în zona sud-est europeană este însă bine evidențiată tocmai prin mărturii despre Brâncoveanu existente pînă azi dincolo de această arie geografică: în Orientul Apropiat. Ele sînt numeroase, convingătoare, demonstrînd pînă cît de departe a fost cinstită memoria marelui român.

Două precizări sînt însă necesare pentru a măsura semnificația și întinderea faimei lui Constantin Brâncoveanu în Orient. Mai întîi, ar fi greșit să credem că știrile despre personalitatea și faptele lui au ajuns pînă la Alexandria și muntele Sinai doar ca ecouri ale strînselor legături pe care le-a avut cu spiritualitatea și cultura neo-elină înfloritoare atunci în toată Europa de sud-est. După cum vom vedea, Brâncoveanu a avut cu Orientul creștin, cu comunitățile din Anatolia și Siria, din Ierusalim și Egiptul de nord legături directe, dintr-o preocupare anume îndreptată către aceste insule de civilizație și cugetare de tradiție bizantină mai defavorizate decît numeroasa și mereu mai influenta grecitate din Constantinopol și din zona europeană păstorită de Patriarhatul ecumenic. De aci, poate, sensibilitatea lui pentru solicitările scaunelor patriarhale — inferioare ca importanță în sistemul otoman — din Damasc, Ierusalim și Alexandria, pentru ale căror comunități a făcut atîta bine. În al doilea rînd, cercetătorul atent este convins prin

www.dacoromanica.ro

constatări şi eforturi că ceea ce se poate invoca deocamdată ca informaţii despre faima lui Brâncoveanu reprezintă doar o parte din totalul atestărilor care vor fi existat şi s-au pierdut, sau care există încă ascunse în arhive şi biblioteci insuficient organizate şi valorificate dintr-o parte a lumii marcată în trecut, ca şi azi, de toate vicisitudinile care descurajează recuperarea sistematică a vestigiilor şi documentelor istorice.

Biografia principelui nu menţionează vreo călătorie a lui în Orient. Dincolo de Dunăre el a mers mai întîi pînă la Adrianopol, în timpul cunoscutei chemări la Poartă care i-a prilejuit lungul şi îngrijoratul drum din 5 mai — 11 iulie 1703, sfîrşit prin înnoirea confirmării în scaunul Ţării Româneşti, dar şi cu o importantă sporire a haraciului [1]. A doua oară a ajuns chiar la Istanbul, după mazilirea din 24 martie 1714 şi acolo avea să piară la 15 august acelaşi an. Nici una din aceste călătorii silite nu i-au îngăduit Principelui să cunoască frumuseţile, ci numai partea întunecată, de silnicie şi teroare a Orientului vremii sale. Imaginea lui Brâncoveanu despre lumea care a ocupat un loc atît de însemnat în preocupările şi strădaniile sale nu putea fi, aşadar, formată decît prin lecturi, relatări ale oaspeţilor de acolo sau ale solilor şi capuchehaielelor ţării, prin contactele frecvente cu călători români sau străini, oficiali şi demnitari otomani sau prin impresiile puternice lăsate de întîlnirile cu sultanii Suleiman al II-lea (în timpul campaniei din Transilvania, vara 1690) şi Mustafa al II-lea (la Turnu, 4 octombrie 1695 şi la Adrianopol, 15 iunie 1703) [2]. Rudele sale cantacuzineşti fuseseră mult mai norocoase: bătrîna doamnă Elena a călătorit în 1682 pînă la Ierusalim şi vel-spătarul Mihai a ajuns în primăvara aceluiaşi an la Muntele Sinai [3]. Brâncoveanu, şi el vel-spătar în acel an, nu i-a însoţit, dar s-a putut împărtăşi din bogatele lor amintiri din această de pomină călătorie. El va stăpîni în Istanbul o casă lîngă Poarta Edirne şi o vilă la Kuru Ceşme, lîngă Rumeli Hisari, foste,amîndouă, ale lui Şerban Cantacuzino, apoi ale văduvei sale; cedate însă lui Brâncoveanu printr-o poruncă a sultanului Suleiman al II-lea din 20—29 mai 1690 după fuga în Austria a doamnei Maria, împreună cu copiii, Gheorghe şi Casandra [4]. Constantin-vodă nu a avut însă parte să se bucure de aceste reşedinţe din inima împărăţiei care domina pe atunci Orientul Apropiat.

Absenţa fizică a fost strălucit compensată, mai întîi, de prezenţa prin fapte, apoi prin stăruinţa în memoria oamenilor şi a documentelor. Relaţiile sale obligate cu Poarta sînt consemnate în numeroase acte din timpul sultanilor Suleiman al II-lea, Ahmed al II-lea, Mustafa al II-lea, apoi Ahmed al III-lea, păstrate la Başbakanlîk Arşivi şi Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi din Istanbul [5]. Ele atestă, ca toate documentele privind relaţiile mereu mai aspre dintre ţările române şi Imperiul Otoman, cît de exploatat şi umilit a fost timp de cinci secole poporul român şi oferă explicaţii pentru dificultăţile modernizării şi subdezvoltarea de care va fi marcat acest popor pînă în era contemporană a istoriei sale. Şi în anii guvernării lui Brâncoveanu,

[1] Radu Greceanu, *Începătura istoriii vieţii luminatului şi preacreştinului domnului Ţării Româneşti Io Costandin Brâncoveanu Basarab-voievod*, în *Cronicari munteni*, ed. Mihail Gregorian, vol. II, Bucureşti, 1961, p. 125—128.

[2] *Ibidem*, p. 44, 80, 127.

[3] *Ibidem*, p. 210.

[4] Porunca e publicată de Tahsin Gemil, *Relaţiile Ţărilor Române cu Poarta Otomană în documente turceşti (1601—1712)*, Bucureşti, 1984, p. 396—397; despre casa de la Kuru Ceşme, v.N. Iorga, *Socoteala clădirii casei de la Curu-Ceşme a lui Şerban Cantacuzino*, în *Studii şi documente privitoare la istoria românilor*, vol. XXII, Bucureşti, p. 84—85 şi E. de Hurmuzaki — N. Iorga, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XIV/1, Bucureşti, 1915, p. 261.

[5] Parţial publicate de Tahsin Gemil, *op. cit.*, şi Valeriu Veliman, *Relaţiile româno-otomane (1711—1821). Documente turceşti*, Bucureşti, 1984.

www.dacoromanica.ro

de relativă prosperitate și așezare a țării (ca în orice domnie mai lungă), aceste documente consemnează continui creșteri ale tributului, cereri suplimentare în bani și produse ocazionate de campaniile otomane, obligații în muncă și materiale de construcție pentru fortificații, schele și poduri, peșcheșuri, diverse contribuții forțate, participări la acțiuni militare și alte avanii. Povara mereu mai apăsătoare a relațiilor cu Sublima Poartă a trebuit să întunece întreaga viziune a lui Brâncoveanu despre Orient.

Afla, poate, o mîngîiere în faptul că menținerea unor raporturi calme (deși foarte costisitoare) cu Poarta, îi îngăduia desfășurarea operei sale de solidaritate și sprijin în favoarea enclavelor creștine din cel mai întins stat islamic. Toate cele patru patriarhate orientale au apelat la Brâncoveanu, toate au aflat de la el înțelegere și ajutor în variate forme. Partenerii săi au fost numeroși: pe tronul ecumenic din Istanbul au avut loc între 1688—1714 nu mai puțin de douăsprezece păstoriri a nouă patriarhi: Calinic al II-lea (1688, 1689—1693, 1694—1702), Neofit al IV-lea (1688—1689), Dionisie al IV-lea (1693—1694), Gavriil al III-lea (1702—1707), Neofit al V-lea (1707), Chiprian I (1707—1709 și 1713—1714), Athanasie al V-lea (1709—1711), Chiril al IV-lea (1711—1713) și Cosma al III-lea (1714—1716). În celelalte trei patriarhate schimbările au fost, în aceeași perioadă, mai puține: la Ierusalim, învățatului Dosithei Notara (1669—1707) i-a urmat nu mai puțin cunoscutul său nepot Hrisant (1707—1731); la Alexandria au păstorit Gherasim al II-lea (1688—1710) și Samuil (1710—1723); la Antiohia, din 1686, Athanasios al IV-lea Dabbas care în 1694 s-a retras în scaunul de mitropolit al Alepului în favoarea rivalului său Chiril al VI-lea, pînă la moartea acestuia, în 1720.

Dintre acești ierarhi, cei mai învățați (Dosithei și Hrisant Notara, Athanasios Dabbas) au fost ani de-a rîndul nu doar simpli oaspeți, ci adevărați curteni ai lui Brâncoveanu, colaboratori, sfetnici și prieteni, alții simpli beneficiari. Li se adaugă alți parteneri clerici orientali, ca mitropolitul Climent de Adrianopol și Anania, fost arhiepiscop de Sinai. Mărturisesc despre aceste asidue relații acte privind mănăstiri muntene (ca închinarea mănăstirii de la Rîmnicu Sărat către Muntele Sinai, în 1700, ridicarea Hurezului la rang de stavropighie în 1702, construcția și închinarea către Sfîntul Mormînt a bisericii Sf. Gheorghe din București, 1700—1703, 1707 etc.), corespondență cu informații de istorie culturală (Academia domnească de la Sf. Sava din București, editări și trimiteri de cărți, biblioteci etc.), ecouri despre evenimentele politice, îndeosebi raporturile dintre imperiile otoman, rus și habsburgic, aventura lui Carol al XII-lea la Tighina, relațiile dintre Principate, afaceri ecleziastice, schimbări de patriarhi, numiri de episcopi, unirea forțată a românilor ardeleni cu Biserica apuseană dar și știri despre familia Brâncoveanu, căsătorii, decese etc. Este semnificativ că ultima scrisoare din București a Principelui către Hrisant Notara datează din 25 martie 1714, ziua următoare mazilirii sale, la numai o săptămînă după ce-i anunțase moartea fiicei sale Stanca [6]. Scrisorile cele mai numeroase cu asemenea știri au fost schimbate cu Dosithei și Hrisant, dar și cu alți corespondenți din Orient [7]. La cele cunos-

[6] E. de Hurmuzaki — N. Iorga, *Documente*, XIV/I, p. 580.

[7] Păstrate altă dată în Arhiva Metocului Sf. Mormînt din Istanbul (azi la Atena), ele au fost semnalate de C. Sathas în *Bibliotheca graeca medii aevi*, vol. III, Veneția, 1872, p. 518 și urm., publicate de Emile Legrand, *Recueil de documents grecs concernant les relations du Patriarcat de Jérusalem avec la Roumanie (1569—1728)*, Paris, 1895, p. 94 și urm., și republicate în E. de Hurmuzaki — N. Iorga, *Documente*, XIV/1, p. 423 și urm. Relațiile lui Brâncoveanu cu Orientul sînt documentate însă prin numeroase alte scrisori și acte publicate de N. Iorga, *ibidem*, p. 266—626 și 757—767 *(passim)* și în vol. XIV/2 (1917) și XIV/3 (1936).

www.dacoromanica.ro

cute se vor adăuga însă acte şi epistole din arhivele patriarhiilor din Antiohia, Ierusalim şi Alexandria, sau din alte fonduri, puţin cunoscute pînă azi. Această speranţă este îndreptăţită de descoperiri recente ca, de pildă, corespondenţa dintre Hagikiriakis din Vurla, călugăr şi gravor din mănăstirea Sf. Ecaterina din Sinai şi a altor sinaiţi cu Constantin Brâncoveanu, stolnicul Constantin Cantacuzino, marele spătar Mihai Cantacuzino, din anii 1692—1708, interesantă nu numai prin informaţiile de istorie politică, ecleziastică şi culturală românească, dar şi prin acelea referitoare la relaţiile Principelui cu protejaţii săi din depărtările orientale [8].

Aceste relaţii constau în danii (bani, produse, cărţi, manuscrise, lucrări de artă — orfevrerie, broderii etc.); burse de studii la Academia domnească din Bucureşti; găzduirea unor cărturari care vor scrie sau publica în condiţiile înlesnite oferite de Principe; dar, mai ales, în formarea şi întreţinerea unei „curţi itinerante" alcătuită din înalţi ierarhi, căpeteniii spirituale dar şi politice ale comunităţilor creştine din Orient, dascăli de înaltă şcoală, artişti, traducători, dragomani, neguţători sau clerici. În schimbul înaltului patronat şi bogatelor ajutoare ale Principelui, aceşti girovagi îi întreţineau faima în Levant, îşi angajau în favoarea lui influenţa variabilă pe lîngă marii dregători ai Porţii, diplomaţii occidentali din Istanbul şi Imperiu, sau suveranii europeni cu care aveau legături, furnizau informaţiile politice, militare şi economice de care Brâncoveanu avea permanentă nevoie.

Bun gospodar, Principele cunoştea problemele financiare care confruntau toate aşezămintele de tradiţie bizantină din Orient. Modernizarea, cu consecinţele ei pe plan spiritual, reducea numărul vieţuitorilor din aceste aşezăminte, înclinarea lor spre muncă şi austeritate, crescîndu-le în schimb exigenţele de confort şi ambiţiile. Sporirea fiscalităţii otomane, spolierile, avaniile anului, la iniţiativele unor noi generaţii, mereu mai puţin tolerante, de sultani şi dregători ai Porţii, vechile privilegii ale patriarhatelor. Depopularea unor mănăstiri de mare tradiţie, dezafectarea lăcaşurilor de cult, pustirea lor ca urmare a deplasării locuitorilor în căutarea unei vieţi mai lesnicioase sînt fenomene care marchează istoria economică şi spirituală a Orientului Apropiat pînă în vremile noastre. Creşterea activităţii misiunilor catolice, mai tîrziu şi protestante, în Imperiul otoman, destabilizează comunităţile ortodoxe şi le reduc treptat importanţa în faţa autorităţilor. Înalţii ierarhi, ca şi clericii învăţaţi sau descurcăreţi preferă reşedinţelor şi aşezămintelor lor sărăcite din Orient, liniştea şi opulenţa curţilor domneşti din Bucureşti şi Iaşi sau a înlesnitelor metoace din Moldova şi Ţara Românească. Cererile de ajutoare bănești au acum ca scop nu atît înfrumuseţarea unor lăcaşuri, ci de-a dreptul supravieţuirea lor.

Dărnicia lui Brâncoveanu se manifestă faţă de marile centre patriarhale şi de unele aşezăminte de venerabilă tradiţie ca bisericile Sf. Nicolae din Galatasarayı (Istanbul, reziditată după incendiul din 1697) şi Panaghia de la Vlah Saray (Istanbul, 1699), mănăstirile Panaghia Kamariotissa din Haibeli Ada (insula Chalki, 1702—1703), Schimbarea la Faţă din Kenali Ada (insula Proti, 1703), Sumela din Trabzon (Trebizonda, 1694—1695), Sf. Ecaterina

[8] Doris Papastratos, *Ho sinaïtês Chatzêkiriakês ek chôras Bourla, grammata-xylographies 1688—1709*, Atena, 1981, p. 50—95.

www.dacoromanica.ro

de la Muntele Sinai (1700) [9]. Documentele ne păstrează menţiunea daniilor statornice, „instituţionalizate", pe care domnitorii următori le vor continua pînă la secularizarea din 1863, ceea ce amplifică dimensiunile operei lui Brâncoveanu. Dar cîte danii „din mînă" (bani, veşminte, odoare, cărţi şi manuscrise) se vor fi făcut cu prilejul frecventelor vizite ale patriarhilor Ierusalimului şi din alte părţi răsăritene la Tîrgovişte şi Bucureşti. E puţin probabil să poată fi vreodată evaluat cuantumul exact al acestor liberalităţi brâncoveneşti [10].

Între actele de munificenţă ale lui Constantin Brâncoveanu în folosul culturilor orientale, cel mai însemnat, cu consecinţe durabile de ordin cultural, dar şi politic, rămîne introducerea tiparului în cultura arabă. În raport cu importanţa lui s-a scris puţin despre această binefacere brîncovenească şi totdeauna ca despre acţiuni de semnificaţie locală, românească sau siriană. Nu s-a relevat însă că este vorba, în realitate, de un capitol din marea istorie a revoluţiei pe care introducerea tiparului a produs-o în viaţa spirituală şi politică a omenirii.

Înfiinţarea unei secţii de limbă arabă în tiparniţa de la Snagov la cererea lui Athanasios IV Dabbas, fost şi viitor patriarh al Antiohiei, pe atunci refugiat la curtea domnitorului Ţării Româneşti, reprezintă un moment din istoria mai nouă a imprimeriei arabe, dar în ce priveşte adoptarea artei tiparului de către cultura arabă, cu adevărat primul act.

Se mai tipăriseră cărţi în arabă începînd din 1514 cînd un *Ceaslov* apăruse la Fano, lîngă Roma, din iniţiativă catolică. În secolele XVI—XVII alte cărţi arabe, religioase (creştine şi musulmane, inclusiv *Coranul*, Hamburg, 1694) ieşiseră de sub teascuri italiene, franceze, olandeze, engleze, dar ele aveau în comun faptul de a reprezenta iniţiative europene, datorate zelului misionarilor catolici şi protestanţi sau intereselor cărturarilor deschişi, după Renaşterea umanistă, spre Renaşterea Orientală [11]. Dar islamul era hotărît potrivnic adoptării noului meşteşug care ar fi profanat transmiterea manuscrisă a textelor sacre. După alte explicaţii, recente, numeroasa breaslă a copiştilor din lumea musulmană vedea în arta tiparului un duşman care trebuia cu hotărîre combătut. Permisiunea introducerii imprimeriei în Imperiul otoman o primise doar comunitatea ebraică la sfîrşitul secolului al XV-lea [12],

[9] V. pentru aceste danii Virgil Drăghicescu, *Monumentele lui Constantin Brâncoveanu Basarab voievod*, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice" (= BCMI), 7, 1914, p. 118—122; T.G. Bulat, *Românii şi creştinătatea răsăriteană*, în „Biserica Ortodoxă Română" (=BOR), 61, 1943, p. 374 şi urm.; idem, *Danii româneşti pentru creştinătatea greacă puţin cunoscute*, în „Glasul Bisericii" (= GB), 22, 1963, nr. 1—2, p. 256—268; idem, *O ctitorie brâncovenească închinată Sfîntului Munte Sinai: Rîmnicu Sărat, 1700*, ibidem, nr. 11—12, p. 1031 — 1049; idem, *Daniile lui Constantin Brâncoveanu pentru Orientul Ortodox*, în BOR, 82, 1964, nr. 9—10, p. 935—939; G. Potra, *Documente brâncoveneşti în legătură cu biserici şi mănăstiri din ţară şi străinătate*, în GB, 23, 1964, nr. 11—12, p. 1118—1119; C.C. Giurescu, *L'aide accordée par les Pays Roumains à l'enseignement de la Peninsule Balkanique et du Proche Orient*, în „Revue Roumaine d'Histoire", 1970, nr. 5, p. 833—834 ş.a.

[10] Marin Popescu-Spineni, *Procesul mănăstirilor închinate. Contribuţii la istoria socială românească*, Bucureşti, 1936, a încercat o evaluare globală a daniilor româneşti către aşezămintele din Peninsula Balcanică şi Orientul Apropiat. Încă utilă, lucrarea sa trebuie reluată cu documentaţia de azi, mai amplă, care ar permite şi determinarea altor aspecte ale operei unice de solidaritate a ţărilor române în secolele XIV—XIX: motivaţiile profunde, periodizarea, dinamica, mecanismele, consecinţele durabile politice şi culturale ale fenomenului, faza anacronică, dar şi circumstanţele anulării lui prin actul Principelui Alexandru-Ioan Cuza şi efectele politice ulterioare.

[11] Cf. Raymond Schwab, *La Renaissance orientale*, Paris, 1950; Johann Fück, *Die arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts*, Leipzig, 1955.

[12] Lucien Febvre, Henri-Jean Martin, *L'apparition du livre*, Paris, 1958, p. 409. Imperiul otoman a fost una din zonele în care a apărut tiparul în limba ebraică.

www.dacoromanica.ro

dar nu pentru cărți în limba arabă. Libertatea domnului Țării Românești de a tipări în arabă cărți de cult pentru comunitatea creștină din Siria și de a trimite, apoi, acolo, o imprimerie confirmă statutul privilegiat al românilor în Imperiu [13].

Actul lui Constantin Brâncoveanu marchează o epocă în cultura și în afirmarea națională a lumii arabe. *Kitāb al-qudusāt at-talāta al-'ilahiya ma'a ba'du 'ihtiyāğāt 'āhar darūriya āi-ṣ-ṣalawat al-urtūduksiya* (Cartea celor trei Sfinte Liturghii cu alte adaosuri trebuitoare slujbelor ortodoxe) devine pentru mai bine de un secol *textus receptus* al liturghiei ortodoxe în limba arabă și cu mențiunea „după ediția de la Snagov" îl publica și Vaticanul în 1839 [14]. Cel mai răspîndit *Ceaslov* în limba arabă apare la București în 1702, iar *Psaltirea*, tot în arabă, cu armele lui Constantin Brâncoveanu pe spatele foii de titlu, la Alep, în 1706. Beneficiarul tiparniței mutată de la Snagov la Alep, Athanasios Dabbas, exaltă astfel meritele Principelui în epistola dedicatorie a *Psaltirii:* „Am tipărit mai întîi acești *Psalmi* din care vă trimitem un exemplar pentru a recunoaște generozitatea cu care ne-ați copleșit [...] Înălțimea Voastră ați dat viață [acestor cărți] atît pentru biserici care mai înainte erau lipsite de aceste scrieri slăvite, cît și pentru toți nefericiții lipsiți de sfînta învățătură, pentru educația copiilor lor; tuturor le-ați fost cel mai înalt protector" [15].

Un act de cultură trebuie măsurat nu numai după efectele lui imediate, ci și după consecințele mai tîrzii. Tiparnița trimisă de Brâncoveanu a fost activă la Alep între 1706—1711. După atragerea la unirea cu catolicii a unei părți din comunitatea ortodoxă a Patriarhatului Antiohiei (1724), un ucenic al lui Athanasios Dabbas, Abdallah Zahir, reușește să transfere imprimeria la mănăstirea Sf. Ioan din Šuwaïr (nu departe de Beirut). Acolo, din tiparnița lui Brâncoveanu apar, pînă în 1899, 76 de cărți. *Este imprimeria cu cea mai lungă activitate din lumea arabă.* Ea a reprezentat centrul revoluției tiparului în această parte a culturii mondiale. În Egipt, Maghreb, Turcia, Orientul Mijlociu, imprimeria a fost adoptată mult mai tîrziu. Introducerea tiparului arab în Orientul Apropiat a avut consecințe variate, de ordin politic, cultural, educativ, în cadrul procesului de modernizare a lumii arabe, în secolul al XIX-lea: primele ziare, primele manuale școlare, prima *Enciclopedie arabă* (a lui Butros Bustani), primele acte de afirmare a identității naționale și a sentimentelor anti-otomane, revoluția care duce, în timpul și la sfîrșitul primului Război mondial, la formarea statelor independente din Orient. Aceste fenomene trebuie asociate actului de cultură al lui Brâncoveanu, înființarea, pe insula Lacului Snagov, de lîngă București, a unei tiparnițe în limba arabă.

La fel de frecventă este întîlnirea cu numele Principelui în paginile de titlu și epistolele dedicatorii ale cărților tipărite cu sprijinul lui, în limba greacă, pentru comunitățile din Orient. Numele Brâncoveanu era astfel deopotrivă familiar cărturarilor și clericilor. Celor dintîi, prin edițiile de scrieri ale lui Maxim Peloponesianul (București, 1690), Meletios Syrigos (București, 1690),

[13] Cf. Dan Simonescu și Emil Murakadé, *Tipar românesc pentru arabi în secolul a-l XVIII-lea*, în „Cercetări literare", 3, 1939, p. 1—32; V. Cândea, *Une politique culturelle commune roumano-arabe dans la prèmiere motiè du XVIII siècle*, în „AIESEE Bulletin", 3, 1965, p. 51—56; idem, *Dès 1701: Dialogue roumano-libanais par le livre et l'imprimerie*, în Camille Aboussouan *(ed.), Le livre et le Liban jusqu'à 1900*, Paris, 1982, p. 283—291.

[14] Georg Graf, *Geschichte der Christlichen Arabischen Literatur*, Città del Vaticano, 1944, p. 634.

[15] Ioan Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche, 1508—1830*, București, 1903, t. I, p. 473—474.

www.dacoromanica.ro

împăratului Vasile Machedon (Bucureşti, 1691), Petru Movilă (Snagov, 1699), Ştefan Brâncoveanu (Bucureşti, 1703), Sevastos Kymenites (Snagov, 1701 şi Bucureşti, 1703), Dositei Notara (Rîmnic, 1705), Euthimios Zigaben (Tîrgovişte, 1710). Exemplare din aceste cărţi se află azi în vechile biblioteci patriarhale din Istanbul, Damasc, Ierusalim şi Alexandria, de la mănăstirea Sf. Ecaterina de la Muntele Sinai, mitropoliile ortodoxă şi greco-catolică din Alep şi Homs (Siria), mănăstirile Seidnayya şi Mar Takla (Siria), Balamand şi Şuwair (Liban) etc. Asemenea prezenţe ale operei de mecenat a Principelui contribuie azi la măsurarea spaţiului străbătut de faima lui. Este uşor de închipuit, însă, aprecierea şi recunoştinţa contemporanilor lui orientali, obişnuiţi cu cărţi în greacă sau arabă tipărite în Italia, Franţa sau Germania, multe exclusiv pentru cărturarii Apusului, altele pentru răsăriteni, dar în scopuri prozelitiste, ca ediţiile misionare ale Congregaţiei De Propaganda Fide din Roma. Tomurile cu nimic mai prejos prin cuprins, arta imprimării şi frumoasele legături ieşite din tiparniţele de la Rîmnic, Snagov, Tîrgovişte şi Bucureşti (ca şi cele din centrele moldovene) dădeau acelor cititori de departe, în afara mesajelor lor de spiritualitate şi cultură, întărirea în convingerea că în lumea lor dominată de împărăţia otomană există principi şi cărturari care veghează la păstrarea tradiţiilor şi idealurilor bizantine, făgăduind astfel un viitor de libertate şi dezvoltare.

Au rămas relativ puţine opere de artă dăruite de Brâncoveanu aşezămintelor din Orient sau ajunse acolo pe alte căi. Din bogata lui colecţie de săbii de paradă (unele în muzee din Berlin, Dresda, Moscova, Paris, Stockholm, Torino), trei se păstrează la Topkapı Sarayı Müzesi şi una în Tezaurul Sfîntului Mormînt din Ierusalim. Între cele de la Istanbul, una (Silâh Müzesi, inv. 2682) este exemplară, ajutînd la identificarea celor din alte colecţii, lucrată în oţel de Damasc, cu mîner din corn de rinocer şi gardă de aur, iar inscripţia în limba greacă, pe lîngă invocaţia către Fecioară, poartă numele Principelui [16].

Un frumos portret realizat de un pictor anonim, în ulei pe pînză, păstrat în sala de primire a mănăstirii Sf. Ecaterina de la Muntele Sinai [17] (după care Muzeul de Artă al R. S. România posedă o copie) ni-l înfăţişează pe Brâncoveanu în 1696. Este un portret de factură occidentală, diferit de cele ctitoriceşti (ca cel de la mănăstirea Hurez), mult mai impunătoare. În partea superioară a tabloului inscripţia: *Constantinus Brankovan Supremus Valachiae Transalpinae Princeps Ae[ta]tis 42 A[nn]o D[omi]ni 1694.* În dreapta, stema Ţării Româneşti. Prezenţa—neaşteptată — a acestui portret în vecinătatea Mării Roşii s-ar putea explica prin relaţiile mănăstirii Sf. Ecaterina cu Ţara Românească. Unul din ultimii stareţi sinaiţi ai metoacelor de la noi putea duce la Sf. Ecaterina, odată cu alte odoare, şi acest portret, în ajunul secularizării din 1863.

Beneficiarii orientali răspund prin actele obişnuite în dialogul umanist dintre mecenat şi cărturar, prin închinări de scrieri — originale sau traduceri— şi prin „laude" în versuri sau proză. Este un procedeu frecvent în Apusul mereu mai mult imitat în epocă şi, cum laicizarea educaţiei îndrumă spiritele

[16] Emil Vîrtosu, *Odoare româneşti la Stambul*, în BCMI, 28, 1935, p. 8—12; C. Marinescu, *Săbii brîncoveneşti. O punere la punct*, în „Analele Academiei Române", Mem ist., s. III, 27, 1944—1945, p. 401—419.

[17] M. Beza, *Urme româneşti în Răsăritul ortodox*, Bucureşti, 1937, p. 12; J.G. Nandriş, *The Role of „Vlah" and Its Rulers on Athos and Sinai. Reflections on a Portrait of Constantin Brâncoveanu, Prince of Wallachia, at St. Katherine's Monastery on Mt. Sinai*, în „Revue des études sud-est européennes", 19", 1981, nr. 3, p. 605—610.

www.dacoromanica.ro

spre modelele Antichității, numele Principelui Constantin Brâncoveanu apare, în asemenea alcătuiri, asociat nu numai părinților bizantini, ca Simion al Tesalonicului sau Agapet Diaconul pe care, traducîndu-le scrierile, Sevastos Kymenites le dedică patronului său literar [18], ci și altor nume mari din istoria cugetării universale. *Comentariul pe scurt la tratatul lui Aristotel despre virtuți și vicii*, alcătuit de același dascăl al Academiei domnești din București, în 1699, a fost dedicat lui Brâncoveanu și (azi la Athena), s-a păstrat pînă nu de mult în Biblioteca Metocului Sfîntului Mormînt din Istanbul [19]. Caietele de cursuri audiate la Școala de la Sf. Sava (Academia brâncovenească) de studenții din Turcia, Siria și Egipt, cuprinzînd traduceri comentate din clasicii elini, menționează deopotrivă numele binefăcătorului Principe, perpetuat astfel, pînă azi, prin copii manuscrise, în bibliotecile din Ierusalim și Alexandria. Ieremia Cacavela dedica în 1697 lui Brâncoveanu traducerea sa din Bartolomeo Sacchi Platina, *De vita Christi ac de vita summorum pontificorum* [20]. Alți cărturari, ca Samuil Kapasoulis, își închina tot lui Brâncoveanu scrierile păstrate azi în Biblioteca patriarhală din Ierusalim [21]. De la Neofit din Peloponez [22] și Hrisant Notara [23] rămîn manuscrise cu aceeași destinație în colecțiile Orientului. Hurmuz Markos Byzantios extinde flateria la Ștefan, fiul Principelui, dedicîndu-i traducerea tratatului *Despre virtuți* al lui Leon Filosoful (1705) [24]. În cinstea lui Brâncoveanu Athanasios Dabbas scrie o *Istorie a patriarhilor Antiohiei* (azi la Biblioteca națională din Viena) [25], iar Dositei Notara, o *Istorie a patriarhilor Ierusalimului* (publicată la București, în 1715). În 1700 patriarhul Alexandriei Gherasim Palada dedică Principelui o lucrare de retorică, rugîndu-l să o publice [26].

Cum arătam mai sus, Principele român oferea învățaților laici sau clerici și tinerilor dornici de învățătură care apelau la dînsul mijloace de trai (slujbe, găzduire, pungi cu bani), locuri de dascăli sau „spudei" la Academia domnească, posibilități de a-și vedea tipărite cărțile, originale sau traduceri într-o tiparniță a Domniei sau a Bisericii, sau chiar peste hotare. Mecenatul, înfloritor în Occidentul european, devine astfel, mai real și mai activ decît în timpul lui Matei Basarab și Șerban Cantacuzino, o instituție a culturii românești și sud-est europene în general. În Turcocrație, unde formele de manifestare culturală, înlesnirile, căile de afirmare obișnuite în Apus păreau inter-

[18] Manuscrise la Ankara, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, fond Syllogos, 19/62 (cf. Paul Moraux, *Bibliothèque de la Société Turcque d'Histoire. Catalogue des manuscrits grecs (Fonds du Syllogos)*, în „Türk Tarih Kurumu Yayınlarından", 12, 1964, nr. 4, p. 101—108) și Atena, fosta bibliotecă din Istanbul a Metocului Sf. Mormînt, ms. 95 și 229 (Cf. A.I. Papadopoulos Kerameus, *Hierosolymitikê bibliothêkê*, vol. IV, St. Peterburg, p. 98—99, 270.

[19] Manuscris autograf nt. 118 al Bibliotecii Metocului Sfîntului Mormînt (cf. A.I. Papadopoulos Kerameus, *op. cit.*, vol. IV, p. 106). Alte laude ale lui Sevastos Kymenites către Brâncoveanu în ms. aflat la Ankara, Türk Tarih Kurumu, fond Syllogos, 89/132, cf. P. Moraux, *op. cit.*, p. 179—188.

[20] Ms. 440 din biblioteca Metocului Sf. Mormînt, cf. A.I. Papadopoulos Kerameus, *op. cit.*, vol. IV, p. 415.

[21] Fond Sf. Mormînt, ms. 487, cf. A.I. Papadopoulos Kerameus, *op. cit.*, vol. I, 1891, p. 440—450.

[22] Athena, fosta bibliotecă din Istanbul a Metocului Sf. Mormînt, ms. 672 (ibidem, vol. IV, p. 224—227).

[23] V. de ex., în aceeași bibliotecă; ms. 69, 418 (ibidem, vol. III, p. 85—86, 393—402).

[24] Aceeași bibliotecă, ms. 82 (ibidem, vol. IV, p. 92—93).

[25] Ms. Suppl. gr. 85, fost în biblioteca domnitorului (cf. Herbert Hunger, *Katalog der griechischen Handschriften der Oesterreichischen Nationalbibliothek. Supplimentum graecum*, Wien, 1957, nr. 85).

[26] Scrisoare din 1700 păstrată în Biblioteca Patriarhiei din Alexandria, cf. E. de Hurmuzaki — N. Iorga, *Documente*, XIV/3 1936, p. 52—53.

www.dacoromanica.ro

zise cărturarilor creştini, ţările române sînt o excepţie oferind căi de realizare mai accesibile adesea decît în comunităţile greceşti din Veneţia sau Leipzig sau la curtea ţarilor moscoviţi. Mai bine de un veac după moartea lui Brâncoveanu, „principii" fanarioţi îi vor urma pilda din vanitate, sau din ataşament pentru „Marea idee" elină, dar cu mîndra afirmare a unei nobleţi, puteri şi opulenţe „moldo-valahe", româneşti.

Împrejurările tragice ale pieirii sale au adăugat neaşteptate note faimei Principelui. O cronică otomană răspîndită ca *Nusretname* (Cartea victoriilor) a lui Silahdar Findiklîlî Mehmed o consemnează ca pildă a justiţiei sultanului Ahmed al III-lea [27], iar Athanasie Comnen Ipsilanti în ale sale *Scrieri bisericeşti şi politice în douăsprezece părţi* (manuscris păstrat la mănăstirea Sf. Ecaterina de la Sinai), fără comentarii [28]. Evenimentul este notat pe coperta unui vechi manuscris muzical grecesc, azi la Ankara [29]. Se păstrează porunca din 17 martie 1714 a sultanului către mubaşirul Mustafa-aga de a aresta şi aduce la Poartă pe Principe, împreună cu fiii şi ginerii săi (cu indicaţia ca, în caz de rezistenţă, să fie ucişi) şi de a proceda la confiscarea bunurilor sale [30]. Un ierarh grec, Calinic din Naxos, mitropolitul Heracleii (care avea să fie patriarh ecumenic sub numele de Calinic al III-lea doar o zi, la 19 noiembrie 1726), întocmeşte un canon alcătuit din patru tropare în cinstea celor ucişi la 15 august 1714 [31].

Interesante informaţii despre ecoul în Orient al detronării şi executării Principelui cuprind scrisorile din martie — septembrie 1714 adresate lui Hrisant Notara, patriarhul Ierusalimului, de Ştefan Cantacuzino, noul domn al Ţării Româneşti (din 26 martie, 9 şi 10 aprilie, 1 şi 26 iulie, 1 august, 6 septembrie) [32], Dimitrie Iuliano, capuchehaiaua Moldovei la Poartă [33] (din 15 aprilie), stolnicul Constantin Cantacuzino (din 21 aprilie şi 26 iulie) [34] şi dragomanul Ioan Mavrocordat (din 29 aprilie şi 20 mai) [35]. Din ele se pot deduce reproşurile făcute de patriarh Cantacuzinilor şi încercările lui de a ajuta pe Principele detronat, zvonurile care circulau în Istanbul despre împrejurările căderii lui Brâncoveanu, consternarea produsă de crudul lui sfîrşit Dar rezultă deopotrivă dorinţa de a se disculpa a lui Ştefan-vodă şi a tatălui său stolnicul, enervarea domnului faţă de aluziile lui Hrisant, cu care la un

[27] Copii manuscrise ale cronicii la Istanbul, Topkap Saray Müzesi Kütüphanesi, fondu-Hazine, ms. 1413; fondul Revan, ms. 1313; Manisa, Genel Kütüphanesi; cf. *Cronici turceşti privind ţările române. Extrase.*, ed. M. Guboglu, vol. II, Bucureşti, 1974, p. 19, nota 90; p. 287—289; publicată ibidem, p. 412—539.

[28] E. de Hurmuzaki — A. Papadopoulos-Keramens, *Documente*, XIII, Bucureşti, 1909, p. 177; traducere română şi G. Murnu şi C. Litzica, *Scrieri şi documente greceşti privitoare la istoria românilor din anii 1592—1837*, Bucureşti, 1914, p. 158. V. şi ms. 35 al bibliotecii Patriarhiei din Alexandria, *Ekdosis metatheseôs Uggroblacheias epi Masarampa hegemonois*, descris de Th. D. Moschonas, *Patriarcheion Alexandreias. Katalogoi tês Patriarchikês bibliothêkês*, t. III, Alexandria, 1947, p. 310.

[29] Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, fond Syllogos, ms. 64/107, cf. P. Moraux, *op. cit.*, p. XVI.

[30] Istanbul, Başbakanlık Arşivi, Ibnülemin Tasnifi, Hariciye, nr. 1 114, publ. de V. Veliman, *op. cit.*, p. 85—88; ibidem, informaţii despre soarta averii lui Brâncoveanu.

[31] Gh. A. Muntean, *Trei sute de ani de la urcarea pe tron a lui Constantin Brâncoveanu*, în „Îndrumător bisericesc, misionar şi patriotic", 9, Timişoara, 1988, p. 22; descoperirea canonului aparţine lui P.Ş. Năsturel.

[32] Publicate (după Emile Legrand) în E. de Hurmuzaki — N. Iorga *Documente*, XIV/1, p. 581—582, 586—584, 610—611, 613—614, 616—618 şi 625—626).

[33] *Ibidem*, p. 590—591.

[34] *Ibidem*, p. 595—597—614—615.

[35] *Ibidem*, p. 599—600, 603—604.

www.dacoromanica.ro

moment dat refuză să mai discute subiectul[36], evoluția și durata cercetărilor (pînă spre sfîrșitul lui iulie 1714) pentru inventarierea averilor și veniturilor brâncovenești. Prin anturajul lui Hrisant acest schimb de informații între București și Istanbul avea, desigur, ecouri în întregul Orient creștin.

Consemnînd și analizînd documente fără să-și îngăduie a ieși din litera lor, istoricul reconstituie portretul înaintașului în coordonatele lui precise. Așa a fost Brâncoveanu în imaginea Orientului pe care l-a ajutat din plin, după mărturiile păstrate. Fie-i îngăduit, însă, istoricului un pas mai departe, întemeiat tot pe documente, dar dincolo de ele, în numele actelor ce nu ni s-au păstrat și al cursului posibil al unei domnii și unei opere brutal întrerupte de mazilirea din 24 martie 1714.

Opera de cultură a Principelui ar fi fost mai bogată. El ar fi avut, poate, răgazul să-și viziteze reședințele și ctitoriile din Istanbul și, fără îndoială, s-ar fi odihnit în mormîntul frumos pregătit la Hurez. Multe din cărțile tipărite de Hrisant sau alți cărturari sprijiniți de Mavrocordați ar fi fost dedicate tot Principelui nostru.

Sub îndrumarea lui, noul curs al culturii românești, eline și din întreg Levantul ar fi cunoscut o mai lesnicioasă și rapidă dezvoltare. Întreaga istorie modernă a Europei și Mediteranei Orientale ar fi fost marcată printr-o prelungire de cel puțin două decenii a operei brâncovenești. Alte elite românești ar fi evitat istoriei noastre experiența fanariotă, pentru că, la începutul secolului al XVIII-lea, apăruseră în teatrul politic oriental factori noi, cu care în mod sigur principi români, în buna tradiție a Basarabilor și Cantemireștilor, ar fi știut să trateze un alt viitor național. Astfel, chiar începutul Eteriei ar fi fost, poate, altul, mai puțin dramatic și mai eficient.

Rigoarea cercetării interzice, însă, asemenea considerații. Știința istoriei nu ne îngăduie să păstrăm din memoria lui Brâncoveanu decît ceea ce atestă fără dubiu prezența lui în Orientul creștin. O prezență de binefacere, lumină, întărire sufletească, pentru sute de mii de păstrători ai tradițiilor bizantine și naționale care-și hrăneau dorința de mai bine, de libertate, din acte de solidaritate ca acelea ale Principelui român.

În vecinătatea imediată, marile imperii habsburgic și rus, ca și regatele Franței și Angliei sau republicile Veneției și Țărilor de Jos n-au făcut pentru întreg Orientul de la sfîrșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor cît românii apăsați, exploatați de Poartă, dar conștienți de menirea lor istorică, ai Principelui Constantin Brâncoveanu.

[36] „Te rugăm să înceteze de acum vorba aceasta degeaba a căderii celui izgonit" (scrisoarea din 18 aprilie 1714, loc. cit., p. 595—593).

www.dacoromanica.ro

„Dunga cea mare a rodului şi neamului său".
Note istoriste în arta brâncovenească

Răzvan Theodorescu

Atunci cînd, la 30 septembrie 1694 „egumen fiind chir Ioan arhimandrit, şi ispravnic fiind Cernica biv vel armaş, în urma Pârvului Stolnicului", zugravii Constantinos, Ioan, Andrei, Stan, Neagoe şi Ioachim isprăveau de pictat „desfătata, frumoasa şi iscusita tindă" [1] a bisericii celei mari de la Hurezi, înlăuntrul acestei încăperi ce nu era alta decît pronaosul edificiului conceput de vodă Constantin Brâncoveanu şi realizat de meşterii conduşi de Manea „vătaful de zidari", putea fi descoperită, de-a lungul pereţilor de apus, de miazănoapte şi de miazăzi o galerie de portrete de felul acelora cu care ultimul deceniu al celui de-al XVII-lea veac muntenesc îşi obişnuia contemporanii.

Pisania pictată în pronaos ne reaminteşte, la data mai sus-scrisă, că în „sfînta şi dumnezeiasca besearică" cel care cîrmuia deja de şase ani Ţara Românească „vrut-au şi pre din lăuntru a o înpodobi şi a o înfrumseţa cu de toate şi, zugrăvindu-o ca nu alta asemenea, mai vrut-au, între alte, ca şi *dunga cea mare bătrînă şi blagorodnă a rodului şi neamului său* (s.m.), atîta despre tată, cît şi dăspre mumă, să să zugrăvească..." [2]; piosul omagiu adus, în frescă, străbunilor săi mai apropiaţi sau mai îndepărtaţi, familiei sale boiereşti, „neamului" patern şi matern cu antecedente precumpănitor româneşti, dar şi, parţial, levantine, voievodale, dar şi bănuit imperiale, se aflase, cu doi ani înainte încă, săpat aproape aidoma în piatra inscripţiei exterioare, principale — străjuite de acvila bicefală cantacuzină, ca şi de corbul basarabesc — a lăcaşului central din mănăstirea Hurezi, în iunie 1692, cînd gîndul ctitoricesc al Brâncoveanului „cît nemoartă pomenirea lui şi a părinţilor, moşilor, strămoşilor şi tot *bătrînu şi blagorodnicului său neam* (s.m.) în veac să rămîie şi să se laude, au lăsat" [3].

Aproape fiecare efigie din cele aproape treizeci aflate în pronaosul Hurezilor [4] ne trimite către un personaj ştiut şi din cronicile timpului.

[1] N. Iorga, *Inscripţii din bisericile României*, I. 1905, p. 186.
[2] *Ibidem*, p. 185.
[3] *Loc. cit.*
[4] Pentru ele vezi Al. Lapedatu, *Mănăstirea Hurezi. Note istorice*, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, I, 1908, p. 56—57. Recente descoperiri de pictură efectuate la biserica curţii de la Potlogi — ctitoria marelui spătar Constantin Brâncoveanu din 1683, zugrăvită, probabil, cu prilejul înălţării reşedinţei alăturate, în 1698 (poate de un pictor din echipa care, tot pe atunci, încheia împodobirea cu fresce a bisericii domneşti tîrgovişteneă) — au dat la iveală, în pronaos, o galerie similară de portrete ale rudelor sau înaintaşilor domneşti, păstrată în condiţii precare. Cercetările, ca şi restaurarea sînt în curs.

www.dacoromanica.ro

Pe peretele de vest se rînduiesc siluetele Cantacuzinilor contemporani sau nu demult dispăruți, aceiași cu cei pictați tocmai în acei ani de către Pîrvu Mutu la ctitoriile prahovene ale bogatei familii a „postelnicești lor", anume la Măgureni — unde inițiativa împodobirii interioare a bisericii o avusese, tot în 1694, Șerban II Măgureanu, fiul Păunei și al marelui spătar Drăghici Cantacuzino — și la Filipeștii de Pădure, ctitoria Bălașei, văduva marelui agă Matei Cantacuzino, pictată de același meșter cu doi ani mai devreme.

Apar la Hurezi, ca și în bisericile abia amintite ale vărului și mătușii cantacuzinești ai lui Brâncoveanu, Constantin Cantacuzino „postelnic al lui Matei vodă denceputul domnii lui păn la moarte" — este chiar ilustra victimă din 1663, de la Snagov, a lui Grigore vodă Ghica și a intrigilor Leurdeanului —, soția sa Ilinca sau Elina „fata lui Șerban vodă" — este vorba, evident, de Radu Șerban —, ca și fiii lor ajunși cu toții — fapt unic în analele Țării Românești [5] — mari dregători: amintitul Drăghici, tatăl ctitorului pentru pictură de la Măgureni — ca și al lui Pîrvu, ispravnicul domnesc de la Hurezi, zugrăvit și el aici —, stolnicul Constantin cel trecut în 1667—1668 prin „Hellenomousaion"-ul cothunian al Universității din Padova, aga Matei, soțul ctitorei de la Filipeștii de Pădure, spătarul Mihai, fondatorul atîtor lăcașuri înnoitoare în ultimul deceniu al veacului — la Rîmnicu Sărat și

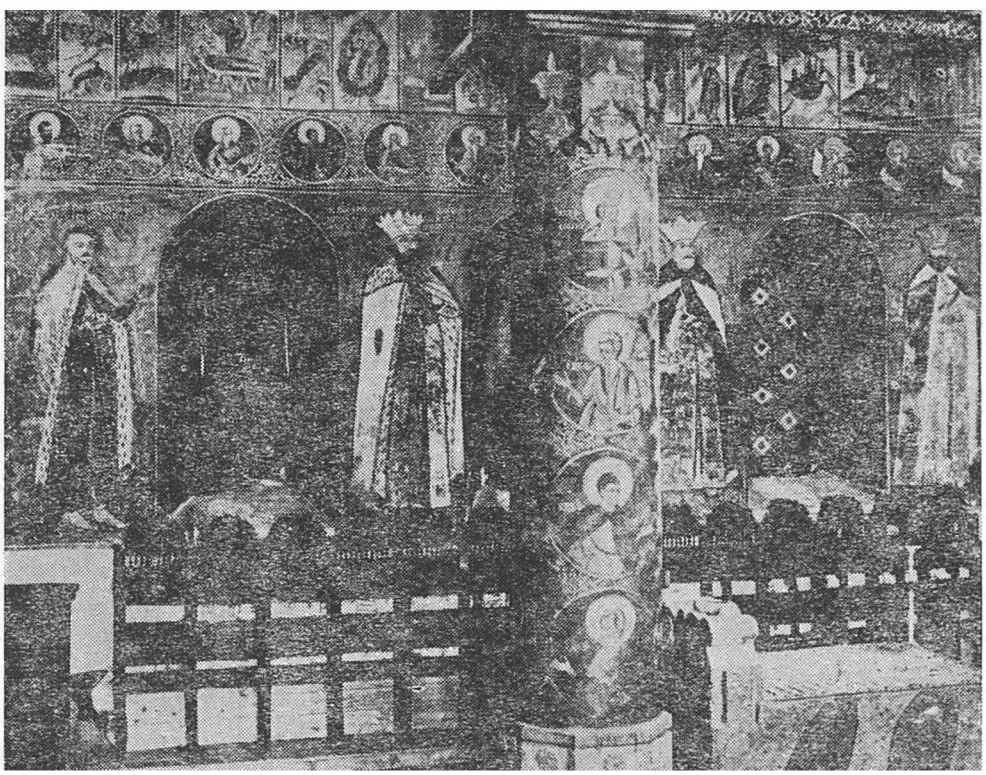

Fig. 1 — Hurezi. Biserica mare. Portretele voievozilor Șerban Cantacuzino, Constantin Șerban, Radu Șerban (pronaos).

[5] N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV—XVII*, București, 1971, p. 136.

www.dacoromanica.ro

Sinaia, la Fundeni și Colțea—, Iordache spătarul și „Io Șărban Cantacuzino Basarab" — unchiul și predecesorul princiar al lui vodă Brâncoveanu —, împreună cu vlăstarele feminine ale aceleiași familii între care se prenumără și Stanca „muma lui Constantin vodă". Într-o consecuție mai puțin logică sub aspect genealogic strict, dar foarte sugestivă din punctul de vedere al gîndirii dinastice brâncovenești, șirul cantacuzinesc este încheiat, spre nord, de două rude foarte apropiate — pe linie paternă, basarabească, însă — ale Elinei Cantacuzino, soția începătorului neamului în Muntenia: este vorba de propriul ei tată Radu vodă Șerban („Io Șărban Basarab voevod, feciorul banului

Fig. 2 — Hurezi. Biserica mare. Portretul voievodului Radu Șerban (pronaos).

Fig. 3 — Hurezi. Biserica mare. Portretul voievodului Constantin Șerban (pronaos).

www.dacoromanica.ro

Şărban") — ctitorul de la Comana cea devenită, treptat, aşezămînt cantacuzinesc — şi de fratele ei vitreg, aşijderea încoronat, fiul nelegitim al celui dintîi, „Constantin Basarab", nimeni altul decît Constantin Şerban „Cîrnul", fostul mare serdar din Dobrenii Ilfovului unde ridicase o biserică, în preajma unui palat remarcat în epocă pentru grădinile sale după model occidental [6].

Pe zidul alăturat, de vest, al aceluiaşi pronaos, a fost pictat de asemenea celălalt „neam" ilustru — şi el legat de tradiţia locală basarabească —, cel al boierilor din Brâncoveni: Preda vornicul — bunicul patern al lui Constantin vodă —, fiul acestuia şi părintele domnesc Papa postelnicul împreună cu soţia sa, Stanca Cantacuzineasca (din nou portretizată ca mamă a principelui, dincolo ea apărînd doar ca membră a neamului Cantacuzino), făcînd astfel legătura simbolică între cele două obîrşii ilustre ale lui Constantin Brâncoveanu; acesta era înfăţişat şi el, premonitoriu, ca un copil încoronat (!), alături de fratele său Barbu — purtător, deloc întîmplător, de prenume craiovesc — şi de străbunicul lor postelnicul David din Brâncoveni, soţul unei vere primare a lui Matei vodă Basarab.

Venind la peretele meridional al încăperii, dar într-o legătură prea evidentă cu şirul de personaje brâncoveneşti — ca o „prefaţă", iarăşi nu întru totul justificată genealogic, dar în cel mai înalt grad semnificativă sub raport dinastic şi ideologic — apar aici — în afară de egumenul Ioan, primul conducător al lavrei domneşti din Vîlcea, şi în afară de vărul prin alianţă al străbunicului domnesc pe linie paternă, anume aga Matei din Brâncoveni, devenit voievodul Matei Basarab („Io Matei Basarab voevod, feciorul Danciului biv vornic den Brâncoveani" din care ctitorul Hurezilor descindea, aşadar, la a patra generaţie) —, „Io Laiotu Basarab voevoda... au luat domnia la leatul 6902 (=1393—1394) şi au domnit ani 17" şi „Io Neagoe Basarab, feciorul Pîrvului biv vel vornic Craiovescu, den mila lui Dumnezeu a luat domnia la leatul 7017 (=1508—1509) şi au domnit ani 9"; anii domniilor lor sînt greşiţi ca plasare şi ca durată, fiind măcar parţial ştiuţi prin cronicile compilate tocmai în vremea zidirii şi pictării Hurezilor, precum aceea atribuită lui Stoica Ludescu care era un letopiseţ al neamului cantacuzinesc intitulat „Istoria Ţării Româneşti de cînd au descălecat pravoslavnicii creştini" [7].

Justificarea introducerii în friza de portrete de pe latura sudică a pronaosului de la Hurezi, în legătură cu familia Brâncovenilor, a ctitorului mănăstirii Argeşului se afla în împrejurarea că vodă Constantin Brâncoveanu era direct scoborîtor şi din Neagoe Basarab, la a şaptea generaţie, prin Radu din Brâncoveni postelnicul, fiu al lui Vîlsan din Caracal şi nepot al Margăi, sora „noului Basarab" [8].

Cît despre punerea în galeria înaintaşilor brâncoveneşti a celui pe care istoria munteană l-a reţinut sub numele de Laiotă Basarab sau Basarab

[6] R. Theodorescu, *Civilizaţia românilor între medieval şi modern. Orizontul imaginii (1550—1800)*, II, Bucureşti, 1987, p. 22.

[7] *Istoria Ţării Româneşti 1290—1690. Letopiseţul Cantacuzinesc*, ed. C. Grecescu, D. Simonescu, Bucureşti, 1960. Amintind pe „Laiotă Basarab vodă cel bătrîn, care au închinat ţara turcilor", se adaugă, în cronică, exact ceea ce se spune şi în inscripţia portretului, evident fictiv, de la Hurezi: „domnit-au ani 17", ceea ce ştim că este eronat. Cît despre Neagoe care era „copil.... de acel neam al „banoveţilor (adecă Băsărăbeşti)" (*Ibidem*, p. 15) — trebuie citit, evident, Craioveşti —, într-o variantă a cronicii se arată limpede că era „feciorul Pîrvului vornecul, din neamul băsărăbesc" (*ibidem*, p. 20), ceea ce era spus şi în inscripţia pictată din pronaosul hurezean, ca şi în mai vechi documente precum cunoscutul hrisov al lui Mihnea al II-lea Turcitul din 17 mai 1589: *Documente privind istoria României. Veacul XVI. B. Ţara Românească*, vol. V *(1581—1590)*, Bucureşti, 1952, p. 405.

[8] R. Theodorescu, *op. cit.*, p. 14 şi p. 50—51, nota 27.

www.dacoromanica.ro

„cel Bătrîn" — domn al Țării Românești, cu intermitențe, între 1473 și 1477 —, probabil fiu al lui Dan al II-lea și rival al lui Țepeș, ca și al lui Basarab „cel Tînăr" sau Țepeluș [9], îndrituirea unei asemenea descendențe a boieri-

Fig. 4 — Hurezi. Biserica mare. Portretul voievodului Matei Basarab (pronaos).

Fig. 5 — Hurezi. Biserica Mare. Portretul voievodului Laiotă Basarab (pronaos).

[9] Mi se pare puțin probabilă, la 1694 — așadar la două secole distanță — , o confuzie între cei doi Basarabi rivali dintr-a doua parte a veacului al XV-lea, dintre care „cel Tînăr" — domn între 1477 și 1481, la rîndu-i nepot de fiu al lui Dan al II-lea — s-a bănuit cu tărie a fi însuși tatăl natural al lui Neagoe Basarab. Pentru întreaga discuție pe marginea presupusei descendențe a lui Neagoe din Țepeluș și Neaga din Hotărani, soția lui Pîrvu I Craiovescu, vezi D. Zamfirescu, *Neagoe Basarab și Învățăturile către fiul său Theodosie. Problemele controversate*, București, 1973, p. 88—90.

www.dacoromanica.ro

lor din Brâncoveni poate fi mai anevoie stabilită (de altminteri, îndepărtat în ceţurile evului mediu, Laiotă este singurul personaj domnesc pictat la Hurezi care nu are indicarea filiaţiei, nefiind spus „feciorul" cui este); sugerată numai, ea devenea dintr-o dată venerabilă şi prestigioasă, coborînd nu doar pînă la urmaşi ai lui Mircea cel Bătrîn, ci şi pînă la începătorul ramurii Dăneştilor la sfîrşitul secolului al XIV-lea şi, implicit, pînă la Basarab Întemeietorul!

Convergenţa tuturor acestor portrete, mai curînd convenţionale, făcute după izvoade felurite ce se pot bănui a fi fost portrete ctitoriceşti din secolele XVI şi XVII (Curtea de Argeş pentru Neagoe, Arnota pentru Matei Basarab), pictate pe zidurile de apus şi de sud ale narthexului de la Hurezi se realizează, în fapt, spre centrul de greutate al încăperii. Este vorba de grupul ctitoricesc aflat pe zidul răsăritean, despărţitor de naos, cuprinzînd de data aceasta efigii cu mult mai interesante sub specie portretistică, realizate în mod evident „ad vivum": Constantin Brâncoveanu — pentru care se precizează iarăşi că este fiu al Papei postelnicul şi nepot al lui Preda din Brâncoveni, înfăţişaţi simetric pe peretele opus, voievodul fiind menţionat drept „Constantin Basarab voievod", întocmai ca Laiotă, Neagoe, Matei, Radu Şerban, Constantin Şerban şi Şerban Cantacuzino, fără indicarea numelui brâncovenesc —, Maria doamna — la care se aminteşte numele tatălui, postelnicul Neagu, spre a se putea menţiona o altă descendenţă cel puţin

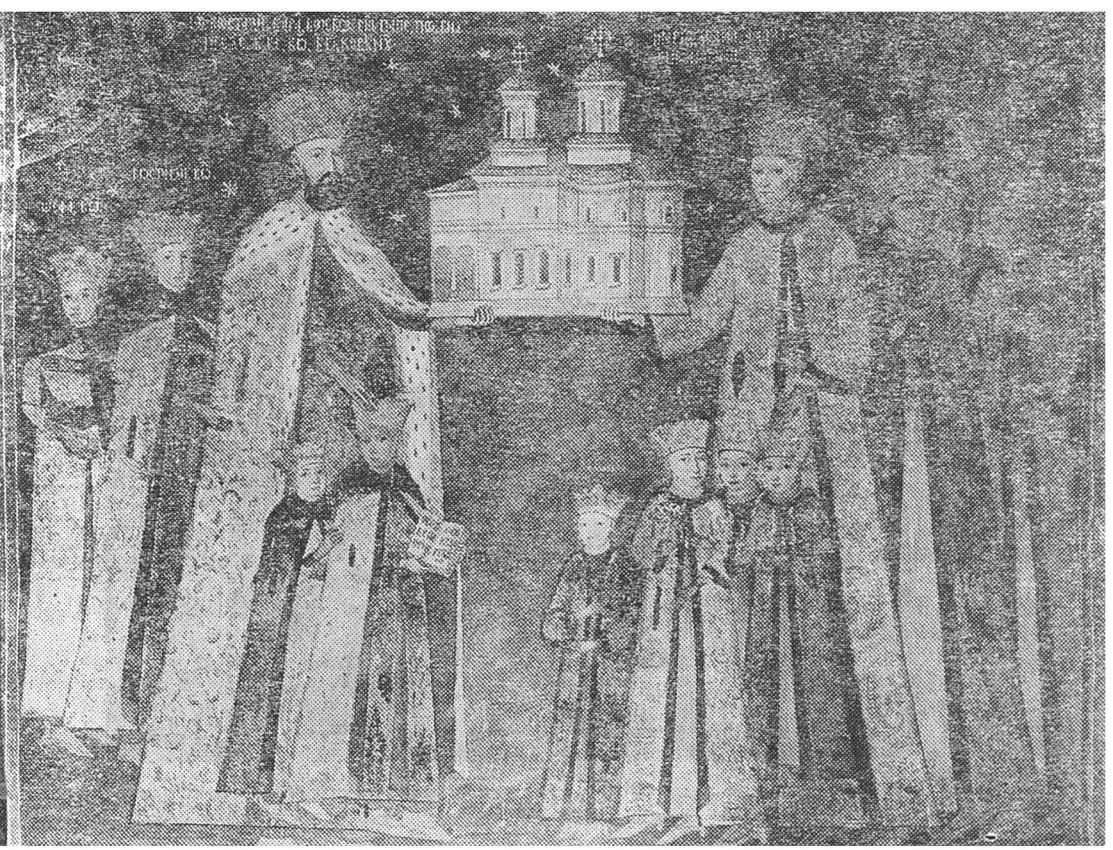

Fig. 6 — Hurezi. Biserica mare. Tabloul votiv cuprinzînd familia voievodului Constantin Brâncoveanu (pronaos).

www.dacoromanica.ro

notabilă, aceea din Antonie vodă din Popești, bunicul patern al soției Brâncoveanului — și cei unsprezece copii (cei patru fii jertfiți, două decenii după pictarea lor la Hurezi, în sîngerosul măcel din august 1714 la Stambul, cele șapte fiice măritate în neamuri domnești — cel al vechilor Mușatini medievali, cele ale recenților Duca și Ruset —, în familiile boierești Băleanu, Crețulescu, Lambrino, Greceanu și în aceea a dragomanului Mavrocordat Exaporitul).

În felul acesta, în prima încăpere liturgică a bisericii pe care Brâncoveanu și-o dorise ca necropolă a dinastiei ce voise s-o întemeieze acest monarh

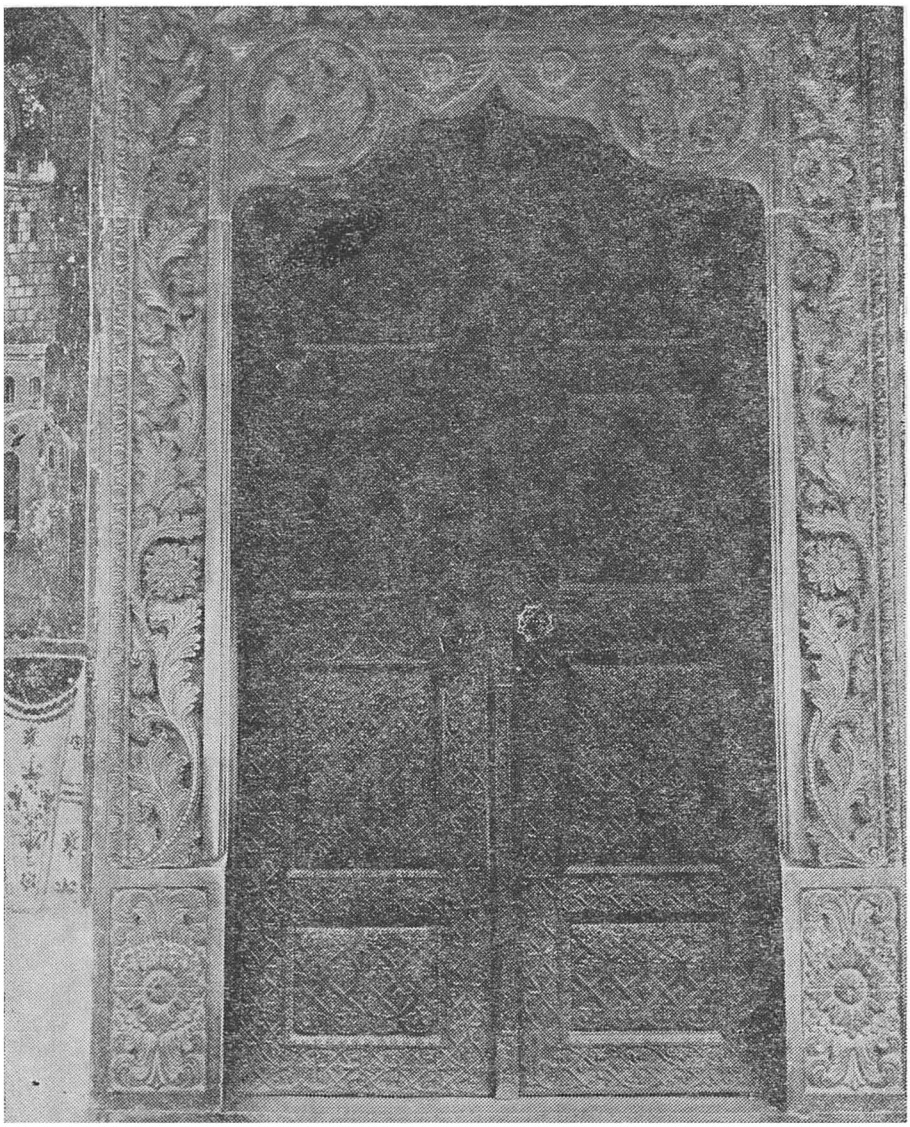

Fig. 7 — Hurezi. Biserica mare. Portalul cu stema basarabească și cea cantacuzină.

de fastuoasă ostentație — la un moment de zenit al cîrmuirii, aflat în pace cu Sublima Poartă și cu Habsburgii ce aveau să-i acorde peste un an titlul de „Reichsfürst" (ianuarie 1695) —, „dunga cea mare... a rodului și neamu-

www.dacoromanica.ro

lui său", vizualizată cu emfază, justifica cel puțin două acte cu substrat ideologic și foarte grăitoare: purtarea numelui de „Basarab" de către Constantin vodă — ca altădată voievozii din secolele XV, XVI și XVII —, ca și arborarea stemei cantacuzine, cu rapeluri imperiale, a acvilei bicefale care străjuia, alături de corbul muntean, portalul de intrare în chiar pronaosul cu efigii brâncovenești, basarabești și cantacuzine, între care nu mai puțin de șase imagini voievodale cărora li se adăuga, apoteotic, cea a lui Brâncoveanu el însuși. Comentarea acestei legături voite, premeditate, cu o tradiție istorică veche de un secol și mai bine, privită ca o „istorie" de-acum depărtată, dar din plin justificatoare — în acest sens am vorbit deja de „istorismul" de esență barocă al veacului al XVII-lea românesc și al epocii lui Brâncoveanu [10] —, ne conduce de fapt către două zone distincte, dar mereu interferente, ale mentalului aulic brâncovenesc: *moștenirea bizantină și aceea basarabească.*

◇

Sigur este că descendența „bizantină" a lui Constantin Brâncoveanu, prin mama sa Stanca, rămîne un aspect al „istorismului" românesc de esență barocă, din veacul al XVII-lea, mai puțin pregnant decît cel al coborîrii din Basarabi — faptul este evident și în texte ale istoriografiei vremii de felul „Letopisețului cantacuzinesc" (el fiind regăsit chiar și în cazul purtătorilor numelui Cantacuzino!) —, din rațiuni de tot limpezi care țin de nevoia unei legături sonore și nemijlocite a domnului cu spațiul asupra căruia stăpînea.

Și aici, se pare, o anume mentalitate princiară de nuanță istoristă era moștenită de voievod din vremea unchiului său matern Șerban Cantacuzino [11] căruia, în chiar anul morții, dedicația, în tălmăcire românească, a patriarhului Dositei Notaras al Ierusalimului în fruntea „Bibliei de la București" îi făcea un scurt rapel al strălucirii imperiale a neamului părintesc („să trage despre diregătorie de patriarhii și de sfetnici împărății greceștі", mergînd pînă la vremea lui Ioan Vatatzes și apoi la aceea a lui Ioan al VI-lea Cantacuzino) [12], chiar dacă o valoare egală era dată de levantinul ierarh de origine grecească rudeniei basarabești, autohtone, a principelui cantacuzin, venerabilă măcar și numai pentru citarea spiței în izvoare bizantine („iară despre partea maicii Măriei Tale într-acelaș chip au fost și iaste, pentru că Basarabi, după cum zice istoricul care să chiamă Halcocondil, la a șapte carte a istoriei

[10] *Op. cit.*, I, București, 1987, p. 160—163; II, p. 89—92.

[11] Pentru aceasta, vezi D. Ionescu, *Ideal and Representation. The Ideal of the Restauration of the Byzantine Empire during the Reign of Serban Cantacuzino (1678—1688)*, în *Revue des études sud-est européennes*, 4, 1974, p. 523—535.

[12] I.Bianu, N. Hodoș, *Bibliografia românească veche. 1508—1830*, I, București, 1903, p. 288. În categoria tradiționalismelor bizantine revigorate, nu întîmplător, în epoca lui Brâncoveanu, voi pune și păstrarea, în biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino, fratele lui Șerban vodă și unchiul lui Constantin vodă, a copiei manuscrise a tratatului aceluiași Ioan al VI-lea împotriva lui Mahomed; tot stolnicului îi era dedicată scrierea lui Ioan Comnen despre biografia acestui împărat al Bizanțului din veacul al XIV-lea, socotit de către Cantacuzinii munteni și moldoveni drept cel mai notabil înaintaș al lor, deși descendența fiilor lui Andronic Cantacuzino, nepoți ai Șeitanoglului, din rivalul lui Ioan al V-lea Paleologul este mai mult decît incertă (pentru bibliografie, vezi R. Theodorescu, *op. cit.*, II, p. 106, notele 16 și 17). Aceeași descendență împărătească a lui Șerban vodă — „mîndrie a Elinilor, slavă a Bizanțului, glorie a Cantacuzinilor", „noul Solomon" și „noul Ptolemeu Filadelful" — era proclamată în prefața „Bibliei" grecești de la Veneția din 1687 — comandată de domnul de la București — de către Nicolae Glykys: N. Iorga, *În legătură cu Biblia de la 1688 și Biblia de la 1687 a lui Nicolae Milescu* (extras), București, 1915, p. 4—5.

www.dacoromanica.ro

lui, fost-au pe vreme lui sultan Murat tatăl lui Mehmet, celui ce-au luat Ţarigradul, al doilea neam de domnie") [13].

Tipăriturile din vremea lui Brâncoveanu continuă să facă menţiunea acestor origini ilustre chiar dacă, firesc, rolurile s-au inversat faţă de epoca lui Şerban vodă, neamul patern fiind acum cel ce scobora din Basarabi, iar cel matern din sursa bizantină, prin Cantacuzini. Tot Dositei patriarhul ierosolimitan — cu o autoritate necontestată în ortodoxia răsăriteană, ceea ce făcea cu atît mai pline de autoritate şi ecou flateriile sale — era cel care, în 1690, în textul grecesc al propriei sale scrieri „Manual împotriva rătăcirii calvine" — tipărite la Bucureşti împreună cu o operă a lui Meletie Syrigos —, pomenind scoborîrea lui Constantin vodă din dinastia medievală a ţării găsea din nou prilejul unui excurs în istoria bizantină, amintind voievodului că după mamă are sîngele imperial pe care encomiastul îl caută pînă în veacul lui Alexios Comnenul [14].

Interesul pentru Bizanţ, în cazul Brâncoveanului, a fost detectat pe un plan pur cărturăresc, altfel decît la Şerban Cantacuzino căruia contemporanii îi atribuiau, hiperbolic însă, gînduri imperiale, într-un moment, nerezolvat încă, al înfruntărilor militare austro-otomane dinainte de pacea de la Karlowitz.

A fost semnalată [15], în acest sens, prezenţa semnificativă, în biblioteca mănăstirii Hurezi — a cărei inscripţie în limbă greacă, zugrăvită în 1708, poate fi văzută pînă astăzi —, a seriei aproape complete de opere bizantine tipărite, în ediţie greco-latină, în Parisul lui Ludovic al XIV-lea prin grija primului întemeietor al studiilor europene de bizantinologie care a fost Charles Du Cange du Fresne. În acest „Corpus byzantinae historiae" parizian, ajuns curînd după apariţie la Hurezi, fuseseră editaţi istorici ai evului mediu grecesc descoperiţi, alături de cei ai latinităţii medievale, de occidentalii „Marelui Secol"; erau istorici dintre aceia ce fuseseră din plin folosiţi de un cărturar al timpului precum „moşul" princiar Constantin Cantacuzino stolnicul, catalogul bibliotecii Hurezilor cuprinzînd volume editate între 1645—1647 (Ioan Cantacuzino, Choniates) şi 1686—1687 (Zonaras), cu opera unor Agathias, Acropolites, Ana Comnena, Ioan Cinamos, Chalcocondyl, Cedrenus şi Skylitzes.

Dar atenţia acordată în acest chip Bizanţului era, în fond, şi o privire către începuturile ortodoxiei al cărei patron Constantin Brâncoveanu se voia, pe urma unor Neagoe Basarab şi Vasile Lupu; mai mult, începuturile creş-

[13] Referirea patriarhului Dositei va fi fost făcută la acel pasaj din cronicarul grec al căderii Bizanţului unde ni se istoriseşte cum Iancu de Hunedoara a pus domn în „Dacia" pe Dan care era „fecior al lui Basarab": este vorba de Dan al III-lea, rival încoronat — în 1446—1447 — al lui Vlad Dracul, participant la lupta de la Kossovo în 1448 (Laonic Chalcocondil, *Expuneri istorice*, ed. V. Grecu, Bucureşti, 1958, p. 200).

[14] I. Bianu, N. Hodoş, *op. cit.*, p. 305. Opt ani mai tîrziu, în româneşte de data aceasta, logofătul Radu Greceanu se adresa voievodului — a cărui cronică începea să o scrie într-un registru cu similare atitudini encomiastice — , la împlinirea unui deceniu de domnie, în predoslovia cunoscutei sale „Istorii": „vrednicia neamului măriei tale, care despre tată din Basarabi să trage, iară de către mumă din neam împărătesc, din prea fericitul Ioan Cantacuzino" — cel la care se referise şi Dositei Notaras vorbind despre Şerban vodă — „ale cărui fapte şi politie de alţi vechi istorici scrise au fost, nu numai striini, ci mai vîrtos, de crezare sînt cele ce s-au scris de cei din Ţara Grecească" *(Istoria domniei lui Constantin Basarab Brîncoveanu voievod (1688—1714)*, ed. A. Ilieş, Bucureşti, 1970, p. 52).

[15] C. Dima-Drăgan, M. Carataşu, *Les ouvrages d'histoire byzantine de la bibliothèque du prince Constantin Brancovan*, în *Revue des études sud-est européennes*, 3—4, 1967, p. 434—445.

www.dacoromanica.ro

tinismului el însuşi erau scrutate în acest mod, de unde şi gustul cu totul particular pentru cultul patronului voievodal care era omonimul întemeietor al Constantinopolului în veacul al IV-lea şi primul împărat creştin, Constantin cel Mare (se ştie, în evul mediu oriental şi occidental, deopotrivă, socotirea unor suverani drept „noi Constantini" era un loc comun al textelor, cu ecouri în iconografie).

Tipăriturile brâncoveneşti abundă în asemenea referiri: „Orînduielile slujbei sfinţilor Constantin şi Elena" — cu gravuri şi evocări ale triumfului crucii împotriva lui Maxentius, subiect ce constituia chiar partea centrală

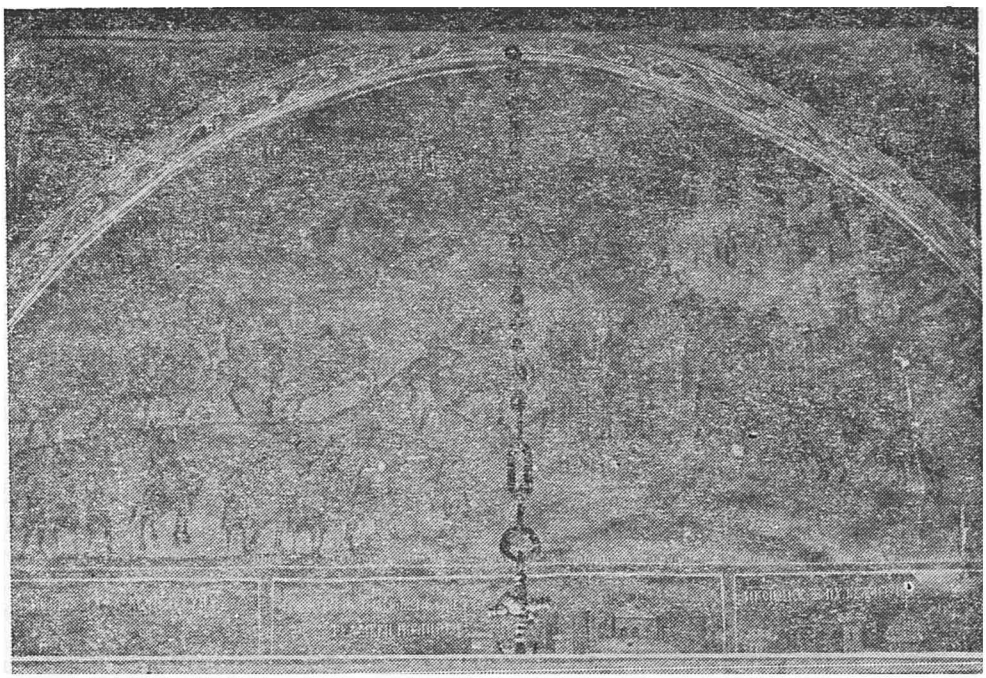

Fig. 8 — Hurezi. Biserica mare. „Victoria lui Constantin cel Mare asupra lui Maxentius" (pronaos).

a unei scene zugrăvite în comentatul pronaos de la Hurezi —, era tipărită la Snagov în 1696 [16], în anul următor, tot aici, fiind imprimat în limba greacă un „Discurs panegiric despre împăratul Constantin" cel „asemene cu apostolii" [17], prin grija lui Antim Ivireanul, acelaşi cărturar şi ierarh care în 1701, aşijderea în greceşte, tipărea la Bucureşti „Cuvîntul panegiric la marele Constantin",

[16] I. Bianu. N. Hodoş, *op. cit.*, p. 342.

[17] *Ibidem*, p. 350. Aceleaşi lucruri se spun în „Mineiul" apărut la Buzău în 1698 prin strădania episcopului Mitrofan (*ibidem*, p. 366) şi în „Triodul" buzoian din 1700 (*ibidem*, p. 403), într-un „Penticostar" din 1701 — unde mitropolitul Teodosie punea alături asemănarea cu „marele împăratu Constantin" şi descendenţa din „preslăvitul neam al strămoşilor.... Băsărăbeşti" (*ibidem*, p. 413) —, într-o „Psaltire" din acelaşi an (*ibidem*, p. 415) şi într-o alta din 1703 (I. Bianu, D. Simonescu, *Bibliografia*...., IV, Bucureşti, 1944, p. 31).

www.dacoromanica.ro

iarăşi cuprinzînd gravuri, rostit de Ştefan Brâncoveanu, coconul domnesc ce-şi asemuia tatăl cu „isapostolul" fiu al împărătesei Elena [18].

Apropiat mereu de Constantin cel Mare, fiul lui Papa din Brâncoveni va fi din nou asociat simbolic fiului lui Constantius Chlorus — ca altă dată Ştefan cel Mare — în iconografia cu limpezi substraturi istoriste din mereu

Fig. 9—„Sf. Constantin". Gravură din „Cuvînt panegiric la marele Constantin", Bucureşti, 1701.

[18] I. Bianu, N. Hodoş, *op. cit.*, p. 419—420. Are o a doua ediţie în 1702 (I. Bianu, D. Simonescu, *op. cit.*, p. 28). În alte texte decît în cele româneşti comparaţia Constantin cel Mare — Constantin Brâncoveanu apare, sub pana fostului patriarh al Antiohiei Atanasie, în „Liturghierul greco-arab" tipărit la Snagov în 1701 de Antim Ivireanul (*ibidem*, p. 432) sau într-o „Psaltire" arabă de la Alep în 1706 (*ibidem*, p. 471—472); după cum e găsită în mărturii mai curînd modeste, dar grăitoare, precum pe o sabie de epocă (*Inscripţiile medievale ale României I. Oraşul Bucureşti*, Bucureşti, 1965, nr. 1192, p. 782). Pe de altă parte, pentru cronicarul său „oficial", Radu Greceanu, Brâncoveanu era urmaşul — în bune fapte — al lui Constantin cel Mare şi al lui Justinian (*op. cit.*, p. 53).

www.dacoromanica.ro

evocatul pronaos de la Hurezi: se ştie că scena, de altminteri amplă, a victoriei constantiniene celebre de la Pons Milvius, la 28 octombrie 312, împotriva păgînului Maxentius, sub semnul unei cruci amintite în izvoare, intrate în legendă şi recunoscute oficial în anul următor prin nu mai puţin celebrul edict de la Milano, a fost, nu întîmplător, pictată pe acelaşi perete răsăritean din narthexul unde se afla şi tabloul ctitoricesc dominat de silueta lui Constantin vodă, „noul Constantin" al sfîrşitului de secol XVII; după cum prezenţa perechii împărăteşti protobizantine Constantin şi Elena, ca personaje

Fig. 10 — Hurezi. Paraclis. „Sf. Constantin şi Elena".

sanctificate şi proteguitoare în mai toate ctitoriile brîncoveneşti — în icoane, în pictura murală, în argintării liturgice — nu poate fi fără legătură cu această mentalitate a epocii.

◇

Am arătat şi cu alte prilejuri chipul în care sugestiile ctitoriei, de început de secol XVI, a lui Neagoe Basarab de la Curtea de Argeş, regăsite în ctitoria-necropolă a lui Şerban Cantacuzino de la marginea Bucureştilor, încheiată

www.dacoromanica.ro

în primăvara anului 1680, puteau veni atît din experienţa proprie a Cantacuzinului încoronat ce fusese, cu cîtva timp înainte, ispravnic domnesc la încheierea acelei replici bucureştene a monumentului argeşean care era biserica metropolitană începută de Constantin Şerban — despre care prefaţa „Bibliei" din 1688 avea să precizeze că era lui Şerban vodă „cel despre mumă unchiul măriei sale" — ,cît şi din limpedea dorinţă de referire directă la moştenirea dinastică neagoeană. Era astfel subliniată apăsat, în registrul propagandei vizuale, genealogia basarabească a fiului marelui postelnic Constantin Cantacuzino şi al Elinei, fiica lui Radu vodă Şerban; o genealogie cu mult mai însemnată înlăuntrul fruntariilor ţării, dătătoare de legitimitate absolută, decît descendenţa dintr-un neam cu nume imperial şi cu bănuite legături în Constantinopolul bizantin pe care cronicarul şi dregătorul Ion Neculce credea că Şerban Cantacuzino dorea să-l reînvie, ca un nou basileu, printr-o cruciadă antiotomană [19].

Pisania de la Cotroceni, ca şi aceea a lespedei funerare a ctitorului, făceau menţiunea calităţii acestuia de „adevărat nepot răposatului Şerban voievod", aşadar de descendent al lui Radu Şerban — la fel numit şi în documente, şi în pronaosul de la Hurezi —, care cobora la rîndu-i din Craioveşti [20]; înrudirea cu Craioveştii voise să o sublinieze Şerban Cantacuzino mai ales prin restaurarea capitală, în 1682, a lăcaşului monastic din Curtea de Argeş al „noului Basarab" descins din Pîrvu Craiovescu, monument din care descindea propria-i ctitorie-necropolă, abia terminată, pe filiera bisericii Sf. Troiţe bucureştene a Mihneştilor şi a bisericii metropolitane tot din Bucureşti.

Ceea ce au întreprins aici, la porunca lui Şerban vodă, ispravnicul „boiarin" Dona Pepano — ctitor al unui schit din Ilfov — şi „nemişul" hotinean Gligorie Cornescu — autor al unei miniaturale scenografii în Moldova lui Gheorghe Duca —, întruchipa cu admirabilă claritate o aproape modernă preocupare „arheologică" cu substrat ideologic. Era, de fapt, cea dintîi afirmare culturală, în vechea noastră civilizaţie, a unei descendenţe genealogice — proclamate de pisania pusă de Şerban Cantacuzino, în august 1682, la intrarea bisericii mănăstirii Argeşului („o zidire a strămoşilor"), unde Neagoe apare „cel despre mumă strămoşul domnii mele" [21] —, prin intermediul unei „restaurări" de arhitectură, planul şi mai ales coloanele ornate cu motivul oriental al stalactitei şi florii de crin, transmiţîndu-se la ctitoriile cantacuzineşti din Prahova şi din reşedinţa domnească a ţării [22].

Trecînd de la orizontul figurativului la acela al textelor voi mai arăta că descendenţa basarabească a lui Şerban Cantacuzino fusese menţionată de mitropolitul Teodosie în „verşurile politice" ale „Liturghiei" din 1680 — „că despre tată trage de-npărăţie / şi despre mumă aşijdere de domnie" acela „carele naştere şi creştere al pămîntului nostru eşti" [23] — sau în cele ale

[19] *Opere*, ed. G. Ştrempel, Bucureşti, 1982, p. 295.

[20] Prin bunica sa Anca din Coiani — fiică a marelui ban Şerban din Izvorani şi a Mariei, fiica lui Radu Craiovescu —, sub Radu Şerban născîndu-se confuzia legitimă între Basarabi şi Craioveşti, preluată de Matei Basarab, numele basarabesc devenind într-a doua parte a secolului al XVII-lea, la Şerban Cantacuzino şi la Constantin Brâncoveanu, un patronim. Pentru bibliografia chestiunii vezi studiul meu *Cîţiva „oameni noi", ctitori medievali*, în *Itinerarii medievale*, Bucureşti, 1979, p. 85, nota 145.

[21] Gr. Tocilescu, *Biserica episcopală a mănăstirii Curtea de Argeş*, Bucureşti, 1886, p. 52.

[22] Acest pasaj se regăseşte în *Civilizaţia românilor...*, II, p. 78.

[23] I. Bianu, N. Hodoş, *op. cit.*, p. 231, p. 234.

www.dacoromanica.ro

„Evangheliei" din 1682 („Gripsorii și stemele semne-s înpărăției / Precum și corbul vede-se a fi semnul Domniei") [24].

În esență, mentalitatea brâncovenească este — și din acest punct de vedere — identică celei cantacuzinești. Planul Hurezilor, deci al unei necropole voievodale ridicate la început de domnie, era o variantă simplificată a planului lăcașului neagoean de la Curtea de Argeș (unde, să ne reamintim, tot o galerie de voievozi antecesori, zugrăvită în vremea imediat următoare domniei ctitorului, împodobea încăperea dintîi a bisericii, ceea ce prilejuiește stabilirea unei legături nemijlocite, ideatice, între Hurezi și Argeș). Era o variantă în care Manea „vătaful de zidari" a revenit la medievala separare a naosului de pronaos printr-un zid străpuns median de o ușă, în care cele douăsprezece coloane din pronaosul de la Argeș au fost reduse la două, dispuse spre vest și în care apare noutatea arhitecturală a veacului al XVII-lea — în cazul acestui plan monastic —, anume amplul pridvor, găsit în deceniul al șaselea la biserica metropolitană din București, iar la sfîrșitul celui de-al șaptelea la biserica mănăstirii Cotroceni. Semnificativ, modelul argeșean trecut prin filtrul — consacrator — al Hurezilor, revenea pe malurile Dîmboviței prin biserica, iarăși monahală, a Sf. Gheorghe Nou — „belissima"o socotea Del Chiaro, iar hiperbola levantină o asemuia Sf. Sofii din Constantinopol [25] — ridicată în 1705—1706 de echipa de meșteri ce ostenise pe șantierul mănăstirii domnești din Vîlcea.

Pentru a măsura încă și mai exact dimensiunile acestui atașament al Brâncoveanului pentru tradiția basarabească — și geneza, în fond, a acestei mentalități „istoriste" izvorînd din moștenirea nobiliară vernaculară —, putem să privim înapoi, dincolo de pragul decisiv al acelei zile de octombrie 1688 în care el urca treptele scaunului domnesc; adică spre vremea în care, ca înalt dregător și nepot princiar — mare postelnic între decembrie 1679 și iunie 1680, mare spătar între ianuarie 1682 și noiembrie 1686, mare logofăt între decembrie 1686 și septembrie 1688 [26] —, făcea danii celor mai importante ctitorii medievale ale Craioveștilor și Basarabilor. Cazul cel mai eclatant rămîne, fără doar și poate, cel al Bistriței oltene. Aici, în ton de cronică contemporană, amintind parcă stilul Ludescului, o pisanie din 12 septembrie 1683, după ce sugerează aura venerabilă a lăcașului și nobletea neamuluicelui ce fusese marele ban Barbu „Cralevschi" ctitorul („den norodul Barbului oameni mari și vreadnici, o au ținut și o au păzit"), amintind de „dresăturile" făcute aicî de Preda Brâncoveanu, continuă cu menționarea laolaltă a celor două prestigioase stirpe brâncovenești: „iară în anii acești mai dă pă urmă cu mai mare osîrdie și mai cu mare cheltuială nepotu-său Costandin vel spătar, carele dă spre tată trăgîndu-se *din vechia dungă a Craioveștilor, cari și Băsărăbești să chiamă* (s.m.), și dă spre mumă, și mai *dă un bătrîna și înpărăteasca casă a Cantacuzenilor* (s.m.), vrînd a răspunde blagorodnii și evlavii sale" a ctitorit în vremea egumenului Partenie „în zilele unchiului său lui Io Șerban voevod celui tânăr" [27]. Completînd fastuos actul ctitoricesc boierul — încă —

[24] *Ibidem*, p. 247; ele se repetă aidoma în „Apostolul" din 1683 (*ibidem*, p. 260).

[25] R. Theodorescu, *op. cit.*, p. 91.

[26] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 126.

[27] N. Iorga, *op. cit.*, p. 194—195. Întreg tonul pisaniei este cronicăresc, precum pasajul în care se vorbește de distrugerea Bistriței după ce a fost ctitorită de Barbu Craiovescu: „iară dupre aceia reaua vrășmășie a crudului Mihnei vodă Dracea, ce-au avut pre dînsul, den fața pămîntului a o șterge silind, cu tunuri și cu alte cinii zidurile i-au surpat".

www.dacoromanica.ro

Brâncoveanu dăruia aici, la Bistriţa, în anii 1682 1687, odoare liturgice, anaforniţe, sfeşnice, ripide, ferecături lucrate la Braşov [28].

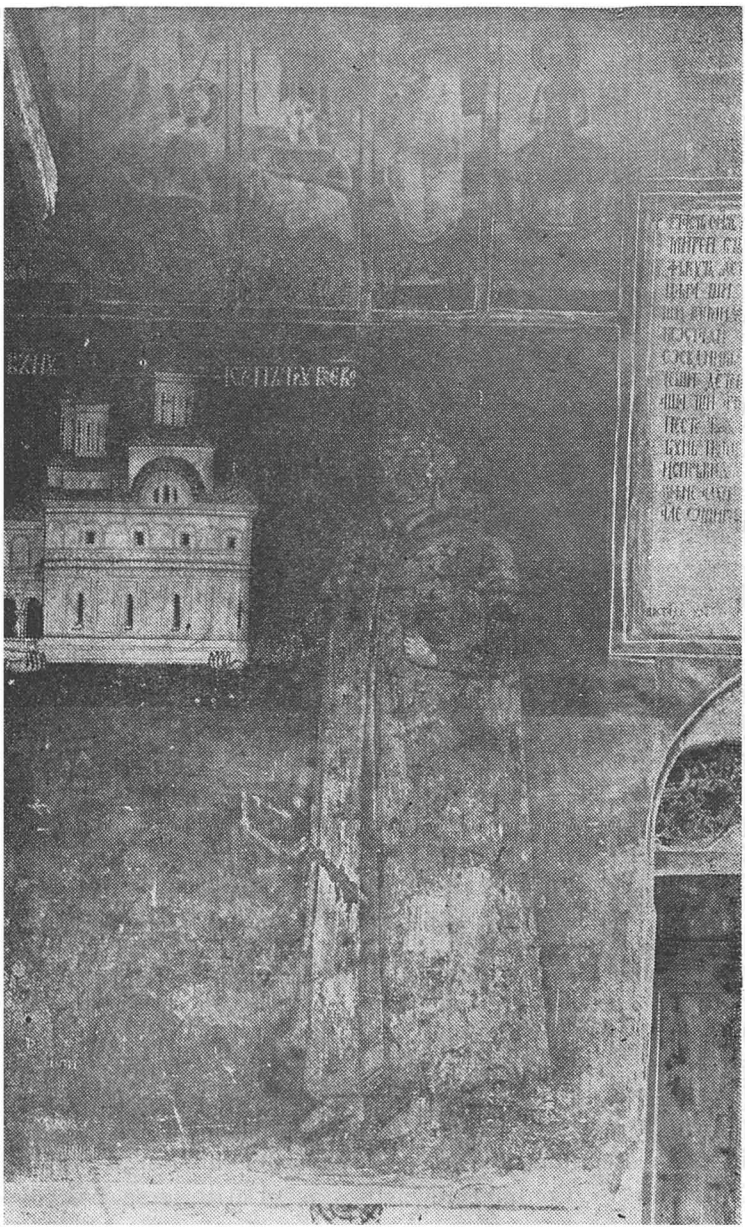

Fig. 11 — Tîrgovişte. Biserica domnească. Portretul voievodului Petru Cercel (pronaos).

[28] C. Nicolescu, *Argintăria laică şi religioasă în ţările române (sec. XIV—XIX)*, Bucureşti, 1968, p. 140, p. 142—144, p. 210, p. 213, p. 261, p. 300—301. Atunci cînd Constantin Brâncoveanu devine domn, o apropiată rudă a sa din neamul cantacuzinesc, cunoscut şi el, marele vornic Şerban II Măgureanu — fiul lui Drăghici şi vărul primar al voievodului în scaun —, repară în 1709 bolniţa mănăstirii de la Bistriţa unde este zugrăvit alături de soţia sa Andreiana.

www.dacoromanica.ro

Devenit domn în împrejurări în care genealogia sa basarabească pare a fi cîntărit nu puţin [29], fostul mare dregător punea pecetea unei întregi ideo-

Fig. 12 — Tîrgovişte. Biserica domnească. Portretele voievozilor Neagoe Basarab şi Constantin Brâncoveanu (pronaos).

[29] Ne-o spune limpede „Cronica anonimă" în legătură cu alegerea sa în scaunul ţării: „Şi făcură socoteală că Constandin log. Brâncoveanu este neam de al lui Matei Vodă" (*Istoria Ţării Româneşti de la octombrie 1688 pînă la martie 1717*, ed. C. Grecescu, Bucureşti, 1959, p. 5). Prezenţa efigiei lui Matei Basarab, nu numai în pictura votivă de la Hurezi, ci şi în alte ctitorii ale neamului brâncovenesc — la Surpatele, la Brâncoveni —, constituie pandantul plastic al unei asemenea justificări. Mentalitatea epocii era foarte atentă la „legitimisme" de tot felul, chiar şi în ocazii cu o relevanţă politică cu un caracter aproape simbolic, cum va fi fost căsătoria Stancăi, fiica Brâncoveanului, cu ultimul muşatin Radu Iliaş — fiul lui Iliaş Alexandru, efemer domn al Moldovei între 1666 şi 1668 —, „fiind neam bătrîn de domn, carele să trăgea din Pătru vodă Rareş" (*ibidem*, p. 34).

www.dacoromanica.ro

Fig. 13 — Tîrgoviște. Biserica domnească. Portretele voievozilor Mihai Viteazul și Radu Șerban (pronaos).

logii „istoriste" basarabești și asupra altor ctitorii majore ieșite din inițiativa sa, înălțate după încheierea bisericii mari de la Hurezi.

Alături de galeria de boieri și voievozi antecesori din pronaosul acesteia stă, ideatic și stilistic — fiind realizată tot de echipa de zugravi de la Hurezi —, reprezentarea, neobișnuit de amplă, într-un tablou votiv unic în felul său în vechea artă românească, a unei serii de voievozi munteni, într-un alt pronaos

www.dacoromanica.ro

Fig. 14 — Tîrgoviște, Biserica domnească. Portretele voievozilor Constantin Șerban și Șerban Cantacuzino (pronaos).

de biserică domnească: aceea a curții voievodale din Tîrgoviște. Repictînd biserica aulică a principelui-cărturar ce a fost fratele Viteazului, Petru Cercel, Constantin Brâncoveanu, folosind experiența hurezeană recentă a zugravului Constantinos și a tovarășilor săi Ioan, Ioachim și Stan — ce-și încheiau aici osteneala în 1698 —, punea să fie realizat tabloul votiv voievodal care sintetiza aievea istoria principatului de la sud de Carpați în secolele XVI și XVII. Potrivit funcției lăcașului a cărui primă încăpere o împodobea, acest tablou princiar colectiv cuprindea, în afara ctitorilor pentru arhitectură și pictură — Petru Cercel și Constantin Brâncoveanu purtînd macheta edificiului —, pe toți importanții voievozi basarabești ai epocii 1500—1700 care, nu întîmplător — cu două excepții — fuseseră deja zugrăviți, în alt context, în pronaosul de la Hurezi. Neagoe Basarab, Radu Șerban, Matei Basarab, Constantin Șerban, Șerban Cantacuzino sînt — pe zidul apusean al pronaosului de la Tîrgoviște — aceiași cu principii munteni pictați în pronaosul de la Hurezi, cu patru ani înainte, regăsindu-se acum aceeași stirpe basarabească acolo

www.dacoromanica.ro

Fig. 15 — Tîrgoviște. Biserica domnească. Portretul voievodului Șerban Cantacuzino între cele ale voievozilor Constantin Șerban și „Mihnea" (pronaos, vedere laterală).

zugrăvită (cu excepția lui Laiotă); li se adăugau, în 1698, eroicul și vestitul frate al primului ctitor, celălalt fiu al lui Pătrașcu cel Bun care a fost Mihai Viteazul — atît de legat de frămîntata istorie a curții tîrgoviștene și care putea însemna, la 1700, un discret rapel al luptelor de la 1600 pe care nici temperamentul Brâncoveanului și nici climatul vremii sale nu le puteau nici-

www.dacoromanica.ro

cum reedita —, ca și un anume „Mihnea" pe care cercetarea îl identifică îndeobște cu Radu vodă Mihnea [30].

Din aceeași categorie ideologică de imagini trebuie să fi făcut parte, pictate în palatul de la Mogoșoaia după 1703, bănuiesc, acele „Brustbilder der Bassaraben und vornehmsten Ahnherren der brankowanischen Familie... an die Mauer gemalet"; ele se rînduiau, pe cît se pare, probabil în friză, sub bolțile sălilor de aparat din această reședință domnească, știute încă, înainte de 1780, de istoricul și călătorul elvețian Franz Josef Sulzer [31]. Într-o epocă de apogeu a domniei munificentului „Constantinus Bassarab de Brankowan" — cum atît de nobiliar-occidental îi era scris numele pe medaliile de preț cizelate pentru prințul de la București —, imaginile strămoșilor brâncovenești vor fi fost concepute, desigur, în spiritul portretelor convenționale de la Hurezi și Tîrgoviște, în aceeași epocă în care mediile patriciene săsești din Transilvania prizau albume cu portrete în acuarelă ale unor voievozi și principi ardeleni — de la Ioan Zápolya la Mihail Apafi — și cu doar cîteva decenii înainte ca, pentru un alt Constantin vodă, Mavrocordat, un pictor genevez ca Liotard să deseneze, la Iași, chipuri de voievozi ai țării de la răsărit de Carpați [32].

Există, în sfîrșit, în domnia Brâncoveanului, un ultim aspect al acestui istorism oglindit de monumentele timpului, unul pe care și deceniul cîrmuirii lui Șerban Cantacuzino îl înregistrase într-un singur — deja comentat — caz, cel al „restaurării" bisericii mănăstirii Argeșului.

Dacă evul mediu nu ignorase, la noi ca și aiurea, pioasa grijă voievodală pentru vechi monumente, ilustre și încărcate de simbol, ale înaintașilor, necropole princiare și lăcașuri din vremea „descălecatului" (la Rădăuți, în Moldova, de pildă), abia veacul al XVII-lea, vădit detașat, în planul mentalității, de epoca medievală scrutată acum prin ochiul măritor al cronicarilor, a întreprins programatic — prin voievozi foarte legați de tradiția basarabească în Țara Românească sau, dimpotrivă, prin domni fără nici o legătură cu tradiția mușatină în Moldova — refacerea unor vechi curți și mănăstiri medievale, Matei Basarab înscriindu-se aici într-un capitol clar definit și extrem de semnificativ, prin cultivarea deliberată a celor două tradiții istorice, cea mai îndepărtată a lui Negru Vodă, cea cu mult mai recentă a lui Neagoe Basarab și a Craioveștilor [33].

În vremea lui Constantin Brâncoveanu refacerile de monumente ale înaintașilor medievali, fie prin grija directă a voievodului, fie prin aceea a unor mari boieri sau a unor înalți ierarhi, constituie un fapt cultural notabil, prelungind și în acest sens atitudinea epocii mateine. El este de tot evident

[30] C. Moisescu, *Tîrgoviște. Monumente istorice și de artă*, București, 1979, p. 205; G. Mihăescu, E. Fruchter, *Curtea domnească din Tîrgoviște*, București, 1986, p. 107. Mărturisesc a fi crezut mult timp că acest Mihnea ar putea fi Mihnea al III-lea, domnind la București în 1658—1659, bănuit a descinde din Drăculești, ca fiu al lui Radu Mihnea, imitator — în multe privințe — al lui Mihai Viteazul și prin aceasta potrivit a figura în tabloul votiv de la Tîrgoviște. Împotriva acestei atribuiri se poate aduce însă un argument hotărîtor: acest baroc „princeps et archidux Valachiae Transalpinae", domnind cu exact trei decenii înainte de pictarea bisericii din curtea domnească a fostei reședințe domnești a Munteniei, era departe, foarte departe de a fi, în 1698, o amintire pioasă pentru domnul de la București, devreme ce bunicul patern al lui Constantin Brâncoveanu, Preda, fusese victima nevinovată — o precizează „Letopisețul Cantacuzinesc" — a acestui Mihnea al III-lea tocmai.

[31] *Geschichte des transalpinischen Daciens*, I, Viena, 1781, p. 300.

[32] Bibliografia chestiunii la R. Theodorescu, *op. cit.*, I, p. 178.

[33] Idem, *op. cit.*, II, p. 14 și următoarele.

www.dacoromanica.ro

în unele adaosuri importante de arhitectură sau de pictură murală la biserici din secolele XIV și XV — la Cozia sau la Govora, spre a da două exemple clasice —, dar este și mai elocvent mărturisit de fenomenul rezidențial brâncovenesc înlăuntrul căruia, alături de edificii ridicate „a fundamentis", cu structuri arhitectonice perfect simetrice adecvate unor „palate", în spiritul unui confort aproape modern (Potlogi, Mogoșoaia), înregistrăm și cîteva „modernizări" ale unor „case" mai vechi sau chiar de o vîrstă venerabilă, aflate de fiecare dată în locuri cu rezonanță în istoria neamului boieresc al voievodului sau chiar în istoria țării întregi: așa s-au petrecut lucrurile la Brâncovenii ce au dat și numele familiei princiare, curtea de aici fiind dăruită fiului lui Constantin vodă, Răducanu, care în 1708 primea ceea ce erau „casele de piatră ale lui Matei vodă" [34]; la fel se desfășuraseră ele la Tîrgoviște unde lucrările începeau în 1692—1693, în isprăvnicia cunoscutului ctitor al acelui deceniu care era marele spătar Mihai Cantacuzino, domnescul său nepot „ne mai putînd lăsa un scaun ca acela vechiu dupre la strămoșii mării sale să stea pustiiu" [35]; aidoma se va fi întîmplat cu zidirile domnești ale Basarabilor din București lîngă care Brâncoveanu și-a ridicat propriile case [36], în orașul cel mai nou al domniei și care avea să se alinieze cel mai puțin tradițiilor unui ev mediu ce-și lăsase urmele monumentale în alte părți ale Munteniei și ale Olteniei.

◇

În prefața unui „Octoih" pe care îl tipărea la Buzău, în 1700, episcopul Mitrofan, elogiind pe Constantin Brâncoveanu pentru tot ceea ce a dat supușilor săi ca „dumnezeiești roduri" ale minții, adunate între filele unor cărți în vremea sa ivite, îl vede pe domnescul său stăpîn ca încununare a unei serii princiare ce acoperă veacul al XVII-lea și cuprinde descendenți ai unei aceleiași tradiții basarabești: „Întîi aciastă rodire au nevoit să o facă pre lăudatul și marele acela Domn, Io Matei Basaraba voevoda, fericitul strămoș al Măriei Tale; iară au adus puține și necoapte roduri. Iar lăudatul unchiul Măriei Tale, Io Șărbană voevoda Cantacozino, s-au nevoit și mai mult, iară era și ale sale roduri de mijloc, nici de tot coapte, nici iarăși de tot crude. Iară Mării Ta... aduci roduri coapte, dulci la gust..." [37].

Lăsînd la o parte flateria inerent implicată într-un asemenea text dedicatoriu, se poate spune că împlinirea drumului început sub Matei Basarab se consuma nu doar în sfera cărții tipărite, ci și în aceea a monumentelor ridicate și a imaginilor zugrăvite, în timpul lui Constantin Brâncoveanu.

Acest ctitor munificent și fastuos monarh — „un rusé Salomon danubien" l-a numit un celebru istoric de artă străin, încercînd, îmi închipui, o fugară incursiune psihologică înaintea portretelor princiare brâncovenești [38] — și-a marcat prin texte, dar mai ales prin imagini, legitimitatea cîrmuirii sale într-un veac baroc de ridicări și căderi vertiginoase, de teribile încercări, de nesiguranță compensată prin factice străluciri somptuoase. Era o marcare necesară, prin invocarea unor strămoși iluștri — dintre care mulți ocupaseră tronul de la Tîrgoviște și București în cele două veacuri anterioare Brânco-

[34] V. Drăghiceanu, *Curțile domnești brâncovenești. IV. Curți și conace fărămate*, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, IV, 1911, p. 60.
[35] Radu Iogofăt Greceanu, *Istoria domniei* . . . , p. 102.
[36] R. Theodorescu, *op. cit.*, p. 128.
[37] I. Bianu, N. Hodoș, *op. cit.*, p. 398.
[38] H. Focillon, *L ancien art roumain*, în *Moyen Age. Survivances et reveils*. Montréal, 1945, p. 190.

www.dacoromanica.ro

veanului —, într-un spirit ce fusese deja cel al Apusului Renașterii [39] și Barocului, dar pe care îl descoperim și pe meridianul românesc, în jurul lui 1600 încă, difuzîndu-se treptat în mai toate mediile sociale libere, în secolele XVII și XVIII, ca un semn al desprinderii ireversibile de timpurile medievale [40].

Dacă niciodată, desigur, nu vom căuta portrete artisticeşte elaborate și credibile în efigiile de strămoși, boieri și voievozi pictați în pronaosuri de lăcașuri brâncovenești — spre deosebire de chipurile lui Constantin vodă și ale membrilor familiei sale, pictate după model, cele dintîi nu sînt decît stereotipe reluări după vechi efigii, multe dispărute, rînduindu-se mai curînd în seria, acum deschisă, a imaginilor „votiv-decorative" ce vor străbate întregul veac al XVIII-lea [41] —, realitatea lor este mai puțin o mărturie interesînd sensibilitatea artistică, cît una care luminează mentalul istorist de la începuturile civilizației noastre moderne. Acolo unde domnia lui Brâncoveanu marchează, oricum, îndepărtatul dar hotărîtorul reper.

[39] F. Gilbert, *The Renaissance Interest in History*. în *Art, Science and History in the Renaissance*. ed. Ch. S. Singleton, Baltimore. 1967, p. 379. Secolul al XVII-lea european invoca nu odată, prin imagini și texte, descendențe prestigioase dar fictive (ceea ce, cu evidență, nu se petrecea la Hurezi sau Potlogi): așa s-a întîmplat, după 1677, în Franța unde biserica pariziană a Invalizilor avea efigii în medalioane ce înfățișau pe strămoșii (!) merovingieni și carolingieni ai lui Ludovic al XIV-lea sau. ceva mai tîrziu. în Rusia lui Petru cel Mare unde, în 1705, Teofan Procopovici îl saluta pe țar ca descendent al cnejilor kievieni din vremea creștinării.

[40] Semnificativ, în veacul al XVIII-lea. cînd un anume spirit istorist este din plin prezent în mentalitatea „genealogică" boierească din Țara Românească și Moldova, mai ales după 1750 el avînd ecouri în artă, în texte, în steme (R. Theodorescu, *op. cit.*, p. 149—152), mediile românești din Transilvania erau permeabile unor preocupări similare, cu atît mai mult firești și necesare, compensatorii chiar, într-o arie unde românii erau supuși unor vexațiuni sociale, politice și confesionale bine știute. În acest sens tocmai, capătă o valoare deosebită identificarea lui Mihai Viteazul, alături de Constantin Brâncoveanu în tabloul votiv pictat în 1723 la biserica sf. Arhangheli din Ocna Sibiului unde ctitori succesivi ar fi fost fiul lui Pătrașcu cel Bun și fiul lui Papa din Brâncoveni, și unul și celălalt protectori ai ortodoxiei ardelene (V. Drăguț, *Un portret necunoscut al lui Mihai Viteazul. Însemnări privind biserica din Ocna Sibiului*, în *Buletinul Monumentelor Istorice*, 4, 1972, p. 61), ca și înregistrarea — în aceleași părți meridionale ale Transilvaniei — a unui original interes pentru genealogia neamului său, la un român din Țara Făgărașului, Ionaș Monea din Veneția de Jos, care în 1728 punea să se sape o inscripție în piatră cu istoria descendenței familiei pînă în timpurile legendarului Negru Vodă (P. Chihaia, *„Negru vodă" în tradiția Țării Făgărașului*, în *De la „Negru vodă" la Neagoe Basarab*, București, 1976, p. 193—197).

[41] Despre acestea vezi considerațiile mele din *op. cit.*, p. 122.

www.dacoromanica.ro

Constantin Brâncoveanu și cronistica epocii sale

Aurora Ilieș

Grija de a nu lăsa să piară în uitare faptele și viețile domnilor înaintași a existat și la românii de la sud de Carpați, dar istoriografia munteană se deosebește mult de cea a Moldovei prin puținătatea datelor privind perioada de închegare a țării. Sumarele anale slavone care le-au consemnat n-au mai ajuns însă pînă la noi ca scrieri de-sine-stătătoare și nici în forma lor inițială. Acel laconic letopiseț pentru veacul de început al statului feudal nu sporește în conținut nici măcar în secolul al XV-lea și prea puțin în cel de al XVI-lea. Tot ce s-a conservat și se cunoaște astăzi provine din cronici mult mai tîrzii.

Facțiunile boierești rivale, Cantacuzinii și Bălenii, din vremea statului nobiliar al celei de-a două jumătăți a secolului al XVII-lea din Țara Românească, au beneficiat fiecare în parte de condeiul a cîte unui „istoriograf" mai mult sau mai puțin înzestrat, care prin alcătuirile sale le slujea țelurile politice, lăuda domniile care le erau favorabile și înfiera pe boierii adversari și pe voievozii ce-i ocroteau pe dușmani. Istorisirea acestora trebuia să capete un început, să fie strîns legată de istoria pămîntului românesc. În consecință, ei s-au văzut siliți să apeleze la cronica țării. Această cronică, întocmită, după părerea unor cercetători în vremea lui Matei Basarab [1], iar după alții, în primele decenii ale celei de-a doua jumătăți a veacului al XVI-lea, cînd s-a alcătuit și introducerea despre Negru-vodă [2], a compilat tot ce se mai păstra pînă atunci cu privire la istoria țării și anume acele sumare anale traduse din limba slavonă, iar pentru completarea unor lipsuri s-a recurs la tot felul de scrieri: legende, inscripții, cronici de-sine-stătătoare sau cronici străine (Viața sfîntului Nifor, Cronica Buzeștilor, poema lui Stavrinos, Cronica lui Matei al Mirelor și în cele din urmă cea a lui Matei Basarab). Acestea adunate la un loc, ordonate cronologic, trebuiau să prezinte o succesiune și oarecare cursivitate, conturînd uneori o imagine palidă a evenimentelor petrecute în veacurile precedente. La această compilație s-au adăugat în cursul celei

[1] P. P. Panaitescu, *Începuturile istoriografiei în Țara Românească*, în „Studii și materiale de istorie medie", vol. V, București, 1962, p. 205 și urm.; idem, *Contribuții la istoria culturii românești*, București, 1971, 398 p; cf. și descoperirea în Liban a unei *Istorii a Țării Românești*, în limba arabă, publicată de Virgil Cândea: *Letopisețul Țării Românești (1292—1664) în versiunea arabă a lui Macarie Zaim*, în „Studii", tom. 23 (1970), nr. 4, p. 673—693. Această cronică produce unele nedumeriri care n-au fost încă elucidate.

[2] Ștefan Andreescu, *Considérations sur la date de la première chronique de Valachie*, „Revue Roumaine d'Histoire", XII, 1973, nr. 2, p. 361—373, cu argumentația solidă că în analele slavone era cuprins și descălecatul lui Negru-vodă.

www.dacoromanica.ro

de a doua jumătăți a secolului al XVII-lea (cam după 1660) evenimentele clădite pe rivalitățile celor două facțiuni amintite mai înainte.

În atare împrejurări au luat ființă și au ajuns pînă la noi în copii manuscrise *Istoria Țării Românești de cînd au descălecat pravoslavnicii creștini (1290–1690)*, numită de istoricii din zilele noastre *Letopisețul Cantacuzinesc* [3] și *Istoriile domnilor Țării Românești (1290–1728)*, de vornicul Radu Popescu [4]. Cea dintîi favorabilă Cantacuzinilor, iar cea de a doua favorabilă facțiunii Bălenilor. Potrivit părerilor unor cercetători partea de început a *Istoriilor* pînă la 1688 n-ar aparține vornicului Radu Popescu, ci unui anonim, de aceea ea a fost numită Cronica Bălenilor [5]. Nicolae Iorga atribuie această parte lui Constantin căpitanul Filipescu [6].

Din confruntarea între facțiunile boierești au rămas victorioși în cele din urmă Cantacuzinii, prin înălțarea la tron a lui Șerban-vodă (1678–1688). Desigur că Letopisețul Cantacuzinesc putea circula în voie în vremea acestui domn, dar nu și *Istoriile*, care au trebuit să fie tăinuite. Poate că și Șerban vodă proiecta o istorie a stăpînirii sale, potrivit veleităților de mare cîrmuitor, descendent al bazileilor Bizanțului, erijat în eliberator al popoarelor creștine îngenuncheate sub stăpînire otomană, așa cum îl înfățișează Neculce: „Șerban-vodă avea bună nădejde că va dezbate toată creștinătatea din Țarigrad încoace de supt mîna turcilor... gîndul și gătirea lui Șerban-vodă era să fie el împărat în Țarigrad" [7]. N-a mai apucat însă să-și vadă realizate aceste gînduri mărețe în zbuciumata sa domnie, încolțită și de primejdia expansiunii imperialilor [8].

Odată cu ridicarea în scaun a lui Constantin Brâncoveanu (1688–1714), se produce sub oblăduirea sa acel răgaz de peste un sfert de secol atît de necesar creațiilor de ordin spiritual, răgaz oferit de altfel și de ambianța externă, dar vegheat de grija voievodului de a-și păzi țara de invazii străine sau de participări militare în folosul altora [9].

[3] *Istoria Țării Românești 1290–1690 sau Letopisețul Cantacuzinesc*, ediție critică întocmită de C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960, 251 p. N. Iorga o atribuie logofătului Stoica Ludescu în *Cronicele muntene întîiul memoriu. Cronicele din secolul al XVII-lea*, extras din *Analele Academiei Române*, Mem. secț. ist., s. II, t. XXI, București, 1899, p. 23–24.

[4] Radu Popescu vornicul, *Istoriile domnilor Țării Românești*, ediție critică de Const. Grecescu, studiu introductiv de Eugen Stănescu, notă asupra ediției de Dan Simonescu, București, 1963, 338 p.; Izvoarele narative ale Țării Românești s-au mai bucurat de o ediție cu titlul: *Cronicari munteni*, îngrijită de Mihail Gregorian, studiul introductiv de Eugen Stănescu, vol. I și II, București, 1961; cf. și Constantin Giurescu, *Contribuțiuni la studiul cronicelor muntene*, București, 1906, p. 37, 120.

[5] P. P. Panaitescu, *Începuturile istoriografiei...*, p. 195–255; Al. Piru, *Istoria literaturii române de la începuturi pînă azi*, București, 1981, p. 21; cf. și Dumitru Velciu, *Cronicarul Radu Popescu*, București, 1987, p. 127 și urm., care combate cu argumente solide această părere.

[6] Constantin căpitanul Filipescu, *Istoriile domnilor Țării Românești, cuprinzînd istoria muntenă de la început pînă la 1688*, compilate și alcătuite de..., publicate din nou de N. Iorga, București, 1902, XXXIX + 228 p. + errata + 6 pl.; idem, *Cronicele muntene...*, p. 338–361.

[7] Ion Neculce, *Opere. Letopisețul Țării Moldovei* și *O samă de cuvinte*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, 1982, p. 295.

[8] Virgil Zaborovschi, *Politica externă a celor trei principate, Țara Românească, Transilvania și Moldova de la asediul Vienei (1683) pînă la moartea lui Șerban Cantacuzino și suirea pe tron a lui Constantin Brâncoveanu (1688)*, București, 1925, p. 135 și urm.; Paul Cernovodeanu, *Bucarest, important centre politique du sud-est européen à la fin du XVII-e siècle et au commencement du XVIII-e siècle*, în „Revue des études sud-est européennes, IV (1966), nr. 1–2, p. 148–149; Fl. Constantiniu, *De la Mihai Viteazul la Fanarioți. Observații asupra politicii externe românești*, în „Studii și materiale de istorie medie", vol. VIII, București, 1975, p. 132–133.

[9] Radu logofătul Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod*, ediție critică și studiu introductiv de Aurora Ilieș, București, 1970, p. 106, 168–169. Brâncoveanu a știut să-și ferească populația de apăsătoarele obligații față de Poartă (provizii, construcții de cetăți etc.) prin convertirea lor în bani.

www.dacoromanica.ro

Gloria la care năzuiește Brâncoveanu — întocmai ca înaintașul Neagoe-vodă — nu este cea a armelor, ci a ctitoriri operelor culturale; ele vor conferi Țării Românești un covîrșitor prestigiu. Toate acestea aveau menirea să împlinească în Țara Românească formula Renașterii despre rolul domnului, care se ridică deasupra boierimii prin aureola creațiilor artistice și culturale ale stăpînirii sale.

Dar prestigiul de care se bucura Brâncoveanu îl împărțea totuși cu cîteva familii mari boierești, mai ales cu unchii săi, cu învățatul stolnic Constantin Cantacuzino și cu fratele acestuia, Mihai spătarul. Acești doi frați îl înălțaseră în scaun pe Constantin vodă. Stolnicul conducea politica externă și supraveghea corespondența diplomatică, purtînd o corespondență proprie, în special cu țarul Petru I [10], și avea agenții săi fără controlul domnului, care îi îngăduia să acționeze după bunul său plac, în calitate de eminență cenușie a tronului. Celălalt frate, Mihai, în dregătoria de mare spătar, avea conducerea oștirii.

În condițiile patronajului cultural domnesc se impunea de la sine alcătuirea unei cronici oficiale [11], care să reprezinte nu numai o manifestare culturală, dar în același timp și un instrument politic.

Brâncoveanu nu se mai putea mulțumi cu un oarecare logofețel de cancelarie pentru a realiza acest deziderat. De altfel cronica sa trebuia să se desprindă de letopisețul țării (Letopisețul Cantacuzinesc); el nu corespundea în nici un fel năzuințelor brâncovenești, letopiseț „netocmit, încurcat și scurt"; cum se exprimă nemulțumit unchiul său, învățatul stolnic Constantin Cantacuzino, care lucra încă din vremea lui Șerban vodă la istoria începuturilor țării [12]. Rezultatele remarcabile la care ajunsese stolnicul, prin cercetarea izvoarelor fie antice, fie ale umaniștilor în limbile latină sau greacă bizantină, asupra antichității, au stimulat probabil și pe nepotul său și domnul țării să apeleze la condeiul unui cărturar stăpîn pe o cultură clasică, cu deosebite calități de elenist vestit în epocă: Radu logofătul Greceanu.

Erau pe atunci doi frați Radu și Șerban Greceanu, a căror operă este strîns legată de activitatea culturală a lui Brâncoveanu. Nu erau boieri mari, erau fiii

[10] Antonio Maria Del Chiaro, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia* (ed. N. Iorga), București, 1914, p. 157. El spune că toți secretarii lui Brâncoveanu erau puși sub ordinele stolnicului Constantin Cantacuzino, care dirija corespondența externă. Cf. și *Călători străini despre țările române*, vol. VIII, îngrijit de Maria Holban, Maria Matilda Alexandrescu Dersca-Bulgaru și Paul Cernovodeanu, București, 1983, p. 386—387; A. A. Stourdza, *Constantin Brancovan, prince de Valachie, 1688—1714*, tome III, Paris, 1915, 302 p.; L.E. Semenova, *Din istoria relațiilor româno-ruse de la sfîrșitul sec. XVII — începutul sec. XVIII*, în „Analele româno-sovietice", Istorie, XIII (1959), nr. 2, p. 109—133; idem, *Stabilirea legăturilor diplomatice permanente între Țara Românească și Rusia la sfîrșitul sec. XVII și începutul sec. XVIII*, în „Romanoslavica", V (1962), Istorie, p. 29—51; C. Șerban, *Legăturile stolnicului Constantin Cantacuzino cu Rusia*, în „Studii și articole de istorie", II, publ. a Soc. de științe istorice, 1957, p. 237—254; idem, *Contribuții la repertoriul corespondenței stolnicului Constantin Cantacuzino*, în „Studii", XIX (1966), nr. 4, p. 683—705, și Virgil Cândea, *Stolnicul Constantin Cantacuzino, omul politic, umanistul (I)*, *ibidem*, p. 660—661.

[11] Istoria domniei lui Brâncoveanu nu continua cronica țării, căci autorul spune: „De vreme ce ale altor domni vieți și istorii mai denainte întru neuitare de alții au rămas la letopisețul țării..., iar noi de aicea începem viața acestuiaș (a lui Brâncoveanu), care mai sus am zis, cum și în ce chip s-au rădicat și domnia au luat" (Radu logofătul Greceanu, *Istoria...*, *ed. cit.*, p. 54).

[12] Constantin Cantacuzino stolnicul, *Istoria Țării Românești*, în *Cronicari munteni*, ed. îngr. de M. Gregorian, studiu introductiv de Eugen Stănescu, vol. I, București, 1961, p. 5, iar la p. 8, stolnicul spune din nou că letopisețul țării este „scurt, întunecat și fără orînduială".

www.dacoromanica.ro

unui modest stăpîn de pămînt din satul Greci al vechiului județ Vlașca [13]. Ei n-au ocupat ranguri înalte în ierarhia boierească a vremii, Radu a rămas toată viața lui simplu logofăt. Nu cunoaștem unde și-au făcut studiile cei doi frați. Și unul și celălalt sînt cunoscuți ca oameni de condei încă din domnia lui Șerban vodă Cantacuzino, unchiul și predecesorul lui Brâncoveanu, în vremea căruia traduc în limba română, sub conducerea stolnicului Constantin Cantacuzino, *Biblia* (1688) [14]. Tot împreună traduc din grecește *Mărgăritarele* [15], atribuite lui Ioan Hrisostomul, iar Radu logofătul a dat singur traducerea *Mărturisirii ortodoxe* [16] a lui Petru Movilă. Apoi trudește timp mai îndelungat la tipărirea *Mineelor* [17], care văd lumina tiparului în 1699. Activitatea poetică a logofătului Radu ne este cunoscută din dedicațiile versificate la stema țării, așezate în fruntea tipăriturilor brâncovenești [18]. Mai traduce în stihuri și tot din grecește *Povestea de jale*, închinată memoriei lui Constantin Cantacuzino postelnicul, ucis în 1663, la porunca lui Grigore I Ghica [19].

Rodnica activitate desfășurată de logofătul Radu îl recomanda cu prisosință să înfăptuiască opera laică închinată voievodului și anume istoria acestei domnii.

Cronicarul brâncovenesc n-a pornit să scrie istoria sa chiar din primul an al domniei, căci împrejurările nu o îngăduiau [20]. Abia după victoria de la Zărnești (1690) asupra imperialilor [21] și după ce au fost lichidați boierii vrăjmași, Staico Merișanul (Bucșanu) și complicii săi (1693) [22], Greceanu s-a putut așterne la scris, povestirea primilor ani făcîndu-se din memorie [23].

Apoi sînt notate an de an faptele ce păreau domnului memorabile. La împlinirea a zece ani de stăpînire, Radu logofătul compune o predoslovie (de fapt o dedicație) pe care o așează în fruntea celor 43 de capitole scrise

[13] I. C. Filitti, *Cine erau frații cărturari Radu și Șerban Greceanu*, extras din „Revista istorică română", IV (1934), p. 7; tot el spune că pînă la tratatul de la Adrianopol, județul Vlașca se întindea pînă la Găești, unde era chiar reședința, *ibidem*. Cel care semnalează pentru prima oară numele fraților cărturari după moșia Greci este I. Ionașcu, în *Biserici, chipuri și documente din Olt*, Craiova, 1934, p. 268—269, cf. și P. V. Năsturel, *Biserica Stavropoleos din București*, 1906, p. 24—25.

[14] Virgil Cândea, în studiul *Semnificația unui act de cultură feudală*, publicat în „Studii", XVI (1963), nr. 3, p. 651—671, socotește pe cei doi frați Greceanu numai ca „revizori" și editori ai textului Vechiului Testament din Biblia de la 1688, traducerea acestei părți aparținînd spătarului Nicolae (Milescu). Cf. și părerea lui N. A. Ursu pentru rolul mitrop. Dosoftei la traducerea Vechiului Testament (Dosoftei, *Opere*, vol. I, București, 1978).

[15] Ioan Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche (1508—1830)*, I, București, 1903, p. 281—291.

[16] *Ibidem*, p. 315—324.

[17] *Ibidem*, p. 368.

[18] Cu excepția celor de la Biblia lui Șerban Cantacuzino, celelalte toate figurează la tipărituri brâncovenești, *ibidem*.

[19] E. Virtosu, *O povestire inedită în versuri despre sfîrșitul postelnicului Constantin Cantacuzino*, București, 1940, 23 p. Traducerea lui Greceanu a văzut lumina tiparului, probabil înainte de 1699, *ibidem*, p. 6. Cf. și Dan Simonescu, *Cronici și povestiri românești versificate (sec. XVII — XVIII)*, studiu și ediție critică, București, 1967, p. 35—48.

[20] Primii ani ai domniei lui Brâncoveanu nu oferă condiții începerii unei astfel de opere. Frămîntările externe și interne se potolesc abia după 1693. Presiunile exercitate asupra Țării Românești de Austria prin cuceririle sale în Europa de mijloc și pătrunderea trupelor ei pe pămînt românesc îl determină pe Brâncoveanu să provoace o invazie tătărască pentru a le alunga (Radu logofătul Greceanu, *ed. cit.*, p. 63 și urm.).

[21] *Ibidem*, p. 76—80. Și cronicile turcești relatează despre campania militară condusă de Brâncoveanu în Transilvania și despre victoria de la Zărnești. Mustafa A. Mehmet, *Cronici turcești privind țările române*, Extrase, vol, III, București, 1980, p. 168.

[22] Radu logofătul Greceanu, *ed. cit.*, p. 92-96.

[23] Că evenimentele din primii ani ai domniei lui Brâncoveanu sînt povestite din memorie rezultă și din relatările cronicarului: „cîte a ținea minte am putut", dar ca martor nemijlocit: „care în zilele noastre s-au întîmplat" (*ibidem*, p. 54).

www.dacoromanica.ro

pentru acest răstimp. În această dedicație, Greceanu elogiază originea strălucită a domnului „care despre tată din Basarabi să trage [24], iară de cătră mumă din neam împărătesc, din prea fericitul Ioan Cantacuzino" [25]. Mai sînt lăudate virtuțile sale politice „blîndețea" de care dă dovadă, precum și activitatea culturală și constructivă: „case dumnezeești multe den temelii ai rădicat... altele cu ziduri ai înnoit și ai întemeiat... cît poci zice că mai nici o mănăstire... n-au rămas neîntărită... Și nu numai aicea în țară, ci și prentr-alte țări striine, prin limbi păgîne, biserici creștinești ai făcut... și cărți multe bisericești... cu cheltuiala mării tale s-au tipărit... și școale de învățături elinești și slovenești măriia ta ai făcut" [26].

Sumarele știri ce răzbat în cronica oficială aruncă o lumină plăpîndă asupra vastei și rodnicei activități culturale și constructive susținută generos de domnul Țării Românești. Ele trebuie completate cu alte izvoare pentru a da cu adevărat măsura realizărilor brâncovenești.

Această primă parte a cronicii mai sărbătorea un eveniment — numirea pe viață a lui Brâncoveanu în scaunul țării [27].

Autorul continuă scrierea sa oficială pînă în 1707, cînd izbucnește un conflict — cu rădăcini mai adînci — între domn și Cantacuzini, în privința exercitării puterii și a avantajelor materiale la care aspirau și Cantacuzinii [28]. În aceste împrejurări Mihai Cantacuzino a fost destituit din dregătoria de mare spătar [29]. În cele din urmă se ajunge la un compromis politic, domnul fiind nevoit să cedeze în fața puterii Cantacuzinilor, iar aceștia, prin alți membri ai familiei lor, au păstrat poziții importante în conducerea țării [30]. În sprijinul lor a intervenit mai ales țarul Petru I al Rusiei [31]. Dar animozitățile au rămas vii și Brâncoveanu a considerat că Radu logofătul nu trebuie să arate nici o îngăduință față de adversari.

În consecință, în acel an 1707, Greceanu primește ordin să refacă toată partea cronicii cuprinzînd perioada 1700—1707 și să dezvăluie crudul adevăr. Așadar pentru această parte există două redacții, una moderată și prudentă, cealaltă care destăinuie toate uneltirile ținute secrete pînă atunci. Între altele ne este arătat complotul pus la cale de boierii potrivnici care vizau răsturnarea domnului în 1700; printre complotiști: Dumitrașco paharnicul Corbeanu, Constantin Știrbei vel clucer, Radu clucerul Popescu (cronicarul) și alții [32], apoi intrigile dragomanului Alexandru Mavrocordat Exaporitul

[24] *Ibidem*, p. 52.

[25] *Ibidem*. Maica sa, Stanca, era fiica postelnicului Constantin Cantacuzino.

[26] *Ibidem*, p. 53. Cf. Victor Papacostea, *Doi bursieri ai lui Petru cel Mare la școlile din București*, în „Studii", XIV (1961), nr. 1, p. 115—129; I. Ionașcu, *Cu privire la data întemeierii Academiei domnești de la Sf. Sava din București*, în „Studii", XVII (1964), nr. 6, p. 1253—1271; Gh. Cront, *Academia domnească din Țara Românească în secolul al XVIII-lea*, în „Studii", XVIII (1965), nr. 4, p. 833—848; Victor Papacostea, *La fondation de l'Académie grecque de Bucarest*, în „Revue des études sud-est européennes", IV (1966), nr. 1—2, p. 115—145 și nr. 3—4, p. 413—436; Ariadna Camariano-Cioran, *Academiile domnești din București și Iași*, București, 1971, 328 p. și aceeași, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Athènes, 1974; Alexandru Duțu, *Sinteză și originalitate în cultura română (1600—1848)*, București, 1972, 270 p.; idem, *La noble action culturelle des pays roumains*, în „Roumanie. Pages d'histoire", Bucarest, 1981(6), nr. 2, p. 128—148.

[27] Domnia pe viață i-a fost acordată lui Brâncoveanu în două rînduri; întîi în 1699 și a doua oară în 1703. Radu logofătul Greceanu, *ed. cit.*, p. 126, 145 și 221.

[28] Mihai Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, București, 1902, p. 293.

[29] A. A. Stourdza, *Constantin Brancovan, prince de Valachie 1688—1714*, tome III, Paris, 1915, p. 171 și urm.

[30] *Ibidem*.

[31] *Письма и бумаги Петра великого*, VI, Petersburg, 1889, p. 176.

[32] Radu logofătul Greceanu, *ed. cit.*, p. 215.

www.dacoromanica.ro

și ale unor demnitari ai Porții pentru chemarea lui Brâncoveanu la Adrianopol în 1703, Exaporitul vizînd tronul Țării Românești pentru fiul său Nicolae[33], iar în 1704 tentativa lui Toma Cantacuzino, agentul domnului la Țarigrad, de a înlătura pe Constantin vodă „întrîndu-i în cap fumuri și fandasii dă domnie" [34].

Cronicarul își continuă opera și după remanierea ei, urmărind evenimentele an de an. Această a treia parte scrisă într-o singură redacție se apropie, ca ton și vehemență de limbaj la adresa vrăjmașilor, de partea refăcută în 1707, mai ales în descrierea evenimentelor pricinuite de războiul ruso-turc din 1711 și urmările acestora, cînd Cantacuzinii și mitropolitul Antim Ivireanu voiau ca țara să se ridice împotriva turcilor, dar Brâncoveanu se opune, adoptînd o atitudine rezervată și prudentă [35]. Această divergență de vederi în politica externă, grefată pe gravele neînțelegeri existente de multă vreme între familiile Brâncovenilor și ale Cantacuzinilor a adus ruptura definitivă între ei. Rezultatul a fost în cele din urmă că domnul și toți fiii săi au pierit uciși la Constantinopol. Deși Toma Cantacuzino, nepotul Cantacuzinilor, a trecut de partea țarului Petru cel Mare cu știrea acestora, datorită jalbelor și pungilor de bani trimise la Poartă de vrăjmași, principalul vinovat a fost considerat Brâncoveanu, care se opusese.

Ultima filă a cronicii, după care condeiul cade din mîna logofătului Radu Greceanu, lasă o impresie tragică prin ceea ce nu spune. Întors dintr-o călătorie la palatele sale de la Potlogi și Mogoșoaia, domnul „au întrat cu fericire în scaunul Bucureștilor" [36], după care nu mai urmează nimic. Cîteva săptămîni mai tîrziu, trimisul turcilor sosește la București pentru a mazili și a duce la moarte pe Brâncoveanu și pe toți fiii săi.

O dată cu pieirea lui Constantin-vodă nu se mai știe nimic nici despre Radu Greceanu. Este posibil să fi împărtășit și el aceeași tristă soartă a familiei și a oamenilor de încredere ai domnului: întemnițarea apoi surghiunul în Asia Mică la Kütaya [37]. Nu este exclus ca el să-și fi sfîrșit zilele în exil.

Pe lîngă scrierea oficială a lui Radu Greceanu se mai păstrează, din acea epocă o altă, neoficială, datorată probabil unui boier al lui Brâncoveanu. El consacră domnului aproape în totalitate paginile cronicii sale.

Cronica neoficială, cunoscută și sub numele de *Anonimul brâncovenesc* [38], numită de N. Iorga *Memoriile* lui Radu Popescu [39], paternitate contestată de Constantin Giurescu [40], a mai suscitat și alte atribuiri [41]. Recent, cercetătorul Dumitru Velciu propune ca autor pe Constantin postelnicul Strîmbeanu [42].

[33] *Ibidem*, p. 222.
[34] *Ibidem*, p. 226.
[35] *Ibidem*, p. 186.
[36] *Ibidem*, p. 212.
[37] *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 pînă la martie 1717*, ed. de Constantin Grecescu, București, 1959, p. 123, și Del Chiaro, *op. cit.*, p. 182—183.
[38] *Ibidem*, p. XXII.
[39] N. Iorga, *Cronicele muntene*..., p. 361—377.
[40] Constantin Giurescu, *op. cit.*, p. 120—150.
[41] Elvira Sorohan atribuie Anonimul brâncovenesc spătarului Preda vărul cu Brâncoveanu, *Cronica anonimă brâncovenească. Contribuții cu privire la data scrierii și autorului ei*, în „Analele Universității Alex. I. Cuza", Iași, sect. III (șt. soc.), XII, 1966, fasc. 1, p. 81—86. De fapt, acest Preda se numea Pîrșcoveanu și era mort mult înainte de 1707. Mircea Cocîu, *Paternitatea „Anonimului brâncovenesc" în lumina criticii interne*, în „Revista de istorie și teorie literară", t. 25, 1976, nr. 1, p. 71—81; idem, *Izvoarele și datarea „Anonimului brâncovenesc". O reconsiderare a argumentelor*, în „Revista de istorie și teorie literară", t. 26, 1977, nr. 4, p. 521—534.
[42] D. Velciu, *O ipoteză nouă cu privire la Cronica anonimă brâncovenească*, în „Limbă și literatură", 1985, nr. 3, p. 335—348.

www.dacoromanica.ro

Doar aceste două cronici (a logofătului Radu Greceanu și Anonimul brâncovenesc) pot fi considerate reprezentative pentru domnia lui Brâncoveanu și sînt de altfel singurele alcătuite în această epocă. Ele servesc ca izvoare de bază în cercetarea înfăptuirilor din lunga domnie a lui Constantin-vodă și în același timp, așezate alături, ne înlesnesc analizarea ideilor politice și sociale ce călăuzesc pe voievod și pe autorii lor, completîndu-se una pe cealaltă.

Anonimul judecă stăpînirea din punct de vedere boieresc, pe cînd Greceanu o justifică din punct de vedere domnesc. În cea oficială Radu logofătul este obligat să înregistreze întocmai părerile dictate de interesele domnului. Brâncoveanu se silește să dovedească buna „chivernisire a pămîntului" (a țării) și grija nemăsurată a stăpînirii pentru norod.

Scrisă spre lauda domnului, dar ca o cronică neoficială, deci cu posibilități de a consemna evenimentele fără constrîngere, de pe poziții boierești și cu aprecieri ce nu puteau figura într-o scriere poruncită de stăpînire, ea reflectă atitudinea acestei clase și ideile epocii sale.

Dedicația (predoslovia), așezată în fruntea cronicii închinate lui Brâncoveanu de logofătul Radu, prezintă chintesența a tot ce putea el etala, ca filosofie și istorie, în fața domniei [43]. Se citează nu numai nume ale Vechiului-Testament sau părinți ai bisericii ortodoxe: proorocul David, Grigore Teoi logul sau Ioan Gură de Aur, dar și filosofi ai Eladei: Platon, Democrit, Aristotel, Diogene și oratorul Demostene. Istoria Imperiului de Răsărit (Bizanțul) îi este cunoscută. Ni se vorbește de Constantin cel Mare, de Iustinian și de Ioan Cantacuzino, ca să poată sublinia ascendența strălucită a lui Brâncoveanu [44].

Concepția religioasă prevalează în gîndirea stăpînirii. Domnul este, fără tăgadă, alesul divinității pe pămînt, iar Greceanu se face ecoul acestei gîndiri în cronică: „dumnezeiasca pronie alesu-te-au din mila sa stăpînitor" [45]; întocmai ca formula introductivă a hrisoavelor cancelariei domnești: „din mila lui Dumnezeu...".

Domnul trebuie să se identifice cu țara nu numai pentru că este alesul providenței, el reprezintă însăși voința acestei providențe pe pămînt, deci este dator să se conformeze și să se confunde cu interesele țării, să jertfească totul pentru salvarea ei: „toate spre binele și folosul de obște (general) uitîndu-se" [46].

Anonimul brâncovenesc nu spune nicăieri că domnul este alesul dumnezeirii, pentru el este alesul boierimii. Așadar sînt în opoziție două concepții diferite. Vîrfurile conducătoare ale statului nobiliar nu acordă deloc valoare formulei că voievodul este unsul lui Dumnezeu pe pămînt, în schimb domnul, în scrierea oficială, caută să impună acest crez cu orice preț.

Deși Greceanu recunoaște că Brâncoveanu a fost alesul obștii (de fapt al boierimii), alegerea s-a făcut pentru că puterea cerească a veghiat, îndemnînd norodul să-l încunune cu demnitatea supremă: „din dumnezeescul năstav (îndemn) împingîndu-se toată țara, toată boierimea, l-au pus a fi domn și stăpîn" [47].

Ceea ce numai printre rînduri putem deslușì uneori la Greceanu, ne face să înțelegem pe deplin Anonimul. Acesta din urmă apare de la început

[43] Radu logofătul Greceanu, *ed. cit.* p. 51–53.
[44] *Ibidem*, p. 52.
[45] *Ibidem*, p. 53.
[46] *Ibidem*, p. 68–69.
[47] *Ibidem*, p. 218.

www.dacoromanica.ro

ca un dușman neîmpăcat al Cantacuzinilor, pe care îi „încondeiază" cu epitetul de „Șeitănești" adică fiii dracului, de la turcescul „șeitan" = drac. El cunoaște situația politică a lui Brâncoveanu, dependentă (mai ales la începutul domniei) de voința și hotărîrile fraților Cantacuzino (Mihai spătarul și Constantin stolnicul): „atunci (la urcarea pe tron) ar fi fost primejdie și rea pagubă Șăitănești[lor]" [48], dacă s-ar fi ales alt domn, pentru că Brâncoveanu i-a lăsat să acționeze după voia lor.

Părerile Anonimului în privința modului cum ar trebui cîrmuită țara se desprind din comentariul său și satisfacția cu care înregistrează neacceptarea la Viena a unora din cererile soliei trimise pentru tratative de Șerban Cantacuzino în 1688 (solie împuternicită apoi și de Brâncoveanu), știindu-le că emană mai ales de la Cantacuzini [49]. Ele sînt „împotriva dreptății creștinești și împotriva țării", prin urmare cu cale au fost respinse de imperiali. Succesiunea la tron a uneia și aceleiași familii era tocmai ce refuza de obicei boierimea: „nu este obiceiul... să se pue tot dintr-un neam domni..., ci din alegerea țării să să pue, că pot fi și oameni răi dintr-un neam, pe care obștea [citește boierimea !] nu-i va pohti !". Anonimul respinge și ideea monarhiei absolute „domni samavolnici să facă ce vor vrea sau bine sau rău" este socotit „obicei rău, *păgînesc*" [50], deci ar fi o stăpînire asemănătoare aceleia a sultanului de la Țarigrad ! În concluzie, autorul, adept al statului nobiliar feudal, cere să se țină seamă de părerea boierimii și ea să fie consultată la alegerea domnilor, ceea ce se îndeplinise la înălțarea la tron a lui Brâncoveanu [51].

Numirea lui Constantin-vodă însemna triumful domniei pămîntene. „Domnul de pămînt" sau „domnul de țară", cum îl numesc cronicile, a constituit visul de totdeauna al țărilor române. Anonimul brâncovenesc arată îngrijorarea boierimii ca nu cumva să ajungă domnia pe mîinile unui străin. „Și fiind nemții în spinarea țării noastre, temîndu-ne să nu afle că au murit domnul (Șerban vodă) și nefiind altul în loc, să aducă ei alt domn să puie în țară... că *streinî* nu pohtim, că am mai avut mai nainte streini, ci multă pagubă au făcut țării" [52]. Autorul se dovedește un convins xenofob.

Atît Anonimul, cît și Greceanu subliniază aceeași tactică politică adoptată de Constantin-vodă la alegerea sa. „Dar ce aș vrea eu domniia, de vreme ce ca un domn sînt la casa mea — spune Brâncoveanu —. Nu-mi trebuiaște să fiu !". La început el refuză, pentru a putea pretinde apoi jurămînt de credință din partea boierimii. „Deaca pohtiți toți, mi-e voia și mie să-mi dați jurămînt precum veți fi cu dreptate" [53]. Radu Greceanu arată și el „foarte cu greu jugul stăpînirii a lua părîndu-i-se, în multe feliuri s-au apărat, îndestulat fiind de tot binele, cu fericit traiul întru ale sale trăind" la care adaugă: „și jurămînt cu boiarii încredințîndu-se ca cu măriia sa în dreptate să ție" [54].

Cele două cronici mai coincid și în alte aprecieri. Brâncoveanu este îndreptățit la tron pentrucă „este neam de al lui Matei-vodă" [55], iar Greceanu spune „domniia au luat, apucînd strămoșescul scaun, de vreme ce strănepot bătrînului Matei vodă Băsărab să trage" [56].

[48] *Istoria Țării Românești de la 1688..., ed. cit.*, p. 5.
[49] *Ibidem*, p. 14—16.
[50] *Ibidem*, p. 15.
[51] *Ibidem*, p. 5—8.
[52] *Ibidem*, p. 9.
[53] *Ibidem*, p. 6—7.
[54] Radu logofătul Greceanu, *ed. cit.*, p. 57.
[55] *Istoria Țării Românești de la 1688..., ed. cit.*, p. 5.
[56] Radu logofătul Greceanu, *ed. cit.*, p. 54.

www.dacoromanica.ro

Constantin-vodă nu avea veleităţile lui Şerban Cantacuzino, el nu se visa împărat la Constantinopol. Urmînd linia politică tradiţională a strămoşilor săi, a căutat de-a lungul întregii sale domnii să sublinieze descendenţa sa „basarabească" (de fapt coborîtori din Craioveşti), pomenind-o încă din boierie, ca logofăt, în 1683, aşa cum glăsuieşte pisania încastrată cu cheltuiala sa în zidul clopotniţei de la mănăstirea Bistriţa: „despre tată se trage din vechea dungă a Craioveştilor, cari şi Băsărăbeşti se cheamă" [57].

Cronica oficială a lui Radu Greceanu îl numeşte mai întotdeauna „Constandin-vodă Băsărab" [58]. Tot astfel semnează Brâncoveanu în actele de cancelarie. De altfel şi unele cronici moldoveneşti îl pomenesc numai cu numele de „Basarab-vodă", fără patronimicul „Brâncoveanu" [59]. În acelaşi spirit de respect pentru gloria Basarabilor, Brâncoveanu reface casele domneşti de la Tîrgovişte „neputînd lăsa un scaun ca acela vechiu dupre la strămoşii mării sale să stea pustiiu" [60].

Dimitrie Cantemir mistifică adevărul, arătînd pe nedrept că Brâncoveanu se intitula „Cantacuzino" în corespondenţa sa trimisă la Viena [61]. Asemenea răstălmăciri şi denigrări împotriva nu numai a lui Brâncoveanu, dar şi împotriva Cantacuzinilor (în afară de Şerban-vodă), pe care îi arată ca trădători faţă de ruşi, apar la Cantemir în raportul său în limba rusă, adresat ţarului şi intitulat: „Minunatele revoluţii ale dreptei răsplătiri a lui Dumnezeu împotriva neamului Cantacuzinesc vestit în Ţara Românească şi a lui Brâncoveanu", scriere cunoscută la noi cu titlul: *Evenimentele Cantacuzinilor şi ale Brâncovenilor* [62].

Greceanu lasă să se vadă de la un capăt la altul al cronicii că Brâncoveanu dorea să apară în ochii contemporanilor ca un cîrmuitor înţelept, ingăduitor, bun chivernisitor al treburilor ţării, dar „straşnic cu duşmanii" ei (de fapt ai domniei!). El arată milă şi compătimire adîncă pentru norodul strivit de stoarcerile nemiloase şi nesăţioase ale Porţii şi aruncă o adevărată imprecaţie asupra păgînului: „O neam varvar, nemilostivă şi spurcată lege şi lăcomie păgînească, cum într-o nimica rugăciunile şi jălbile supuşilor lor le socotesc şi în grabă cele luate şi mîncate ca şi cînd nici le-ar fi văzut, nici le-ar fi auzit, le uită, nici la păsul lor ajută, ci numai nesăţioasa lor lăcomie a-şi îndestula caută" [63]. Iată şi consecinţele acestui cumplit jaf: „Nu putea zice nimenea că va mai sta cineva pe pămîntul acesta, începînd şi satele a să răsipi de păsul ce era pre ţară" [64].

[57] Ştefan Ştefănescu, *Bănia în Ţara Românească*, Bucureşti, 1965, p. 123—124.

[58] Radu logofătul Greceanu, *ed. cit.*, passim.

[59] Mihail Kogălniceanu, *Cronicele României*, vol. III, Bucureşti, 1872, p. 25 şi urm.

[60] Radu logofătul Greceanu, *ed. cit.*, p. 102.

[61] Dimitrie Cantemir, *Istoria Imperiului otoman*, vol. III, Bucureşti 1876, p. 624—625. Încă o dovadă că Brâncoveanu nu ţinea să arate descendenţa sa cantacuzinească o găsim pe foaia de titlu a *Pravoslavnicii mărturisiri*, tipărită la Buzău în 1691, unde stemei lui Şerban Cantacuzino i s-a suprimat partea superioară, rămînind corbul cu crucea în cioc, stemă a Basarabilor, iar din vulturul bicefal doar ghearele cu sceptrul şi sabia. I. Bianu şi N. Hodoş, *Bibliografia românească veche*, I, p. 322. Stihurile la această stemă, scrise de Radu Greceanu vorbesc şi ele de originea basarabească a lui Brâncoveanu *(ibidem)*.

[62] *Evenimentele Cantacuzinilor şi ale Brâncovenilor* este de fapt o prelucrare cu scop defăimător întocmită de D. Cantemir după Del Chiaro, *Istoria delle moderne rivoluzioni*, cf. *Călători străini despre ţările române*, vol. VIII, Bucureşti, 1983, volum îngrijit de M. Holban, M. M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru şi Paul Cernovodeanu. Cf. şi P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir, viaţa şi opera*, Bucureşti, 1958, p. 199—200.

[63] Radu logofătul Greceanu, *ed. cit.*, p. 190.

[64] *Ibidem*, p. 113.

www.dacoromanica.ro

Vremile turburate de neîncetatele campanii militare ale turcilor împotriva imperialilor, premergătoare înfrîngerii otomane la Zenta (1697), au dus la sleirea țării: „ajungînd țara Moldovei la mare slăbiciune de multe și nespuse călcări și prăzi, cînd de tătari, cînd de lești și țara Ardealului fiind supt stăpînirea némților, rămas-au tot greul pre această țară și numai de aicea le cerea toate cîte le trebuia [65]... cît putea zice cineva că nu va să mai rămîie în țară nici bou, nici oaie, nici cal, nici nimic, fără banii ce să da pre unde să prinduia" [66].

Grija permanentă a lui Brâncoveanu față de supușii săi expuși la atîtea vicisitudini o arată și Anonimul. Constantin-vodă n-a pregetat să cheltuiască mari sume de bani pentru ca oștile turcești și tătărăști să ocolească pămîntul românesc în drumul lor spre Europa de mijloc. „Cunoscînd domnul stricăciunea și paguba ce va să vie țării, viind și viziriul cu toată puterea împărătească și hanul... cu toată puterea tătarălor, au nevoit în tot chipul ca să nu vie, dîndu-le bani și alte daruri" [67].

Prudența politică a lui Brâncoveanu era dictată de condițiile externe, de tendințele expansioniste ale vecinilor și de tristul exemplu al unor înaintași rămași singuri în fața primejdiei; ridicarea steagului pentru cucerirea independenței nu se putea întrezări. Această prudență asigura salvarea țării și pledoaria în acest sens, ținută la Brașov în fața generalului austriac Heissler, de trimisul domnului, o arată lămurit Anonimul brâncovenesc [68].

O bună organizare administrativă [69] și o politică de echilibru fiscal în ce privește repartizarea dărilor caracterizează domnia lui Brâncoveanu. Deși fiscalitatea era destul de apăsătoare, datorită sistemului aplicat, metodelor noi de impunere și percepere introduse prin reforma din 1701, de care vorbește cronica oficială [70], vistieria strîngea sume mari fără ca populația să-i simtă greutatea [71].

Generozitatea de care a dat dovadă de-a lungul întregii sale domnii se sprijinea pe aceste posibilități materiale, izvorîte din extraordinara dibăcie de a ține sub control veniturile țării și bunăstarea ei.

Luptele ce se dăduseră între cele două tabere ale oligarhiei boierești nu se potolesc nici la începutul secolului al XVIII-lea. Ele mocnesc uneori, ca să se atîțe din nou destul de înverșunate. Se prelungește în acest fel dușmănia dintre cele două facțiuni, devenită celebră în cronistica țării din veacul precedent (Cantacuzinii în vrajbă cu Bălenii). Altă generație, alți membri acționau acum, dar revendicările sînt aceleași, de fapt aspirația la putere,

[65] *Ibidem.*

[66] *Ibidem*, p. 117.

[67] *Istoria Țării Românești de la 1688...*, ed. cit., p. 53.

[68] *Ibidem*, p. 22—24.

[69] Buna organizare administrativă rezultă și din numeroasele condici de tot felul ținute de administrația brâncovenească din care unele s-au păstrat pînă astăzi. Cf. *Condica vistieriei* publicată în *Rev. Istorică a Arhivelor*, 1873; H. Chircă, *Veniturile vistieriei lui Constantin Brâncoveanu după condica vistieriei*, în „Studii și materiale de istorie medie", I (1956), p. 213—232; Dinu C. Giurescu, *Anatefterul. Condica de porunci a vistieriei lui Constantin Brâncoveanu*, în „Studii și materiale de istorie medie", V (1962), p. 353—503; Ion Radu Mircea, *Catastif de toate veniturile domniei (lui Constantin Brâncoveanu) manuscris descoperit la Atena*, în „Manuscriptum", XVI, 1985 (4), p. 7—33.

[70] Radu logofătul Greceanu, *ed. cit.*, p. 134.

[71] D. Mioc, *La repartition des charges fiscales et le poids de la fiscalité sur les différents groupes sociaux et économiques à la fin du XVII-e siècle en Valachie*, extras din *L'impôt dans le cadre de la Ville de l'Etat*, Collection histoire, Bruxelles, 1966, p. 296—316; Mihai Berza, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în sec. XVI — XIX*, în „Studii și materiale de istorie medie", vol. II (1957), p. 41.

www.dacoromanica.ro

dorința de dominație. De astă dată asistăm și la conflicte iscate în sînul aceleiași familii.

După cum am văzut, cronica lui Radu Greceanu e mai îngăduitoare, mai împăciuitoare pînă la o vreme, trece sub tăcere multe animozități. În cele din urmă cronicarul izbucnește, dar nici atunci fățiș, menajînd rudele apropiate ale domnului [72].

În schimb, Anonimul declară război deschis inamicilor, pornește la atac direct, așternînd în prim plan numele incriminate. O face cu talent și vervă, dovedind curaj în apărarea lui Brâncoveanu împotriva adversarilor [73].

Anonimul pare a fi într-un fel de competiție cu Greceanu. Și el încearcă să dovedească alese cunoștințe. Citează dintre autorii antichității pe Aristofan [74], cu care desigur se delectase și cu al cărui spirit se potrivește uneori; face dovada cunoștințelor sale de limbi străine: latina, greaca, turca, poate și italiana [75], manifestă dorința de a cunoaște, este o minte iscoditoare, care știe să observe și să înregistreze; se informează și culege știri de prețutindeni: de la negustori [76], de la cei care au fost la încoronarea regelui August al II-lea al Poloniei [77], de la participanții la tratativele Țării Românești la Viena [78] etc. Astfel de știri apar cu precădere după 1700, cînd evenimentele petrecute în țară se estompează în scrierea sa.

Nu-i este străină istoria romană. A văzut „picioarele podului lui Traian împăratul, ce au făcut peste Dunăre" [79], pe „Clavdie împărat" îl declară întemeietorul cetății Cladova [80], iar „Turnul Săverinului l-au făcut Sevir împărat" [81].

Probabil studiase și el retorica, una din disciplinele mult prețuite în acea vreme, prevăzută în programul școlilor superioare ale epocii, pe care o aprecia la cei ce și-o însușiseră. La tratativele de pace de la Karlowitz dintre imperiali și turci „toată *ritorica* lui Alexandru dragomanul (Mavrocordat) nu putea astupa mojicia turcului" [82] (a lui reiz-efendi sau ministru de externe) care-l însoțea acolo.

Cunoștințele sale geografice sînt demne de luat în seamă; știe că apa Donului se varsă în Marea Meotis [83] (folosind numirea antică a Mării de Azov), că Pojonul (Bratislava) este capitala Ungariei de Sus [84], iar orașul Sinope

[72] Radu logofătul Greceanu, *ed. cit.*, p. 186.

[73] Cantacuzinii au trimis 200 de pungi la Poartă prin Radu Dudescu (ginerele stolnicului) ca preț al căderii capului fostului domn și al fiilor săi (N. Iorga, *Operele stolnicului Cantacuzino*, București, 1901, p. XXVI). Anonimul brâncovenesc confirmă faptul: Ștefan vodă Cantacuzino „au gătit 2 boieri, pe Costandin banul Știrbei și pe Radul Dudescul, cumnatăsău... și i-au trimis la Țarigrad cu bani ca să dea și pocloanile domniei și să pîrască pe Costandin vodă (Brâncoveanu), întru atit, cit să nu scape cu vieață nici Costandin vodă, nici feciorii lui ...", *Istoria Țării Românești de la 1688...*, *ed. cit.*, p. 118—119.

[74] *Istoria Țării Românești de la 1688...*, *ed. cit.*, p. 102.

[75] Citate în limba latină de Anonim: „laus in fine cadit" și „finis coronat opus", *ibidem*, p. 20; de asemenea citate în limba turcă: „diisăz ghiaur" și „selam malichim", *ibidem*, p. 66 și 69.

[76] *Ibidem*, p. 98.

[77] *Ibidem*, p. 97.

[78] *Ibidem*, p. 14.

[79] *Ibidem*, p. 63.

[80] *Ibidem*, p. 62.

[81] *Ibidem*, p. 63.

[82] *Ibidem*, p. 103.

[83] *Ibidem*, p. 112.

[84] *Ibidem*, p. 13. Cronicarul precizează că Pojonul se găsește in apropierea Vienei (Beci); încă o dovadă a cunoștințelor sale geografice.

www.dacoromanica.ro

„de peste Marea Neagră" [85] se găsește pe țărmul opus, adică pe coastele Asiei Mici.

Dacă povestirea logofătului Radu apare lipsită de energie și de expresie, adesea monotonă, cu fraza greoaie și foarte încărcată, alcătuită diu numeroase propoziții secundare și construcții incidente, în schimb Anonimul mînuiește cu talent figurile de stil și comparațiile, dar mai ales dialogul și toate acestea dau farmec scrierii sale. Boierilor potrivnici domnului le găsește cele mai neașteptate caracterizări: Bălăcenii sînt arătați că umblă după „fandasii și păreri nebunești" [86], iar Știrbeii, socotiți drept apucători, sînt „lungi în unghii" [87], generalul austriac Heissler, plin de aroganță, primește solia lui vodă „ca un urs împușcat" [88].

Anonimul se vădește martor ocular al multor evenimente, cu misiunile ce i-au fost încredințate, este un apropiat al voievodului; îl simțim mereu — mai ales în prima parte a domniei — în preajma acestuia.

Cine este oare acest cronicar înzestrat cu o cultură pe măsura timpului său, care se face remarcată? Poate un boier credincios al domnului, de care se simte atașat și pe care vodă îl aprecia [89].

Trecînd acum la cronistica potrivnică stăpînirii brâncovenești, două nume trebuie avute în vedere: Ion Neculce și Radu Popescu vornicul. Ei povestesc evenimentele petrecute în domnia lui Brâncoveanu după trecere mare de vreme, după pieirea acestuia. Analizînd scrierile lor am putea spune că asistăm la o confruntare pe teren cronicăresc și deci, implicit, pe teren ideologic și politic, îndreptată împotriva celorlalte două cronici analizate pînă acum. Pe de o parte cea oficială a lui Radu Greceanu și Anonimul brâncovenesc favorabile țelurilor urmărite de domnie și adesea subliniind cu căldură acțiunile și grija pentru buna chivernisire a țării, pe de alta Ion Neculce și mai ales Radu Popescu, cronicari porniți cu înverșunare să denigreze și să nu recunoască mai nimic pozitiv în îndelungata domnia a voievodului.

Nu stă cîtuși de puțin în intenția noastră de a contesta boierului moldovean marile sale merite și pasiunea depusă la întocmirea *Letopisețului* [90]. Dar cel care zăbovește asupra scrisului său este cuprins de îndoială și chiar de suspiciune, analizînd afirmațiile sale referitoare la istoria Țării Românești în vremea lui Brâncoveanu. Scrierea sa trebuie consultată cu prudență cînd e vorba de rudele sale muntenești [91], deși faptul de a fi fost martor ocular al unora din evenimentele petrecute în țara vecină, unde s-a refugiat o bucată de vreme, îl așeza-o printre sursele cele mai sigure. Se știe că Brâncoveanu era văr al doilea cu Neculce [92]. Pe de altă parte trebuie să mai ținem seama că el s-a inspirat din *Istoriile* vornicului Radu Popescu [93].

Cuvîntul brâncovenesc a fost hotărîtor în mai multe rînduri, nu numai în numirea sau demiterea domnilor în scaunul de la Iași, dar și în cîrmuirea

[85] *Ibidem*, p. 41.
[86] *Ibidem*, p. 18.
[87] *Ibidem*, p. 70.
[88] *Ibidem*, p. 22.
[89] Cu alt prilej vom încerca o nouă ipoteză asupra autorului Cronicii anonime, după părerea noastră este Radu Popescu, fiul Hrizii vornicul.
[90] Ion Neculce, *Letopisețul, ed. cit.*
[91] *Ibidem*, p. 51—52, n. 133.
[92] Aurora Ilieș, *Contribuții la biografia cronicarului Ion Neculce*, în *Anuarul de filologie*, Iași, t. XV (1964), p. 165—168.
[93] Ion Neculce, *Letopisețul (ed. cit.)*, p. 52, nota 133. Editorul său, Gabriel Strempel, deși nu socotește *Istoriile* lui Radu Popescu izvod al lui Neculce, face totuși unele apropieri de scrierea acestuia.

www.dacoromanica.ro

Moldovei [94]. Acest amestec în treburile țării vecine nu era ușor de suportat și Neculce o spune răspicat. Constantin Duca-vodă (Duculeț) „era numai cu numeli domnu, că-l stăpîniè muntenii. Pe cine dzicè muntenii, pe acie boieriè, și ce dzicè acie facè" [95]. Era în acest fel atins orgoliul moldovenilor de a fi conduși de Brâncoveanu.

Afirmația lui Neculce că Dimitrie Cantemir a fost înscăunat la Iași cu misiunea precisă din partea turcilor de a „prinde" pe Brâncoveanu [96] nu poate fi acceptată. Sînt dovezi suficiente care arată că e vorba de o născocire [97].

Neculce scrie după multă trecere de vreme, de pe poziția lui de boier frustrat de patrie și de avere atîțea ani, în urma exilului alături de Dimitrie Cantemir. Gîndul său era nestrămutat că numai cu ajutor moscovit Moldova ar putea fi mîntuită de păgîni și sperase mult că sprijinul material oferit de Brâncoveanu va salva situația critică în care se găsea țarul Petru I, venit la Stănilești cu armatele sale împotriva turcilor. De aceea nu-i poate ierta domnului muntean lipsa de cooperare în acele împrejurări. El cugeta doar la binele propriu, nu ținea seama că Brâncoveanu a dovedit chibzuință în atitudinea lui rezervată și prudentă, încercînd din răsputeri să nu-și expună țara la nimicire prin robirea ei de către turci și tătari.

Pînă la urmă Neculce admite că vina o poartă mai ales Toma Cantacuzino, care fără știrea domnului său a fugit la ruși, mîniind pe Brâncoveanu, a răzlețit oștile țarului prin atacul asupra Brăilei și a contribuit prin purtarea lui nechibzuită la înfrîngerea de la Stănilești, creîndu-și lui însuși situația amară de exilat. „Brâncoveanu vodă încă după ce au auzit c-au dat moscalii oaste Tomii și merge la Brăila s-au mîniiat și n-au mai vrut să să pogoare în gios. Și zahereao (proviziile) ce o pornisă înaintea moscalilor la Fălcii, au poprit-o și după ce au bătut turcii pre moscali, au trimis-o oștii turcești. Și banii ce-i trimisese împăratul moschicesc... după ce s-au întors moscalii în țara lor, le-au trimis banii" [98]. Cronicarul este nevoit să recunoască purtarea echilibrată și onestă a lui Brâncoveanu.

Cronica Ghiculeștilor laudă înțelepciunea de care a dat dovadă domnul Țării Românești în vremea războiului ruso-turc. „Constantin Basarab-vodă, cu toate că se sfătuise și el cu moscalii și arătase înclinare către ei, totuși nu se dovedise atunci a fi răzvrătit, mulțumită chivernisirii bune pe care a făcut-o pentru împărăția turcească. El s-a arătat supus, a îndeplinit toate poruncile marelui vizir, a orînduit totul cu bună chibzuială și cugetînd asupra rezultatului, aștepta cu înțelepciune să vadă care va fi sfîrșitul. Aflînd în urmă și încredințîndu-se că s-a făcut pace între turci și muscali, a trimis chiar într-acel ceas opt boieri cu bogate daruri la marele vizir și la han și și-a tocmit astfel treburile în toate părțile. În chipul acesta el a ferit

[94] N. Iorga, în *Cronicele muntene*, p. 438, spune că Brâncoveanu „dicta (în Moldova) fără să domnească".

[95] Ion Neculce, *Letopisețul (ed. cit.)*, p. 375.

[96] *Ibidem*, p. 519.

[97] Tot Neculce arată că turcii nu se grăbeau deloc să-l „prindă" pe Brâncoveanu (*ibidem*, p. 522). Pregătirile de război ale rușilor și pătrunderea lor în Moldova (1711) îngrijorau mult Poarta, care a încercat o medi re a păcii cu sprijinul lui Brâncoveanu, așa cum relatează Neculce, dar și Radu Greceanu. Iată o dovadă în plus că turcii nu intenționau să-l aresteze pe domnul muntean, ci îl foloseau îndemersuri diplomatice. Brâncoveanu trimite în Moldova pe boierul său Gheorghe Castriotul (numit de Neculce Machidon), ca să trateze cu țarul Petru I, dar medierea nu reușește (Radu logofătul Greceanu *ed. cit.*, p. 180 și Neculce, *Letopisețul, ed. cit.*, p. 539).

[98] Ion Neculce, *Letopisețul, ed. cit.*, p. 367,

www.dacoromanica.ro

țara de robie și s-a împăcat cu turcii brăileni, aruncînd toată vina asupra Tomii spătarului" [99].

Cînd în 1703, chemat la Adrianopol, Poarta îi propune lui Brâncoveanu să ia și conducerea Moldovei, se pare că domnul Țării Românești a ezitat — așa cum relatează Neculce — sfetnicii săi, în special Constantin stolnicul Cantacuzino, cerîndu-i să nu accepte [100]. Se vădea în acele împrejurări că separatismul și conservatorismul erau dominante în gîndirea politică a vremii în amîndouă țările, tocmai la vîrfurile oligarhiei boierești. Era acceptată ideea unității de neam, ba chiar proslăvită (și în opera lui Miron Costin și în aceea a stolnicului Cantacuzino), dar nu se accepta conducerea politică unitară (unirea Țării Românești cu Moldova), această idee nu se maturizase încă.

Cronica lui Radu Popescu îmbrățișează sub o formă succintă întreaga domnie a lui Brâncoveanu, dar adversitatea fățișă și încercarea de a-l discredita în paginile *Istoriei* sale descumpănesc prin lipsa de obiectivitate.

Alcătuindu-și opera din porunca și în vremea lui Nicolae Mavrocordat, omul Porții, crezînd că se face plăcut acestuia, acuză pe Brâncoveanu de trădare, potrivit mentalității sale că turcul este stăpînul țării și orice împotrivire reală sau imaginară față de Poartă înseamnă trădare. „Brîncoveanu a viclenit (trădat) pe stăpînul său turcul" [101]. Pune pe seama domnului Țării Românești declanșarea războiului ruso-turc în 1711: „solii moschicești mergînd la turci au spus cum că Costandin-vodă i-au chemat pă moscali de au venit cu oști împotriva turcilor" [102].

Atît Cantacuzinii, cît și Brâncoveanu acumulează toate păcatele posibile: sînt criminali, apucători, egoiști, nu se gîndesc decît la avantajele lor. Constantin-vodă „vîna de mult domnia" [103]. A adus tătarii în țară „ca să dobîndească iarăși domnia și binele său" [104]. A sporit haraciul în 1703 la Adrianopol „spre binele și folosul său și al rudelor lui și pentru pieirea și nevoia țării" [105]. Într-un cuvînt aceasta este părerea vornicului Radu Popescu despre domnia lui Brâncoveanu.

Unele detalii nedezvăluite de alte surse se păstrează în Cronica moldovenească a lui pseudo-Muste, mai ales despre rolul jucat de Mihai Racoviță vodă la mazilirea lui Brîncoveanu și teama vrăjmașilor domnului Țării Românești că boierimea și populația îl vor apăra: „Știind Mihai-vodă (Racoviță) că unchii acelui domn (Brâncoveanu), Cantacuzinii, s-au răcit și s-au depărtat de dînsul, au răpezit în Țara Muntenească pe un credincios al său cu scrisoare la Mihai spătarul (Cantacuzino), arătîndu-i tot lucrul, precum mazilirea domnului lor (Brâncoveanu) este gata, numai din țară să nu să facă vreo zminteală să nu fugă, sau să nu facă vreo zorbă (răscoală), ori poate

[99] *Cronica Ghiculeștilor, Istoria Moldovei între anii 1695—1754.* Text grecesc însoțit de traducere românească, cu prefață, introducere, glosar și indice. Ediție îngrijită de Nestor Camariano și Ariadna Camariano-Cioran, București, 1965, p. 125.

[100] Ion Neculce, *Letopisețul, ed. cit.*, p. 435. Cf și Elena Ionescu-Georgescu, *Din corespondența inedită a stolnicului Constantin Cantacuzino cu David Cornea ceaușul* (ms.), apud, Ștefan Ionescu și Panait I. Panait, *Constantin vodă Brîncoveanu, Viața, domnia, epoca*, București, 1969, p. 218 și Ștefan Ionescu, *Epoca brâncovenească, dimensiuni politice, finalitate culturală*, Cluj, 1981, 248 p.

[101] Radu Popescu, vornicul, *Istoriile . . .*, ed. cit., p. 202—203.

[102] *Ibidem*, p. 202.

[103] *Ibidem*, p. 189.

[104] *Ibidem*, p. 191.

[105] *Ibidem*, p. 263.

www.dacoromanica.ro

să nu-l dee boierimea şi slujitorimea (oştenii) şi să fugă toţi cu dînsul. . . . Ce acestea toate Mihai spătarul (Cantacuzino) le-au luat asupra lui, numai firman de mazilire să vie, iar despre altele va da el sama. Şi s-au apucat pre capul lui cu giurămînt că va veni domnul lor (Brâncoveanu) la mînule împăratului (turcesc) fără de voia lui" [106].

În continuare, descrierea lui pseudo-Muste capătă accente de un tragism turburător şi face să trăiască sub ochii noştri cumplita scenă a mazilirii, răscolind prin realismul ei sufletul cititorului din vremi trecute, dar şi din zilele noastre: „Costantin vodă Brâncoveanu neştiind nemica de una ca aceasta să să păzască, numai ce au sosit aga împărătesc miercuri înaintea Paştilor şi au descălecat la Curţile domneşti. Îndată intrînd în casă, prinzînd toate uşile, au scos fermanul de mazilie şi l-au cetit şi au început a bate pe copiii din casă (garda palatului) în toate părţile şi a-i socate din case afară. Atunce zic să fie strigat Costantin vodă pre fereastră: slujitori! slujitori! unde sînteţi!? Nu mă lăsaţi! Ce nemică n-au isprăvit, că turcii prinsese porţile şi au pecetluit toate cămările şi toate beciurile. Boerii pre la gazdă fiind, dacă au prins de veste, toţi s-au spăimîntat".

„Turcii după ce au prins porţile Curţii (domneşti) au trimis de au chemat pre boieri la Curte şi le-au cetit fermanul împărătesc. Boerii înţelegînd poronca împărătească, toţi s-au plecat poroncii" [107].

„Mare jale era a privi cineva atunce, un domn vestit ca acela, îmbătrînit în domnie; bocete şi ţipete în fetele şi nurorile lui, că pre toţi i-au strînsu cu mare pază şi groază la un loc şi pre feciori şi pre gineri. Şi nimică zăbăvind, ce tot în grabă l-au gătit să-l pornească mai curînd. . . " [108].

„Costantin vodă au mustrat pre văru-său Ştefan vodă (Cantacuzino) cum l-au înşelat şi i-au luat cinstea şi domnia" [109].

Pseudo-Muste descrie jalea bucureştenilor: „iară cînd eşia din Bucureşti tot norodul, cu mic cu mare lăcrima şi plîngea după acel domn ca după un tată, fiind mare bişug în ţara lor în 27 de ani ce au domnit el; plină era acea ţară de oameni, cu hrană şi agonisită, precum se pomeneşte că au fost şi la noi în zilele lui Vasilie-vodă" [110].

Provocînd căderea lui Brâncoveanu, nu numai turcii, dar şi Cantacuzinii urmăreau confiscarea uriaşei sale averi, despre care se vorbea şi peste hotare.

„Toată avuţia ce au avut (Brâncoveanu) lîngă dînsul o au luat turcii. Şi pînă într-atîta avea necredinţă ca cum ar fi mai ascuns avere, pînă şi pe doamna şi pe nurori le-au căutat şi le-au luat ce au găsit. Care obicei la turc n-au fost mai nainte ca să cerce muerile pîn-tr-atît, precum au fost atuncea" [111].

Unul din manuscrisele *Istoriilor* vornicului Radu Popescu consemnează bogăţiile găsite, iar descrierea aceasta ne înlesneşte să ne putem imagina fastul de la Curtea lui Brâncoveanu. „. . . toate averile lui de frică, la cine era, le aducea şi le da imbrohorului: galbeni, scule, argintării şi altele ca aces-

[106] Mihail Kogălniceanu, *Cronicile României*, tom. III, Bucureşti, 1874, p. 54.
[107] *Ibidem*.
[108] *Ibidem*, p. 54—55.
[109] *Ibidem*.
[110] *Ibidem*.
[111] *Istoria Ţării Româneşti de la 1688. . ., ed. cit.*, p. 116 mai adaugă: „Ştefan vodă (Cantacuzino) cerca averea lui Costantin vodă să o găsească cu mare pohtă şi o au găsit. . . şi i-au stins casa din faţa pămîntului"; *(ibidem)*, iar Radu Popescu vornicul spune şi el: noul domn „Ştefan vodă se silea să găsească toată averea lui (a lui Brâncoveanu) să o dea la imbrohorul, să-şi facă obraz şi cinste la dînsul. Şi cele ce nu le ştia el şi ai lui oameni, numai cu presupusurile, ca un viclean, apuca pe boieri, pe negustori şi pe călugări. . .", *Istoriile. . . , ed. cit.*, p. 207.

www.dacoromanica.ro

tea ce găsea de ale lui şi de ale ginerilor, toate le da în sama împărătească. Că într-atîta-l nebunise avuţiia pe Costandin vodă, cît şi argintării pe deplin ce să cade unii mease crăeşti făcuse, şi tobe şi trîmbiţe de argint, ca acei crai samoderjeţi şi bogaţi "[112].

„Galbenii de aur încă au tăiat în chipul şi în numele lui ... s-au mirat toţi de bogăţia şi nebunia lui. Un om supus la altă stăpînire să facă lucruri ce nu să cad supuşilor să facă! Era nebunie, nu înţelepciune" [113]. Obsesia de slugă supusă turcilor nu-l mai părăseşte pe cronicarul Radu Popescu. Astfel înţelege el să interpreteze dominaţia Porţii otomane în ţările române, gîndind să intre în voia lui Nicolae-vodă Mavrocordat. Starea de umilinţă în care se complace cronicarul contrastează puternic cu vehementul protest al logofătului Radu Greceanu împotriva stoarcerilor nemiloase, un adevărat jaf organizat al împărăţiei turceşti [114].

Fastul de la Curtea lui Brâncoveanu l-a uimit şi pe Ion Neculce, participant la Bucureşti, la nunta Anei Balş cu Constantin (Dinu) Brâncoveanu, fiul mai mare al domnului: „m-am tîmplat la acea nuntă, care nu era nuntă domnească, ce vom dzice că era crăiască" [115].

Pseudo-Muste mai adaugă şi alte detalii: „Oamenii împărăteşti i-au scris toată avuţia şi o au luat pre sama împărăţiei, bani, odoare şi haine şi alte lucruri scumpe. Ce hainele şi altę lucruri le-au dat prin tîrg de le-au vîndut, cît să împlusă Ţarigradul de hainele lor şi de cusuturile cele cu sîrmă (fir de aur), care şi pe aice (în Moldova) au agiuns de le vindè turcii".

„Iar pre dînsul, săracul, l-au pus la muncă (tortură) să-şi spue avuţiia ce mai are şi au spus tot ce au avut, că avea bani la Veneţia şi la Nemţi. Şi-i făceau silă (constrîngere) să trimită să-li aducă banii de acolo, ceea ce nu s-au putut face" [116].

De nereuşita Porţii de a pune mîna pe banii depuşi la Zecca Veneţiei vorbeşte *Cronica expediţiei turcilor în Moreea* [117], iar unele cronici din Transilvania amintesc de suma încredinţată de Brâncoveanu notarului Georg Czako de la Braşov, în total 90 000 de ducaţi [118].

Faima creată în jurul domniei lui Brâncoveanu dincolo de hotarele ţării a suscitat interesul şi pentru cronica sa oficială, pe care Johann Filstich, rectorul Gimnaziului evanghelic din Braşov, a tradus-o în limba germană în 1727 (însă numai 80 de capitole) [119].

Prin intermediul acesteia, Johann Christian Engel a utilizat-o în a sa *Geschichte der Moldau und Walachey*, IV, Halle, 1804. După publicaţia lui Engel o foloseşte şi Gheorghe Şincai în *Hronicul* său, dar într-o formă prescurtată. O copie rezumativă, tot în limba germană — după manuscrisul lui Filstich — însă cu îndreptarea ortografiei şi adnotări, efectuată la începutul secolului trecut, se datorează lui Lucas I. Marienburg [120]. Una din

[112] Radu Popescu, vornicul, *Istoriile, ibidem.*

[113] *Ibidem.*

[114] Radu logofătul Greceanu, *ed. cit.*, p. 105.

[115] Ion Neculce, *Letopiseţul ..., ed. cit.*, p. 467.

[116] Mihail Kogălniceanu, *Cronicele ...*, t. III, p. 56.

[117] *Cronica expediţiei turcilor în Moreea (1715)*, atribuită lui Constantin Diichiti şi publicată de Nicolae Iorga, Bucureşti, 1913, p. 5.

[118] Adolf Armbruster, *Daco romano-Saxonica, Cronicari români despre saşi, români în cronica săsească*, Bucureşti, 1980, p. 303.

[119] I. Crăciun şi A. Ilieş, *Repertoriul manuscriselor de cronici privind istoria Romîniei.* Bucureşti, 1963, p. 176—177, şi Johann Filstich, *Rumanische Chroniken, Aus dem Manuskript herausgegeben, eingeleitet mit Anmerkungen und einem Glossar* von Adolf Armbruster, Bukarest, 1984, 498 p.

[120] I. Crăciun şi A. Ilieş, *Repertoriul ...*, p. 176.

www.dacoromanica.ro

copiile lui Marienburg se găsește la Muzeul Széchényi din Budapesta. Ea a fost semnalată de Nicolae Densușianu [121].

Nici după pieirea lui Constantin vodă, Radu Popescu vornicul nu-i poartă decît ură, și-i aruncă acuzații nedrepte: „nici o bunătate sufletească n-au arătat în viiața lui și în domniia lui pentru ca să se laude, ci mai vîrtos iaste a se huli pentru multe reale fapte ce-au făcut ... avea o lăcomie mare peste măsură și obiceaiurile ceale bune ale țării ... toate le-au stricat" [122].

Portretul zugrăvit de Anonimul brâncovenesc în cuvinte calde este cel care va rămîne în fața posterității: „bogat, frumos la chip, la stat, vorba lui frumoasă, cu minte mare, rude multe, fii, feate din destul, gineri, nurori așijderea, cinste mare și în boieria lui și în domnia lui" [123]. Acesta era chipul adevărat al lui Constantin-vodă.

Cu toate aceste încercări de defăimare, care s-au dovedit zadarnice, numele lui Brâncoveanu a rămas atît în sufletele contemporanilor săi, dar și în amintirea urmașilor ca un mare, strălucit și generos domn al Țării Românești, a cărui faimă i-a conferit un covîrșitor prestigiu nu numai în întreg Orientul apropiat [124], dar și în Occident [125], iar cronicile moldovenești arată că el a făcut țara vestită în lume [126].

Și fără îndoială Constantin-vodă Brâncoveanu se înscrie printre marile figuri ale neamului românesc.

[121] Nicolae Densușianu, în „Analele Academiei Române", *Administrative*, ser. II, tom. II (1879—1880), p. 190—191.

[122] Radu Popescu vornicul, *Istoriile ...*, *ed. cit.*, p. 206.

[123] *Istoria Țării Românești de la 1688 ...*, *ed. cit.*, p. 106.

[124] N. Iorga, *Byzance après Byzance continuation de l'histoire de la vie byzantine*, București, 1935, 272 p.; T. Bodogae, *Ajutoarele românești la sf. munte Athos*, Sibiu, 1940, 353 p.; Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române*, București, 1983. Între alți cronicari sași, Johann Filstich laudă domnia lui Brâncoveanu arătind că se bucura de un prestigiu fără seamăn datorită calităților sale frumoase și a guvernării sale lăudabile. Pacea dintre turci și imperiali este pusă sub semnul incertitudinii din cauza persecuțiilor la care se dedau turcii împotriva creștinilor, exemplu grăitor fiind cel al uciderii lui Brâncoveanu și a familiei sale spune Filstich *(Dacoromano-Saxonica ..., p. 256—257)*.

[125] Andrei Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, București—Paris, 1980, 372 p. și idem, *Constantin Brâncoveanu personaj al abatelui Prévost*, în „Studii de literatură universală", vol. XVI, București, 1970, p. 166—177 și extras.

[126] Mihail Kogălniceanu, *Cronicele*, tom. III, p. 25.

www.dacoromanica.ro

Aspecte ale vieţii spirituale în epoca lui Constantin-Vodă Brâncoveanu prin prisma relaţiilor cu Cantacuzinii

Radu-Ştefan Ciobanu

În *Istoria Ţării Româneşti de la octombrie 1688 pînă la martie 1717*, autorul ei, rămas anonim, probabil un dregător din preajma lui Constantin vodă Brâncoveanu, situaţie care i-a permis să insereze o serie de informaţii remarcate şi remarcabile, a arătat că a auzit cum domnul a mărturisit in mai multe rinduri: „...eu tată n-am pomenit, de vreme ce am rămas mic fără tată, cit pe dumnealui tata Costandin l-am cunoscut părinte în locu tătine-mieu" [1]. Acestor cuvinte le mai trebuie adăugate o altă declaraţie a aceluiaşi domn arătind gratitudinea faţă de unchiul Mihai Cantacuzino spătarul care-l crescuse şi el asemeni fratelui pomenit, Constantin Cantacuzino stolnicul [2], şi rindurile scrise de Dimitrie Cantemir, unde se precizează că viitorul domn se bucurase şi de grija deosebită a celui mai mare dintre fraţii Cantacuzini, Şerban [3], devenit domn al Ţării Româneşti (1678—1688).

Cronicile provenind din epocă, avind în paginile lor confesiuni ale domnului insuşi şi ale unor apropiaţi lui la un moment dat [4], fac ca toate cele relatate să fie veridice, atestind că Brâncoveanu a fost un produs al familiei şi educaţiei Cantacuzinilor. Era firesc, căci se născuse din unirea lui Papa Brâncoveanu, cel ucis de seimenii şi dărăbanii răsculaţi in Bucureşti la 15 martie 1655 [5], cu Stanca Cantacuzino. Mama domnului, rămasă văduvă de tinără, a cerut şi a obţinut ajutorul fraţilor ei Şerban, Constantin şi Mihai pentru a-şi creşte fiii Barbu şi Matei [6] şi, in special, pe micul Constantin ajuns abia la virsta de un an [7].

[1] *Istoria Ţării Româneşti de la octombrie 1688 pînă la martie 1717 — Cronică anonimă*, ediţie întocmită de C. Grecescu, Bucureşti, 1959, p. 120—121.

[2] *Ibidem*.

[3] Dimitrie Cantemir, *Evenimentele Cantacuzinilor şi Brâncovenilor*, în *Operele principelui Demetru Cantemir*, vol. V, Bucureşti, 1878, p.9.

[4] Dimitrie Cantemir, însurat prima oară cu Casandra, fiica lui Şerban-vodă şi vara primară a lui Constantin Brâncoveanu, a fost iniţial in raporturi bune cu domnul Ţării Româneşti, situaţie care i-a facilitat accesul către o serie de taine de familie.

[5] A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti*, vol. X, Bucureşti, 1939, p. 287.

[6] Barbu a murit la Istanbul în condiţii necunoscute, probabil înainte de 20 ianuarie 1674 (Şt. D. Greceanu, *Genealogiile documentate ale familiilor boiereşti*, Bucureşti, 1915, fasc. XX, p. 118); al doilea frate, Matei, a pierit tot tînăr, în condiţii rămase neclare.

[7] Afirmaţia se bazează pe inscripţia existentă pe tabloul găsit de Marcu Beza la Muntele Sinai, la Mânăstire — „aetatis 42, Anno Domini 1696", adică pictura a fost realizată în anul 1696, pe cind avea 42 ani; deci în 1655 era în vîrstă de un an.

www.dacoromanica.ro

Ridicînd problema relațiilor lui Constantin Brâncoveanu cu familia Cantacuzino și a principalelor momente ale vieții spirituale din timpul domniei sale, de altfel discutată sub diverse aspecte pînă la noi [8], ceea ce ne dispensează de a stărui asupra amănuntelor, ne propunem să extragem esențialul din total și să încercăm să stabilim mai clar locul și rolul domnului în coordonatele peisajului național și sud-est european.

Familia Cantacuzino de pretinsă, dar nedovedită descendență din basileul uzurpator Ion al VI-lea Cantacuzino (1347—1354) [9], de obîrșie certă stambuliotă, număra între înaintașii ei pe acel vestit negustor și dregător din Sublima Poartă, Mihai Șeitan-oglu, posesorul unei biblioteci bine înzestrată, amator de a fi înconjurat de oameni de carte [10], și pe vărul său Anton, care, spre 1554, făcea comerț la Istanbul cu manuscrise rare și cu obiecte de artă [11]. Fiul lui Șeitan-oglu, Andronic, din care a descins neamul „Șeitănești-lor" [12], a moștenit patima pentru carte, din păcate, mai puțin valorificată datorită vîltorii care i-a prins viața. În schimb, fiii săi, Toma și Iordache, stabiliți în Moldova, elogiați de Miron Costin [13], și Constantin, așezat în Țara Românească, s-au dovedit iubitori și slujitori ai cuvîntului scris. Constantin, ajuns mare postelnic, de unde și al doilea supranume pentru neam, al „Postelniceștilor", s-a vădit a fi un om interesat în prosperarea vieții spirituale a Țării Românești, el fiind întemeietorul primei biblioteci a familiei, în locuința de la Tîrgoviște [14] și creatorul, în 1640, a școlii de slovenie, transformată din 1646 în „schola graeca et latina" [15]. Prin bibliotecă, prin școală și prin învățații cu care venea în contact la Curtea domnească, între ei înscriindu-se ierarhii profesori Meletie Sirigul, Gavril Vlassios [16] etc., postelnicul a dat o educație aleasă celor 12 copii ai săi, printre ei aflîndu-se și Stanca. Toți cei șase fii ai lui, datorită îndrumărilor părintești, a dotării lor cu calități naturale neobișnuite, au devenit mari dregători ai țării [17]. Aceia amintiți de Constantin Brâncoveanu ca mentori ai săi, Constantin stolnicul și Mihai spătarul, ca și Șerban domnul, neîndoielnic au fost reprezentativi pentru neam. Constantin s-a afirmat ca unul dintre cei mai învățați boieri ai veacului al XVII-lea, îndreptățit numit al „umanismului" românesc, făcîndu-l pe urmașul său banul Mihai Cantacuzino să scrie: „... numitul stolnicul Constantin Cantacuzino, din copilăria sa a fost

[8] Ștefan Ionescu, Panait I. Panait. *Constantin-vodă Brâncoveanu, — Viața. Domnia. Epoca*, București, 1969, passim; Ștefan Ionescu, *Epoca Brâncovenească — Dimensiuni politice. Finalitate culturală*, Cluj-Napoca, 1981, passim.

[9] Cf. Donald M. Nicol, *The Byzantine family of Kantakouzenos (Cantacouzenos), cca. 1 100—1 460. A Genealogical and prospographical Study*, Washington, 1968.

[10] Cf. Radu-Ștefan Ciobanu, *Pe urmele stolnicului Constantin Cantacuzino*, București, 1982, p. 21—36.

[11] N. Iorga, *Despre Cantacuzini*, București, 1902, p. 21.

[12] În epocă supranumele era frecvent, dovadă fiind inserarea lui în filele cronicilor *(Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 ...*, ed. cit., p. 120—121, etc.; Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ediție critică și studiu introductiv de G. Ștrempel, București, 1982, p. 55, 56, 231, etc.)

[13] Cf. Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la Aron-vodă încoace*, în *Opere*, editat de P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 32—33; 169.

[14] Cf. E. Fructer, G. Mihăescu, *Sediul primei biblioteci a Cantacuzinilor munteni*, în „Scripta Valachica", 1972, p. 363; R.-Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 149 și urm.

[15] Cf. V. Papacostea, *Civilizație românească și civilizație balcanică*, București, 1983, p. 259—282.

[16] *Ibidem*, p. 247—259.

[17] Pentru cariera lor, a se vedea N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova — secolele XIV—XVII*, București, 1971, p. 137—142.

www.dacoromanica.ro

dat cu totul asupra învățăturii: la limba elinească era un mare filosof. După ce a urcat în vîrstă s-a dus în Europa, iar pentru învățătură... El pentru practică a petrecut cîțiva ani la Viena, în Veneția, la Varșovia și pe la alte crăii ale Europei. Nu era el iubitor de boierii. Viața și vremea și le petrecea cu dascălii, cu spudeii și cu bărbații procopsiți" [18]. Banul a lăsat aceste rînduri conștient de meritele stolnicului: mărise biblioteca familiei aflată la Mărgineni, încît de multe ori a fost socotită numai a lui, contribuise la ctitorirea Academiei Domnești din București și la reînființarea tipografiei în capitala țării, la tălmăcirea unor opere cu pondere în formarea limbii literare, la elaborarea a două mari sinteze — cea istorică — *Istoria Țării Rumânești* [19] și cea geografică — *Harta Țării Rumânești* [20]. Implicîndu-se în viața spirituală a Țării Românești și a tuturor românilor, imediat după anul 1670 — cînd a revenit din străinătate, pînă în 1716, cînd a pierit —, el și-a pus, mai mult sau mai puțin, pecetea asupra aproape a tot ceea ce s-a creat în acest domeniu, în special în timpul domniilor fratelui Șerban, a nepotului Constantin Brâncoveanu și a fiului Ștefan Cantacuzino (1714—1716). La rîndul său, Mihai spătarul, călător împreună cu Constantin pînă la Edirne și Istanbul, mai apoi cu mama lui Elina, pînă la Muntele Sinai [21], s-a dovedit un om cu rafinate gusturi în arhitectură și în artă, apreciat în centrele de cultură din Italia septentrională [22]. În acest sens pledează în primul rînd corespondența lui, iar apoi ctitoriile sale de la Sinaia, de la Rîmnic, unde și-a asociat opera cu aceea a nepotului Constantin Brâncoveanu [23], cea de la Fundenii Doamnei, semeața Colțea din București [24] etc. Toate au fost și rămîn între cele mai de seamă flori de piatră în ansamblul ctitoriilor Cantacuzinești care acoperă întreaga Muntenie, marcînd un moment și o etapă deosebite, înnoitoare, în evoluția arhitecturii românești. În fine, Șerban-vodă, despre care un cronicar cantacuzin după mamă a scris că era „un om groaznic și nemărui nu veghea voia... mare la stat, cu ochi mari... harnic și darnic.. cheltuia mult ca să-și facă nume, iar nu ca să strîngă avere multă" [25], s-a afirmat în familie și în societatea vremii ca un om cul-

[18] Mihai Cantacuzino, *Ghenealoghia Cantacuzinilor*, editată de N. Iorga, București, 1902, p. 292—293; pentru comentarea textului și a călătoriei, a se consulta R.-Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 59—106.

[19] Cf. R.-Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 197—212; filologul ieșean N. A. Ursu, fără a ține seama de ultimele cercetări în domeniu, de analiza fondului de idei, determinantă pentru stabilirea autorului unui manuscris nesemnat, de scrisoarea adresată de stolnic lui Fr. Lagasi în 1706, etc. reia ipoteza lui Samuil Micu susținînd total neconvingător, prin pseudo-argumente lexicale, că cel care a scris manuscrisul ar fi mitropolitul Teodosie Veștemianul („Cronica" XVII, 1982, nr. 32/6 aug. p. 5—8; *ibidem*, nr. 33/13 aug., p. 5—8). Pentru a arăta șubrezenia argumentelor putem spune, pe scurt, că toate cuvintele circulă, iar pregătirea teologică nu-i lipsea stolnicului. În fine, filologul ieșean ar fi trebuit să țină seama de menționarea repetată în „Istoria Țării Rumânești" a două lucrări, proprietatea stolnicului, pe care mitropolitul, probabil, nu le cunoștea: „Chronica" de Johannes Nauclerus (Colonia, 1544) și copia manuscrisului lui Grigore Ureche, executată la Iași, în casa lui Iordache Cantacuzino. Mitropolitul ar fi putut avea acces la aceste două lucrări exclusiv prin bunăvoința stolnicului; este un argument care distruge rapid și eficace tot eșafodajul lui N. A. Ursu.

[20] Cf. R.-Șt. Ciobanu, *op, cit.* p. 149—212.

[21] Cf. Al Gălășeanu, *Spătarul Mihai Cantacuzino (1650—1716)*, București, 1906, passim; R.-Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 49 și urm.

[22] *Ibidem.*

[23] Cf. Radu logofătul Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod*, ediție critică de Aurora Ilieș, București, 1970, p. 116.

[24] Pentru prezentarea monumentelor ctitorite de el, a se consulta Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, vol. II, București, 1965, p. 89, 105, 171, 177, 179, etc.

[25] *Cronica lui Ion Neculce copiată de Ioasaf Luca, manuscrisul Mihail*, ediție de Zamfira Mihail și Paul Mihail, București, 1980, p. 46.

www.dacoromanica.ro

tivat. Notele de lectură făcute pe marginea filelor manuscriselor și cărților tipărite din biblioteca de la Mărgineni îl arată ca un fin și perspicace observator, dornic să afle mereu noutăți, judecate cu profunzime și integrate în orizontu-i vast [26]. Calitățile sale intelectuale s-au reflectat în ceea ce a făcut în timpul vieții și în special, în acela al domniei: a susținut ca ispravnic al Bucureștilor redeschiderea tipografiei în capitala țării, l-a adus ca dascăl al fiului său Gheorghe, în 1683, pe eruditul trapezuntian Sevastos Kiminites [27], care a predat și la Academia Domnească, creată de el către 1680. În fine, Șerban-vodă a poruncit să se tipărească traducerea Bibliei, act de cultură care, numai el singur, îi conferă gloria nemuririi [28].

Firesc, mediul cărturăresc elevat creat de Cantacuzini și oferit generos lui Constantin Brâncoveanu a contribuit din plin, poate în mod esențial, la formarea fizionomiei lui intelectuale, orientînd-o oarecum în direcția dorită de acești mari boieri. Din copilărie, cu dascăli rămași anonimi, dar foarte probabil recomandați de stolnic, Brâncoveanu a învățat grecește și latinește. Apoi sub îndrumarea aceluiași stolnic și a fraților săi, Brâncoveanu și-a îmbogățit neîntrerupt cunoștințele, ajungînd să fie un om care știa multe de tînăr. Se poate emite ipoteza de lucru că relația cu Cantacuzinii l-a făcut să iubească școala, deși el personal nu a frecventat colegii, academii, sau universități străine, să aibă prețuire pentru carte și lucrul cu ea, pentru astrologie și literatura oraculară, atît de îndrăgită de stolnic [29].

Totodată legăturile cu Cantacuzinii i-au dezvoltat gustul artistic și capacitatea de a aprecia clădirile frumoase, bine proporționate, cu măestrie împodobite și mobilate, căci, din copilărie a văzut și a trăit în palatele de la Filipeștii de Tîrg [30], de la Mărgineni [31], de la Coiani [32], sau în casa din București [33]. S-ar putea să-și fi completat imaginile prin aplecarea asupra cartoanelor cu modele pentru arhitecți, aflate în biblioteca stolnicului, ori asupra a cine știe căror „izvoade", hărți, manuscrise, enciclopedii, dicționare din locuința aceluiași unchi al său [34].

Cantacuzinii, mai ales după ce au preluat puterea absolută prin Șerban-vodă, s-au preocupat și de formarea practică a Brâncoveanului, încredințîndu-i dregătorii mai însemnate sau nu, mai grele sau mai ușoare, în funcție de vîrsta, de pregătirea și de priceperea lui, în raport cu conjunctura istorică respectivă. Între ele, o pondere aparte au avut deținerea slujbei de ispravnic al Bucureștilor [35], de ispravnic al lucrărilor de construcție de la mănăstirea

[26] Judecînd statistic, după notele de lectură, Șerban a fost al doilea cititor al cărților bibliotecii familiei după Constantin stolnicul (Cf. R.-Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 154 și urm.).

[27] Data este arătată clar de un manuscris unde se afirmă că spudeul Mihai a învățat atunci cu profesorul Sevastos (Academia R.S.R., ms. grec Nr. 167, fol 38). Astfel se corijează datarea venirii lui Kiminites în București, socotită mult timp anul 1684.

[28] Cf. Virgil Cândea, *Raționea dominantă*, Cluj-Napoca, 1979, p. 106 și urm.

[29] Cf. R.-Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 149—212.

[30] *Ibidem*, p. 37—58.

[31] *Ibidem*, p. 151 și urm.

[32] *Ibidem*, p. 37—59.

[33] Casa Cantacuzino din București se găsea pe str. Apolodor, nr. 13; vestigiile ei și precizarea locului în planul orașului s-au făcut datorită săpăturilor efectuate de arheologul Gh. Cantacuzino (pentru planul orașului București și plasarea casei Cantacuzino, a se vedea R.-Șt. Ciobanu, *op. cit.*, pl. 34).

[34] Pentru conținutul și valoarea bibliotecii stolnicului, a se vedea C. Dima Drăgan, *Biblioteca unui umanist român Constantin Cantacuzino stolnicul*, București, 1967, passim: Mario Ruffini, *Biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino*, traducere din limba italiană de D. D. Panaitescu și T. Pârvulescu, București, 1973 și R.-Șt. Ciobanu, *p. cit.*, p. 149—177.

[35] Cf. Șt. Ionescu, P. I. Panait, *op. cit.*, p. 134 și urm.

www.dacoromanica.ro

Cotroceni [36] și de ispravnic al tipăririi traducerii *Bibliei* la București între noiembrie 1687 și septembrie 1688. Toate acestea vădesc că unchiul Șerban-vodă, în pofida neînțelegerilor cu frații Constantin stolnicul și Mihai spătarul, dornici să ia o parte mai mare din averea părintească, s-a preocupat în mod serios de Brâncoveanu pentru a-l îndruma pe calea spiritualității de înaltă clasă.

Se pare că în viziunea fraților Constantin și Mihai, calitățile Brâncoveanului au fost determinante, ca la moartea lui Șerban-vodă, să-l impună pe el ca domn, înlăturindu-l pe moștenitorul oarecum așteptat, beizadeaua Gheorghe [37].

Preluind tronul, la 28 octombrie 1688, Brâncoveanu a continuat, în prima parte a domniei, opera spirituală a lui Șerban-vodă și a unchilor Constantin și Mihai, pentru ca apoi, în a doua parte, să se înalțe singur pe culmi deosebite, dovadă că toate investițiile făcute în el au fost îndreptățite. Cronicarii au consemnat că domnul i-a ținut pe „unchii lui Costandin stolnicul, Mihai spătariul în mare cinste", iar „pe verii lui Ștefan spătarul, Radu comisul [38] ca pe niște frați credincioși" [39]. Dar aceiași istorici ai domniei Brâncoveanului au înregistrat schimbarea raporturilor în jurul anilor 1704—1705, între domn și rudele sale, Cantacuzinii, care, după obiceiul lor, începuseră să-l „ficlenească" [40]. Discordia dintre domn și unchii săi a devenit atît de puternică și răsunătoare, încît solul Țării Românești la Moscova, brașoveanul David Corbea ceaușul, s-a văzut silit să relateze faptele, la 18 septembrie 1706, cancelarului conte Golovkin. La rîndul său, acesta i-a raportat țarului Petru cel Mare comentînd cele auzite: „închipuește-ți ce invidie domnește între ei" [41].

Cuvintele cronicarului au arătat clar, pentru contemporani, motivul neînțelegerii. Cantacuzineștii, și între ei în primul rînd stolnicul, doreau înlăturarea Brâncoveanului și a posibilității ca el să întemeieze o dinastie. Cei care-l aduseseră pe tron urmăreau atunci să-l impună în locul lui pe fiul cel mai mare al stolnicului, pe Ștefan.

Neîndoielnic, luptele pentru putere în vîrful piramidei sociale au marcat întreaga viață a țării, implicit și activitatea spirituală a domnului. Brâncoveanu s-a arătat conștient de situația existentă, de ceea ce datora înaintașilor, dovadă fiind mărturia făcută de el în Predoslovia unui „Octoih" tipărit de episcopul Mitrofan în 1700, la Buzău. Acolo a precizat că se considera, în viața spirituală, urmașul străbunului patern, Matei Basarab voievod (1632—1654), care „a adus puține și necoapte roduri", dar mai ales al unchiului său matern Șerban Cantacuzino-voievod, „om ce s-au nevoit și mai mult", „rodurile lui fiind nici de tot coapte, nici de tot crude". Avînd acest temei, Brâncoveanu a socotit că poate aduce roadele spiritului „la starea împlinirii firești" [42].

[36] Cf. I. Cantacuzino, *Mănăstirea Cotroceni*. București, 1968. p. 24; evreul catolicizat Antonio Maria del Chiaro, secretar al lui Constantin-vodă Brâncoveanu, după 1709, a apreciat monumentul ca „cea mai frumoasă mănăstire" din Țara Românească (cf. *Călători străini despre țările române*, vol. VIII. București, 1983. p. 198).

[37] Radu logofătul Greceanu. *op. cit.*, p. 56—57.

[38] Fiii stolnicului Constantin Cantacuzino.

[39] *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688* ..., ed. cit., p. 113.

[40] *Ibidem*. p. 120—121.

[41] G. S. Ardeleanu (Goldenberg), *Știri privitoare la istoria țărilor române în corespondența împăratului Rusiei Petru I*, în „Studii și Cercetări de Istorie Medie", I/1950, p. 207.

[42] I. Bianu, N. Hodoș, *Bibliografie românească veche*, vol. I (1508—1716). București, 1903. p. 398.

www.dacoromanica.ro

Sentimentul că în acea epocă de „minunat amestec de Renaștere și de bizantinism, de baroc și de orientalism" [43], poate face să progreseze spiritualitatea în țara cîrmuită de el, a fost justificat. Folosind, parcă, îndemnul adresat intelectualilor din secolul al XIII-lea de Renard de Beaujeu [44], domnul s-a suit pe umerii iluștrilor săi înaintași, a putut privi mai departe și a impulsionat învățămîntul, crearea de biblioteci, tipografii etc.

Brâncoveanu, după modelul unchilor săi, mai ales după acela al stolnicului [45], s-a înconjurat de un grup de cărturari distinși, reputați în tot sud-estul continentului și în Orientul apropiat. Între ei s-au numărat Sevastos Kiminites, fost profesor și rector la Marea Școală a Patriarhiei [46], Ion Cariofil, și el fost profesor și rector la aceeași Mare Școală a Patriarhiei, Ion Molibdos-Comnen, medic și filosof, Iacob Pylarino, medicul propagator al metodei de variolizare, contele Bartolomeo Ferrati, un medic excelent practician, înveșmîntat cu o eleganță uimitoare și îmbucurătoare pentru ochii bucureștenilor, Manu Apostol, om de afaceri preocupat să investească în tipărirea cărților, Ion Românul, un pseudonim sub care se ascundea secretarul italian Giovanni Candido Romano, Antonio Maria del Chiaro, agerul secretar adus după 1709 tocmai din Florența, medicii Evanghelista Marignazzi, un bun practician, devenit ulterior medic al țarului, și Mihail Schendos van der Beck, aromân în pofida numelui, preocupat de medicină și bogățiile Olteniei [47].

Am pomenit numai cîteva nume, alese la întîmplare din buchetul oamenilor cu minți luminate adunați în jurul domnului care-i prețuia. Contemporanii au remarcat și înregistrat că Brâncoveanu îl stima în chip special pe Sevastos Kiminites pe care „l-a pus mai sus de toți boierii, onoare de care alt domnitor la alt profesor n-a dat și nici nu dă" [48]. Înconjurîndu-se permanent de oameni cu valoare intelectuală intrinsecă domnul a avut numai de profitat căci a auzit discuții vii, cu reflexii profunde, replici rapide și precise, judecăți de valoare, ades folositoare în activitatea cotidiană, practică. În fine, prin acești intelectuali constituiți într-o veritabilă „academie" bucureșteană [49], a creat un mediu unde fermentul minții era obligat să lucreze fără încetare.

Avînd conștiința că era un continuator al trudei spirituale a înaintașilor, Constantin vodă s-a preocupat de dezvoltarea Academiei Domnești, adăpostită în clădirile mănăstirii Sf. Sava din București, pe care o dorea mai presus ca Marea Școală a Patriarhiei. Pretenția lui era firească deoarece Academia evolua într-un mediu cultural mult mai tolerant, cu deschideri mai numeroase ca cel stambuliot. În primii ei ani, a funcționat în forme puțin cunoscute, știindu-se numai că a avut un caracter umanist, neoaristotelian,

[43] Lucian Blaga, *Spațiul Mioritic* în *Trilogia Culturii*, editată de D. Ghișe, București, 1969, p. 236.

[44] Edmond Faral, *Le Roman de la Rose et la pensée française au XIII-e siècle*, în „Revue des Deux Mondes", XCVI, Année VIII-e, Periode, Paris, 1926, p. 432.

[45] Pentru grupul de intelectuali din jurul stolnicului, a se vedea R.-Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 150—212.

[46] O scurtă prezentare a biografiei lui în Șt. Ionescu, *op. cit.*, p. 156, n. 76.

[47] N. Iorga, *Medicul lui Constantin Brâncoveanu, Bartolomeo Ferrati*, în „Revista de Istorie", vol, XXVIII, 1932, p. 12—13; N. Vătămanu, *Dohtori și pătimași*, București, 1974, p. 143—158.

[48] Chesarie Daponte, *Catalogul istoric* ..., în Const. Erbiceanu, *Cronicari greci care au scris despre români în epoca fanariotă*, București, 1890, p. 293.

[49] Cf. R.-Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 180.

www.dacoromanica.ro

persiflat de stolnicul cu studii padovane, dar nu se poate spune prea mult despre programele de învățămînt, obiectele de studiu, manuale, profesori, etc.

Lumină mult mai mare a aruncat asupra acestei instituții epoca Brâncoveanului. Imediat după stingerea din viață a lui Șerban-vodă Cantacuzino (26 octombrie 1688), a revenit la București Sevastos Kiminites. În enkomionul rostit de el în fața noului domn, Kiminites a mulțumit pentru buna primire și onorurile acordate, dar nu a uitat să-l evoce și pe Șerban care-l invitase inițial [50]. Acestui fost elev al lui Teofil Corydaleu și al lui Alexandru Mavrocordat, în ciuda afurisirii lui de către ierarhii ortodocși conservatori din Stambul, Constantin vodă Brâncoveanu, cu îndrăzneală conștientă, i-a încredințat slujba de director al Academiei, deținută din 1689 pînă la moartea care l-a secerat la 6 septembrie 1702, în București [51]. Rangul înalt deținut în Academie, pregătirea și preocupările pe care le avea de ani de zile, de cînd predase la Marea Școală a Patriarhiei, l-au determinat să țină și la București un curs de filosofie [52], știință pusă înaintea teologiei. El a fost succedat la direcția Academiei de alți eruditi de valoare pentru întreaga lume europeană: Manuel Porphyropulos din Cipru, Gheorghe Hypomenos din Trapezunt, nepot al lui Sevastos Kiminites, care au predat tot cursuri de filosofie neoaristotelică.

Acești directori au atras din proprie inițiativă și din îndemnul domnului și al unchiului său, stolnicul, un flux continuu de profesori de înaltă clasă căci, evident erau adepții principiului solid că faima profesorilor atrage după sine prestigiul instituției. Între componenții corpului didactic trebuie amintiți Ion Cariofil, doctorul Ion Molibdos-Comnen [53], cu serioase studii padovane, Gheorghe Mayota, cretan cu studii la Roma și Veneția [54], Panait Sinopeus, un elev al lui Kiminites cu studii italiene [55], Mitrofan Grigoras, editor erudit și scriitor, Maxim Peloponesianul, Theodor Simion, Ion Abramios [56], Bartolomeo Ferrati [57] etc.

Calitatea profesorilor, numărul lor relativ mare la București, nivelul atins de Academie, poate comparabilă cu o Facultate a Artelor din universitățile occidentale, au atras privirile profesorilor din centrul și apusul continentului. În anul 1707, savantul german H.W. Ludolf, prin capuchehaia din Stambul, i-a propus domnului să angajeze profesori veniți din orașul

[50] Ariadna Camariano-Cioran, *Academiile domnești din București și Iași*, București 1971, p. 23 și urm.

[51] Lespedea tombală a lui S. Kiminites are pe ea un text compus de dr. Ion Comnen: „Aici zace al bătrînului înțelept trupul, cu numele de Sevastos și neamul Kiminitul, țara lui Trapezuntul, căruia vestit orașul, anul 1702, septembrie 6". Piatra funerară se păstra în lapidarul de la Mogoșoaia.

[52] Cf Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique de la libre pensée dans les Balkans*, ed. II, Thessalonique, 1967, p. 346.

[53] Paul Cernovodeanu, Olga Cicanci, *Contribution à la connaissance de la biographie et de l'œuvre de Jean (Hierothée) Comnène (1658—1719)*, în „Balkan Studies", Thessaloniki, vol. XII (1971), nr. 1, p. 143—186; Donald M. Nicol, *The Doctor-philosopher John Comnen of Bucarest and his biography of the emperor John Kantakouzenos*, în Revue des Études Sud-Est Européennes", XX (1971).

[54] Era cretan; a predat limba latină între 1694—1709 pe baza studiilor făcute la Roma și Veneția; a fost și predicator al curții și preceptor al băieților domnului.

[55] Const. Erbiceanu, *Discurs rostit în Aula Universității asupra școalei grece și române, din timpurile lui Vasile Lupu și Matei Basarab pînă la 1823*, Iași, 1885, p. 15; idem, *Bărbați culți greci și români și profesorii din Academiile din Iași și București în epoca fanariotă*, București, 1905, passim.

[56] *Ibidem*; Mario Ruffini, *L'influsso italiano in Valacchia nell'epoca di Constantino voda Brâncoveanu (1688—1714)*, Monachi, 1974, passim.

[57] N. Vătămanu, *op. cit.*, p. 151—158.

www.dacoromanica.ro

Halle [58]. Brâncoveanu, probabil, din raţiuni confesionale — pentru a nu permite dezvoltarea prozelitismului luteran, nu a dat curs propunerii.

Mărirea numărului profesorilor, cerută de sporirea aceluia al spudeilor a pus problema, încă din anul 1700, a reorganizării Academiei. Începutul răcirii raporturilor dintre domn şi unchiul stolnic, cărturarul familiei, care crease prima organizare după modelul Atheneum Patavinum şi Heleno Museionului, cunoscute de el direct [59], a determinat amînarea reorganizării Academiei. Ceea ce făcuseră Cantacuzinii la Academie era corespunzător necesităţilor vremii, dar Brâncoveanu, din motive mai mult de ordin pasional şi politic, a ţinut să se desprindă de ei, să arate că nu le datora nimic. Abia în anul 1707 a găsit audienţă pentru cererea lui la proaspătul patriarh al Ierusalimului, Hrisant Nottara (1707—1731), fost student la Padova, coleg cu Răducanu, fiul stolnicului, pe care-l însoţise în călătoria sa la Paris şi prin Germania [60]. Din corespondenţa purtată de domn cu patriarhul rezultă că reorganizarea Academiei s-a făcut în august 1707 [61], iar din 1707 —1708 a început să funcţioneze după noul program. De atunci au fost numiţi trei profesori principali dintre care primul deţinea şi slujba de director [62], fiind obligat să predea, asemeni lui Kiminites, un curs despre filosofia lui Aristotel, cuprinzînd întîiul sistem pozitivist. Cel de al doilea profesor trebuia să traducă şi să comenteze cu spudeii capodopere ale literaturii greceşti: versurile lui Focidide, discursurile lui Demostene şi ale lui Isocrate, Xenofon, Plutarh, scrierile lui Tukidide, tragediile lui Sofocle şi Euripide, poemele lui Pindar şi sintaxa lui Alexandru Mavrocordat [63], iar cel de al treilea îl continua comentînd textele din Pitagora, Platon, fabulele lui Esop şi poemele homerice. Alături de aceste discipline se predau: astrologia, acustica, fizica, matematica (pitagoreică), elemente de medicină [64]. Se recomanda pentru respectarea ideologiei vremii, ca la sfîrşitul tuturor zilelor de studiu spudeilor să li se citească şi să li se comenteze texte din Evanghelie şi din Faptele Apostolilor.

Cursurile se predau în cinci zile ale săptămînii — luni, marţi, miercuri, vineri, sîmbătă — două zile — joi şi duminică — erau lăsate pentru repaos şi învăţătură. În timpul predării se folosea cu predilecţie limba greacă, socotită a mediului cultural elevat din sud-estul continentului, bine ştiută de profesorii de la Academie şi de elita cărturărească bucureşteană [65]. Paralel se mai folosea limba latină, a universităţilor din aria dominată de catolicism, către care se îndreptau mulţi dintre spudeii absolvenţi la Bucureşti şi în oarecare măsură, limba slavonă, necesară studiilor literaturii dogmatice, în cancelarie etc.

[58] Idem, *De la începuurile medicinei*, Bucureşti, 1966, p. 233.

[59] Lucia Rosetti, *Constantin Cantacuzino studente romeno a Padova*, Padova, 1968, passim; G. Plumidis, *Les matricules des étudiants (scolari) greques a l'Université de Padoue (I. Artisti, 1634—1782)*, în „Epithiris this Etterias Byzantinon spodon", Athena, XXXVII (1969—1970), p. 1; idem, *Gli scolari oltramarini a Padova nei secoli XVI a XVII*, în „Revue des Etudes Sud-Est Européennes", X/1972, nr. 2, p. 257—270.

[60] Cf. R.-Şt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 60—100.

[61] Gh. Cronţ, *Începuturile Academiei din Bucureşti*, în „Studii şi materiale de istorie medie", IV, 1966, p. 21—22.

[62] *Ibidem.*

[63] Legătura lui Alexandru Mavrocordat cu ţările române a fost totdeauna indirectă, prin scrieri, ori prin fiul său, el nevenind niciodată pentru predare în nordul Dunării (cf. Gh. Brătescu, *Alexandru Mavrocordoat*, în „Viaţa medicală", IV/1969).

[64] Gh. Cronţ, *op. cit.*, p. 23 şi urm.; V. Papacostea, *op. cit.*, 283—330.

[65] Ariadna Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 13—20; Şt. Ionescu, *op. cit.*, p. 159.

www.dacoromanica.ro

Manualele folosite la Academie sînt doar relativ cunoscute, deoarece din puţinele exemplare care existau, imensa majoritate fie a fost distrusă de inconştienţa oamenilor, fie a dispărut printr-o acţiune deliberată a duşmanilor lui Brâncoveanu şi ai propagării neoaristotelismului—clerul ortodox conservator. Dintre cele păstrate în original sau în copie şi făcute de spudei sau de profesori poate fi amintit, în primul rînd, un manual-manuscris grec, un miscelaneu, din 1683, cu monostihuri ale lui Pitagora, cugetări ale lui Cato etc., unde spudeul a notat: „am parcurs după puţinţă terminînd versurile de aur ale lui Pitagora cu ajutorul lui Dumnezeu, cu prea înţeleptul nostru profesor kir Sevastos, în anul 1683, luna august, 28" [66]. Prin nota de lectură manualul prezintă un deosebit interes deoarece arată concret, scris, convingător că Sevastos Kiminites a sosit în Bucureşti pentru prima oară în 1683 nu în 1684, cum s-a crezut mult timp [67], şi că de la început Academia a avut o organizare asemănătoare cu cea dată ulterior de Hrisant. Alături de acest manual mai pot fi selectate acela scris de Ion Cariofil în 1697 „Manual despre unele nedumeriri şi dezlegarea lor" [68], cel datorat lui Sevastos Kiminites din 1699, „Despre virtuţi şi vicii", în fapt o traducere din Aristotel, dedicată domnului şi, în fine, acela special pentru iniţiere în studiul medicinii „Aforismele lui Hipocrate" [69] etc. Judecînd manualele după cele păstrate, se poate afirma că ele au fost de înaltă ţinută. Un singur exemplu este semnificativ: „Manualul" scris de Ion Cariofil cu ajutorul lui Sevastos Kiminites şi al stolnicului [70] a reprezentat o replică dată ierarhilor conservatori stambulioţi în frunte cu patriarhul Dositei al Ierusalimului. Văzînd că argumentele i-au fost răsturnate unul după altul de inteligenţa ascuţită a celor trei cărturari susţinuţi de Brâncoveanu, patriarhul a adresat domnului o scrisoare unde se pot citi cuvinte încărcate de ura şi mînia înfrîntului: „...legile (creştineşti) nu s-au întocmit pe munţii Ţării Româneşti, nici de domnii Ţării Româneşti, ci în Constantinopol de către împăraţi şi sinoade" [71].

Metoda întrebuinţată de profesori, de la început, a fost aceea a neoaristotelismului, propagată şi practicată la Universitatea din Padova de Cesare Cremonini, de la care a preluat-o elevul său Teofil Corydaleu [72]. De la acesta din urmă, profesor de mare prestigiu în sud-estul Europei şi în Orientul apropiat, metoda a fost însuşită şi aplicată de discipolii săi, între care s-au aflat Sevastos Kiminites şi Ion Cariofil. Ei au putut s-o utilizeze cu succes, mai ales datorită acceptării de către stolnic şi de ceilalţi profesori ai Academiei. Prin neoaristotelism, în acel stadiu al cunoştinţelor, se căuta să se stabilească adevărul cît mai riguros, în spiritul şi lumina învăţăturilor stagyritului şi, implicit, astfel se ajungea la o formă de umanism, căci în centrul

[66] Academia R.S.R., Ms. grec, nr. 167, fol. 38.

[67] Cf. Şt. Ionescu, Panait I. Panait, *op. cit.*, p. 319.

[68] Manualul a răspuns unor întrebări ale stolnicului referitoare la liberul arbitru şi la predestinare; a fost tipărit la Snagov de Antim Ivireanu; a fost înregistrat de I. Bianu, N. Hodoş, *op. cit.*, vol.I, p. 349; pentru relaţiile stolnicului cu Ion Cariofil, a se vedea D. Russo, *Studii istorice greco-române*, Bucureşti, 1939, p. 183; „Manualul" a fost tradus în româneşte sub titlul *„Întrebări ale blagorodnicului dumnealui pan Costandin Cantacuzino"* în prima jumătate a secolului al XVIII-lea (Academia R.S.R., ms. rom. nr. 458).

[69] P. Cernovodeanu, N. Vătămanu, *Alegerile lui Ipocrat, prima traducere în româneşte a Aforismelor lui Hipocrate*, în *Trecut şi viitor în medicină, studii şi note* (ed. G. Brătescu), Bucureşti, 1981, p. 111—181.

[70] Cf. Şt. Ionescu, *op. cit.*, p. 143.

[71] N. Chiţescu, *O dispută dogmatică din veacul al XVI-lea la care au luat parte Dositei al Ierusalimului, Constantin Brâncoveanu şi Antim Ivireanu*, în Biserica Ortodoxă Română, LXIII (1945), Nr. 7—8, p. 341.

[72] Cf. Cl. Tsourkas, *op. cit.*, p. 346.

www.dacoromanica.ro

atenției se punea omul în locul divinității [73]. Așadar se realiza o laicizare a gîndirii și o eliberare oarecare de sub apăsarea dogmei, așa cum era înțeleasă de ierarhii tradiționaliști ai bisericii. Ținînd seama de existența unui climat spiritual mult mai liberal la București ca la Istanbul se poate conchide, sub forma unei ipoteze de lucru, că în epoca Brâncoveanului gîndirea și metodele profesorilor și intelectualilor din jurul Academiei au progresat în chip deosebit deținînd primatul în sud-estul continentului.

Numărul spudeilor care au învățat la Academie este cunoscut numai pentru anul 1713. Atunci Alexandru Helladius, călător, cunoscător a mai multor instituții de învățămînt superior din Europa a vizitat București și Academia Domnească unde a găsit aproape 200 spudei [74]. Chiar dacă pentru unii pesimiști, cifra reprezintă o exagerare [75], numărul spudeilor bucureșteni rămîne mare, el fiind de minimum 150 tineri anual.

Proveniența lor a fost eterogenă atît din punct de vedere social, cît și etnic. Acolo au învățat fiii domnului, fii de boieri ca Iordache Crețulescu, Barbu Greceanu, Toma Cantacuzino, Ștefan Cantacuzino — fiul stolnicului, viitorul domn — etc., cot la cot cu vlăstare din familii modeste. Alături de ei au venit mulți tineri din sudul Dunării cum au fost Gheorghe Damian și Palade Damian-Românul, Hypomene din Trapezunt și Anton Stratigos, iar în 1705 au sosit din Rusia Andrei Mihailov, „traducător de limbă greacă la Posolskii Prikaz" pentru „a învăța limba latină", și Danilo Vasilev „elev al școlii de științe matematice și navigație" pentru a-și „însuși limba română" [76].

Brâncoveanu i-a încurajat pe tinerii merituoși, acordîndu-le „burse" pentru a-și continua studiile la Padova și la Veneția. Între cei sprijiniți de domn au fost vărul său Răducanu Cantacuzino, Gheorghe Damian și Palade Damian-Românul, care au devenit latiniști de marcă [77], Andronache postelnic, fiul lui Pascale vornicul [78], Hypomene și Gheorghe din Trapezunt, Anton Stratigos, toți trei absolvenți ai cursurilor Facultății de Medicină din Padova etc.

În vederea creării unor condiții cît mai bune de muncă pentru spudeii și profesorii de la Academie, stolnicul, la început, domnul, concomitent cu el și mai apoi singur, au înzestrat instituția cu danii bogate, aducătoare de venituri care satisfăceau nevoile cotidiene [79]. Între danii, un loc de frunte l-au ocupat cărțile de uz practic pentru profesori și spudei. Nu s-a putut stabili exact titlul și conținutul cărților, dar se poate emite ipoteza, devenită aproape certitudine, că biblioteca a avut un caracter didactic, fiind prima de acest gen din țările române extracarpatice [80].

Cărțile tipărite sau manuscrisele din bibliotecă au provenit fie din donații ale stolnicului și ale familiei sale, fie ale domnului, fie din achiziții făcute de corpul didactic, fie din copii executate de spudei. Se pare că numărul cărților Academiei ajunsese destul de mare în momentul reorganizării făcute de Hrisant — probabil cîteva sute — situație care l-a determinat pe domn

[73] *Ibidem.*

[74] Al. Helladius, *Status praesens ecclesiae graecae*, Altdorf, 1714, p. 17 („... numerus studiosorum quandoque CL, quandoque CC superat")

[75] Cf. Șt. Ionescu, *op. cit.*, p. 150 și urm.

[76] Cf. V. Papacostea, *op. cit.*, p. 330; 335.

[77] În 1709 i-au închinat o odă domnului, binefăcătorul lor (cf. D. Russo, *Mitrofan Grigoras, Cronica Țării Românești (1714—1716)*, în R.I.R., MCMXXXIV (IV), p. 37.

[78] Document din 14 aprilie 1712 Arh. St. Buc., *Mitropolia Țării Românești*, LV/24; ms. 134, p. 552.

[79] Șt. Ionescu, Panait I. Panait, *op. cit.*, p. 322.

[80] Cf. R.-Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 166.

www.dacoromanica.ro

să înceapă să ridice o „casă a cărții". Brâncoveanu i-a comunicat patriarhului Hrisant, la 4 februarie 1709, că nu se pot continua lucrările la „casa cărții" din incinta Academiei deoarece „ciuma a oprit de vara trecută slujba ce mai este la Sf. Sava și la școală și pînă ce slujba aceasta nu se va isprăvi, nu se poate începe cu tipografia și biblioteca" [81]. Lucrările nu au putut continua cu toate că au existat strădanii în acest sens. O dovadă o constitue scrisoarea lui Radu Dudescu, ispravnicul lucrărilor de la mănăstirea Sf. Sava, către patriarhul Hrisant: „în ceea ce privește materia bibliotecii... nădăjduim în Dumnezeu ca în primăvara următoare să ia sfîrșit" [82]. Dorința lui nu s-a împăptuit căci ultimii ani ai domniei Brâncoveanului au fost atît de frămîntați și înnegurați încît nu s-au mai găsit nici timp, nici bani pentru acest lăcaș de cultură.

Cărțile bibliotecii Academiei — organizată ca o „bibliotecă deschisă", capabilă să primească și să împrumute mereu lucrări — au fost aranjate pentru necesitățile curente de profesorul Marcu Porphiropulos și de Niccola da Porta. Se poate presupune că ultimul, fost secretar domnesc și ajutor al stolnicului, a cărui bibliotecă de la Mărgineni o ordonase, a folosit sistemul de acolo și pentru lucrările Academiei: a separat manuscrisele de tipărituri, pe primele grupîndu-le după conținut, iar pe celelalte după format tipoeditorial. Pe cotorul fiecărei cărți a marcat cu litere grecești și latinești numărul de catalog și domeniul în care se înscria lucrarea [83].

Constituirea Academiei Domnești și a bibliotecii s-au înscris într-un curent general: oamenii epocii doreau să aibă școli și cărți, dovadă, între altele, întemeierea școlii de la Coltea [84] și goana după cărți arătată de plata unor sume însemnate pentru ele [85]. În afară de biblioteca familiei Cantacuzino, „cea mai mare din epocă", nedepășită de cea mai tîrzie a Mavrocordaților [86], au mai existat altele, destule la număr, dintre care le pomenim pe aceea a lui Matei Crețulescu [87], a doctorului Iacob Pylarino, a iatrofilosofului Ion Molibdos-Comnen etc. În această enumerare, un loc de seamă trebuie să i se acorde bibliotecii constituită de domn la Hurez. Ea căuta să se apropie de a unchiului stolnic prin achiziții sistematice, masive, rapide. După cata-

[81] E. de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XIV, p. 413.

[82] *Ibidem*, p. 77.

[83] Cf. R.-Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 164.

[84] Școala de la Colțea zidită și deschisă în 1704 ca urmare a inițiativei lui Mihai Cantacuzino spătarul se alătura altor școli bucureștene anterioare, ca aceea de la Sf. Gheorghe-Vechi, cea mai însemnată școală de slovenie din Peninsula Balcanică (I. Ionașcu, *Școala de la Colțea*, în „Biserica Ortodoxă Română", LVI (1938), nr. 7, p. 710; G. Potra, *Școala românească de slovenie de la Biserica Sf. Gheorghe Vechi din București*, în, „Glasul Bisericii", XX (1961), nr. 9—10, p. 837—878).

[85] Pentru prețul cărților în secolele XVII—XVIII în țările române a se vedea Cornelia Papacostea-Danielopolu, Lidia Demény, *Carte și tipar în societatea românească și sud-est europeană (secolele XVII—XIX)*, București, 1985, p. 116 și urm.

[86] În timpul epocii Mavrocordaților, în prima parte a secolului al XVIII-lea, un cronicar rămas anonim a avut îndrăzneala să scrie adevărul în pofida consecințelor posibile: „Biblioteca Cantacuzinilor a fost cea mai mare bibliotecă, mai mare decît toate acestea (Biblioteca Mitropoliei din București, Biblioteca Mavrocordaților, la Mănăstirea Văcărești, Biblioteca Academiei Domnești de la Sf. Sava) cu multă cheltuială și multe cărți elinești, latinești, franțozești, turcești la Mănăstirea Mărginenilor, în eparhia Mitropolitului din ținutul Praovei" (cf. N. Iorga, *O descripție a Țării Românești (fragment de cronică)*, în *Studii și documente cu privire la Istoria Românilor*, vol. III, București, 1901, p. 56)

[87] În biblioteca boierului Matei Crețulescu erau cărți cumpărate de la Viena, Veneția, etc. lăsate moștenire pentru educarea copiilor săi „124 cărți filosofești, gramaticești, politicești, bisericești, istoricești, latinești, italienești i proci, i proci" (N. Iorga, *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, București, 1901, p. 206; diata a fost întocmită la 15 ianuarie 1719).

www.dacoromanica.ro

logul descoperit în anul 1791 în Arhivele Eforiei Spitalelor Civile, în Biblioteca domnească erau 392 volume, dintre care 115 românești, 110 grecești, 97 greco-latine, 39 slavone, 13 greco-arabe, 6 greco-latino-arabe, 4 latine, 4 greco-române, cîte un exemplar german, arab, georgian și un lexicon în șapte limbi. Urmărirea domeniilor la care se refereau lucrările, indicînd și sferele de interes ale domnului, arată: 119 volume de teologie, în special de patristică, 159 volume de rugăciuni (91 erau românești), 114 cărți laice (istorie, geografie, literatură, filosofie, drept, lexicoane, lucrări de orientare bibliografică). Alături de cărțile tipărite în bibliotecă se găseau 46 manuscrise dintre care 37 românești, 7 grecești, 1 greco-român, 1 slavon. Cuprinsul lor arată că 25 erau de teologie, 15 de ritual, 6 de istorie românească printre ele fiind și un fragment al „Istoriei Țării Rumânești" scrisă de stolnic [88].

Pe lîngă aceste tipărituri și manuscrise au fost găsite în biblioteca personală a Brâncoveanului mai multe caiete cu filele scrise sub forma calendarelor. Aspectul deosebit constă în întoarcerea „de pe limba italienească pe cea românească" a unor semnificații atribuite fiecărei zile în parte [89], un model de literatură oraculară. Cel care s-a ocupat cu „întoarcerea" ori traducerea textelor a fost Ion Românul sau Ion Frîncul, identificat cu secretarul italian al domnului, Giovanni Candido Romano [90]. „Călindarele", deși l-au făcut pe Brâncoveanu și pe cei din jurul lui să-și piardă multe ore cu ele, nu au fost totdeauna luate în serios de vodă care a transmis scepticismul său lui Ion Frîncul, determinîndu-l să scrie în prefața primului „Călindar", în anul 1693: tot „ce spun astrologhii sînt numai păreri și umbre", de aceea se ajunge la întrebarea „ce pricină-i mișcă pe acești astrologi a povesti de acestea cînd vedem că nu ies, nici vin tocma cele ce ei spun" [91].

În fine, unul din elementele majore ale vieții spirituale din epoca brâncovenească a fost constituit de activitatea tipografilor și tiparnicilor. Din perioada anterioară preluării tronului, Constantin Brâncoveanu s-a arătat preocupat de posibilitățile oferite de cartea tipărită, prin răspîndirea ei judicioasă, pentru a opri efectele denaționalizatoare pe pămînturile românești, în special în Transilvania unde acționau prozelitismul calvin și misionarismul catolic [92]. El a înțeles poate mai bine rostul cărții cînd a lucrat ca ispravnic al tipăririi traducerii Bibliei la București, muncă pentru care a fost felicitat indirect de patriarhul Dositei prin scrisoarea adresată lui Șerban-vodă Cantacuzino: „... vrednic de mii de laude" deoarece „la un norod întreg dai cuvîntul", ca să „.lumineze celor din casă... rumânilor, moldovenilor și ungrovlahilor" [93].

Imediat după ce a devenit domn, Brâncoveanu și-a materializat sentimentele impulsionînd lucrul principalei tipografii, cea „domnească" din

[88] I. Ionașcu, *Istoricul Mănăstirii Hurez*, în „Arhivele Olteniei", XIX (1935), nr. 79—82, p. 339—344.

[89] Emil Vîrtosu, *Foletul Novel. Calendarul lui Constantin-vodă Brâncoveanu (1693—1704)*, București, 1942, passim; a se vedea și „Catastihul..." descoperit de Ion Radu Mircea, publicat în Manuscriptum, XVI (1985), m. 4 (66).

[90] Cf. N. Vătămanu, *Medici și astrologi la curtea lui Brâncoveanu*, în „Viața medicală", XIII/1967, nr. 1, p. 51—56; o propunere de identificare fantezistă și nedocumentată a făcut-o filologul ieșean N. A. Ursu care a afirmat că Ion Românul ar putea ascunde, sub acest nume, pe mitropolitul Teodosie, care-ar fi învățat italienește în vreme ce scria *Foletul* („Cronica", XVII, 1982, nr. 33/14 august)

[91] Em Vîrtosu, *op. cit.*, p. 50.

[92] În acest sens poate fi amintită scrisoarea trimisă lui Șerban Vodă Cantacuzino la 21 august 1681, din Istanbul, de kapukehaielele principelui Transilvaniei Mihai I Apafi, privind libertatea cultului românilor, în „Arhiva Filologică și Istorică", Blaj, 1867, p. 652.

[93] I. Bianu, N. Hodoș, *op. cit.*, vol. I, p. 289.

www.dacoromanica.ro

București. Supravegherea ei a încredințat-o georgianului Andrei, fost rob la Stambul, cunoscut mai ales sub numele monahal Antim Ivireanu[94]. Datorită muncii lui de tiparnic-cărturar în vremea lui Brâncoveanu au funcționat în Țara Românească cinci tipografii, cu activitate mai mult sau mai puțin continuă: la București, la Snagov, la Tîrgoviște, la Buzău, la Rîmnic.

Între cei care au condus tipografiile s-au afirmat, alături de Antim, cărturarii Mitrofan al Hușilor, Damaschin al Buzăului, frații Radu și Șerban Greceanu etc. Ei au fost vîrfuri care s-au preocupat de tipărirea și redarea textului într-o limbă curată, de cele mai multe ori românească, înscriindu-se astfel prin operă și epocă între creatorii limbii literare românești.

În anii domniei lui Constantin-vodă Brâncoveanu au apărut în tiparnițele de la București și Snagov 37 cărți, la Buzău 14, la Tîrgoviște 13, la Rîmnic 10, la cea din Alep 4, la aceea din Tiflis 1, deci un total de 79 exemplare laice și religioase depășind cu mult Moldova (Iași — 6 cărți) și Transilvania (Bălgrad — 4 cărți, Sîmbăta — 1 carte, Sibiu — 1 carte, Cluj — 1 carte) [95]. Antim a tipărit 30 cărți în limba greacă, 24 cărți în limba română, o carte în limba slavonă, 8 cărți bilingve (5 slavo-române, 2 greco-arabe, 1 greco-română), o carte trilingvă (grecește, slavonește și românește) [96], răspunzînd necesităților impuse de epocă pentru difuzarea cărții românești. Semnificativ este că numai în 1712—1713 în Transilvania s-au răspîndit 70 tipărituri apărute la Tîrgoviște, cifră impresionantă dacă se compară cu cele 5 tipărituri mai vechi, existente în nordul Munților Carpați dintr-o epocă anterioară[97]. În afară de aceste cărți tipărite la Tîrgoviște de elevul lui Antim, Gheorghe Radovici, trebuie pomenite cele ieșite de sub teascurile de la Rîmnic și Snagov: în ultimii ani au fost descoperite 1 100 exemplare numai în Transilvania, toate provenite din Țara Românească și Moldova, care se atașează celor 600 exemplare de aceeași origine semnalate de N. Iorga [98].

Este remarcabilă dragostea pătimașă pentru cărți a românilor transilvăneni care și le procurau în pofida prețului mare, a tirajului redus — sub 1 000 exemplare [99] — ajutați deliberat de domnul de la București, care făcea tot ceea ce-i era posibil pentru a le oferi cît mai mult. El a fost înțeles de Antim Ivireanu, creatorul unei școli tipografice de unde au ieșit strălucitii Mihai Ștvanovici, Gheorghe Radovici, Dionisie Floru etc. Devenind vestită cartea românească și arta tipografilor români, Mihai Ștvanovici s-a transformat în mesagerul lor: între 1697—1699 a lucrat la Bălgrad, între 1702—1708 la Alep, între 1708—1710 la Tiflis, unde a ajuns la chemările insistente ale regelui Wachtang al IV-lea al Iviriei [100].

Cartea tipărită, din porunca și cu sprijinul lui Constantin-vodă Brâncoveanu, s-a impus ca un instrument de lucru al intelectualilor, înlocuind manuscrisele, obiecte de lux, destinate să stea în bibliotecile marilor mănăs-

[94] Pentru viața și munca lui de tipograf, a se vedea N. Șerbănescu, *Mitropolitul Antim Ivireanu*, în „Mitropolia Olteniei", XVIII/1966, nr. 7; Fanny Djindjihașvili, *Antim Ivireanu — cărturar umanist*, Iași, 1982, passim.

[95] Cf. I. Bianu, N. Hodoș, *op. cit.*, vol. I—II, passim.

[96] Fanny Djindjihașvili, *op. cit.*, p. 66.

[97] cf. Ioana Cristache-Panait, *Tipăriturile tîrgoviștene din al XVIII-lea veac în satele transilvănene* (comunicare în ms.).

[98] *Ibidem*.

[99] Cf. Cornelia Papacostea-Danielopolu — Lidia Demeny, *op. cit.*, p. 111 (afirmația se bazează pe studiul elaborat de Rodica Bănățeanu și Monica Breazu).

[100] I. Bianu, D. Simonescu, *Bibliografia românească veche*, vol. IV, București, 1944, p. 32—38; I. Bianu, N. Hodoș, *op. cit.*, p. 454.

www.dacoromanica.ro

tiri sau ale palatelor. Prin tipar, cartea a apărut într-un timp mult mai scurt ca un manuscris, într-un tiraj net superior, la un preț mai mic, oarecum accesibil oamenilor de condiție medie. Dimensiunile cărților s-au micșorat astfel încît încăpeau într-un buzunar fiind ușor transportabile, pergamentul a fost înlocuit cu hîrtia ceea ce le-a făcut mai ușoare, ilustrațiile s-au rezumat la strictul necesar îndepărtînd miniaturile, iar legăturile grele din lemn, piele, metal, etc. au devenit simple din pergament ori pînză: sînt calități care au determinat o revoluție produsă de carte în viața spirituală din epoca brâncovenească. Atunci a căpătat o circulație remarcabilă arătată de notele de lectură de pe marginea filelor [101], de găsirea exemplarelor imprimate în tiparnițele brâncovenești la mare distanță de Dunărea de Jos, de crearea tipografiilor românești în Siria (la Alep) și în Georgia (la Tiflis), de cheltuielile făcute de orășeni ca Manu Apostol pentru imprimarea de texte după modelul domnului [102]. În aceste condiții cartea tipărită în epoca Brâncoveanului, în țară sau în alte părți, de meșteri special abilitați, a devenit un sol grăitor, convingător, că în Țara Românească se desfășoară o viață spirituală de o intensitate neobișnuită, avîndu-l ca centru polarizator pe domn.

Raportarea fenomenului spiritual din Țara Românească la cel din Moldova și cel din Transilvania arată clar că, dacă în primele trei pătrare ale veacului, locul de frunte în spiritualitate l-a deținut țara din nordul Milcovului, la îngemănarea dintre secolul al XVII-lea și al XVIII-lea, primatul l-a preluat pămîntul Brâncoveanului. A ajuns să se impună de asemenea manieră încît a devenit centrul spiritual al sud-estului continentului [103], iar „prințul aurului", un mentor diriguitor al vieții intelectuale din această parte a pămîntului lui Jaffet.

Sfîrșitul tragic al domnului, înlăturarea brutală a personalității sale și strivirea roadelor pe care le sădise — pe de o parte de otomani, pe de alta de inamicii interni — familiile boierești ostile gravitînd pe lîngă Cantacuzini, Mavrocordați etc. — a determinat o întrerupere bruscă a epocii de înflorire spirituală de atunci, voită ca națională. Va trebui să treacă mai bine de un veac pentru ca procesul să cunoască o revitalizare cu rezultate la fel de complexe, dar de altă strălucire.

[101] Cf. R.—Șt. Ciobanu. *op. cit.*, p. 154 și urm.

[102] Manu Apostol, unul dintre oamenii de afaceri ai lui Constantin-vodă Brâncoveanu, a cheltuit din propria-i avere pentru imprimarea cărții *Pilde filosofești* (Tirgoviște, 1713) in versiune românească, grecească și poate, intr-una italiană, tradusă de Antonio Maria del Chiaro (I. Bianu, N. Hodoș, *op. cit.*, vol. I, p. 487—489, 492).

[103] Cf. Paul Cernovodeanu, *București, important centre politique du sud-est européen à la fin du XVII-e siècle et au commencement du XVIII-e*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes" T. IV/1966, nr. 1—2, p. 160 și urm.; R.—Șt. Ciobanu, *Orașul București în politica Balcanică a lui Șerban Cantacuzino*, in „București". Revistă a Muzeului de Istorie a Municipiului București — IX/1972, p. 129—136.

www.dacoromanica.ro

Arta brâncovenească: semnele timpului şi structurile spaţiului

Daniel Barbu

În 1691, năruindu-se turnul Curţii din Bucureşti, „măria sa Costandin vodă atunceaşi îndată au pus de au făcut altă clopotniţă, încă mai bună de cum au fost întîi, *puind şi ceasnec sus în clopotniţă* şi horă făcîndu-i înprejur şi acolo în hora aceea bătea chindiia, *care n-au mai fost mai nainte la alţi domni*" [1]. Orologiul nu era o noutate absolută în Ţara Românească: Paul de Alep semnalează unul la Tîrgovişte, aşezat tot în turnul reşedinţei princiare din al cărei balcon era anunţată, prin bătăi de tobă, stingerea [2]. Dacă, în vechea capitală, prezenţa unui ceas public nu era, poate, decît rezultatul unei influenţe a urbanisticii ardeleneşti, iar semnificaţia sa nu depăşea, cu siguranţă, hotarele oraşului, în schimb Radu Greceanu descrie instalarea unui orologiu în clopotniţa Curţilor bucureştene ca pe o inovaţie plină de tîlc. Într-adevăr, ceasul acesta poate fi considerat semnul unor prefaceri structurale care afectează universul mental al epocii, simptomul unor deplasări culturale antrenînd, în ultimii ani ai veacului al XVII-lea, întreaga societate românească.

Ceasul montat acum în turnul caselor domneşti dezafectează timpul medieval, măsurat de succesiunea celor şapte laude ale Bisericii, de valoarea sa paradigmatică. Ziua tradiţională, împărţită în sferturi, era în primul rînd o unitate liturgică: ea ritma timpul prin sunetul clopotului şi cadenţa bătăii de toacă, trezind ceremonia lăuntrică a rugăciunii. Oamenii trăiau prin auz, comunicau mai ales „faţă către faţă", evenimentele cele mai importante din viaţa comunităţii fiind marcate de sonorităţi imperative (astfel, Constantin Brâncoveanu „în scaunul domnesc au şăzut şi cu tunurile dînd, mare ve-

[1] Radu Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Brâncoveanu Basarab voievod*, ed. Aurora Ilieş, Bucureşti, 1970, p. 90 (sublinierile îmi aparţin).

[2] *Călători străini despre Ţările Române*, vol. VI, ed. Maria-Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Bucureşti, 1976, p. 110. La Iaşi, în vremea lui Gheorghe Duca activa ceasornicarul Gaspard Caillé, *ibidem*, vol. VII, ed. Maria Holban, Maria-Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Bucureşti, 1980, p. 90, 222, 558; „Gaspar franţuzul cu femeia lui Irina" sînt atestaţi în 1670 ca foşti proprietari în Iaşi, pe Uliţa strîmbă, *Catalogul documentelor moldoveneşti din Arhiva Istorică Centrală a Statului*, III (1653—1675), Bucureşti, 1968, nr. 1927, p. 408; în 1662 e menţionat, tot la Iaşi, „Petre neamţul ceasornicarul", *ibidem*, nr. 894, p. 202, iar la 10 mai 1667, Jacques Viollier, nepotul lui Ivan ceasornicarul de la Ţarigrad, *ibidem*, nr. 1471, p. 317; toţi aceşti meşteşugari lucrau, probabil, în cadrul unei „reprezentanţe" sau filiale a breslei ceasornicarilor din Galata, care a funcţionat din 1630 pînă în 1700, cînd a fost eliminată de pe piaţă de masivele exporturi occidentale: Bernard Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, New York, 1982, p. 233—234. Datorez aceste informaţii prieteniei lui Andrei Pippidi.

www.dacoromanica.ro

seliie în toată politiia s-au făcut"[3]). Cele 24 de ore ale ceasului vor convoca însă un timp social, exterior fiinţei, capabil să evalueze activităţile productive şi menit să integreze individul în ţesătura de funcţii, îndeletniciri şi interese a societăţii. Turnul cu orologiu se substituie turlei bisericii ca axă a traseelor privirii, cadranul ceasului, amplasat într-un loc de o suverană vizibilitate („Colţea... turnul cel nalt din Bucureşti, ce avea întru sine ceasornec... care se vedea departe de Bucureşti cale de trei ceasuri, cînd era senin şi mai departe"[4]), va veghea de acum înainte scurgerea vremii, oferindu-se ca model operatoriu al oricărui proces de discriminare [5]. Rigoarea tradiţională devine, în acest fel, exactitate modernă [6], convenţia vizuală ia locul experienţei interioare ca procedeu de măsurare a timpului, ceasul impune controlul eficienţei şi precizia diviziunii analitice.

Turnul cu ceas cîntăreşte un timp care nu mai curge în albia tradiţiei şi nu mai este acelaşi pentru toţi. Durata lui variază în funcţie de cei pe care-i pune în mişcare într-un spaţiu care şi-a lărgit graniţele, dar nu şi-a modificat structurile de bază. Într-o epocă dominată de tema *fortuna labilis* [7], pentru care „nu-s stătătoare nice unele" [8], ceasul ajunge adesea şi un obiect personal [9] chemat să exorcizeze mişcarea dezordonată a cronologiei şi să

[3] Radu Greceanu, *ed. cit.*, p. 57; Ştefan Cantacuzino mergea la Curte „cu zicături", Radu Popescu, *Istoriile domnilor Ţării Româneşti*, ed. Constantin Grecescu, Bucureşti, 1963, p. 218.

[4] Însemnare din 1802 a lui Ion Dobrescu din mahalaua Batiştei, *Cronica meşteşugarului Ion Dobrescu*, ed. Ilie Corfus, în „Studii şi Articole de Istorie" VIII, 1966, p. 320.

[5] În mod simptomatic, prima pecete domnească (1782, Nicolae Caragea) care rupe unitatea emblematică a ţării prin includerea stemelor tuturor judeţelor, mobilează cîmpul sigilar şi cu efigia turnului Colţei, Maria Dogaru, *Sigiliile, mărturii ale trecutului istoric*, Bucureşti, 1976, p. 88—90, fig. 63.

[6] Cf. Lewis Mumford, *Technique et civilisation*, Paris, 1950, p. 22—26, despre ceasurile care apar, la sfîrşitul secolului al XIII-lea, în mediile monastice occidentale şi care inaugurează un mod „burghez" de a percepe şi evalua timpul; pentru semnificaţia acestui proces istoric, Jacques Le Goff, *Le temps du travail dans la „crise" du XIVe siècle : du temps médiéval au temps moderne*, „Le Moyen Âge" LXIX, 1963, p. 597—613. Cu toate acestea, chiar la mijlocul veacului al XVII-lea, în Spania de pildă, pendula era încă o raritate, nu o emblemă a modernităţii, ci o curiozitate barocă, cf. J. Gallego, *Vision et symboles dans la peinture espagnole du Siècle d'Or*, Paris, 1968, p. 216 (apud Răzvan Theodorescu, *Civilizaţia românilor între medieval şi modern. Orizontul imaginii (1550—1800)*, I, Bucureşti, 1987, p. 176). Cu atît mai mult ceasurile atestate în Ţara Românească — orologiul de la Tîrgovişte sau ornicele ce se puteau afla în posesia cîte unui boier — nu au jucat rolul de simboluri ale modernităţii înainte de epoca brâncovenească; desigur, oamenii au continuat să împartă adesea timpul, şi în secolul al XVIII-lea, în conformitate cu „ceasurile" bizantine şi liturgice; la sfîrşitul veacului însă, sistemul european („ceasurile nemţeşti", Ianache Văcărescu, *Istorie a prea puternicilor împăraţi Othomani*, ed. Cornel Cîrstoiu, în Poeţii Văcăreşti, *Opere*, Bucureşti, 1982, p. 271) era generalizat, cel puţin în toate straturile societăţii urbane: vezi, de exemplu, precizările cronologice ale diverselor însemnări privitoare la moartea lui Constantin Hangerliu culese de Nicolae Stoicescu, în Dionisie Eclesiarhul, *Hronograf (1764—1815)*, ed. Dumitru Bălaşa, Bucureşti, 1987, p. 148, n. 173, ori cronica lui Ion Dobrescu, *ed. cit.*, p. 336, 337.

[7] Pe faţada de vest a bisericii schitului Păpuşa este ilustrată tocmai această temă: un tînăr purtat de o roată şi însoţit de inscripţiile: „voi să împărăţesc", „împărat" şi „am împărăţit şi m-am întors tocmai de unde am venit", Virgil Brătulescu, în BCMI, XXVI, 1933, fasc. 76, p. 91 şi Maria Golescu, *Roata Lumii*, RIR IV, 1934, p. 297. Cf. „şi împăraţii să mută şi să strămută" din textul lui Constantin Cantacuzino citat *infra* n. 8 sau „Vremea nu iaste alt lucru fără numai o roată pornită care şi cu sila ne duce în toate zilele la moarte" din *Pilde Filosofeşti*, Tîrgovişte 1713, pasaj transcris de Alexandru Duţu, *Coordonate ale culturii româneşti în secolul XVIII (1700—1821)*. Studii şi texte, Bucureşti, 1968, p. 109.

[8] Cf. Constantin Cantacuzino stolnicul, *Istoria Ţării Rumâneşti*, ed. Nicolae Cartojan şi Dan Simonescu, Craiova, 1944, p. 76.

[9] În 1712, de pildă, Brâncoveanu cumpără „un ceasornic de aur englezesc" de buzunar, Constantin Brâncoveanu, *Însemnări de taină*, ed. Ion-Radu Mircea, în „Manuscriptum" XVI (61), 1985, nr. 4, p. 25.

www.dacoromanica.ro

introducă în viața proprietarului său un element de stabilitate. Refuzînd vremelnicia propriei condiții și îndoielile cumpenei de veacuri, oamenii epocii brâncovenești își mobilează astfel existența cu însemnele unei irepresibile voințe de a fi în istorie. Textura de certitudini a lumii este recuperată în registrul vizualității și pusă la încercare pe teritoriul structurilor spațiale. Acest dezechilibru dintre mișcare și stabilitate dezvoltă — la nivelul clasei politice și în mediile intelectuale [10] — o sensibilitate de tip baroc, specifică pentru un secol caracterizat de căutarea unor echivalențe compensatorii pentru vocația politică nerealizată, „în clădiri magnifice și vaste opere de istoriografie" [11]. De aceea, actul de întemeiere, ca procedeu defensiv de ordonare a lumii, impune iraționalului obscur respectul distanței și al nemișcării. Ctitoria este încă o posibilă victorie, un punct de sprijin într-o vreme nestatornică, un tărîm privilegiat a cărui edificare armonizează dimensiunea cosmică a proiectului constructiv, de tradiție bizantină, cu o ceremonioasă lectură a semnelor timpului sau, uneori, cu o erudită descindere în trecut [12], al cărei scop este de a pune stăpînire pe acesta și de a-l transporta, împreună cu valorile sale sigure, în contemporaneitate.

Ctitorul este un autor, o persoană care aduce pe lume un spațiu organizat. Intenția creatoare și opera care este rezultatul ei aparțin ctitorului ce lasă, precum Brâncoveanu, „izvod și măsură" pentru edificiul al cărui autor de drept este [13]. Numai execuția, adică *mîna*, rămîne pe seama constructorului și a zugravului. Și, pentru acest motiv, pînă la începutul secolului al XVIII-lea, semnăturile meșterilor încep, de regulă, cu cuvintele „prin mîna lui ..." sau „mîna lui ..." [14]. Dar, acest mod de a semna opera constituie o amenințare implicită la adresa poziției eminente a întemeietorului. Căci, în mentalitatea medievală, mîna — cum stă scris, de pildă, рѫка господи în dreptul portretului lui Antonie vodă de la Bățești [15] — este izvorul a tot ceea ce ființează. De aceea, pentru a investi cu o semnificație cosmică așezămîntul întemeiat de el, pentru a-l transforma într-o replică a ierarhiei universale dintre cer și pămînt, ctitorul trebuie să refacă și prin gest *Fiat*-ul originar și, conducîndu-se după indicațiile lui Simeon al Thessalonicului din *De divino templo* [16], el depășește în mod simbolic manualitatea artizanului începînd și eventual sfîrșind întreaga zidire cu propria sa mînă, condamnînd-o astfel pe cea a artistului să rămînă un simplu vehicul al voinței sale. Referindu-se la ctitoria sa cea mai importantă, Șerban Cantacuzino exprimă încă,

[10] Cf. Răzvan Theodorescu, *Goûts et attitudes baroques chez les Roumains au XVIIe siècle*, „Baroque" 11, 1983, p. 80.

[11] Florin Constantiniu, *Sensibilité baroque et régime nobiliaire (considérations préliminaires)*, RESEE XVII, 1979, nr. 2, p. 334.

[12] Astfel, prin complexitatea programului ei, mănăstirea Văcărești pare să dea o replică așezămîntului constantinopolitan al Pantocratorului, al cărui *typikon*, în redacție originală, se afla printre manuscrisele prețioase ale lui Nicolae Mavrocordat, fiind studiat și copiat din porunca acestuia, Paul Gautier, *Le Typikon du Christ Sauveur Pantocrator*, REB 23, 1974, p. 6—7.

[13] Radu Greceanu, *ed. cit.*, p. 229. La 18 martie 1689 aflăm că Alecsea rusul se angajează să construiască o biserică de lemn la Stîlpu „precum mi-au dat izvod" spătarul Mihai Cantacuzino: Nicolae Stoicescu, Liana Dumitrescu, *Cum se construiau bisericile în Țara Românească și Moldova în secolul al XVII-lea — prima jumătate a secolului al XIX-lea*, SCIA 15, 1968, nr. 1, doc. I, p. 84.

[14] E.g. χεῖρ Κωνσταντινου, 1698, pe lama sabiei Sf. Nestor, în pronaosul paraclisului Curții din Tîrgoviște: Radu Gioglovan, Mihai Oproiu, *Inscripții și însemnări din județul Dîmbovița*, I, Tîrgoviște, 1975, p. 42.

[15] Cornelia Pillat, *Pictura murală în epoca lui Matei Basarab*, București, 1980, fig. 45.

[16] Migne, *PG* 155, c. 307.

www.dacoromanica.ro

în mod conştient, această concepţie tradiţională despre întemeiere ca act *personal* al ctitorului: „cugitat-am den toată inima noastră ca să rădicăm şi să facem o dumnezeiască casă ce să zice Besearică. Şi aşa, cu tot adinsul apucate-am den tot sufletul şi cugetul nostru şi de în tot cîştigul nostru cît ne-au dat Dumnezeu de am început o sfîntă mănăstire pre pămîntul nostru de la satul Cotrăcianii ... la carea mănăstire *noi singuri am înfipt sapa la pămînt şi cu mîna noastră jos în temelie cărămizi am pus pre chipul sfintei şi dumnezeieştii cruci.* Şi de acolo înălţîndu-se cu tot trupul ei pînă la săvîrşit, *în vîrful ei au înfipt cinstitele şi dumnezeieştile cruci.* Şi den lăuntru şi den afară cu toată frumuseţea îmbrăcatu-se-au" [17]. Voinţa întemeietoare înglobează, prin îndeplinirea unor gesturi rituale, întregul efort de construire şi decorare. Numai că sensul tradiţiei se pierde într-o generaţie, iar simbolismul se preschimbă în ritualism. Chiar în cazul Brâncovenilor — mănăstire atît de legată de tradiţia sa de familie şi pe care o gîndeşte, în noua sa făptură, ca necropolă a părinţilor săi — Constantin Brâncoveanu îi deleagă, în 1699, pe cei doi fii ai săi Constantin şi Ştefan „ca să fie la începerea zidului să puie cărămida cea dintîi, după obicei" [18], să se achite deci, în numele domnului, de ceea ce nu mai este decît o obligaţie impusă de cărţile de cult [19] şi de obiceiurile ţării.

Dar ctitoria nu este, în epoca brâncovenească, numai o imobilizare a timpului şi un factor de ordonare a spaţiului. Ea este, o dată pierdut caracterul său *personal*, şi un instrument de solidarizare socială. Asocierea unor numeroşi ctitori, proveniţi din cele mai diverse medii, în vederea ridicării unui lăcaş de cult întruchipează năzuinţa de a reface, printr-un efort comun şi oarecum în oglindă, reţeaua de solidarităţi tradiţionale destrămată acum în planul existenţei practice („pre părinţii noştri îi ocărîm şi-i batem, pre bătrîni îi necinstim; pre domni şi pre boieri îi blestemăm; pre arhierei nu-i ţinem într-o nimica, pre călugări îi clevetim, pe preoţi îi ocărîm, besericile le ţinem ca nişte grajduri ... sărbătorile şi praznicile nu le ţinem" [20]). Într-un astfel de regim de cote minime ale valorilor morale, ctitoria va fi o replică dată forţelor de descompunere a comunităţii de factură medievală, întemeiată pe etica creştină. Exemplar în această privinţă este cazul marii ctitorii bucureştene de la Sf. Gheorghe Nou, aşezămînt care pare să fi concentrat cel mai mare număr de eforturi şi iniţiative ctitoriceşti. Conform pisaniei [21], construirea incintei a început în vremea lui Antonie vodă din Popeşti, cu cheltuiala marelui dragoman Panaioti Nikusios şi sprijinul lui Şerban Cantacuzino pe atunci mare spătar; în 1698, edificarea a fost reluată de Constantin

[17] *Catastihul* mănăstirii Cotrocceni din 1680 (BAR ms. rom. 5392, f. 35) (sublinierile îm aparţin), cf. transcrierea lui George Potra, *Averea lui Şerban Cantacuzino şi întemeierea mănăstirii Cotroceni*, RIR IV, 1934, p. 305.

[18] Radu Greceanu, *ed. cit.*, p. 128.

[19] Spre sfîrşitul secolului al XVIII-lea se va ajunge chiar ca sfinţirea unei biserici să capete aspectul unei simple inaugurări, să devină o problemă de strictă „specialitate" care nu-i mai preocupă decît pe cei direct interesaţi şi pe tehnicienii cultului; aşa se explică de ce protopopul Ştefan din Bucureşti pune să i se copieze în 1783 — în calitate de delegat permanent al mitropolitului care nu-şi mai vedea necesară prezenţa, prescrisă de canoane, la consacrarea unor lăcaşuri ce nu mai aparţineau, ca semnificaţie, întregii ţări, ci doar unui sat, unei bresle sau unui cartier — o *Învăţătură pentru tîrnosania besericii care cuprinde toată rînduiala înnoirii sau sfinţirii besericii* (BAR ms. rom. 1108): Gabriel Ştrempel, *Catalogul manuscriselor româneşti B.A.R. 1—1600*, Bucureşti 1978, p. 26.

[20] Antim Ivireanul, *Opere*, ed. Gabriel Ştrempel, Bucureşti, 1972, p. 26.

[21] *Inscripţiile medievale ale României*. I. Oraşul Bucureşti, ed. Alexandru Elian, Constantin Bălan, Haralambie Chircă, Olimpia Diaconescu, Bucureşti, 1965, nr. 382, p. 379.

www.dacoromanica.ro

Brâncoveanu, Dosithei al Ierusalimului, negustorul Apostol Lazarou [22] şi, în calitate de ispravnic, Iordache Văcărescu vel agă, „ajutînd la această mare cheltuială ce s-au făcut şi boierimea şi alte mănăstiri ale ţării şi neguţătorii, cine cu ce au putut şi s-au îndurat".

Tot Sf. Gheorghe Nou ilustrează o altă trăsătură caracteristică a ctitoriei brâncoveneşti, care va face carieră în veacul al XVIII-lea. Căci „Sfeti Gheorghe ... fiind mică şi întunecoasă *şi nefiind după potriva hanului care împrejurul ei era* ... acea biserică stricînd-o au ridicat o mare şi frumoasă şi minunată mănăstire" [23]. Altfel spus, biserica însoţeşte uneori efortul constructiv într-un timp secund, nu asupra ei se îndreaptă, în primul rînd, atenţia ctitorului, concentrată, tot mai frecvent, mai întîi asupra incintei care capătă o destinaţie eficientă. Templul părăseşte transparenţa înălţimilor sau tainica singurătate a pădurilor pentru a se instala în oraş, pe traseele schimbului de mărfuri (Sf. Gheorghe Nou, Sf. Ioan Grecesc, Stavropoleos) sau pe marginea marilor drumuri publice (Văcăreşti), incinta monastică care ocrotise pînă atunci locul consacrat se preschimbă adesea în han sau în reşedinţă domnească (Hurezi, Brâncoveni), trecerea de la secular la sacru îşi pierde caracterul solemn şi iniţiatic [24].

Dacă, în tradiţia răsăriteană, un aşezămînt de binefacere era, în principiu, subordonat funcţiei devoţionale a unei ctitorii, epoca brâncovenească investeşte instituţiile de caritate cu autoritatea unui imperativ social şi a unei datorii de conştiinţă. La început, justificarea spirituală a efortului întemeietor îndreptat în acest sens era încă mimată, înălţarea unei fundaţii seculare şi integrarea acesteia într-un complex monastic continua să se legitimeze printr-o referinţă suprafirească: Sf. Ioan Grecesc este refăcut de Brâncoveanu în 1703 „den ciudele ce într-acest sfînt lăcaş să făcea, izbăvind pre mulţi den grele boale" [25]. Curînd, frica de suferinţă, „jalea tînguioasă" cu care este întîmpinată „cumplita moarte" [26], deschid, într-o vreme în care îndoielile cunoaşterii şi jocul antagonic de valori morale determinau o reevaluare a concretului existenţei umane, tema, de o obsedantă recurenţă de-a lungul celui de-al XVIII-lea secol, a tămăduirii trupului. Regula tradiţională a întîietăţii sufletului nu va mai funcţiona, din acest moment, în sfera vieţii practice. Duh şi trup, omul cumpenei de veacuri îşi asumă, fără disimulare şi la adăpost de ierarhizări, condiţia sa de *homo duplex:* „iaste omul făcut de Dumnezeu îndoit, de suflet cuvîntătoriu şi de trup simţitoriu" [27]. Însuşi Hristos, pînă atunci suveran îmblînzitor al tuturor bolilor sufleteşti şi trupeşti, îşi vede transferată competenţa asupra sănătăţii trupurilor către per-

[22] Acesta ctitoreşte, în 1700, împreună cu Şerban vel paharnic Cantacuzino şi Iorgu staroste, biserica Şelari din Bucureşti, *ibidem*, nr. 477, p. 431. Liviu Rotman, *Ctitorii de meşteşugari şi negustori în Bucureşti*, RMMMIA, 1975, nr. 2, p. 88, consideră fenomenul asocieri ctitoriceşti tot ca expresia unei solidarităţi, dar a uneia de clasă, realizată între vîrfurile negustorimii şi marea boierime, neglijînd faptele pe care, de altfel, le cunoaşte şi le discută, privitoare la diversitatea tipologică a acestor asociaţii (meşteşugari din bresle diferite; boieri de toate treptele şi meşteşugari; meşteşugari şi negustori: negustori şi clerici; boieri, meşteşugari şi negustori), cazul incriminat de el avînd un caracter particular.

[23] Radu Greceanu, *ed. cit.*, p. 152 (sublinierea îmi aparţine).

[24] Moştenind soarta Snagovului şi anticipînd-o pe cea a Văcăreştilor, Mărginenilor sau Mislei, unele mănăstiri sînt folosite acum, ocazional, drept locuri de detenţie şi execuţie: la Mihai vodă, de exemplu, este închis şi omorît din porunca lui Brâncoveanu slugerul Cioran. Radu Popescu, *ed. cit.*, p. 191.

[25] *Inscripţiile medievale ale României*, nr. 453, p. 416—417.

[26] Piatra de mormînt, din 1729, a tînărului Constantin Cantacuzino de la Cotroceni, *ibidem*, nr. 88, p. 238.

[27] Antim Ivireanul, *ed. cit.*, p. 47.

www.dacoromanica.ro

soane cu o specializare lumească în această direcție. Într-o ilustrație împodobind un manuscris care a aparținut mănăstirii Colțea [28], Mîntuitorul, izolat și oarecum stingher în centrul imaginii, este un patron abstract al vieții spitalului și nu se mai implică în tămăduirea bolnavilor, aceștia fiind eficient tratați, la dreapta și la stînga sa, de către medici și îngrijitori.

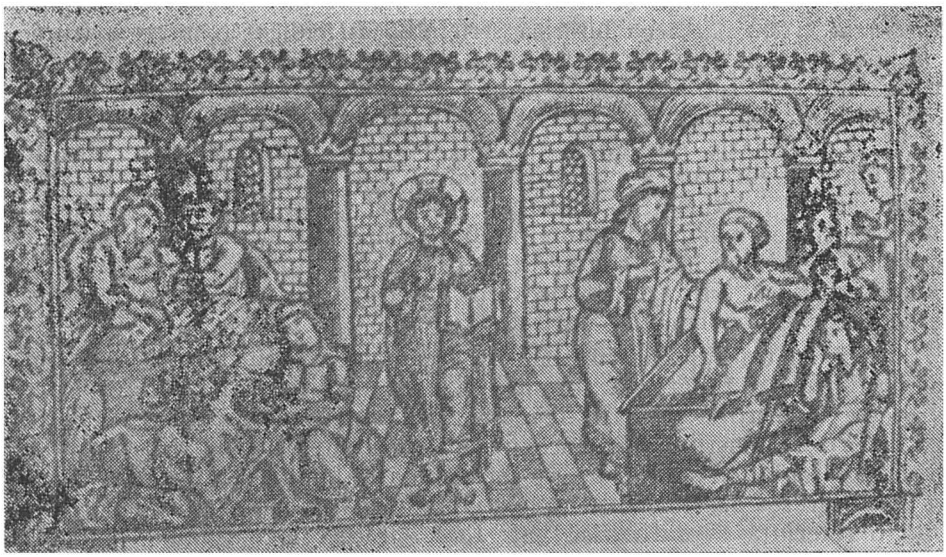

Fig. 1 — Scenă de spital din Codicele Frăției mănăstirii Colțea (BAR, ms. gr. 11).

De altfel, situația mănăstirii Colțea este simptomatică pentru orizonturile noi spre care se îndreaptă ctitoriile Țării Românești. Inflația semnificațiilor actului de întemeiere este aici maximă. Prin instituirea unei „frății" (ἀδελφότης) [29], boierul din Mărgineni își distribuie drepturile ctitoricești — mai precis acela de a fi pomenit „în veci" după moarte — oricui este gata să plătească o cotizație anuală modică, în valoare de un gros. Caracterul *personal* și *nemijlocit* al actului întemeietor este în mod deliberat părăsit de către Mihai Cantacuzino în favoarea unei „frățietăți", a unei solidarități ctitoricești capabile să-i înglobeze pe toți cei care nu au mijloacele de a zidi singuri o biserică. Dar solidaritatea se manifestă și pe alt plan, prin asocierea unor instituții de caritate — spitalul din incinta mănăstirii [30] și casele pentru ciumați din afara orașului — precum și prin inaugurarea, înainte de 1708, a

[28] BAR ms. gr. 11, cf. Aurora Ilieș, *Biserica mănăstirii Colțea*, București, 1969, fig. 38.

[29] Κώδιξ τοῦ ἀδελφάτου (BAR ms. gr. 11); transcrierea și traducerea prefeței, datată 23 mai 1706, la Constantin Litzica, *Catalogul manuscriptelor grecești*, București, 1909, p. 21—23. Modelul direct al spătarului a fost, de bună seamă, Frăția grecească din Veneția, despre care vezi monografia lui Ioannis Veloudis, Ἑλλήνων ὀρθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετίᾳ [2], Veneția 1893.

[30] Icoana de hram, atribuită lui Pîrvu Mutu, a paraclisului acestuia închinat sfinților Cosma și Damian, la P. Ș. Năsturel, Nicolae Vătămanu, *Icoana de hram a paraclisului de la spitalul Colțea*, BOR LXXXVI, 1968, nr. 1—2, p. 186—187 și reproducerea fără ferecătură. Relația dintre spitalul de la Colțea și cel întreținut de Frăția din Veneția la San Giovanni e Paolo, a fost pusă în evidență de Nicolae Iorga, *La continuation des hôpitaux byzantins par les hôpitaux roumains*. Communication IXe Congrès d'histoire de la Médicine à Bucarest, Bucureşti, 1932, p.VII.

www.dacoromanica.ro

unei şcoli, gratuite şi publice, de slovenie şi muzichie „unde cei ce poftesc a nu-şi pierde în zadar vremea tinereţilor, în dar vistierul învăţăturii să poată să cîştige" [31]. Ctitoria nu mai este pentru autorul ei un mediu de relaţie cu „cele de gînd" [32] sau o experienţă în sensibil, ci, în primul rînd, o modalitate de a răscumpăra înălţimea poziţiei sale în ierarhia statului prin slujirea dezinteresată a semenilor mai puţin privilegiaţi [33] şi singurul mod legitim, din perspectiva tradiţiei, de a-şi cheltui averea.

Bogăţia nemăsurată, acumularea de avuţii este în sine, într-o perioadă de pulsaţie a valorilor, un fenomen neliniştitor, un semn al complicităţii vinovate cu vremurile de cumpănă. Este drept că tradiţia distingea „avuţia din nedireptate, dintr-apucare, din pără, din giurămănturi străîmbe, din camete, din furtişaguri, dintr-asupreale" de cea cîştigată prin „agonisită direaptă"; numai că atrăgea atenţia „Ce ş-aceasta să cade să o cheltuiască bine, că ş-aceia iaste o diregătorie dată de la Dumnedzău. Pentr-ace să nu o aibi a ta,

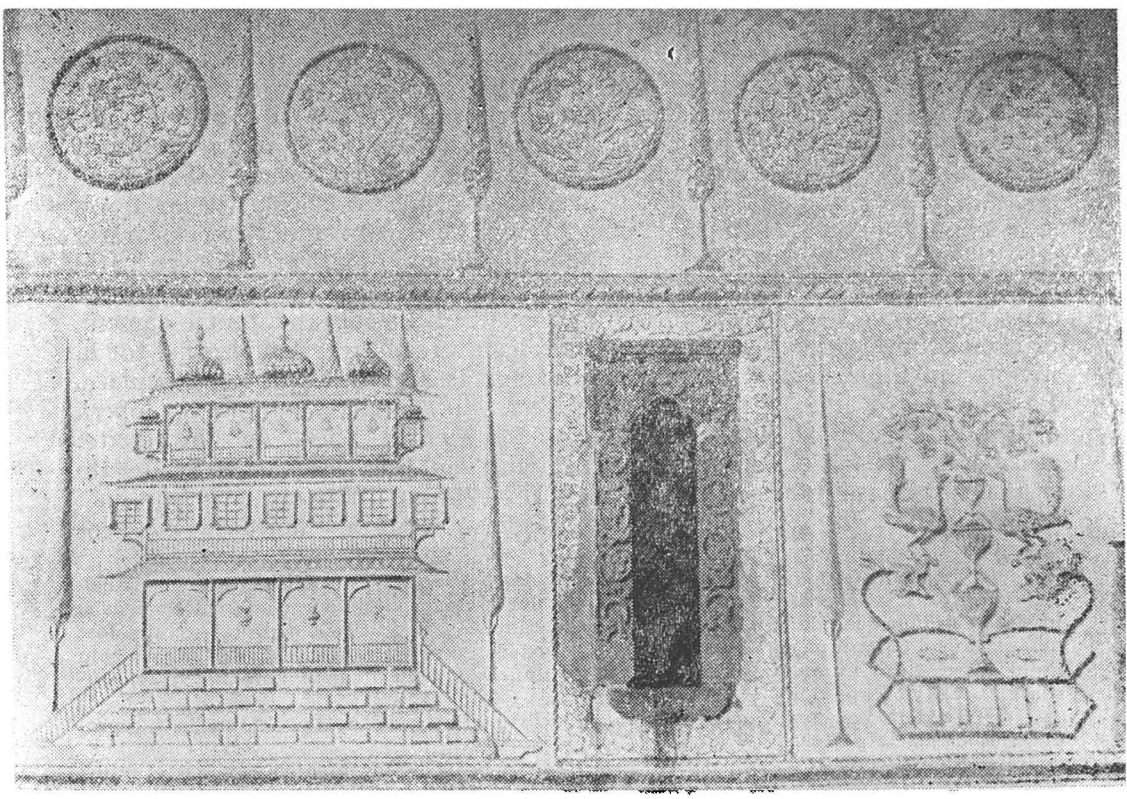

Fig. 2 — Fundenii Doamnei, detaliu din decoraţia faţadelor.

[31] Aurora Ilieş, *op. cit.*, p. 11. Mihai Cantacuzino urma astfel exemplul domnescului său nepot care asociase şi el — desăvîrşind ceea ce începuse Şerban vodă Cantacuzino — o şcoală, destinată celebrităţii, unui aşezămînt monastic: „făcut-au şi pe stăi Sava mănăstire şi case de şcoală aici în Bucureşti", Radu Popescu, *ed. cit.*, p. 206 (aparat).

[32] τὰ νοετὰ în traducerea lui Antim Ivireanul, *ed. cit.*, p. 74, passim.

[33] Sub incidenţa aceleiaşi semnificaţii, domniţa Bălaşa Brâncoveanu zideşte biserica Înălţării din Bucureşti ce, cu totul prefăcută, îi va purta peste veac numele, alăturînd şi o casă pentru adăpostirea străinilor săraci (xenodohion), *Inscripţiile medievale ale României*, nr. 129, p. 255.

www.dacoromanica.ro

ce a lui Dumnedzău. Să nu o cheltuiești pre saţiul lumiei aceştia, pre mândrii, pre beţii, pre curvii, pre uciderі şi pre alte cheltuieali rreale, *ce o cheltuiaşte pre beseareci, pre rugători, pre neputearnici, pre săraci*" [34]. Tocmai am văzut cum Mihai Cantacuzino şi-a considerat averea, în lumina acestor recomandări, ca pe o misiune, ca pe o „diregătorie", ca pe un împrumut divin menit să fie restituit cu o dobîndă de natură spirituală (edificarea de lăcaşuri sfinte, ajutorarea celor sărmani, daruri pentru cler). Şi poate că nu întîmplător, la Filipeştii de Pădure (1692), Pîrvu Mutu dă o dezvoltare neobişnuită *Pildei Talanţilor* din pridvor [35], concepută în trei ample scene, ca un îndemn pentru ctitorul Toma Cantacuzino. Dar alţi contemporani ai lui Brâncoveanu — care el însuşi „avea o lăcomie mare peste măsură" [36] — nu-şi mai fac nici o iluzie în ceea ce priveşte natura bogăţiei, a *oricărei* averi. Antim Ivireanul, adresîndu-se domnului, marilor boieri şi negustorilor fruntaşi în calitate de mitropolit al ţării, nu se sfieşte să spună că „mîncăm carnea şi munca fratelui nostru, creştinului, şi-i bem sîngele şi sudoarea feţei lui cu lăcomiile şi cu nesaţiul ce avem" [37], declarînd chiar, fără să-şi menajeze auditoriul, că milosteniile şi darurile către Biserică nu sînt în măsură să răscumpere cîştigul care este, prin natura lui, nedrept [38]. Iar zugravii epocii brâncoveneşti se fac tot mai des interpreţii acestei atitudini intransigente, incluzînd în programul iconografic al bisericilor, de obicei în legătură cu scena *Judecăţii din Urmă*, fie, în catholiconul Hurezilor, pe „bogat" în rîul de foc, fie *Pilda bogatului nemilostiv* (Luca 16, 19—31); în timp ce sărmanul Lazăr, după ce a zăcut, nebăgat în seamă, la uşa bogatului şi cîinii i-au lins plăgile, cunoaşte moartea celor drepţi şi este purtat de îngeri în sînul lui Avraam, bogatul nemilostiv este arătat stînd la masă şi ospătîndu-se „cu multe desfătări", după care este, pe patul morţii, străpuns de un arhanghel şi tîrît de diavoli spre iad unde Hadesul, călare pe o fiară, îi ţine sufletul strîns la piept [39]. Inegalitatea dintre oameni, al cărei criteriu ajunge să fie acum mai ales averea, atrage după sine, tot la nivelul limbajului figurativ, damnarea întregii aşezări sociale, a vieţii seculare. La Fundenii Doamnei (1699), în cadrul *Judecăţii din Urmă* din pridvor, operă a lui Pîrvu Mutu, este înfăţişată „Lumea" sub chipul unei femei încoronate, aşezată pe o fiară (aluzie la „curva din Babilon" cf. Apocalipsa 17, 1—18) şi ridicînd deasupra capului „şarpele cel vechi numit diavolul şi Satana" (Apocalipsa 12, 9) [40]. Or, „Lumea" este aşezată chiar dedesubtul lui Nabuco-

[34] Varlaam, *Carte românească de învăţătură*, Iaşi, 1643, f. 277^{v} (sublinierea îmi aparţine). Este neîndoielnic că această lucrare a mitropolitului Varlaam al Moldovei a circulat intens şi în Ţara Românească; de altfel, Meletie Macedoneanul, egumenul de la Govora — care a fost posesorul unei *Cazanii* pe care s-a semnat — o reproduce, cu unele omisiuni, la mănăstirea Dealu în 1644, sub titlul *Evanghelie învăţătoare*, cf. Florian Dudaş, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, Cluj, 1983, p. 136—145.

[35] Teodora Voinescu, *Zugravul Pîrvul Mutul şi şcoala sa*, SCIA II, 1955, nr. 3—4, reproducere parţială la p. 149.

[36] Radu Popescu, *ed. cit.*, p. 206; este sigur că Brâncoveanu practica camăta: el însuşi notează, la 20 decembrie 1709, în *Însemnările de taină*, *ed. cit.*, p. 11: „luat-am basul unor bani ce am dat lu Nicolae vodă".

[37] Antim Ivireanul, *ed. cit.*, p. 95.

[38] *Ibidem*, p. 38—39.

[39] E.g. timpanul sudic al pronaosului de la Surpatele (1707), Radu Creţeanu, *Mănăstirea Surpatele*, BMI, 1972, nr. 4, p. 19—20 sau in narthexul Govorei (1711), Radu Florescu, *Mănăstirea Govora*, Bucureşti, 1965, fig. 8 etc. Pentru apariţia acestei scene, în condiţii sociale similare, în Quatrocento-ul italian, Nicolai Rubinstein, *Political Ideas in Sienese Art: the Frescoes by Ambrogio Lorenzetti and Taddeo di Bartolo in Palazzo Publico*, „Journal of the Warburg and Courtauld Institutes", 21, 1958, p. 179—207 sau, pentru o privire generală asupra temei, Lester K. Little, *Pride Goes before Avarice: Social Change and the Vices in Latin Christendom*, „The American Historical Review" 76, 1971, nr. 1, p. 16—49.

[40] Corina Popa, Dumitru Năstase, *Biserica Fundenii Doamnei*, Bucureşti, 1969, fig. 19, 20.

www.dacoromanica.ro

donosor, cel care „mărindu-să ... şi-au făcut chipul lui de aur şi l-au pus într-un cîmp şi au adunat toată boierimea lui şi tot norodul lui de pretutindenea, cu poruncă mare să se închine acelui chip" [41]. Mesajul întregii compoziţii mi se pare limpede: oamenii au uitat credinţa şi, ispitiţi de diavol, care stă ascuns, în mod fatal, în orice strădanie lumească, au transformat existenţa materială, şi motorul ei care este banul, în idol; asemeni unor noi Nabucodonosori, mai marii acestei lumi au confiscat pentru ei înşişi cinstirea care i se cuvine lui Dumnezeu, cerînd norodului să li se închine şi să slujească plăcerilor lor. Cît de adînc era pătrunsă de spiritul tradiţiei concepţia despre viaţă a lui Pîrvu Mutu [42] o dovedeşte pridvorul de la Filipeştii de Pădure, unde, în ambra-

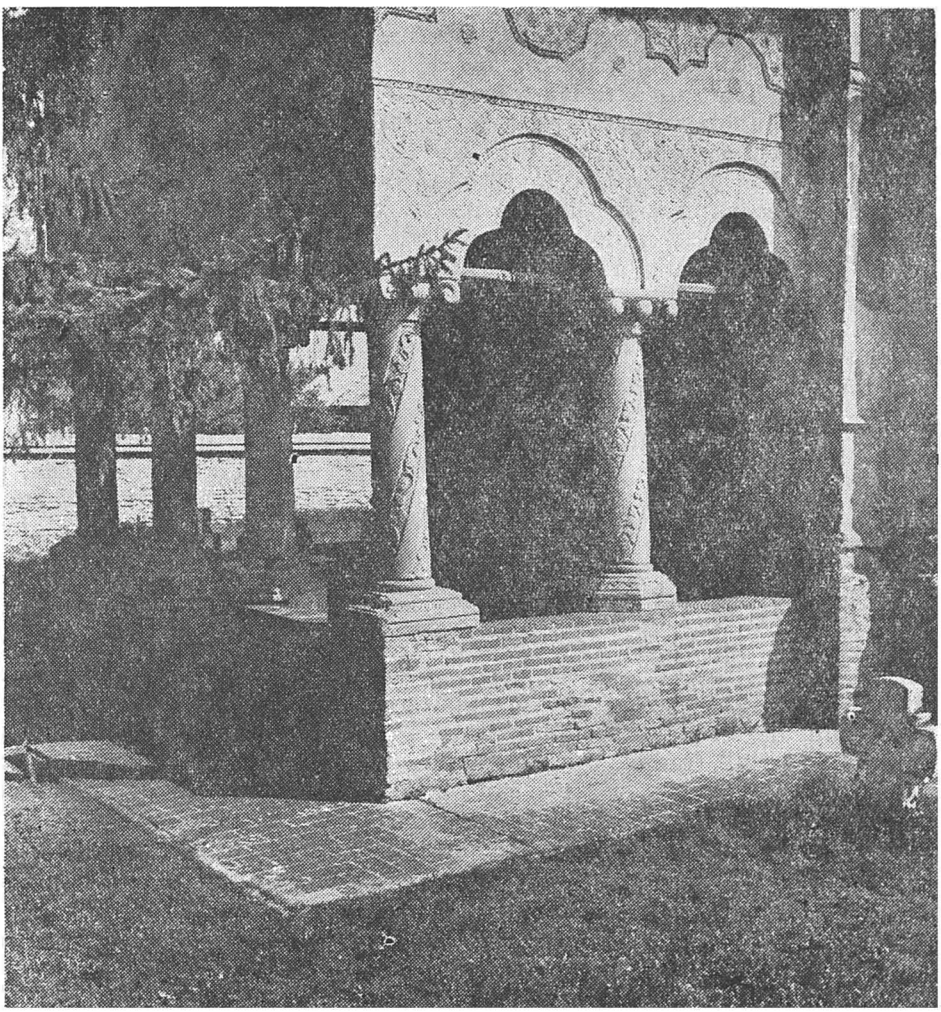

Fig. 3 — Fundenii Doamnei, pridvorul.

[41] Antim Ivireanul, *ed. cit.*, p. 295.

[42] Tatăl său, preotul Ioan, a intrat în monahism la Cimpulung, el însuşi s-a călugărit, cu numele de Pafnutie, în 1724 la Mărgineni, urmat de fiul său Gherasim, după a cărui încetare din viaţă, survenită în 1731, îmbracă marele chip la Robaia: Teodora Voinescu, *op. cit.*, p. 135, 140—141.

www.dacoromanica.ro

zura arcadei nord-estice el opune cetatea ideală a Noului Ierusalim unei scene de închisoare care, desprinsă din seria „Sărac am fost . . .", „Gol am fost . . .", „Flămînd am fost . . .", etc. (ale cărei imagini apar, pereche, în ambrazura celorlalte arcuri), devine, prin antiteză cu imaginea Împărăției, o emblemă a condiției umane. *Civitas dei* nu mai este, în redactarea lui Pîrvu, răsplata promisă celor ce practică sfaturile evanghelice, ci antipodul „acestei lumi" în care sufletele zac ca într-o temniță.

Dezarticularea vieții practice din sistemul de valori propus de tradiție va face de acum înainte imposibilă tranziția directă de la spațiul controlat de simțuri la cel sacru al bisericii. Devine, în acest moment, necesară elaborarea unei τεχνὲ a trecerii: *pridvorul*, ca vehicul între două moduri disjuncte ale existenței, aparține structural lăcașului de cult dar, prin deschiderile din ce în ce mai largi — o dată cu înlocuirea stîlpilor masivi de zidărie ai epocii anterioare prin grațioase coloane de piatră —, pare o extindere a spațiului profan, o avansare agresivă a acestuia în domeniul sacrului. Cînd însăși teologia de tip apofatic încetează de a mai fi modelul intelectual al tuturor proceselor de cunoaștere, începînd să se justifice față de celelalte activități ale spiritului prin utilizarea aceluiași ὄργανον: rațiunea [43], atunci și distanța dintre tărîmul consacrat și cel secular se dovedește dintr-o dată măsurabilă cu ajutorul ordonanței ritmice a coloanelor. În mod semnificativ, cele cîteva tendințe noi din pictura brâncovenească își fac apariția tocmai în spațiul de tranziție al pridvorului, unde sînt tratate cu mai multă libertate și temele iconografiei constituite. Ca pentru a seculariza și mai temeinic acest spațiu, pe bolți și pe arcade ne întîmpină, în special în reprezentările ilustrînd Psalmii 149 și 150, personaje înveșmîntate după moda contemporană [44].

Invazia regnului secular prin supapele, deschise concesiv, ale intercolumniilor exonarthexului, stinghерește și continuitatea dintre spațiul altarului și cel al naosului. Prezența Logosului în jertfă este, de aceea, pe de-a-ntregul acoperită de fulgurația vizuală a amplului iconostas brâncovenesc [45], făgăduința se substituie parcă din nou certitudinii, vederea „față către față" este înlocuită de privirea în oglinda pe care o constituie icoanele. În economia iconostasului, transformat dintr-un auxiliar liturgic într-o scenografie a diferențierii, imaginea *Pantocratorului*, implicînd o răspundere nemijlocită în fața „celuia ce i se închină toată făptura și i se pleacă tot genunchiul" [46], este substituită, în majoritatea cazurilor, de tema *Deisis* [47], care include principiul intercesiunii și presupune o divizare ierarhică a exemplarității. Tronul de ambianță contemporană pe care zugravii epocii instalează personajele sacre [48] traduce o aspirație de conversiune în logic a misterului, unificînd prin punere în scenă și convenție vizuală puterea divină ca cea lumească.

Însăși vederea este înțeleasă acum, în spiritul tratatului Περὶ ψιχῆς a lui Theofil Corydaleu, cu o largă circulație în Țara Românească, ca o facultate

[43] „Ostașii Domnului... înarmați nu numai... cu dovezi ale sfintei și divin inspirate Scripturi ba chiar și cu raționamente logice și de neînvins", Antim Ivireanul, *ed. cit.*, p. 400.

[44] Cf. reprezentările de la Filipeștii de Pădure, reproduse fără numerotoare de Teodora Voinescu, *Pîrvu Mutu Zugravu*, București 1968; pentru imaginile similare din bisericile bucureștene Colțea, cu Sfinți, Negustori ori Stavropoleos: Corina Nicolescu, *Biserica Scaune*, „Analecta" III, 1946, p. 59.

[45] Cf. Florentina Dumitrescu, *Observații asupra stilului brâncovenesc. Decorația iconostasului*, SCIA 15, 1968, nr. 1, p. 25—40.

[46] Antim Ivireanul, *ed. cit.*, p. 31.

[47] E.g. Dumitru Năstase, *Icoanele*, în *Studii asupra tezaurului restituit de U.R.S.S.*, București, 1958, fig. 4—6.

[48] *Ibidem*, fig. 4—7, 9—10.

www.dacoromanica.ro

a sufletului capabilă de a modela în mod raţional lumina [49]. Vizual şi raţional vor fi, de aceea, două laturi inseparabile ale procesului cognitiv, numai ceea ce se manifestă ca ordine putînd cădea sub simţul văzului [50]. Într-adevăr, construcţiile epocii sînt concepute după criterii logice [51], zugravii comparti-

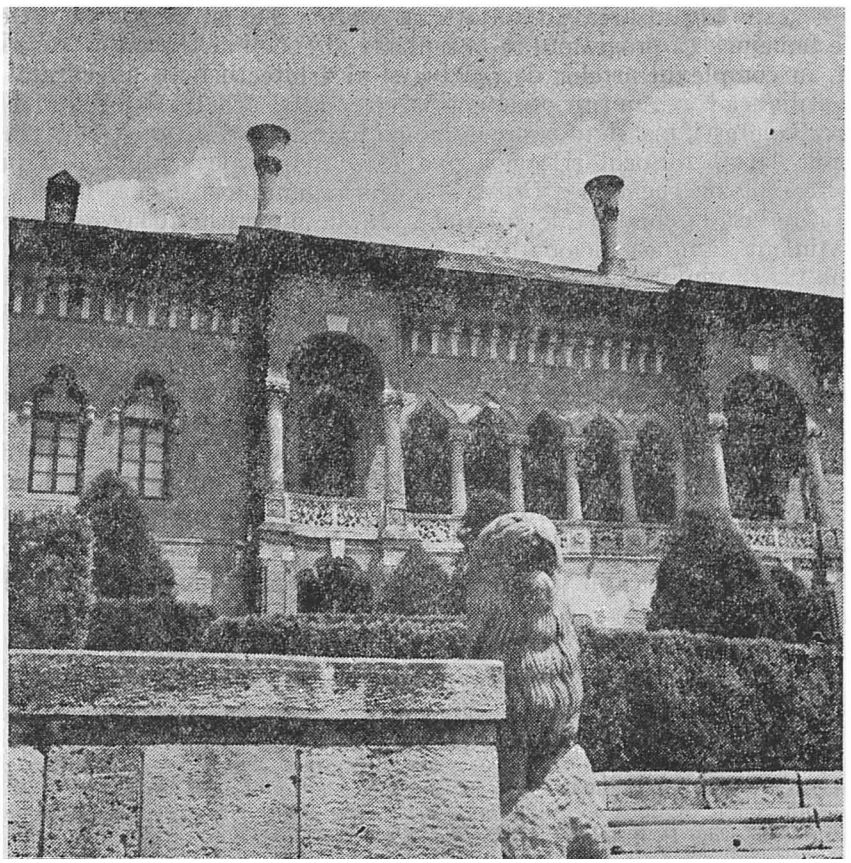

Fig. 4 — Palatul de la Mogoşoaia.

[49] Cleoboulos Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans.* Vie et oeuvre de Théophyle Corydalée, Thessalonique, 1967, p. 162—163, 323—325.

[50] Sînt înclinat să atribui unei influenţe a gîndirii corydaleice faptul că Nicolae Milescu (BAR-Cluj ms. 45, f. 2r) şi, după el, editorii *Bibliei* de la Bucureşti din 1688 (*Facerea* 1, 2; p. 1) (cf. Virgil Cândea, *Raţiunea dominantă*, Cluj, 1979, p. 141) au arătat că, înaintea primului *Fiat* divin, pămîntul era, în absenţa luminii, „nevăzut şi netocmit", cf. ἀόρατος καὶ ἀκατασκεύαστος al *Septuagintei*, Frankfurt 1597, *Genesis* A, 2, p. 1 şi versiunea românească modernă Radu Galaction: „netocmit şi gol" (cf. „Wüst und leer" din traducerea lui Luther).

[51] Emil Lăzărescu, în *Istoria artelor plastice în România*, II, Bucureşti, 1970, p. 47, vorbea despre claritatea ordonanţei corpurilor mănăstirii Colţea; Vasile Drăguţ, *Arta brâncovenească*, Bucureşti, 1971, p. 13—14, despre concepţia unitară, bazată pe principiul clasic al simetriei, care a prezidat edificarea ansamblului de la Hurezi, iar Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, II, Bucureşti, 1965, p. 132, despre modul riguros simetric în raport cu o axă de compoziţie în care se desfăşoară în spaţiu corpurile incintei mănăstirii Tuturor Sfinţilor din Bucureşti.

www.dacoromanica.ro

mentează riguros suprafețele murale [52] pentru a oferi unei lecturi cît mai raționale discursul figurativ. Ctitorii epocii, și în primul rînd Brâncoveanu, împărtășesc convingerea că lumea sensibilă manifestă o ordine conceptuală care este dată pentru om și în care acesta, printr-un joc de oglinzi și atingeri, poate afla modelul ideal și armonic al propriei sale existențe.

Căci scopul ultim al artei brâncovenești — la nivelul ei aulic și aristocratic — este organizarea „desfătată" a vieții. S-a putut sugera astfel, cu destule temeiuri, că programul reprezentativ al epocii ar fi *palatul*, care instaurează, în complexul artelor decorative și al arhitecturii, o adevărată hegemonie stilistică [53]. „Simțitoarea lume" [54] era însuși arhetipul reședinței princiare sau boierești, instalată, anume, numai în locuri cu „frumoasă priveală" [55]. Ferestrele largi, foișorul și loggia — a căror decorație sculptată și pictată mimează explozia vegetală a firii [56] — asigură comunicarea cu o natură rationalizată, redusă la condiția de *grădină* [57]. Nimic nu era lăsat la voia întîmplării, spațiul nu rămînea niciodată în starea sa firească: potrivit cu *Pildele lui Solomon* (9, 1), „înțelepciunea își zidea sieși casă". Palatul în mijlocul grădinii este un model al omului care, prin „cuget", își însușește și supune natura [58]. Dacă biserica caută să se înscrie într-un ritm cosmic, în schimb, palatul brâncovenesc cu parcul înconjurător este el însuși, grație înțelepciunii ctitorului, un proiect cosmic. Atunci cînd Brâncoveanu cumpără casele de la Doicești, el consideră aspectul și așezarea acestora drept „nesăbuite" și „numaidecît au strămutat și casele dă cum era și le-au prefăcut, puindu-le în orînduială ce să vădu"; dar și natura trebuia „înfrumusețată", adică „prefăcută" în peisaj și, de aceea, domnul poruncește să se facă „și heleșteu și vii și dă toate, precum să văd acum înfrumusețate" [59]. Acest text demonstrează că spiritul care a patronat edificarea reședințelor brâncovenești nu a fost nicidecum de factură populară [60] — presupunînd adică integrarea locuinței în ordinea naturală —, ci era înrudit, mai degrabă, cu cel care generase tipul de *Lust-*

[52] Teodora Voinescu, *Școala de pictură de la Hurezi*, în *Omagiu lui George Oprescu cu prilejul împlinirii a 80 de ani*, București, 1961, p. 586.

[53] Cf. Vasile Drăguț, *op. cit.*, p. 9. Dovada peremptorie a acestei hegemonii este ctitoria spătarului Mihai Cantacuzino de la Fundenii Doamnei, ale cărei fațade împodobite cu stucaturi colorate sînt o replică dată decorului *interior*, de sorginte constantinopolitană, al palatelor brâncovenești: Corina Popa, Dumitru Năstase, *op. cit.*, p. 23—30.

[54] Antim Ivireanul, *ed. cit.*, p. 398, passim.

[55] Cf. Nicolae Stoicescu, *Vechi monumente bucureștene*, *I. Casa Mavrocordaților de la Foișor*, „București. Materiale de Istorie și Muzeografie" I, 1964, p. 341.

[56] Cf. Florentina Dumitrescu, *L'ornamentation dans la peinture murale de l'époque du prince Constantin Brâncoveanu*, RRHA II, 1965, p. 108, despre legătura cu natura a pridvoarelor, sugerată de decorul vegetal pictat al acestora.

[57] În vremea lui Brâncoveanu, Curtea din București întreținea 20 de grădinari: Dinu C. Giurescu, *Anatefterul, condica de porunci a visteriei lui Constantin Brâncoveanu*, SMIM, V, 1962, p. 359. Încă Vasile Lupu se arăta mulțumit, în octombrie 1652, de grădinarii trimiși de judele Brașovului, pe care nu-i folosea însă decît sezonier: Nicolae Iorga, *Brașovul și românii. Scrisori și lămuriri* (= *Studii și documente*, X), București, 1905, p. 111. În 1642 și 1650 este atestat la Iași Stahie Grecul, grădinar domnesc: *Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului*, II (1621—1652), București, 1959, nr. 1632, p. 330 și nr. 2449, p. 417. La 24 ianuarie 1634 este menționat între slujbașii episcopiei Romanului „un grădinar arman", *DRH* A, XXII, nr. 27, p. 28.

[58] Cf. pentru aspectele generale: Andrei Pleșu, *Pitoresc și melancolie. O analiză a sentimentului naturii în cultura europeană*, București, 1980, p. 107—112.

[59] Radu Greceanu, *ed. cit.*, p. 232.

[60] După cum susține Vasile Drăguț, *Baroque and Specific Assimilations in the Art of the Romanian Principalities in the 17th-18th Centuries*, „Synthesis", VI, 1979, p. 128—129.

www.dacoromanica.ro

schloss baroc [61], cerînd ca natura să se „orînduiască" în conformitate cu arhitectura casei.

Viața principelui nu se consuma niciodată în intimitate, ea se desfășura într-un „frumos alaiu", fiecare palat fiind, de fapt, o curte domnească, un spațiu care găzduiește ceremoniile publice legate de persoana domnului: „primblarea", „datul cu tunurile", „proscalisirea la curte", audiența, îmbrăcarea caftanului, divanul. Casele de țară ale lui Brâncoveanu (Mogoșoaia, Potlogi, Doicești, Brâncoveni, Obilești) sînt tot atîtea popasuri care, alături

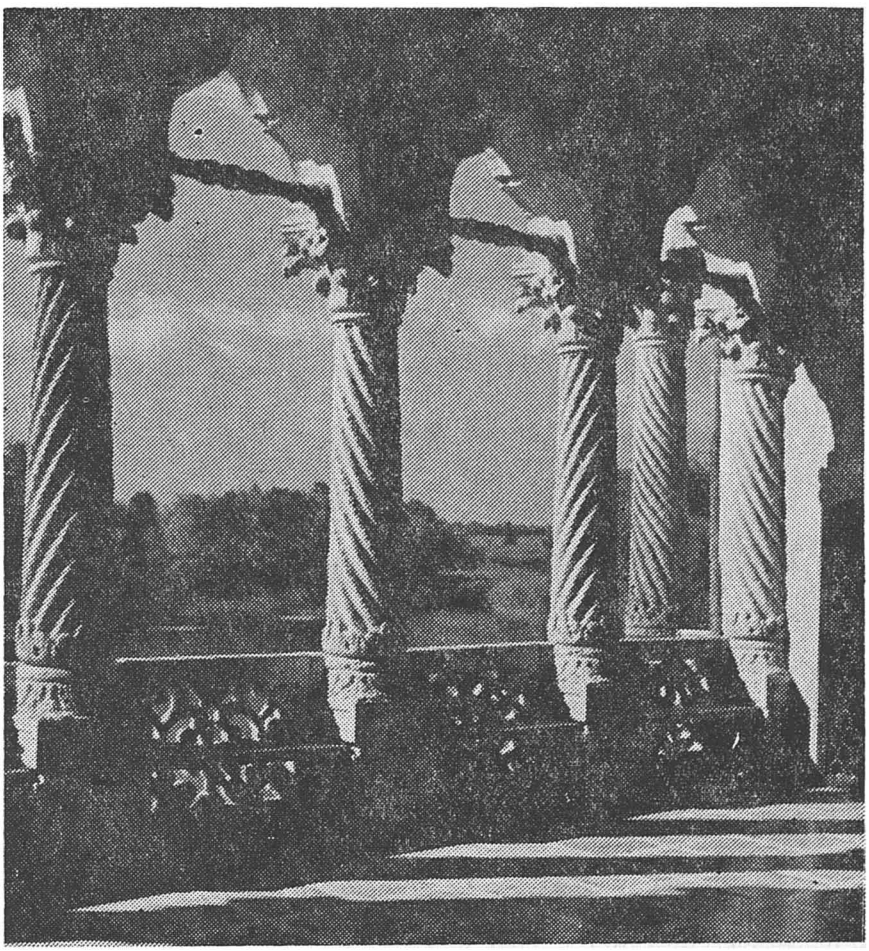

Fig 5 — Palatul de la Mogoșoaia, loggia.

de cîteva mănăstiri „rezidențiale", presară drumul, ocolit și inițiatic, dintre cele două capitale, drum a cărui parcurgere ciclică îi luminează principelui dublul izvor al autorității sale: Bucureștii sînt locul în care „i-au venit caftanul și sabiia și buzduganul împreună cu sangeacul și cu surgiucul de la împă-

[61] Cf. Răzvan Theodorescu, *op. cit.*, p. 83. Vezi, în această privință, și foișorul boltit din grădina Curții domnești al cărui decor pictat era „foarte ciudat" (i.e. minunat), Radu Greceanu, *ed. cit.*, p. 125.

www.dacoromanica.ro

ratu turcescu", în timp ce „purcederea" la Tîrgoviște îi evocă alegerea sa „cu strigarea a toatăi Țări Rumânești ... care iaste încoronat cu dînsa de puternicul Dumnezeu de la moșii și strămoșii mării sale" [62].

Dar nu numai vechiul oraș de scaun suscită amintirea strămoșilor — direcți sau asumați. Chiar în spațiul reședinței era transcrisă istoria legitimității domniei lui Constantin Brâncoveanu. Pe prestigiul strămoșilor — ale căror portrete erau zugrăvite fie în încăperile de la Mogoșoaia [63], fie în pronaosurile catholicoanelor mănăstirilor rezidențiale de la Hurezi și Brâncoveni

Fig. 6—Filipeștii de Pădure (1692): Constantin Cantacuzino stolnicul și familia.

— se întemeia comportamentul monarhic al domnului care participă, și în această privință, la o atitudine barocă față de istorie [64].

Portretul este un instrument prin care ctitorul pune stăpînire pe timp. Ceea ce poate fi descris și ilustrat este rațional, deci accesibil și propice omului. Un trecut care poate fi populat cu portrete este unul pe măsura omului.

[62] Însemnare pe o *Biblie* bucureșteană dăruită de Brâncoveanu mănăstirii Bistrița: Florin Marinescu, *Însemnări și ex-libris-uri brâncovenești*, în *Tîrgoviște, cetate a culturii românești*, București, 1974, p. 409.

[63] Franz-Joseph Sulzer, *Geschichte des transalpinischen Daciens*, I, Wien, 1781, p. 300.

[64] Cf. Răzvan Theodorescu, *op. cit.*, p. 84.

www.dacoromanica.ro

pus oarecum în slujba acestuia. Universul vizual al epocii brâncovenești a fost, de aceea, saturat de portrete. Mai întîi, cele ale strămoșilor biblici, *Chipurile Vechiului și Noului Testament* în redactarea prezumată a lui Antim Ivireanul [65]; apoi cele, în număr de 148, ale împăraților romani, de la Cezar la Leopold I, realizate în 1687, după o tipăritură, de Ioan Mulaimis din Ianina [66], urmate, la rîndul lor, de „galeriile" de voievozi ai Țării Românești de la Hurezi (1694), paraclisul curții din Tîrgoviște (1698) ori mitropolia din același oraș (1709) și, în sfîrșit, la toate ctitoriile brâncovenești, cantacuzinești sau ale altor neamuri boierești, de amplele portrete de familie menite să dea celor înfățișați de ele atît măsura forței lor cît și sentimentul solidarității de clan. În grupurile compacte de boieri Cantacuzini pictate de Pîrvu Mutu la Filipeștii de Pădure (1692), Măgureni (1694), Lespezi (1694), Sinaia (1695—1696) sau Rîmnicul Sărat (1697), nu persoanele sînt cele portretizate, ci însăși familia. Nu profilul fizic sau psihologic al fiecărui dregător în parte a stat în atenția artistului, ci forța și unitatea grupului. În fața măreției neamului, destinul individual trebuie să se încline. În mod simbolic, pe peretele de nord al pronaosului de la Măgureni [67], coroana domnească nu stă pe capul lui Șerban

Fig 7 — Măgureni (1694), pronaos: Șerban Cantacuzino și membrii familiei sale.

[65] V Gabriel Strempel, *Un cronograf ilustrat atribuit mitropolitului Antim Ivireanul*, „Romanoslavica", XIII, 1966, p. 309—355.

[66] BAR ms. gr. 968, cf. idem, *Miniaturi și ornamente în manuscrise grecești ale Bibliotecii Academiei R. S. România*, BMI, 1971, nr. 3, p. 41.

[67] Teodora Voinescu, *Zugravul Pîrvul Mutul și școala sa*, reproducere la p. 143.

www.dacoromanica.ro

Cantacuzino ci, purtată de un înger, plutește oarecum indecis deasupra creștetului acestuia, ca și cum zugravul ar vrea să spună că oricăruia din ceilalți Cantacuzini care se înșiruie în urma principelui, frații și verii săi, îngerul i-ar putea așeza pe frunte diadema. Domnia nu mai este o harismă, ci o funcție pe care cel mai puternic clan boieresc al vremii o încredințează, vremelnic, unuia dintre membrii săi. Dar și Brâncoveanu a știut să-și utilizeze portretul ca pe un instrument de polemică prin imagini. În narthexul bisericii mari de la Hurezi chipul domnului apare de două ori, fapt cu totul excepțional în icono-

Fig. 8 — Hurezi (1694): Constantin Brâncoveanu copil (pronaosul bisericii mari).

grafia răsăriteană. O dată ca suveran — înconjurat de doamnă și copii, pe peretele de răsărit al pronaosului, adică în acea direcție în care ochiul este obișnuit să găsească subiectele cele mai sacre — în plenitudinea harismei, iar a doua oară ca prunc, ocrotit de mama sa, care și ea este portretizată aici de două ori: în șirul Cantacuzinilor și în „dunga" Brâncovenilor, ca pentru a afirma unitatea dintre cele două neamuri. Dar detaliul semnificativ și polemic este coroana care împodobește capul micuțului Brâncoveanu: asemeni lui Alexandru Iliaș odinioară, el pare a declara, inspirîndu-se din *Înțelepciunea*

www.dacoromanica.ro

lui Solomon (9, 7), că „preabunul Dumnezeu care dă toate bunătăţile ... m-a ales pe mine din pîntecele mamei mele şi mi-a dăruit împărăţia şi voievodatul ţării" [68].

Însuşi caracterul portretului de factură bizantină se modifică acum prin apariţia unei specii noi: efigiile artiştilor. Prima dintre arte care şi-a cîştigat un statut autonom şi o recunoaştere socială unanimă a fost, în zorii Renaşterii occidentale, arhitectura. Un proces analog nu are loc în Ţara Românească decît spre sfîrşitul secolului al XVII-lea: cei dintîi artişti care cuceresc,

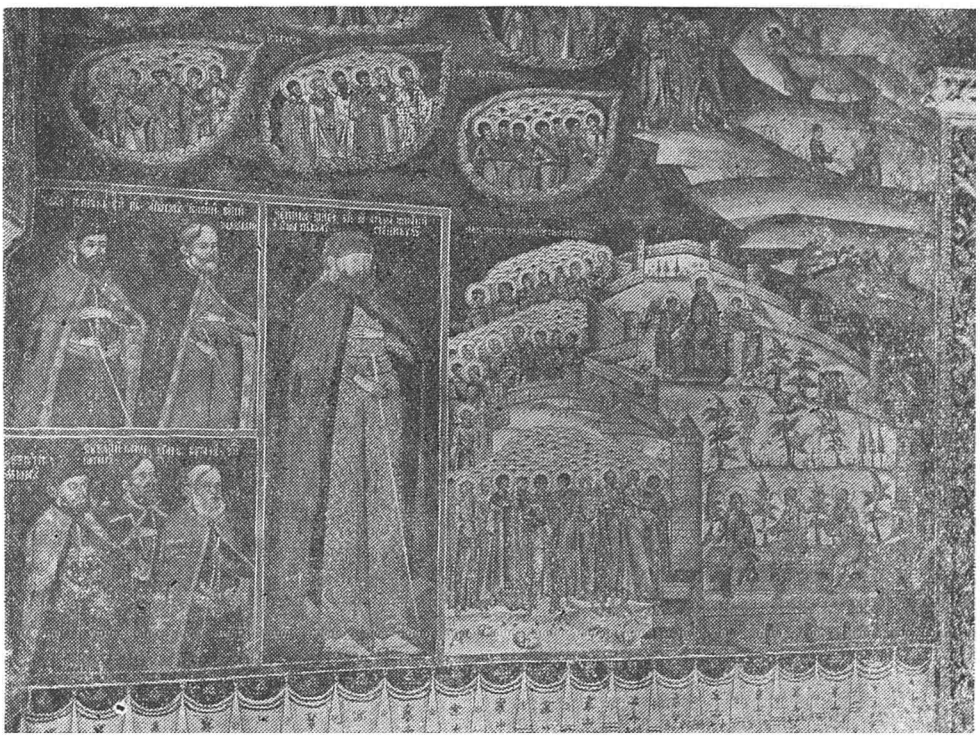

Fig. 9 — Hurezi (1694), pridvor: portretele meşterilor constructori.

cu acest titlu, stima publică sînt constructorii, cei care întrupează cugetul ctitorului şi transpun în materialitatea spaţiului proiectul („Izvodul") întemeietorului. Astfel, în cea mai timpurie imagine de acest tip, cea din 1669 de la Băjeşti [69], cel portretizat — în pronaos, într-un loc lipsit de ostentaţie şi la o scară mai mică decît cea a ctitorilor dar, oricum, sub privirile tuturor — este Dragomir zidarul, în vreme ce pictorul Tudoran, deşi îşi semnează opera, nu-şi zugrăveşte chipul. La fel la Hurezi, în 1694, nu membrii numeroasei echipe de zugravi (Constantinos, Ioan, Andrei, Stan, Neagoe) se autoportretizează, ci conducătorii lucrărilor de edificare — Manea vătaful de

[68] Andrei Pippidi, *Tradiţia politică bizantină în Ţările Române în secolele XVI—XVIII* Bucureşti 1983, p. 26.

[69] Te odora Voinescu, *Note asupra curţii şi bisericii din Băjeşti*, SCIA IV, 1957, nr. 1—2, fig. 16.

www.dacoromanica.ro

zidari, Vucaşin Caragea pietrarul şi Istrate lemnarul — sînt cei ale căror chipuri apar în pridvorul bisericii mari, la lumina zilei s-ar putea spune, deşi în urma ispravnicilor, dar etalîndu-şi uneltele ca pe nişte scrisori de nobleţe. Ei arată astfel că tocmai prin profesia lor şi-au dobîndit, în sfîrşit, dreptul la imagine. Pentru prima oară o activitate practică, alta decît negoţul, ajunge să impună respectului şi recunoaşterii publice o întreagă categorie socială.

Fig. 10 — Bordeşti (1700); Pîrvu Mutu şi ucenicul Radu.

Primele autoportrete propriu-zise din arta muntenească sînt cele ale lui Pîrvu Mutu. Într-un interval scurt, 1692—1700, se poate observa maturizarea conştiinţei „profesionale" a artistului. Autoportretele sale au altă funcţie decît portretele de la Băjeşti şi Hurezi: toate se găsesc în cuşca scării clopotniţei, fiind ascunse privirilor credincioşilor. Ele nu au deci un caracter public, sînt un fel de *Malerei für Maler*, o pictură pe care zugravul o realizează pentru sine şi cîţiva iniţiaţi. Afirmarea demnităţii profesiei [70] şi a individuali-

[70] În 1749, la Şomăneşti, zugravii Iancu, Ioan, Iane, Ion şi Matei scriu în pisanie: „noi vom muri iar lucrul va rămîne în veci", Teodora Voinescu, Petre Oprea, *Meşteri locali în pictura feudală din regiunea Craiova*, SCIA I, 1954, nr. 1—2, p. 217.

www.dacoromanica.ro

tăţii artistului este temperată şi de faptul că autoportretele lui Pîrvu nu sînt decît parte a unor portrete de grup. Artistul, în această calitate şi ca individ nu reprezintă încă o valoare socială deplină [71], el este îndreptăţit la reprezentare numai în solidaritate cu cei care-i împărtăşesc condiţia: chipul lui Pîrvu se strecoară printre efigiile altor zugravi, uneori cu soţiile, printre ucenici, preoţi, paracliseri, vătafi de zidari [72]. La Filipeştii de Pădure (1692) şi Măgureni (1694), Pîrvu Mutu ţine o pensulă şi o icoană: activitatea sa nu are decît valoarea pe care i-o conferă opera finită, importanţa zugravului decurge din faptul că arta pe care o practică este una sacră. La Bordeşti însă, în 1700, icoana dispare fiind înlocuită de un vas pentru culori. Pictorul îşi arată acum nu opera, ci uneltele: însemnătatea artistului nu mai este conferită de lucrul finit, ci rezidă în chiar actul creaţiei. De altfel, arta picturii îşi pierdea ea însăşi caracterul sacru şi iniţiatic, înceta de a mai fi o îndeletnicire predilectă a mediilor monastice [73] pentru a deveni mai ales o profesie urbană, un meşteşug laic ca oricare altul [74]. La capătul secolului al XVIII-lea, cînd acest proces de secularizare profesională a picturii religioase îşi consumase destinul şi dădea semne de degenerare, se impune, prin circulara din 1781 a episcopului Filaret al Rîmnicului, cenzura ecleziastică, chemată să verifice atît „procopseala" meşteşugului cît şi conformitatea cu „pravila" a activităţii fiecărui zugrav [75].

Cum s-a ajuns însă aici, ce a provocat această mutaţie în mentalităţi despre care mărturisesc autoportretele lui Pîrvu Mutu ? Nu este încă vorba despre o largă „conştientizare" a misiunii sociale a artiştilor, căci lipseşte explozia de autoportrete şi portrete de meşteri care să o confirme, iar cele care sînt, rămîn tot atît de ascunse privirilor ca şi chipurile lui Pîrvu. În 1706, la biserica Stelea din Tîrgovişte, autoportretul zugravului Radu este adăpostit în nişa care străjuieşte masa proscomidiei [76], fiind doar o traducere în limbaj figurativ a pisaniei cu numele zugravilor, care se generalizează în epoca brâncovenească şi al cărei loc, de fapt, îl ocupă; nu este aici decît un mod mai concret al pictorului de a se adresa oficiantului dator să-i pomenească numele la pregătirea fiecărei liturghii, un fel mai direct de a se recomanda memoriei prin asocierea numelui de un chip. S-a întîmplat însă ca tradiţia ctitoricească, de sorginte bizantină, care exclusese reprezentările artiştilor din

[71] Puţini sînt încă zugravii care depăşesc condiţia de artizani: în 1701 mai 9, Pîrvu Mutu cumpără o casă în Bucureşti, semnînd împreună cu zugravul Trifan ca „boiari": Paul Cernovodeanu, *Casa zugravului Pirvu Mutu din Bucureşti*, SCIA VII, 1960, nr. 2, p. 196—197. Cînd zugravii aparţin clerului, atunci promovarea lor socială este mai lesnicioasă: Iosif ieromonahul, zugrav din „şcoala de la Hurezi" va ajunge ulterior conducător al tipografiei Rîmnicului, Alexandru Duţu, *Umaniştii români şi cultura europeană*, Bucureşti, 1974, p. 89. Popa Nicolae zugravul este recomandat în 1735 drept „ctitor cel vechiu" al bisericii Udricani, *Inscripţiile medievale ale României*, nr. 486, p. 434.

[72] Teodora Voinescu, *Zugravul Pîrvul Mutul şi şcoala sa*, p. 144.

[73] Rare sînt mănăstirile care se mai remarcă, în veacul a XVIII-lea, prin centrele lor de zugrăvie; demn de menţionat este totuşi centrul de iconari de la schitul Săteni-Dîmboviţa, Dumitru Năstase, în *Istoria artelor plastice în România*, II, p. 80.

[74] Vasile Drăguţ, *Arta brâncovenească*, p. 28. Acelaşi fenomen are loc şi în domeniul ilustraţiei manuscriselor: caligrafii şi miniaturiştii epocii sînt, în majoritate, grămătici de profesie (Nicola de la Cîmpulung, Vlad de la Rîmnic) sau logofeţi de cancelarie (Lefter, Isar, Mitrea). Procesul de „urbanizare" şi laicizare a picturii, care poate fi urmărit încă de la sfîrşitul secolului al XVI-lea, ajunge acum la deplină maturitate şi poate fi descris ca un fenomen semnificativ pentru evoluţia artei muntenești.

[75] Ştefan Meteş, *Zugravii bisericilor române*, ACMIT, 1926—1928, p. 73 şi Nicolae Stoicescu, Liana Dumitrescu, *Cum se zugrăveau bisericile în secolul al XVIII-lea şi în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, MO, XIX, 1967, nr. 5—6, p. 420.

[76] Cristian Moisescu, Gh. I. Cantacuzino, *Biserica Stelea*, Bucureşti, 1968, fig. 14.

www.dacoromanica.ro

programul iconografic [77], să-şi piardă, sub presiunea semnelor vremii, autoritatea. Paradigma actului întemeietor, aşa cum arată arenga documentelor medievale, era cea hexameronică, modele intermediare fiind „împăraţii" şi „domnii" din trecut. La sfîrşitul secolului al XVII-lea, ctitorii nu se mai pot situa — decît, cel mult, la nivelul formulelor stereotipe de cancelarie — în această serie *verticală* de exemplarităţi, ei încercînd să recupereze solidarităţile tradiţionale în registrul social *orizontal*. Autoportretele lui Pîrvu Mutu nu sînt decît un aspect particular al acestui fenomen. Întemeierea nu se mai consumă în gesturile rituale ale unei singure persoane, ci reprezintă o concentrare de iniţiative a cărei stratigrafie o suprapune uneori, ca la Sf. Gheorghe Nou, pe cea a societăţii. Atunci cînd, cu excepţia unor aşezăminte de primă mărime cum au fost Hurezii, însuşi Brâncoveanu caută să distribuie sarcina edificării, întovărăşindu-se cu boieri, clerici, negustori, meseriaşi, instituind ispravnici şi epitropi pentru a împărţi responsabilităţile, dar şi cheltuielile, numai atunci şi într-un astfel de context, artiştii îşi pot ocupa locul la care-i îndreptăţeşte participarea lor hotărîtoare la acest efort constructiv.

Întreaga epocă poate fi descrisă, din punct de vedere artistic, ca un fenomen de concentrare destinat să întărească solidaritatea dintre diferitele manifestări ale spiritului. Semnul exterior al acestui efort de sinteză este dominaţia exercitată încă de limbajul figurativ [78], în cadrul unui ritm analog al desfăşurării programului de reprezentări plastice şi al imaginilor literare [79]. Iar modelul programatic al acestei concentrări culturale este ctitoria domnească de la Hurezi, în care conviеţuiesc armonic structurile tradiţionale cu inovaţiile occidentalizante [80], decoraţia barochizată prin supraîncărcare şi claritatea expresiei spaţiale, trăsăturile aulice şi tendinţele populare [81]. Statutul privilegiat al picturii rezultă din faptul că ea poate fi acceptată — în datele ei post-bizantine — şi chiar favorizată — mai ales în ceea ce priveşte elementele de factură cretano-athonită — de o epocă ale cărei legături cu tradiţia au slăbit, pentru că, aparţinînd prin metodele ei „înţelepciunii din afară", nu este mai puţin solidară cu „înţelepciunea dinlăuntru", evocînd-o în permanenţă şi propunîndu-i fără încetare valorile [82]. Astfel, caracterul pronunţat narativ al picturii [83] (importanţa acordată minunilor, pildelor, ciclurilor hagiografice în detrimentul temelor liturgice şi simbolice) răspunde

[77] În mod simptomatic, nu Constantinos — zugrav grec, probabil epirot, cu o cunoaştere *directă* a izvoarelor bizantine şi format în spiritul acestora — este cel care se autoportretizează, ci Pîrvu Mutu care, în calitate de artist de curte al Cantacuzinilor, a fost un martor nemijlocit al prefacerilor din sfera mentalităţilor care antrenau societatea *românească* a epocii brâncoveneşti; sînt tentat chiar să presupun că zugravul Radu care se autoportretizează în 1706 la Stelea, este acelaşi cu ucenicul omonim al lui Pîrvu al cărui portret apare, în urma maestrului, în 1700 la Bordeşti; în actualul stadiu al cercetării picturilor brâncoveneşti de la Stelea, păstrate fragmentar şi afectate de refaceri, nu se pot face comparaţii de natură stilistică care să verifice eventual această ipoteză.

[78] Cf. Alexandru Duţu, *Cultura română în civilizaţia europeană modernă*, Bucureşti, 1978, p.9.

[79] *Idem*, *Intelligence et imagination à l'aube des cultures modernes sud-est européennes*, RESEE XVII, 1979, nr. 2, p. 318.

[80] Mă refer mai ales la Răstignirea redactată în conformitate cu un model iconografic apusean, cf. Anca Vasiliu, *Pictura murală brâncovenească. Context cultural şi trăsături stilistice* (I), SCIA 29, 1982, p. 23, 25.

[81] Cf. Maria Ana Musicescu, *Perspective comune şi interpretări naţionale în artele sud-est europene*, în *România în sud-estul Europei*, Bucureşti, 1979, p. 59.

[82] Alexandru Duţu, *Baroque et Baroquisme: le schéma mental et les formes artistiques*, „Baroque" 11, 1983, p. 77.

[83] Vasile Drăguţ, *op. cit.*, p. 27; Teodora Voinescu, în *Istoria artelor plastice în România*, II, p. 61.

www.dacoromanica.ro

propensiunii pentru cunoaşterea extensivă (chiar sursele literare ale imaginilor se diversifică prin punerea la contribuţie a apocrifelor şi a unui număr sporit de texte „de edificare"), curiozităţii pentru faptul relatat şi pentru călătorii [84], gustului pentru lucrul „ciudat" (în sensul etimologic al cuvîntului) şi pentru povestire: timpul nu mai este conceput ca *iconomie divină*, ci ca *istorie*. Imaginea religioasă, desprinsă treptat din sistemul funcţiilor liturgice prin staţionarea semnificaţiei mistagogice pe treapta imediatei vizualităţi, se vede lipsită de originara sa menire de a întruchipa arhetipuri. Transmiterea acestora se realizează acum nu printr-un proces de iniţiere iconografică a zugravului, ci prin intermediul caietelor de modele de origine athonită — judecînd după formaţia lui Constantinos [85], cel care în calitate de şef al „şcolii" de pictură de la Hurezi pare să le fi propus colaboratorilor săi [86] şi, prin ei, întregii picturi brâncoveneşti. Iconografia nu mai este pentru zugravii de la cumpăna veacurilor XVII şi XVIII o *interpretare* a Revelaţiei, ci o *punere în scenă* a istoriei sfinte. Problema cheie a artei brâncoveneşti este cea a tensiunii dintre *interior* şi *exterior* [87]. Oamenii epocii, de fapt cei care şi-au putut face auzită vocea, par înstrăinaţi sufleteşte de tradiţie, pe care o perpetuează dar nu o mai trăiesc. Culturile de tip tradiţional sînt cu adevărat vii atîta timp cît îşi transmit valorile, generaţie după generaţie, prin intermediul unor acte inter-personale, prin comunicarea *facie ad faciem*. Cînd însă, pentru stolnicul Cantacuzino de pildă, timpul nu mai este ispăşire şi pregătire pentru eternitate, ci *istorie*, atunci şi ceea ce spun „bătrînii", ceea ce se poate afla numai „den om" devine „slab lucru", de la care „nici o adevărată ştiinţă n-avem" [88]. Dar această dramă a despărţirii de tradiţie şi de valorile ei nu este încă înţeleasă pe deplin şi asumată în mod conştient, şi tocmai faptul că dezechilibrul nu este încă „subiectiv" provoacă o consolidare a *formelor* tradiţiei, a celor picturale îndeosebi. De aici şi profesionalizarea unei vocaţii, care este cea a artei sacre, convertirea în raţional a unui demers apofatic şi tipizarea iconografiei cu ajutorul caietelor de modele. În acest context, simbolul degenerează în mod firesc în alegorie.

[84] Lucrarea lui Ioan Comnen, Προσκυνητάριον τοῦ ἁγίου ὄρους τοῦ Ἄθωνος, Snagov 1701, a inspirat, desigur, ampla frescă reprezentînd „Muntele Sfetagorii", cu mănăstirile şi relieful său, care apare în pridvorul de la Polovragi (1703), cf. Răzvan Theodorescu, *Civilizaţia românilor între medieval şi modern*, II, p. 95.

[85] Teodora Voinescu, *op. cit.*, p. 66.

[86] Cf. Anca Vasiliu, *op. cit.*, p. 24—25; „întoarcerea", care ne întîmpină pe alocuri, la eleganţa izvoarelor iconografice paleologe, nu se datorează voinţei şi inspiraţiei ctitorului — care nu văd cum ar fi putut lua cunoştinţă în profunzime de aceste surse figurative — după cum crede aceeaşi autoare, *Mutations stylistiques et iconographiques dans l'espace pictural de l'époque de Brancovan*, „Baroque" 11, 1983, p. 108, ci tocmai caietelor de modele care se străduiau să transmită exemple cît mai vechi şi deci cît mai „autentice"; vezi cazul zugravului Radu care copiază, în ultima parte a veacului al XVIII-lea, tocmai scenele de la biserica domnească din Curtea de Argeş: Teodora Voinescu, *Un caiet de modele de pictură medievală românească*, „Pagini de veche artă românească", III, 1974, p. 147—276.

[87] Cf. Alexandru Duţu, *op. cit.*, p. 79.

[88] Constantin Cantacuzino, *ed. cit.*, p. 5.

www.dacoromanica.ro

În trapeza de la Hurezi (1706), pe intradosul arcului de la intrare, două imagini ilustrează virtuţile creştine şi puterea rugăciunii [89]. Procedeul la care au recurs zugravii pentru a susţine aceste alegorii a fost personificarea. Prima scenă nu apelează la iconografia constituită, cea a *Scării* Sf. Ioan Sinaitul, care descrie o progresie *ascensională* a virtuţilor (reprezentată în pronaosul bisericii mari), etalînd, în schimb, o înşiruire *orizontală* de personaje de vîrste diferite şi purtînd însemne caracteristice, care înfăţişează pe rînd: *Blîndeţea, Milostenia, Ascultarea, Iubirea de fraţi, Smerenia, Făcătorul de pace* [90]. Cea de-a doua temă concentrează în acelaşi spaţiu plastic mai multe episoade vetero-testamentare *(Facerea Evei, Pierirea Sodomei, Lot şi fiicele sale)* evocînd, prin intermediul unor destine particulare, intervenţia directă a divinităţii în istorie. O altă alegorie a virtuţilor ne întîmpină pe frontispiciul hrisovului emis la 20 iulie 1715 de mitropolitul Antim Ivireanul în favoarea ctitoriei sale bucureştene [91]. Două sirene susţin un scut a cărui bordură închide, în şapte medalioane (cel de-al optulea este încărcat cu stema chiriarhală), cîte un animal purtător al virtuţilor asociate numelui ierarhului: A = vultur (avîntarea spre cele înalte, regenerarea periodică), N = liliac (veghea, trezvia), Θ = oaie (blîndeţea, ascultarea), I = porumbelul (neprihănirea, fecioria), M = albina (hărnicia), O = şarpele (prudenţa, înţelepciunea, dreapta chibzuială), C = melcul [92] („figura" monahului: mersul încet, dar sigur, spre ţintă). Alegoria numelui este, de altfel, o figură retorică preferată a lui Antim: cele şase slove ale numelui Fecioarei, *Mariam*, îi sugerează, de pildă, „cele şase taini mari şi peste fire", fiecare din ele purtătoare a unei semnificaţii soteriologice [93].

Captînd, prin forţa cuvîntului şi prin magia numelui, valorile supreme — Sfîntului împărat Constantin i se spune că Brâncoveanu „avînd numele

[89] Anca V[illa], *Allegorii în pictura murală brâncovenească*, „Arta" XXXIII, 1986, nr. 12, p. 14—15; în ceea ce priveşte sursa de inspiraţie a alegoriei virtuţilor ea nu este compilaţia lui Agapie Landos, Ἁμαρτωλῶν σωτηρία care, dealtfel, nu este compusă „pe la 1700" după cum se presupune în articolul citat, din moment ce a fost imprimată la Veneţia în 1641, cf. Mgr. Louis Petit, *Le Moine Agapios*, „Echos d'Orient" III, 1900, nr. 5, p. 278—285 şi, recent, D. D. Kostoula, Αγάπιος Λάνδος ο Κρής. Συμβολή στη μελετη του έργου του, Ioannina 1983. Cît despre îndoielile autoarei în legătură cu circulaţia acestei opere în ţările române, ele s-ar fi risipit în urma consultării mss. rom. 2174 şi 2517 de la BAR, conţinînd traducerea lucrării lui Agapie (cărţile I şi II), copiate în 1696 *la Hurezi* şi în 1699 la Rîmnic de Iosif ieromonahul şi, respectiv, Vlad logofătul; cartea a III-a, cuprinzînd Minunile Maicii Domnului, a fost prescrisă tot la Hurezi, dar în 1754, de Radu copilul, BAR ms. rom. 2195, cf. Gabriel Ştrempel, *Catalogul manuscriselor româneşti*, B.A.R. 1601—3100, Bucureşti 1983, p. 200—201, 301—302, 209—210.

[90] Sursa literară probabilă a alegoriei este *Floarea Darurilor* care dedică cîte un capitol celor 18 virtuţi pe care le socoteşte mai de seamă şi care a fost tradusă de ieromonahul Filotei *de la Hurezi*, fiind tipărită în 1700 la Snagov de Antim Ivireanul, Pandele Olteanu, *Opera „Floarea Darurilor" în versiunea românească Hurezu-Snagov (1700)*, în *Valori bibliofile din patrimoniul cultural naţional. Cercetare şi valorificare*, I, Rîmnicu Vîlcea, 1980, p. 367—368.

[91] Arh. St. Buc., Suluri 13, cf. Aurelian Sacerdoţeanu, *Antim Ivireanul arhivist, bibliotecar şi tipograf*, GB XXIII, 1965, nr. 3—4, p. 239—242.

[92] Melcul este elementul heraldic central al stemei mitropolitului Antim din ms. rom. 3342 de la BAR şi din pisania mănăstirii sale. Răzvan Theodorescu, *op. cit.*, p. 101—102, consideră melcul „simbol al morţii şi învierii monastice"; mi se pare însă că, luînd în considerare şi o tradiţie încă vie în mănăstirea lui Antim, melcul este mai degrabă o alegorie a călugărului care, asemenea lui, tot ce are poartă cu sine şi, după pilda „coarnelor" melcului care-i asigură acestuia o privire circulară, este mereu gata să întîmpine, de pretutindeni, atacurile „vrăjmaşului"; de altfel, ideea regenerării este cuprinsă în „figura" vulturului, cf. Cătălina Velculescu, *Fiziologul de la Bistriţa*, RITL 31, 1982, nr. 2, p. 214 („pentru vultur").

[93] Antim Ivireanul, *ed. cit.*, p. 18.

www.dacoromanica.ro

tău să face asemănătoriu desăvîrșitu bunătăților tale" [94] — omul se întemeiază pe sine prin limbaj și imagine, într-un joc al reflexelor capabil să-l proiecteze în zona arhetipurilor. Privindu-se în oglinda înfățișată de Theotokos, omul însuși apare ca model exemplar al propriei sale istorii, căci „Dumnezeu ... o zidire care să covîrșească în vrednicie pe Maica lui Dumnezeu nu va putea să facă niciodată, măcar că iaste preaputernic" [95]. În consecință, în paraclisul Hurezilor (1696—1697), pe peretele de est al pridvorului [96], ori în icoana de hram a trapezei [97], cei ocrotiți sub acoperămîntul Mariei sînt — alături de fecioare, arhierei, călugări și împărați — niște boieri îmbrăcați după moda brâncovenească, întru totul asemănători ca tipologie cu cei înfățișați de tablourile votive. „Actualizarea" fără precedent a temei trădează nu numai atmosfera barocă — prin caracterul ei sentimental și spectaculos ca amploare iconografică — în care s-a dezvoltat o nouă pietate mariană dar dezvăluie și o idee mai profundă: Theotokos nu mai *ocrotește* o umanitate abstractă, recognoscibilă prin ierarhiile ei, ci îi *asumă* în propria ei condiție de personaj sacru, în demnitatea staturii ei istorice, pe contemporanii lui Brâncoveanu.

Pe de altă parte, iconografia, estompîndu-și caracterul simbolic, nu mai este capabilă să evoce Biserica prin intermediul imaginii lui Theotokos, „tipul" tradițional al acesteia. Din nou alegoria este chemată să vorbească acolo unde simbolul și-a pierdut elocvența: în pridvorul bolniței Hurezilor (1699), Biserica este închipuită de o corabie înconjurată de eretici și păgîni (Calvin și Mahomed printre ei), în care călătoresc ierarhii grupați în jurul mesei euharistice, vîslași fiind călugării iar cîrmaci înșuși Hristos [98]. În această alegorie a Bisericii drept-credincioase laicii nu-și mai găsesc locul, nici măcar în calitate de sfinți împărați protectori ai ortodoxiei, în ale căror portrete s-ar fi putut oglindi toți cei care participau la aceeași harismă, inclusiv Brâncoveanu. Programul iconografic al întregului complex de ctitorii de la Hurezi poartă, de fapt, puternice specificații monastice și nu cuprinde decît puține trăsături aulice. Chiar și galeria de portrete votive, și comemorative din pronaosul bisericii mari este concurată tematic, în aceeași încăpere, de subiecte care se adresează în primul rînd comunității monahale *(Visul lui Iacob, Scara Sf. Ioan Sinaitul, Viața proorocului Ilie)* [99] și nu aparține în mod organic programului iconografic al bisericii, a cărui desfășurare nu o prevestește în nici un fel. Semnificativ pentru această direcție opusă artei princiare care a fost imprimată frescelor de la Hurezi este mai ales faptul că ciclul Sf.Constantin, a cărui amplă dezvoltare ar fi fost nu numai firească dat fiind hramul așezămîntului, dar și de natură să-l flateze pe Brâncoveanu (un „alt Constantin", potrivit panegiricelor epocii [100]), este tratat în numai patru scene. Cu alte cuvinte, în afara numeroasei familii a lui Brâncoveanu, a portretelor înaintașilor săi și a scenei de luptă ilustrînd un triumf monarhic (victoria lui Constantin cel Mare asupra lui Maxențiu), nici un alt element din pictura catholiconului nu servește idealuri aulice. Dimpotrivă, întîlnim pretutindeni

[94] *Ibidem*, p. 119.

[95] *Ibidem*, p. 19.

[96] Teodora Voinescu, *Școala de pictură de la Hurezi*, p. 585, n. 1 și fig. 7: este vorba de o interpretare a temei Maica Rozariului, aparținînd pietății occidentale.

[97] *Ibidem*, fig. 8.

[98] *Ibidem*, fig. 2.

[99] *Ibidem*, p. 580. Cea mai recentă și amănunțită descriere a programului hurezean la Corina Popa, *Pictura bisericii mănăstirii Hurezi — realitate artistică și culturală a veacului al XVII-lea*, SCIA 33, 1986, p. 13—30, cu reliefarea rolului jucat de Ioan arhimandritul.

[100] Cf. *Minei*, Buzău, 1698, f. II liminară; dar și „un al doilea David": *BRV*, I, p. 366—367.

www.dacoromanica.ro

inconfundabila amprentă a spiritului monastic de care nu sînt responsabili, de bună seamă, zugravii laici, ci arhimandritul Ioan — cel care adusese de la Cîmpulungul reorganizat de Matei Basarab în conformitate cu cea mai severă tradiție bizantină a vieţuirii de obște, „obcina și toată rînduiala mănăstirească" [101] — și care, potrivit mărturiei domnescului ctitor, „de cîndu s-au așăzat egumenu și purtătoriu de grijă, nimicu lucrulu în slabu n-au lăsatu ce cu toată nevoința s-au aflatu de au isprăvit și lucrurile toate cîte au fostu pre lîngă mănăstire neisprăvite și au făcut împrejurul sfintei mănăstiri schituri,

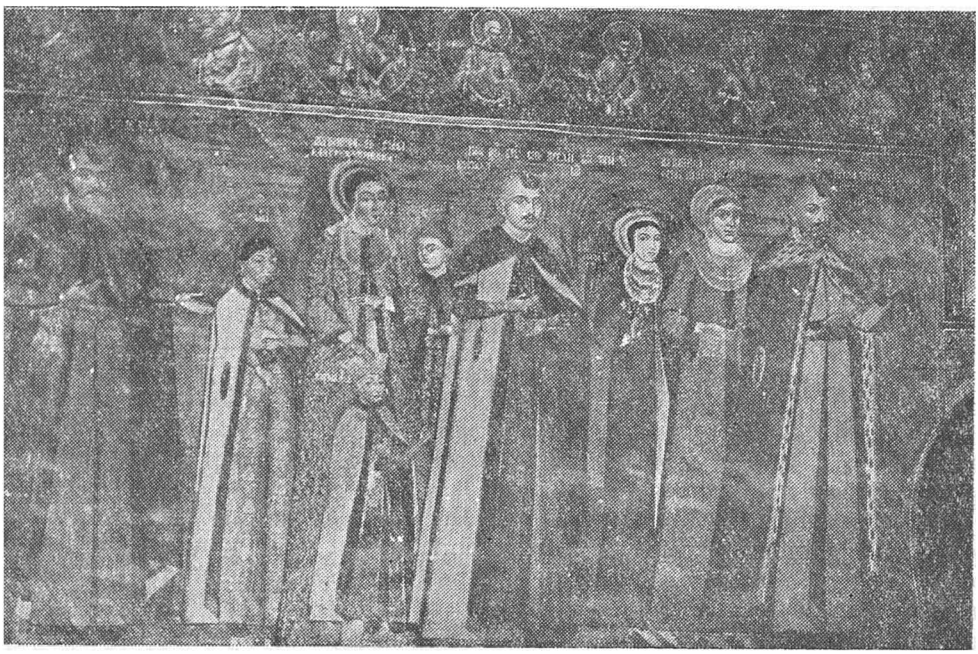

Fig. 11 — Hurezi, tablou votiv din pronaos: familia Brâncovenilor.

precum să și vădu de față, și alte metoașe penu cîteva locuri" [102]. Harnicul egumen, el însuși unul dintre marii întemeietori ai epocii [103], a fost, așa cum dovedește *crucea ctitoricească* cu care este înarmat în portretul său din prona-

[101] Dumitru Bălașa, *Constantin Brâncoveanu voievod și Ioan arhimandritul. Un manuscris inedit al lui Ioan, egumenul mănăstirii Hurez*, MO XXV, 1973, nr. 9—10, p. 996.

[102] Document din 17 ianuarie 1705, la Nicolae Iorga, *Hîrtii din arhiva mănăstirii Hurezului* (= *Studii și documente* XIV), București, 1907, p. XVIII. Ioan s-a instalat ca egumen la 20 septembrie 7201 (BAR ms. rom. 2 381, f. 255[r]). Am argumentat pentru prima oară paternitatea arhimandritului Ioan asupra programului iconografic al ansamblului de la Hurezi într-o comunicare publică prezentată la Muzeul de Istorie și Artă al municipiului București pe 8 iunie 1981.

[103] Este ispravnic la paraclis, bolniță și schitul Sf. Ștefan de la Hurezi, la Dintr-un Lemn; ctitorul picturii din trapeza Hurezilor, ctitor la Polovragi, al unui paraclis la Cozia (T. G. Bulat, *Ioan arhimandritul, întîiul egumen al mănăstirii Hurezi*, MO XVIII, 1966, nr. 5—6, p. 435), al schitului Sf. Apostoli de la Hurezi, al unui han cu biserică la Craiova (Ion Ionașcu, *Contribuții la istoricul mănăstirii Hurezi*, Craiova 1936, p. 13), ctitor al schitului Putineiu, al bisericii din Runcu și al uneia de lemn în Șirineasa (Dumitru Bălașa, *op. cit.*, p. 1000); se vede chiar și din această enumerare provizorie că Ioan era un ispravnic de „profesie" și un specialist în supravegherea lucrărilor de înfrumusețare cu zugrăveli; în plus, el a fost și un iscusit caligraf, patronînd copierea și împodobirea a numeroase codice.

www.dacoromanica.ro

osul catholiconului, cel care a conceput și dirijat programul iconografic al complexului hurezean. Mai mult, numai el și cu Brâncoveanu și-au celebrat, în această perioadă, triumfurile „profesionale" prin intermediul imaginilor. În 1695 se copiază la Hurezi o *Rînduială a călugăriei* în care este înfățișat însuși Ioan în exercițiul funcției sale de egumen, primind în monahism un novice [104]. La rîndul său, Constantin Brâncoveanu a imortalizat momentul în care sultanul i-a acordat domnia pe viață și cortegiul baroc al întoarcerii sale triumfale în capitala Țării Românești pe pereții unei încăperi de la Mogoșoaia [105].

Este însă mai presus de îndoială că ampla teorie de portrete aulice și aristocratice de la Hurezi corespunde pe de-a-ntregul voinței ctitorului, care a intenționat astfel să glorifice „dunga cea mare, bătrînă și blagorodnică a rodului și neamului său atîta despre tată cât și dăspre mumă" [106]. Dar, comandînd această compoziție în care șirul voievozilor din trecut și spițele celor mai strălucite neamuri boierești ale țării culminează cu portretul său harismatic, Brâncoveanu a mai vizat și un alt scop, acela de a se impune contemporanilor și posterității drept „marile ctitor", după cum îl numește Ioan arhimandritul în pisania de la Polovragi [107]. Într-adevăr, chipul lui Constantin Brâncoveanu însoțește majoritatea ctitoriilor epocii sale. Pare că nici un alt domn al Țării Românești nu a urmărit cu atîta tenacitate aplicarea consecventă a dreptului său la imagine, deținut în calitate de ctitor suprem al țării [108]. Asistăm la o autentică „campanie publicitară" dirijată de domn în propriul său profit, la o acțiune propagandistică îndelung meditată și pusă în aplicare cu metodă. Deoarece Brâncoveanu știa că „Iaste osăbire între laudă și între fericire: că se fericesc mulți împărați, crai, domni, boiari pentru norocul ce au în viața lor, după pofta și voia celor trupești lucruri, cum avuții multe să aibă, cum cinste, cum îndelungări de stăpîniri și altele ca acestea care sînt darurile norocului, care și alți păgîni și tirani le-au avut și s-au fericit de norocire ce au avut, iar nu s-au lăudat de niscariva fapte bune; că lauda iaste numai a faptelor celor bune ce face cineva în viiața lui, și pe urma lui rămîne acea bunătate de o laudă oamenii" [109]. Că Brâncoveanu a fost „fericit", nu încape nici o îndoială căci, spune în continuare același cronicar: „l-au dăruit norocul cu de tot felul de bine: sănătos, întreg, casă întreagă, fii și fete mulți, avuții multe, case, palaturi, sate, vii, heleștie, domnie îndelungată și altele ca acestea, care nu i-au lipsit nimic de care ochii lui au poftit". Dar, pentru a nu lăsa lucrurile în voia „norocului", pentru a demonstra că domnia sa nu este un dar al hazardului, așa cum se întîmplă cu „tiranii", ci un rezultat al virtuților sale, Constantin vodă a dorit să fie și „lăudat" de contemporani și urmași, iar portretul, ca procedeu de propagandă vizuală, este tocmai unul din instrumentele cu ajutorul cărora principele și-a făurit imaginea sa de „mare ctitor" de țară și lăcașuri sfinte, de patron generos al Bisericii, de susținător liberal al artelor

[104] BAR ms. rom. 2191, f. 3[v], Gabriel Ștrempel, *op. cit.*, p. 208.

[105] Ștefan D. Greceanu, *Viața lui Costandin vodă Brâncoveanu scrisă de Radu vel logofăt Greceanu*, București, 1906, p. 131, n. 12. Este de presupus că picturile reprezentau „instantanee" ale evenimentelor și că ele au fost realizate curînd după consumarea acestora, căci Brâncoveanu a mers să se „odihnească" la Mogoșoaia imediat după întoarcerea și sărbătorirea sa în capitală.

[106] Nicolae Iorga, *Inscripții din bisericile Românici*, I, București, 1905, p. 185.

[107] Victor Brătulescu, *Mănăstirea Polovragi*, BCMI XXXIII, 1940, fasc. 106, p. 6.

[108] Cf. Valentin Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, 1980, p. 174. Matei Basarab, de exemplu, al cărui chip ne-a fost transmis de un număr record de portrete, nu se află zugrăvit în cel puțin două ctitorii pictate în vremea sa: Dobreni și Plătărești.

[109] Radu Popescu, *ed. cit.*, p. 205.

www.dacoromanica.ro

și culturii. Inscripția care se află deasupra chipului său de la Polovragi — și care este departe de a fi unica de acest fel — tălmăcește precis această intenție, conferindu-i tocmai acele virtuți („fapte bune") cu care el dorea să rămînă în memoria oamenilor: „bunul și înțeleptul și mult lăudatul" [110]. Portretele lui Constantin Brâncoveanu sînt chemate astfel, împreună cu le-

Fig. 12 — Hurezi (1694): Constantin Brâncoveanu și familia (pronaosul bisericii mari).

gendele care le însoțesc, să joace rolul deținut, în condiții normale, de efigiile de pe monede, menite dintotdeauna să popularizeze chipul idealizat al suveranului și să-i exalte calitățile și virtuțile.

[110] Victor Brătulescu, *op. cit.*, fig. 17.

www.dacoromanica.ro

Pe de altă parte, cronica oficială alcătuită de Radu Greceanu insistă la tot pasul asupra „zidirilor" pe care Brâncoveanu le „ridică" şi le „infrumuseţează" in permanenţă, iar un topos frecvent al panegiricelor şi prefeţelor carei-i sint inchinate este cel care celebrează hărnicia sa ctitoricească întocmai ca a lui Zorobabel [111]. „Lauda", encomiul este pentru domn un refugiu compensatoriu dinaintea unei realităţi care nu este pe măsura „faptelor celor bune" pe care le revendică [112] şi, deopotrivă, o tehnică de disimulare pentru posteritate. Prin vasta literatură panegirică pe care o finanţa, prin portretele pe care le instala in toate bisericile din vremea sa, Constantin Brâncoveanu şi-a pregătit oglinda ideală in care istoria — şi istoricii — urmau să-l privească.

Dacă Brâncoveanu insuşi pare preocupat de cariera imaginii sale, de ceea ce va rămine „pe urma lui", in schimb, arta brâncovenească — căreia i-a dat numele, pe care a indrumat-o dar nu a reuşit să o controleze in toate aspectele ei — priveşte mai mult spre trecut, spre tradiţia pe care o modifică dar de care nu se desparte. De aceea, ne vine mai uşor să o definim in mod negativ, intr-un demers oarecum apofatic, prin *ceea ce nu mai este* raportindu-ne la această tradiţie, decit prin *ceea ce este* in perspectiva artei moderne-româneşti. Altfel spus, semnificative sint distanţele pe care arta brâncovenească şi le ia faţă de patrimoniul tradiţional de forme şi imagini şi nu elementele — pină acum deloc sau insuficient depistate — care vor fi continuate

[111] E.g. prefaţa mitropolitului Theodosie la *Mineiul* de la Buzău din 1698 (*BRV* I, p. 366) sau epigrama lui Ioan Comnen din *Mărturisirea credinţei ortodoxe*, Snagov 1699 (*ibidem*, p. 381). Uneori, entuziasmul encomiastic — generos răsplătit — merge pină acolo incit o ctitorie a lui Brâncoveanu (Sf. Gheorghe Nou) este comparată cu Sfinta Sofia din Constantinopol: Olga Cicanci, Paul Cernovodeanu, *Contribution à la connaissance de la biographie et de l'œuvre de Jean (Hierothée) Comnène (1668—1719)*, „Balkan Studies" 12, 1971, nr. 1, p. 157.

[112] Eforturile financiare *proprii* ale lui Brâncoveanu au fost probabil mai mici decit se crede in general şi decit a dorit el insuşi să lase impresia, oricum mai reduse decit cele ale lui Mihai Cantacuzino, de pildă, care acoperea toate cheltuielile sale ctitoriceşti — considerabile — exclusiv din averea sa *personală*. Astfel, in intervalul 1 septembrie 1709—20 martie 1714 — e drept că intr-o epocă de relativă incetinire a activităţii sale ctitoriceşti — Brâncoveanu cheltuieşte, din veniturile sale private, pentru construcţii, zugrăveli, reparaţii şi daruri destinate fundaţiilor sale următoarele sume: 1902,5 taleri pentru chiliile şi incinta de la Sf. Ioan Grecesc; 237 tl. la capela Sf. Ştefan a palatului său din Ţarigrad; 162 tl. pentru lucrări nenumite la Stelea şi Dealu, unde insă Gheorghiţă căpitan „au dat de la el mai mult"; 500 tl. din nou pentru constructorii de la Sf. Ştefan (in sumă intră insă şi plata servitorilor palatului); 110 tl. pentru casele de la Ţarigrad; 300 tl. costă moaştele Sf. Ioan cel Nou de la Ianina destinate mănăstirii Sf. Ioan Grecesc; 225 tl. repararea după un incendiu a caselor fiului său Constantin din Tirgovişte (dar o parte din cheltuieli s-a acoperit din „cămara" domnească); 767 tl. din nou pentru Sf. Ioan Grecesc; 50 tl. il costă nişte sfeşnice pentru Mitropolie şi o pereche de ripide comandate la Sibiu (pare să fie insă doar un rest de plată din suma cuvenită); 100 tl. zugrăveala pridvorului de la Sf. Gheorghe Nou; 200 tl. ajutor pentru nemeşii din Făgăraş care-şi construiesc biserică: Constantin Brâncoveanu, *Însemnări de taină, ed. cit.*, p. 18, 19, 22, 27, 29. În total deci, în patru ani şi jumătate, 4553,5 taleri din *caseta personală* a domnului, sumă cu totul neinsemnată dacă avem in vedere că un inel cu diamant mare şi o pereche de cercei cu diamante il costau 5000 de taleri, *ibidem*, p. 21. Se poate presupune deci că marile intreprinderi ctitoriceşti ale lui Brâncoveanu erau finanţate mai ales din banii ţării, din vistieria domnească. Pe de altă parte, avem citeva indicii că Brâncoveanu inţelegea să profite in continuare, fie şi parţial, de anumite venituri ale moşiilor cu care-şi inzestrase fundaţiile pioase: la 20 februarie 1707, de exemplu, el ii scrie arhimandritului Ioan de la Hurezi: „De ne-ai fi trimisu lit. 2, 3, de caşu de bivoliţă proasupete şi sfinţiia ta şi Bistriceanul aru fi făcutu bine. Ci iaste rău că le mincaţi totu voi cu ţiganii. Însă de n-aţi ştiut estimpu, ne veţi trimite, de va fi sănătate, la anulu", Nicolae Iorga, *Hirtii din arhiva mănăstirii Hurezilor*, p. XVI.

www.dacoromanica.ro

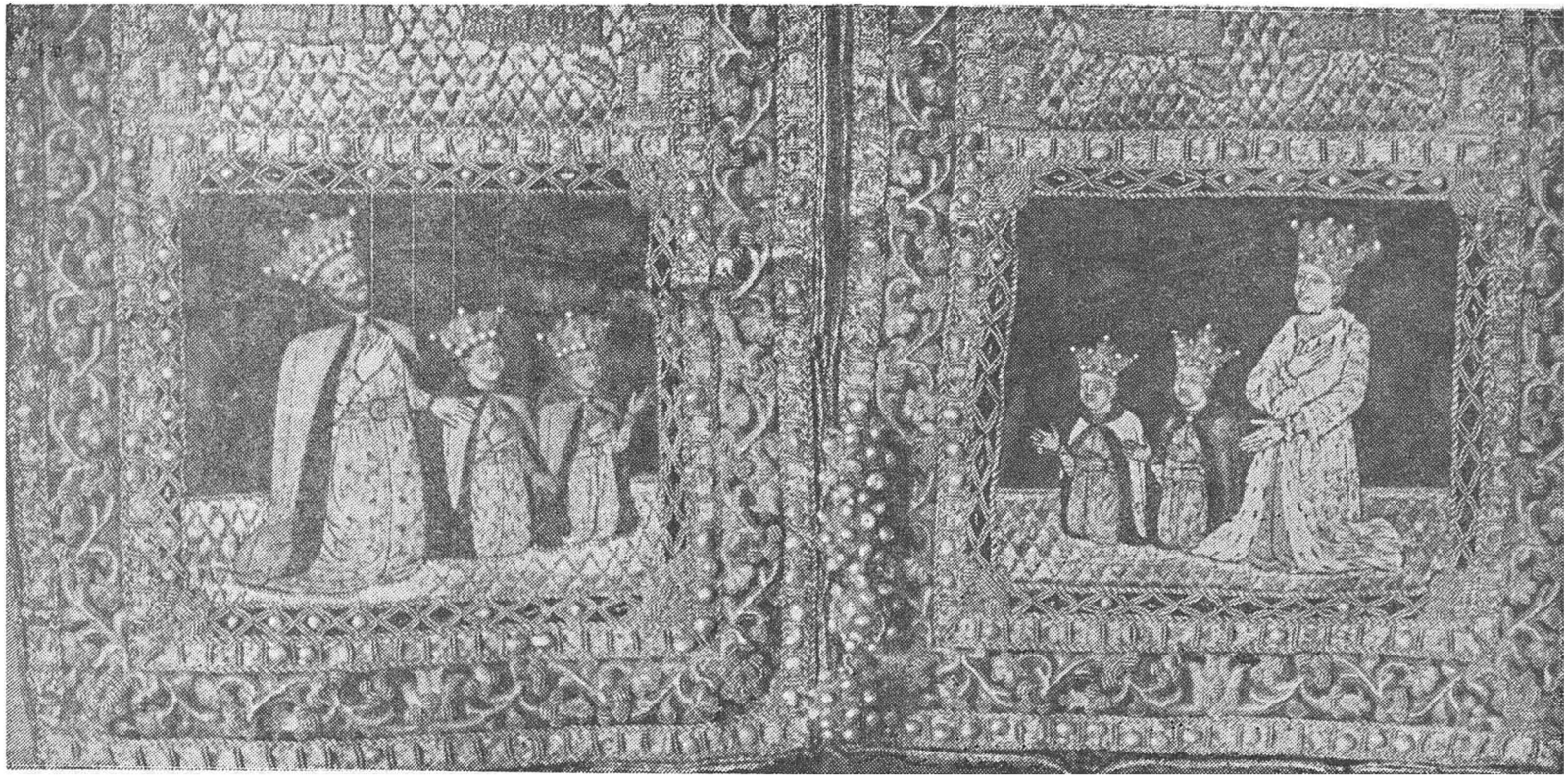

Fig. 13 — Portretele lui Constantin Brâncoveanu şi ale familiei sale de pe epitrahilul dăruit mănăstării Hurezi la 1695. Broderie. Detaliu.

www.dacoromanica.ro

de arhitectura şi pictura din secolul al XIX-lea. Universul vizual şi structurile spaţiale create, în domnia lui Brâncoveanu, sub presiunea semnelor timpului epuizează, definitiv, vocaţia formativă şi resursele formale ale artei tradiţionale de tip post-bizantin. Pentru ultima dată, printr-un efort conştient al ctitorilor şi artiştilor, întreaga comunitate a participat la *aceleaşi* valori artistice. De acum înainte, fiecare strat al societăţii va produce şi promova o artă care să-i fie specifică, corespunzînd modului său de viaţă şi propriilor năzuinţe stilistice. Cultura figurativă îşi va pierde, pe parcursul celui de-al XVIII-lea veac, caracterul organic, se va desface în serii suprapuse şi autonome, definindu-se în funcţie de grupul uman căruia i se adresează: artă aristocratică („cultă"), artă a păturilor mijlocii („populară") şi, în cele din urmă, artă ţărănească („folclorică"). Şi din punctul de vedere al înfăptuirilor artistice deci, epoca brâncovenească încheie un ev, fapt care nu a scăpat urmaşilor imediaţi, tot mai deprinşi să citească şi să interpreteze semnele vremii: pentru Chezarie al Rîmnicului, Ţara Românească „de la o vreme în multe reformi s-au schimbat, şi de la Constantin vodă Basaraba Brâncoveanul cu totul s-au prefăcut precum iaste de toţi ştiut" [113].

[113] Din prefaţa la *Mineiul pe ianuarie*, 1779, transcrisă de Alexandru Duţu, *Coordonate ale culturii româneşti în secolul XVIII*, p. 184.

www.dacoromanica.ro

Spaţiu şi istorie românească în optica vechilor însemnări pe cărţi din epoca brâncovenească

Marieta Chiper

Însemnările româneşti din epoca brâncovenească sînt relativ numeroase şi de o mare diversitate prin natura şi calitatea lor. Împrejurările şi motivaţiile care au generat însemnările nu au condus la o egală percepere sau preocupare, din partea autorilor lor, pentru toate laturile şi aspectele procesului istoric, de la elementul mărunt, cotidian sau personal pînă la marile evenimente. Dar tocmai această realitate conferă una din dimensiunile majore ale valorii însemnărilor ca sursă istorică, pentru că, alături de eventualele informaţii inedite, ele permit, în primul rînd şi într-o măsură mai mare decît oricare altă categorie de surse istorice, înţelegerea modului în care contemporanii unei epoci au perceput dimensiunile diferitelor evenimente şi întîmplări.

Cum apare în optica însemnărilor de pe cărţi vechi şi manuscrise, şi, în fond, în viziunea contemporanilor, istoria românească la sfîrşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea? Ce evenimente, întîmplări şi situaţii au reţinut atenţia posesorilor sau cititorilor români de cărţi şi manuscrise în perioada domniei lui Constantin Brâncoveanu, ce observaţii se pot face, în lumina însemnărilor, în legătură cu personalitatea şi politica domnului, cu evoluţia situaţiei politice, economice, sociale şi culturale, cu mentalitatea şi tendinţele societăţii româneşti în perioada menţionată?

Nu se pune problema, în primul rînd din lipsă de spaţiu, de a face aici un inventar al însemnărilor din epoca brâncovenească şi nici de a stărui, în mod egal, asupra tuturor ştirilor furnizate de însemnări, ci ne propunem să ilustrăm modul în care însemnările pot completa, cu tonuri mai vii sau mai discrete, tabloul societăţii româneşti sau pot contribui la o înţelegere umanizată a societăţii româneşti.

Între cele cîteva mii de însemnări edite şi inedite pe care le-am consultat, una singură, aflată pe un exemplar din *Biblia* tipărită la Bucureşti la 1688, cuprinde referiri la momentul urcării pe tron a lui Constantin Brâncoveanu. O reproducem aici — deşi însemnarea nu este inedită — întrucît discutarea valabilităţii informaţiei transmise necesită luarea în considerare a întregului text: „(Această) sfîntă carte a Legii vechi şi a Legii noao iaste dată sfintii mănăstiri Bistriţa de luminatul şi prea creştinul domnu Ioan Constandin Băsărab Brâncoveanu voievod întru pomenirea mării sale şi a părinţilor mării sale. Care l-au ridicat Dumnezeu domnu în urma unchiului mării sale Ioan Şărban C⟨antacuzino⟩ B⟨râncoveanu⟩ voivod, *în luna lui oc⟨tombrie⟩ 29, l⟨ea⟩t 7197 (1688)*, cu strigare a toatii Ţări Rum⟨â⟩neşti.

www.dacoromanica.ro

Şi i-au venit caftanul şi sabiile şi buzduganul, împreună cu sangeacul şi cu surguciu de la împăratul turcescu, sultan Suliman, aici în ţara mării sale, care iaste încoronat cu dînsa de puternicul Dumnezeu de la moşii şi strămoşii mării sale. Acel puternic Dumnezeu să-i lungească domniia în ţara mării sale cu lină paace şi cu fericită sănătate, cu biruinţă spre toţi vrăjmaşii mării sale. Şi acel putearnic Dumnezeu, care i-au încorunat cu stăpînirea ţării să s⟨ă⟩ milostivească să nu fie lipsit scaunu ţării de rodul mării sale în veacii veacilor. Amin" [1] (subl. ns. — M.C.).

Însemnarea este nedatată, dar despre ea se poate spune nu numai cu certitudine că aparţine primilor ani de domnie a lui Constantin Brâncoveanu, dar şi că, foarte probabil, a fost redactată la scurt timp după urcarea pe tron a acestui domn. Analiza însemnării demonstrează că ea are caracterul unei urări de domnie nouă: nu se face nici o apreciere cu privire la caracterul domniei, ci se subliniază patru elemente ale legalităţii ei: strigarea întregii ţări, confirmarea de către sultan, voinţa divină şi dreptul la succesiune, pentru ca, apoi, să se ureze domnie lungă şi perpetuarea dinastiei pe tronul muntean. Nu poate fi cu totul exclusă o influenţare a textului însemnării de către precizările din titlul cărţii pe care aceasta era înscrisă [2], în privinţa primului dintre temeiurile urcării pe tron — anume alegerea de către întreaga ţară — deşi trebuie avut în vedere că faptul în sine este subliniat cu insistenţă şi de alte surse, astfel încît poate fi mai repede vorba de reţinerea unei realităţi de către mai multe izvoare, independent unele de altele. Însemnarea nu poate fi anterioară datei de 10 noiembrie 1688 — dată consemnată în titlul cărţii menţionate ca moment al tipăririi acesteia — şi nici chiar mijlocului lunii noiembrie a aceluiaşi an pentru că, potrivit unui izvor narativ, deşi primirea caftanului, la care însemnarea face aluzie, a avut loc într-un timp scurt, ea a durat totuşi două săptămîni după urcarea pe tron [3].

O analiză mai strînsă a însemnării conduce la concluzia că aceasta poate fi datată în limite largi între mijlocul lunii noiembrie 1688 şi prima parte a anului 1689, dar cel mai probabil aparţine primelor săptămîni de după tipărirea *Bibliei* din 1688.

Insistenţa în încercarea de a delimita momentul în care se năştea însemnarea nu este cîtuşi de puţin gratuită. Cine scria la cîteva săptămîni, cel mult, de la urcarea pe tron a lui Constantin Brâncoveanu avea toate şansele de a reţine şi data exactă a urcării pe tron a acestui domn. Evenimentul, precizează autorul însemnării, se petrece la 29 octombrie 1688. În toate cronologiile româneşti publicate în ultima jumătate de secol s-a impus însă data de 28 octombrie 1688 [4]. Urcarea pe tron la 29 octombrie 1699 este menţionată însă

[1] Cf. Ilie Corfus, *Însemnări de demult*, Edit. Junimea (Iaşi), 1975, p. 1—2, nr. 3.

[2] Se precizează acolo că „Puternicul Dumnezeu, din alegerea a toatei Ţări Româneşti, Pre dumnealui (Constantin Brâncoveanu — n.n.) l-au coronat cu domnia şi stăpînirea a toată Ţara Ugrovlahiei".

[3] *Istoria Ţării Româneşti 1290—1690. Letopiseţul cantacuzinesc*, ediţie critică de C. Grecescu şi D. Simonescu, Edit. Acad., 1960, p. 192.

[4] Această dată este indicată de: A. Sacerdoţeanu, *Îndrumări în cercetări istorice*, Casa Şcoalelor, (1945), p. 255. *Documente privind istoria României, Introducere*, vol. I, Edit. Acad., (Bucureşti), 1956, p. 492; Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri pînă astăzi*, Edit. Albatros (Bucureşti, 1971), p. 708 ş.a.

www.dacoromanica.ro

atît în *Letopiseţul cantacuzinesc* [5], cît şi de Radu Greceanu [6]. Dat fiind că aceste două cronici au fost redactate probabil după 1690 [7], însemnarea menţionată este anterioară şi neinfluenţată de ele.

Însemnarea vine deci să confirme cele două cronici menţionate, iar cele trei surse, împreună, conduc la concluzia că data reală a urcării pe tron a lui Constantin Brâncoveanu este 29 octombrie 1688 [8].

La celălalt capăt al domniei lui Constantin Brâncoveanu, mazilirea acestuia şi venirea la domnie a lui Ştefan Cantacuzino sînt evenimente reţinute de o însemnare, nedatată, redactată se pare de un „Preda copilul care învaţă la Dascăl": „Venit-au mazilia lu⟨i⟩ Constantin Vodă ⟨Brâncoveanu⟩ la mart⟨ie⟩ 24 mercuri în săptămîna cea mare la şasă ceasuri dă zi, a doua zi la nouă ceasuri în ziua de junat la 9 ceasuri a pornit pe Constantin Vodă turcul şă l-au dus la Poartă cu toţ⟨i⟩ coconii şi toţ⟨i⟩ ginerii, iar la apr⟨ilie⟩ 8 au venit turc de la Poartă cu caftan de domnie şi cu ferman lui Ştefan Vodă la 9 ciasuri de zi făcîndu-să multă veselie" [9]. Datele din însemnare sînt cele care se află în cronica lui Radu Popescu [10], cu excepţia precizării inedite, privind data sosirii caftanului pentru Ştefan Cantacuzino [11].

Însemnările, atîtea cîte ne-au fost cunoscute, transmit foarte puţine informaţii despre Constantin Brâncoveanu, în afara perioadei cînd acesta a fost domn. De fapt, este vorba de informaţii neclare provenind dintr-o etapă

[5] În această cronică (vezi *Istoria Ţării Româneşti 1290—1690...*) se precizează că Şerban Cantacuzino a murit la „mesiţa octombrie 29 de zile, cursul anilor 7197, luni dimineaţa la 2 ceasuri din zi..." (p. 189) şi că atunci „cînd au şezut Constantin vodă domn, fost-au cursul anilor 7197, mesiţa octombrie 29 de zile, luni la 10 ciasuri de zi, iar vîrsta lui au fost de ani 34" (p. 192).

[6] Radu Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod (1688—1714)*, studiu introductiv şi ediţie critică de Aurora Ilieş, Edit. Acad., Bucureşti, 1970, p. 55, precizează că „pre Şerban Vodă încă boala îl îngreuiase, tot mai spre rău den zi în zi mergînd, pînă şi obştească datorie ş-au dat la leat 7197 octomvrie 29..." şi că imediat după aceea a avut loc alegerea lui Constantin Brâncoveanu ca domn. Cronicarul repeta, de altfel, de numeroase ori în scrierea sa că data urcării pe tron a lui Constantin Brâncoveanu era 29 octombrie 1688.

[7] Vezi *Istoria Ţării Româneşti 1290—1690*, p. XIV; Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 11.

[8] Radu Popescu indică 30 octombrie ca dată a morţii lui Şerban Cantacuzino *(Istoriile domnilor Ţării Rumâneşti*, în *Cronicari munteni*, ediţie îngrijită de Mihail Gregorian, studiu introductiv de Eugen Stănescu, vol. I, Bucureşti, Edit. pentru Literatură, 1961, p. 466). Autorul anonim al cronicii *Istoria Ţării Româneşti de la octombrie 1688 pînă la martie 1717*, ediţia întocmită de Constantin Grecescu, Edit. Ştiinţifică, Bucureşti, 1959, deşi influenţat în prima parte a scrierii sale (vezi p. XXVIII—XXX) de Radu Greceanu, menţionează data indicată de Radu Popescu: 30 octombrie 1688 (p. 3). Aceasta nu zdruncină cu nimic soliditatea argumentelor care converg pentru începutul domniei la 29 octombrie.

[9] Doina Braicu, Victor Bunea, *Cartea veche românească din secolele XVI—XVIII în colecţiile arhiepiscopiei Sibiului*, Sibiu, 1980, p. 135; *Tipărituri româneşti (1539—1750) existente la Braşov. Catalog*, Braşov, 1980, p. 111.

[10] Radu Popescu, *op. cit., loc. cit.*, p. 483 şi 485.

[11] De remarcat că în această însemnare, ca şi în alta, singura pe care o mai cunoaştem, (vezi Florian Dudaş, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1983, p. 362), autorii consemnează în mod similar, că Ştefan Cantacuzino a fost „pus" domn, expresie sugestivă şi atît de departe de alegerea prin „strigarea a toate Ţării Româneşti", aşa cum se precizează în legătură cu venirea pe tron a lui Constantin Brâncoveanu.

www.dacoromanica.ro

anterioară domniei lui Constantin Brâncoveanu, informații în baza cărora nu se pot trage, din mai multe considerente, concluzii valabile [12].

Între numeroasele însemnări consultate, nu a fost depistată nici una din epocă sau din deceniile următoare, referitoare la tragicul sfîrșit al lui Constantin Brâncoveanu și al fiilor săi. Faptul în sine, în bună măsură și surprinzător și explicabil, este concludent pentru geneza și valoarea însemnărilor cu rezervele impuse de lipsa de certitudine că nu ar exista sau că nu ar fi existat totuși însemnări referitoare la dramaticul eveniment din 15 august 1714. Decapitarea Brâncoveanului și a fiilor săi a reținut, ca un fapt de excepție, atenția cronicarilor și a făcut obiectul unei cronici rimate [13]. Absența unor însemnări cu privire la acest eveniment, poate fi explicată doar parțial prin faptul că el se petrecea la cîtva timp după mazilire și departe de țară [14]. În situația dată, se impune constatarea cu caracter general, că însemnările reflectau impactul produs de o anume întîmplare asupra autorului însemnării. În cazul special avut aici în vedere, trebuie, totuși, să avansăm, cu rezervele necesare, observația că sfîrșitul lui Constantin Brâncoveanu nu a mai fost asimilat, în momentul cînd a parvenit în țară, categoriilor de evenimente care generau însemnări. Chiar cronica rimată, la care am făcut aluzie mai sus, a fost alcătuită abia din sau după 1716 [15] iar preluarea și răspîndirea sa pe cale orală de către creația populară a aparținut perioadei ulterioare, transmițîndu-se pînă astăzi sub forma unor balade populare [16] și reflectînd perceperea tîrzie a dramaticului eveniment, dar mai ales, ridicarea sa la nivelul unui simbol al demnității și sacrificiului pentru patrie și propriile convingeri.

Dacă avem în vedere însemnările din epoca brâncovenească, în ansamblul lor, reținem atenția în primul rînd cele care surprind și înregistrează modificările produse în situația internațională a spațiului românesc, intrarea unor teritorii românești sub o nouă stăpînire, convulsiile politice declanșate de

[12] Vezi Doina Braicu și Victor Bunea, *op. cit.*, p. 86, însemnări de pe *Îndreptarea legii* exemplarul din Șoarș, Agnita. Iată textul lor: „Scris-am carte ca să fie de mare credință la mîna lui Constantin Brâncoveanu carele iaste la Potrogi acum, așa va să-i ducă acuma la Ciulăești, și i-am rugat ca să fie bun că să mă é și pă mine pre lîngă dumnealui că și eu îi voi sluji dumnealui foarte bine, precum i-am mai slujit și la alții" (cei doi autori precizează că este un scris de sec. XVII); „ † Milosteiu Bojieiu Io Șerban Voevod scris-am carte ca să fie de mare credință la mîna lui Barbului S⟨l⟩ugi⟨i⟩ dumnealui carele umblă în județul să aibă a lăsa în pace de toate nevoiele cîte umblă în dțu (județu) de la Sfînta I⟨pis⟩copie de la Potloage lui Costa⟨n⟩ din Brâncovea⟨nu⟩". În cazul acestei din urmă însemnări, cei doi autori, Doina Braicu și Victor Bunea, cred că ar fi „scrisă de un episcop — Mihai (?), urgisit, refugiat la moșia de la Potloage a lui Brâncoveanu Vodă", fără a indica suportul acestei ipoteze. În absența unei cercetări a acestui exemplar din *Îndreptarea legii* nu putem să ne aventurăm în alte supoziții. Cele două însemnări sînt, presupunem, încercări de condei, care puteau fi inspirate sau nu de documente reale.

[13] Pentru a nu mai reține atenția în legătură cu surprinderea evenimentului de către cronicari — oricum, în prezentul volum un studiu special este consacrat cronisticii — menționăm doar cronica rimată, în ediția critică realizată de Dan Simonescu: *Cronici și povestiri românești versificate (sec. XVII—XVIII)*, Edit. Acad., București, 1967, p. 55—68.

[14] Asasinarea lui Grigore III Ghica, în 1777, și apoi a lui Constantin Hangerli, în 1799, au dat naștere mai multor însemnări, dar acești domni se aflau pe tron și evenimentele petrecute la Iași și, respectiv la București, au avut un impact puternic imediat asupra contemporanilor (vezi I. Corfus, *op. cit.*, p. 13—14, nr. 37—42 și 22—24, nr. 70—77). Există însă și excepția creată de o însemnare care consemnează executarea la Constantinopol, la 15 august 1765, a lui Iordachi Stavarache, dar informația este intercalată, de fapt, într-o suită de știri („Însemnare de semne ce s-au făcut în pămînt Moldovii") care face imposibilă stabilirea momentului și căilor de pătrundere a informației inițiale (vezi I. Corfus, *op. cit.*, p. 11, nr. 31).

[15] Dan Simonescu apreciază că această cronică a fost elaborată în intervalul 1716—1730 (vezi *Cronici și povestiri românești versificate...*, p. 59).

[16] *Ibidem*, p. 55.

www.dacoromanica.ro

faptul că țările române ajung, tocmai în epoca brâncovenească, la confluența intereselor contradictorii ale imperiilor otoman, habsburgic și rus.

Alături de informațiile privind principalele evenimente situate aproximativ la limitele cronologice ale epocii — pătrunderea Habsburgilor în Transilvania și bătălia de la Stănilești — însemnările transmit date despre alte momente și implicații ale ciocnirilor militare și ale prezenței trupelor străine pe teritoriul românesc.

Ceea ce șochează contemporanii și domină în informația transmisă de însemnările cu caracter politic de la sfîrșitul penultimului deceniu și prima parte a ultimului deceniu ale secolului al XVII-lea este avansul Imperiului habsburgic, prezența „nemților" care ocupă o parte a teritoriului românesc și pătrund pînă în București. Într-o însemnare tîrzie, din 1794, între cele patru evenimente pe care autorul le consideră demne de a fi reținute, pentru un întreg secol de istorie — evenimente despre care desigur luase cunoștință din alte însemnări — se află înscrisă, alături de două epidemii de ciumă și o invazie tătară, intrarea Habsburgilor în Maramureș: „Înștiințăm cetitori cînd au fostu intratu Nemți în Maramorișu, fost-au înainte postului Nașteri în anul D⟨om⟩nului 1687" [17]. Un alt autor considera și el necesar, în sec. XVIII, să retransmită posterității ceea ce aflase despre pătrunderea trupelor imperiale în Transilvania: „Am aflat scris la o carte de cînd ⟨au⟩ venit nemții în Țara Ardealului: 1688" [18]. Alte însemnări consemnează că în 1692 „au luat nemții Orade(a) de la turci" [19], că în 1695 „au bătut turcii Lipova și o au făcut tot prahu" sau că în anul următor „vinisă nimeții de la Peteruvaru dă trecură pă Crișu cătră Ardealu 7 sate de casă totu pre Crișul Reapede" [20]. În suita însemnărilor de acest tip, reținatenția cele care au autor pe cunoscutul copist și răspînditor al cărții românești, Vasile Sturze Moldoveanul. Aflat la Mada (Hunedoara), el simțea nevoia să adauge, într-o însemnare din 11 aprilie 1695, că scrise (copiase) o carte „cînd au fost Blagoveșteniia luni după Paști și era frig și nemții în țară" [21], asociind astfel, cu o neplăcere egală, frigul și trupele străine. Cîteva luni mai tîrziu, aflat în aceeași localitate, Vasile Sturze nota, la 16 octombrie 1695, pe un manuscris, că scrise cînd „au robit nemții țara Crișului" [22]. În acest context, o însemnare aparținînd aceluiași copist și redactată foarte probabil tot în 1695, dobîndește — fără a ști vreodată exact, ci doar presupunînd ce elemente biografice ale copistului i-au provocat accesul de sinceritate desnădăjduită — valoare de simbol pentru impactul noii conjuncturi internaționale asupra istoriei românești: „Scris-am eu dascălul Sturze săracul de mine și striinul de mine că eu fuiu ca omul ce-l prinsă ursul și scăpă de la urs și-l nimeri leul și mai rău-l chinuie leul decît ursul" [23].

O informație ciudată este transmisă de o însemnare redactată de un preot tot din Mada, cu cîțiva ani înainte de cele semnalate mai sus: „An⟨ii⟩ Domnului 1691 mes F 27 zile scris-am eu popa Giorgie olilamada (?) intra ce zi au juratu totu Ardealulu rumeni cu unguguri (!) cu saşi și tot felu de oameni pre seama împăratului nemețescu (!) să lua Ardealul prea seama lui" [24].

[17] Ioan Bîrlea, *Însemnări din bisericile Maramureșului*, București, 1909, p. 152, nr. 555
[18] Florian Dudaș, *Cazania lui Varlaam in Transilvania*, Cluj-Napoca, 1983, p. 244
[19] *Ibidem*, p. 441.
[20] I. Corfus, *op. cit.*, p. 67, nr. 9.
[21] Cf. I. Corfus, *op. cit.*, p. 66, nr. 8.
[22] Nicolae Comșa, *Manuscrisele românești din Biblioteca Centrală de la Blaj*, Blaj, 1944, p. 205.
[23] *Ibidem.*
[24] *Ibidem*, p. 132.

www.dacoromanica.ro

Dincolo de insolitul acestei informații este de remarcat că pentru autor era firească înscrierea românilor între primii care trebuiau să se pronunțe cu privire la statutul Transilvaniei [25].

Transformarea teritoriului Țării Românești. la mai puțin de un an de la începerea domniei lui Constantin Brâncoveanu. în zonă de mișcare a unor trupe străine și într-un potențial teatru de război. ca și retragerea voievodului din București sînt evenimente relatate de cronicile muntene [26]. dar în legătură cu care o însemnare de la sfîrșitul lunii decembrie 1689. notată de Constantin Scarlat postelnic pe o *Biblie* din 1688. adaugă cîteva elemente: „Septembrie 29 leat 1689 din voia puternicului Dumnezeu ajutînd într-această sfîntă zi a sfîntului Chiril născut-au fiul meu ⟨Tomi⟩ la Bănești în grădina unchișului Vîlsan. fiind fugari de tătari și s-au botezat la octombrie 6. fiind numele sfîntului Toma într-această zi: decembrie 28 ani (?) s-au cutremurat pămîntul fiind Toma atunci de 13 săptămîni și pre tare s-au cutremurat. copacii au căzut și ziduri. fiind Constantin Vodă la Ruși și nemții la Bucu⟨rești⟩ pe această vriame" [27].

Față de izvoarele narative interne ca. de altfel. și față de alte surse. însemnarea de mai sus cuprinde două informații inedite și aduce o confirmare și o completare la datele cunoscute. Este vorba. în primul rînd. de o băjenie provocată de teama unei invazii tătare încă în septembrie 1689. deci cu cîteva luni înainte de momentul în care cronicile înregistrează prezența tătarilor [28]. În al doilea rînd. este semnalat un cutremur de mare intensitate („copacii au căzut și ziduri") neînregistrat de izvoarele narative și necunoscut din alte surse seismologilor români [29]. În al treilea rînd. însemnarea confirmă informațiile cronicarilor că retragerea generalului Heissler din București și revenirea lui Brâncoveanu în capitală nu au avut loc înainte de începutul lunii ianuarie 1690 [30]. Cu excepția unei știri. și aceea eronată. privind prezența unor contingente ale principelui Imre Thököli la sud de Carpați [31]. însemnările consultate nu mai cuprind alte știri privind acțiuni militare sau trupe străine pe teritoriul Țării Românești pînă în momentul declanșării războiului ruso-turc din 1710—1711.

[25] Autorul este cunoscut din alte însemnări. Ciudata informație ar fi însă nu doar anterioară. ci ar și contrazice termenii primei diplome leopoldine. din decembrie 1691. care. după cum este cunoscut. a ignorat drepturile românilor. Nu trebuie exclusă posibilitatea unei scrieri sau lecturi nesigure a anului din însemnare și ca însemnarea să fie deci posterioară diplomei leopoldine. iar menționarea românilor între cei care jură să reflecte. în mentalitatea autorului însemnării. ceea ce trebuia să i se pară firesc.

[26] Vezi *Istoria Țării Românești 1290—1690*.... p. 194—196: Radu Greceanu. *op. cit.*. p. 469—470: Radu Popescu. *op. cit.*. *loc. cit.*. p. 66—71: *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688*.... p. 27—28.

[27] *Cartea românească veche în bibliotecile documentare ale Arhivelor Statului. Catalog* (volum întocmit de Elena Dima. Gheorghe Baluță. Simona Ceaușu). București. 1985. p. 37.

[28] Cronicile înregistrează prezența și jafurile tătarilor. asociate cu cele ale Habsburgilor. în ultimele săptămîni ale anului 1689.

[29] Cea mai completă evidență și analiză a activității seismice din țara noastră de-a lungul timpului a fost realizată de Ion Atanasiu. *Cutremurele de pămînt din România*. Edit. Acad. (București. 1961). Lucrarea nu înregistrează nici într-un fel acest cutremur, dar acesta nu este singurul caz. Completări substanțiale la cunoașterea cutremurelor din România sînt furnizate tocmai de însemnările de pe carte veche.

[30] În *Istoria Țării Românești 1290—1690*. p. 196. se precizează. chiar în ultima fază a cronicii, că Heissler părăsește București „la ghenarie 2 zile 7198", iar Radu Greceanu (*op. cit.*. p. 71) menționează reîntoarcerea lui Constantin Brâncoveanu la București la 7 ianuarie 1690.

[31] Pe un exemplar din *Îndreptarea legii* este înscrisă informația: „Și cînd au venit curuții în Țara Românească iara valeatul ag. 15 dni. leat 7198" (Biblioteca Centrală de Stat — în continuare B.C.S. — CVR 61. inv. 696 641. *Îndreptarea legii*. Tîrgoviște. 1652. p. 472). Ori se știe că trupele lui Thököli pătrunseseră încă în iunie în Țara Românească, iar la 11 august avusese deja loc lupta de la Tohani-Zărnești.

www.dacoromanica.ro

Evenimentele care afectează spațiul românesc în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea și-au lăsat însă amprente pe însemnările cunoscute provenind din alte zone ale țării.

Încheierea păcii de la Karlowitz, din 1699, a fost consemnată doar într-o însemnare [32]; mai importantă se pare a fost pentru contemporani — cel puțin judecînd prin prisma însemnărilor păstrate și cunoscute nouă — pierderea de către turci a importantului punct strategic care era Camenița, cu atît mai mult cu cît toate cele trei însemnări [33] cunoscute, care au reținut evenimentul, îl asociază pe acesta cu o eclipsă de soare petrecută chiar în septembrie 1699 [34].

În sfîrșit, în mediile din care proveneau autorii însemnărilor se înregistrează față de răscoala curuților o atitudine de neutralitate distantă și chiar de preocupare pentru consecințele asupra populației și economiei. Un observator consemna că „În luna lui cuptoriu, în 26 de zile, au tăiatu curuții pre sîrbi în Olosigu ș-au aprinsu Olosigul într-o duminică, anii 1703" [35], un altul relata, la 21 decembrie 1704, că „Atunci au luat ungurii Sătmariul de la nemți"[36], în sfîrșit, o altă însemnare, tot din 1704 probabil, aducea la cunoștință că „... Această carte o au dat în mănule lui Popa Iștoc cînd s-au ridicat Racoți Fiarțu pe nemți și au fost rău mult prin țară..." [37]. Și în acest caz, din nou, Vasile Sturze refugiat în Banat în 1708, transmitea posterității, printr-o însemnare, o imagine mai amplă și mai expresivă a situației: „Și am scris în sat în Sîntu Andreiaș lîngă Timișoara, în vremia cînd s-au rădicat curuții lui Racolți Frențu pe Nimeți și era răutatea mare în Ardeal și la Crișul Negru și cîmpia Giulei era pustietatea..." [38].

Un grup din însemnările consultate transmit informații în legătură cu războiul ruso-turc din 1711. Știrile nu sînt inedite, iar uneori datele eronate [39]. Unele însemnări sînt mai ample, altele mai restrînse, dar stilul este în toate cazurile sobru, constatator. Iată textul celei mai ample însemnări cunoscute, referitoare la evenimentul menționat: „Să se știe cîndu au venit moscalii în Țara Moldovii și s-au bătut cu turcii pe Prut, la Stănilești, dreptu Hușu, și au prădat tătari Țara Moldovei și era domn în Eși Dumitrașcul Vodă și s-au dus cu moscalii și s-au bătut vara, în postul Sîn Petrului. Și îmbla văleat

[32] „Eu popa Ion ot Aștileu, am scris atunci, cîndu să împăcasă turcii cu nimeții de puseră pace 25 de anii, anii a lui H⟨ristos⟩ 1699. Atunci au făcut Aradul" (Cf. I. Corfus, *op. cit.*, p. 67, nr. 9).

[33] *Ibidem*, p. 3, nr. 10; p. 280, nr. 1; p. 295, nr. 1. Toate cele trei știri sînt intercalate într-o suită de informații — preluate probabil din însemnări mai vechi — cu caracter de minicronologii.

[34] În legătură cu aceste însemnări și cu alte știri privind eclipsa de soare vizibilă din Transilvania și Moldova la 13 septembrie 1699, vezi Vasile Mioc, Damaschin Mioc, *Cronica observațiilor astronomice românești. Istorie și astronomie*, Edit. Științifică și Enciclopedică, București, 1977, p. 30—34.

[35] I. Corfus, *op. cit.*, p. 67, nr. 9.

[36] Florian Dudaș, *Carte veche românească în Bihor, sec. XVI—XVII, Catalog*, Oradea, 1977, p. 55.

[37] *Ibidem*, p. 163.

[38] Ion B. Mureșianu, *Cartea veche bisericească din Banat*, Timișoara, 1985, p. 254.

[39] Este, de exemplu, cazul unei însemnări, în care o recopiere sau poate o greșeală a autorului ei și descifrarea necorectă, ca urmare a unei deteriorări a cărții, ar explica datarea eronată: „Să să știia de cînd au stricat turcii pacea cu muscali. Că eu Lupul f⟨iul⟩lui Vasile ur⟨i⟩car eram diiac în Tighiné trimis de Neculai vodă. U Teghin(é) leat 7217 a(pr.)" (Biblioteca Patriarhiei (Antim) CVR 110, inv. 13868/961, D. Cantemir, *Divanul*, II, 4953, f. II jos; x-indică locul rupt). O datare eronată este transmisă și de o altă însemnare (vezi I. Corfus, *op. cit.*, p. 189, nr. 28).

www.dacoromanica.ro

7219 (1711). Ca să se știe. Și eu am scris Andrii Diiac văleat 7220 (1712) iulie 15" [40].

În acest context este de reținut că prin intermediul unei însemnări tîrzii aflăm despre existența alteia în care primul autor considerase necesar să transmită posterității faptul că Toma Cantacuzino asediase Brăila: „La leat 7219 au bătut Toma Brăila. Aceastea veleaturi le-am găsit scrise la o cărticică ce era scrisă de la acele numite vremi, i proci" [41].

Însemnările devin mai vii, personale, abia atunci cînd evenimentul constituie împrejurarea care implică pe cel care consemna, ca în următorul caz: „Această sfîntă pravilă fiind robită de tătari cîndu au venit moscalii în țară, o-m găsit-o eu greșitul și mult păcătosul robul sfinții tale Lupașco o am răscumpărat-o de la un tătar și de la mine o au răscumpărat-o... era Ion..." [42].

În încheierea acestei părți și în baza știrilor furnizate de însemnări cu privire la conjunctura internațională în care a evoluat istoria poporului român în epoca brâncovenească, credem că putem adăuga și cîteva observații generale: a) analiza însemnărilor din această categorie conturează concluzia că în mentalitatea contemporanilor exista cel puțin o pronunțată distanțare și rezervă față de prezența oricăror trupe străine, „creștine" sau „necreștine" și față de ciocnirile militare din epocă în baza constatării că toate aceste evenimente, desfășurate pe teritoriul românesc, se soldau, indiferent de învingător, cu distrugeri și jafuri suportate de țările române; b) reluate ulterior, în cursul sec. al XVIII-lea, unele informații inițiale constituie obiectul unor noi însemnări care nu reține însă și detalii, ci doar faptul în sine filtrat prin experiența istorică românească a acestei perioade în care mișcările unor trupe străine, războaiele și ocupațiile străine sînt atît de numeroase încît devin simple fapte de cronologie; c) corespunzător unei perioade de stabilitate și relativă liniște care a caracterizat Țara Românească, spre deosebire mai ales de Transilvania, sînt absente în perioada 1690—1711 însemnările muntene de tipul analizat mai sus.

O altă dimensiune a istoriei românești în epoca brâncovenească, care poate fi surprinsă, sub unele aspecte, prin însemnările de pe manuscrise și cartea veche se înscrie în sfera economico-socială. Inegale ca număr și valoare, însemnările transmit informații directe sau permit observații cu privire la evoluția demografică, impactul calamităților naturale asupra populației și economiei, la prețuri, politica fiscală, ocupații, relații de muncă etc. Nu putem stărui aici asupra tuturor acestor aspecte, cu atît mai mult cu cît, în unele cazuri, ar fi necesare demonstrații mai ample — ca, de exemplu, în cazul posibilității utilizării datelor de stare civilă și a pomelnicelor înscrise în cărți pen-

[40] Cf. Ion Paul Munteanu, *Cartea românească de învățătură la Pribești-Vaslui*, în *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Cercetare și valorificare*, vol. II, București, 1983, p. 370. Autorul însemnării reia succint aceeași informație politică, într-o altă notă din martie 1714, în care relata despre un cutremur din 25 februarie 1714-necunoscut, de altfel, în literatura noastră de specialitate. Surprinzător de aproape de modelul însemnării reproduse mai sus, dar fără a reda toate amănuntele, este o însemnare din 1711 de pe un manuscris (publicate ultima dată în lucrarea citată (p. 67, nr. 10), alcătuită de I. Corfus. Alte însemnări reține mult mai concis evenimentul, redus doar la un război ruso-turc pe pămîntul Moldovei. Nu este însă, credem, întîmplător că acest tip de însemnări sînt reluări tîrzii ale unor informații mai vechi (vezi I. Corfus, *op. cit.*, p. 3, nr. 10; p. 295, nr. 1).

[41] Biblioteca Academiei (în continuare BARSR), CVR 61, *Îndreptarea legii*, Schimb 5, f. I v.

[42] *Cartea veche românească în colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare București*, București, 1972, p. 23.

www.dacoromanica.ro

tru studiul evoluției familiei sau în cazul cercetării evoluției prețurilor cărților pentru depistarea unor tendințe în economie și cultură — astfel încît vom menționa doar unele însemnări, fie dintre cele care relevă întîmplări concrete ale epocii, fie dintre cele care marchează tendințe mai largi.

În complexul factorilor care au influențat negativ evoluția demografică și viața economică alături de campaniile militare, de lupte, jafuri, distrugeri și luarea în robie, trebuie adăugate, în lumina însemnărilor, și unele calamități. Secetă scurtă, dar probabil puternică, în Bihor, în 1708 [43], lăcuste, în august 1710, în centrul Transilvaniei [44], iată cîteva dintre calamitățile reținute de însemnări. Cea mai gravă dintre calamități este însă epidemia de ciumă care începînd de la mijlocul primului deceniu al secolului al XVIII-lea, a terorizat, mai mulți ani, locuitorii. O însemnare din Țara Românească a lui „Șerban staroste de neguțători" semnalează că „Iar la 1(eat) 7213 (1705) mai 5 dn(i) s-au întunecat soarele și după aceasta nu s-au mînat multă vreme și au dat mare ciumă cît au ținut toată vara și toată iarna și au perit mult norod dă oameni" [45]. Epidemia de ciumă face ravagii în Banat, Transilvania, Maramureș, în 1708—1711, rămînînd înscrisă în conștiința oamenilor ca fiind „ciuma cea mare" [46].

Între toate însemnările cercetate, una singură relevă presiunea politicii fiscale, greutatea și mulțimea obligațiilor dar ea nu privește pe Constantin Brâncoveanu, ci pe Constantin Cantemir. Nu mai stăruim asupra acestei însemnări, din 1693, interesantă, dar cunoscută [47].

Vom reproduce însă, în continuare, cîteva însemnări inedite care relevă ierarhizări economice și sociale la sfîrșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului următor și, în acest context, transformarea marginilor de cărți sau manuscrise în adevărate registre contabile. Iată o astfel de însemnare transilvăneană: „La Mihaiu 1 zi cosă, la Rotar o zi cosă, la Oprea Prăgar (?) o zi cosă, la One Pu(r)car (?) 2 zile de seceră, la Dămian o zi la aubă (?), 2 zile de sapă la Radu Vițălar 2 zile de seceră una de sapă. La Mitroia [48] o zi de seceră, o zi sapă, la Stef 3 zile seceră o zi de sapă, la Mihaiu Tur (?) 2 zile de cosă **. La Ion Petrișor giunir (?) o zi de cosă **, [49] la Toder 2 zile cin (?) de secera, la Ion o zi de sapă. La Deva Ion din Crăciunel, i-am dat 2 gălete de cucur (u)z, să lucre 4 zile de secere și să-mi de cucurăzu la tomnă. 1714" [50]. Autorul unei alte însemnări nota la începutul secolului al XVIII-lea

[43] Fl. Dudaș, *Cartea veche românească din Bihor*, p. 81.

[44] I. Corfus, *op. cit.*, p. 167, nr. 1.

[45] *Ibidem*, p. 171, nr. 1. Eclipsa este desigur cea din 12 mai 1706 (vezi V. Mioc, D. Mioc, *op. cit.*, p. 34), ceea ce ar explica și precizarea autorului însemnării („nu s-a mînat multă vreme") în legătură cu epidemia de ciumă. Potrivit lui Radu Greceanu, epidemia a început „puțină vreme" după 25 mai 1706 și a determinat retragerea lui Constantin Brâncoveanu la Tîrgoviște pînă la 1 martie 1707 (vezi Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 158, 160). Menționăm că, potrivit altei însemnări, aceluiași Șerban, staroste de neguțători, îi era botezat un copil, în august 1719 de „măria sa doamna Marica a răposatului bun domnu Constandin Brîncoveanul voevod, aflîndu-se fugită de frica ciumii la satul mării sale la Obilești" (I. Corfus, *op. cit.*, p. 172, nr. 5).

[46] Vasile Sturze Moldoveanul menționa într-o însemnare că de la 26 martie 1708 „au început a muri de ciumă în Sînt Andreiaș și între alte sate", iar, în iunie 1708, nota „cînd era ciuma cea mare și au murit în Sîntu Andreiaș 366 suflete, și în toată Țara Timișoarei" (Ion B. Mureșianu, *op. cit.*, p. 254). O însemnare mai tîrzie maramureșeană preciza că în 1711 „au fost ciuma cea mare", o alta, că la Călinești „au murit de ciumă" în 1710 (vezi I. Bîrlea, *op. cit.*, p. 152, nr. 555 și p. 70, nr. 239). Vezi și I. Corfus, *op. cit.*, p. 188, nr. 26.

[47] Vezi I. Corfus, *op. cit.*, p. 102, nr. 2.

[48] Sub rînd adăugat cu altă cerneală, dar de aceeași mînă „la fata ei o zi de seceră, 1 zi de...".

[49] Cuvintele cuprinse între ** sînt șterse.

[50] BCS, CVR 116 (împreună cu 87), inv. 293 222, *Molitvenic*, Bălgrad, 1689, prima scoarță.

www.dacoromanica.ro

în Ţara Românească, „... să să ştie cîţ bani am dat la seteni cînd au fost Costandin al Milostimii cu Stan Coteţu am dat t⟨a⟩l. 1 la Mîinea pîrcălab bani 6, la Papa bani t⟨a⟩l.3 bani 6, la Vasile Trîmbă bani 6, la Pătraşco bani 43" [51].

Însemnările pun în evidenţă activităţi comerciale [52] şi alte aspecte ale vieţii economice în legătură cu care nu mai reţinem atenţia.

Epoca brâncovenească s-a caracterizat printr-o înflorire remarcabilă a culturii şi spiritualităţii româneşti. Un aspect esenţial al acestei realităţi îl constituie tipărirea şi difuzarea cărţii ca parte integrantă şi coloană vertebrală a unei contraofensive ideologice care a jucat un rol important în menţinerea şi consolidarea unităţii spirituale şi de limbă a poporului român.

Nu vom stărui aici asupra acestui aspect atît de vast, pus în evidenţă de mult timp şi repetat, ci vom urmări succint dacă şi în ce măsură el poate fi regăsit în vechile însemnări istorice din epocă. Este desigur un loc comun, dar care se cuvine reamintit aici, că însemnările constituie o sursă esenţială pentru cunoaşterea circulaţiei cărţilor tipărite şi manuscriselor, pentru locul şi importanţa lor în societatea românească.

Procesul de răspîndire a cuvîntului tipărit românesc, început cu un secol şi jumătate în urmă, a fost puternic accelerat la sfîrşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea, atît ca urmare firească a evoluţiei istorice, cît şi sub impactul ofensivei bisericii catolice care, pe suportul ocupaţiei habsburgice, tindea să creeze fisuri — în beneficiul reciproc al Vienei şi al Romei — unităţii spirituale a poporului român. Cu atît mai mult s-a făcut necesară în acele împrejurări înlocuirea vechilor cărţi de cult slavone cu scrieri româneşti. Numeroase cărţi se traduc pentru prima dată în româneşte în timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu. În titlu sau în subtitlu, într-un fel sau altul, caracterul românesc al scrierii este constant subliniat.

Multe însemnări din epocă reflectă necesitatea şi satisfacţia pentru cuvîntul scris românesc. Astfel, într-o însemnare, care aparţine probabil sfîrşitului secolului al XVII-lea, de pe un manuscris, se preciza: „Aicia s-au scris slujba de la strastie, de pre sîrbiie pre limba românească, s-au scos, să-şi poată înţelege ce grăieşte şi el şi altul" [53]. Într-o altă însemnare din 5 iunie 1701 pe un exemplar din *Cazania lui Varlaam*, se menţiona că: „Această sfîntă carte, anume Paucenie, o au cumpărat Negru Filip din Agrijiu, de la monah⟨ul⟩ Nistor, din Arad, să fie în sat pomană pre viţa, pre sămînţa, moşilor, strămoşilor, nepoţilor, strănepoţilor, către care se lasă această Paucenie moldovenească, *care le este de dulceaţă pre limba românească*..." [54] (subl. ns.). În sfîrşit, un alt exemplu este oferit de o însemnare din 31 august 1705 de pe un *Apostol* donat „sfintii mănăstiri domneşti din tîrgu din Rîmnic, ca să fie la slujba sfintii mănăstiri de citanie pe rumânie, socotindu-să cu obştea părinţilor de la această sfîntă mănăstire ca să se afle această carte pe rumânie spre înţelesul tuturor...." [55].

În împrejurările menţionate mai sus, numeroase cărţi tipărite în epoca brâncovenească se transmit ca danie domnească — sau din partea unor vîrfuri ale vieţii laice sau clericale — către lăcaşuri de cult sau mai rar, unor

[51] BCS, CVR 73, inv. 178 003, *Dosoftei, Viețile Sfinților*, 1682—1683, f. 60 v. (a doua numerotare).
[52] Vezi, de exemplu, I. Corfus, *op. cit.*, p. 3, nr. 8, p. 102—103, nr. 3.
[53] N. Comșa, *op. cit*, p. 111.
[54] Fl. Dudaș, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, p. 188.
[55] BCS, CVR 144, inv. 293 624, *Apostol*, Buzău, 1704, f. 177 v.

www.dacoromanica.ro

persoane fizice. Multe dintre aceste danii de cărți s-au îndreptat către Transilvania sau Banat, punînd în evidență o adevărată linie în politica munteană.

Astfel Constantin Brâncoveanu a donat, potrivit însemnărilor pe care le cunoaștem: ctitoriei sale de la Sîmbăta de Sus, cîte un exemplar din Biblia de la 1688 [56], din *Octoih* și *Triod* (Buzău, 1700) [57], bisericii din Șcheii Brașovului — 12 minee (tipărite la Buzău, 1697)[58]; un *Triod* (Buzău, 1700) [59] și un *Penticostar* (Buzău, 1701) [60], ca și alte cărți [61]; mitropoliei din Alba Iulia — 2 minee [62]. Voievodul dona, de altfel, cărți și unor lăcașuri de cult sau persoane din Țara Românească, așa cum făcea cu *Biblia* de la 1688, dăruită mănăstirii Hurezu [63] sau lui Matei Comăneanul "vel căpitan za seimeani" [64].

Alături de domn, dintre personalitățile cunoscute ale epocii apar în postură de donatori: Stanca Brâncoveanu — mama voevodului, de la care ne-a rămas și semnătura autografă pe o carte [65] — care dăruia negustorului transilvănean Șandru un exemplar din *Pravoslavnica mărturisire* (Buzău, 1698) [66]; Mihai Cantacuzino, unchiul domnitorului, unul din principalii ctitori și donatori de carte din epocă, cu donații în zona centrală a Transilvaniei, la Hudac [67] și la Colacea [68], în Banat, la Lugoj [69], în Muntenia, la mănăstirea „Sinaiî de supt muntele Buceaciului" [70]; marele învățat Constantin Cantacuzino stolnicul, celălalt unchi al domnului, cu donații la Recea, din Transilvania [71] și în Muntenia [72]; mitropolitul Theodosie, care dona o *Biblie* din1688

[56] BCS, CVR 86, inv. 29 3796. Însemnarea de danie însoțită de pecetea mică a voievodului se repetă de 12 ori în cuprinsul acestui exemplar.

[57] Doina Braicu, Victor Bunea, *op. cit.*, p. 149 și 150.

[58] *Tipărituri românești (1539—1750) existente la Brașov*, p. 102—109. Mineiul pe luna februarie păstrează o foarte lungă însemnare din 21 februarie 1699 în care este lăudat, în termenii cei mai elogioși, voievodul muntean pentru această donație — „după alalalte mile ce au făcut", bisericii Sf. Nicolae din „Șchiai lîngă Cetatea Brașovului" (*ibidem*, p. 105—106).

[59] *Ibidem*, p. 113.

[60] *Ibidem*, p. 115.

[61] Vasile Oltean, *Cartea românească din Scheii Brașovului, factor de unitate națională*, în *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Valorificare-cercetare*, Rîmnicu Vîlcea, 1980, p. 185.

[62] Ioana Cristache-Panait, *Circulația cărții de Buzău în Transilvania*, în *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Cercetare și valorificare*, II, București, 1983, p. 381.

[63] *Cartea veche românească în colecțiile BCU*, p. 37.

[64] *Cartea veche românească în bibliotecile documentare ale Arhivelor Statului*, p. 34. Matei Comăneanul, potrivit însemnării, a dăruit la rîndul său cartea lui Radu Dudescul postelnic, cîndva, după iulie 1704.

[65] BCS, CVR 103, inv. nr. 293 496, *Evanghelie*, Snagov, 1697. Stanca semnează la scurt timp înainte de a muri, cu numele de fată. La f. 134 se află înscris: „Stanca Cantacozina, iun. 25 d(mi) 7206" (1698), iar la f.1, 22, 57 se află doar semnătura, în aceeași ortografie. Menționăm că sînt extrem de rare, în epocă, însemnările unor persoane de sex feminin și este posibil să avem aici una dintre primele, dacă nu chiar prima însemnare românească, oricît de scurtă ar fi ea, din această categorie.

[66] Cf. Ioana Cristache-Panait, *op. cit., loc. cit.*, p. 380.

[67] *Ibidem.*

[68] BCS, CVR 103, inv. 293717, *Evanghelie*, Snagov, 1697, f. 16, 179. Exemplarul conține și semnătura autografă și, pe mai multe pagini, amprenta peceții inelare ale donatorului.

[69] Ion B. Mureșianu, *op. cit.*, p. 205.

[70] *Cartea veche românească în colecțiile BCU...*, p. 41.

[71] *Tipărituri românești (1539—1750) existente la Brașov*, p. 125.

[72] BCS, CVR 144, inv. 252054, *Apostol*, Buzău, 17 p4, f. IV. Fila cu însemnarea, tăiată la legat, nu a permis identificarea localității.

www.dacoromanica.ro

lui Vîlcu Mogăşăscul [73] şi un *Molitvenic (Evhologhion)*, tipărit la Buzău în 1701, „proiegumenului" de la Argeş [74]. Printre cei care dăruiesc cărţi se mai numărau episcopul de Rîmnic, Ilarion [75], Radu Izvoranu, vel stolnic [76], Şerban Cantacuzino, vel paharnic [77], Radu Golescu [78], Neagul, căpitan de cazaci [79] etc. Este desigur dificil de inventariat toţi donatorii, dar nu putem încheia fără a menţiona că dacă trezeşte un evident interes pentru cercetător faptul că dăruirea de cărţi se constituise într-o adevărată politică promovată de Constantin Brâncoveanu, în consens şi cu participarea a numeroşi reprezentanţi de frunte ai societăţii muntene, nu este cu nimic mai importantă pentru înţelegerea problemelor societăţii româneşti — şi în acelaşi timp este emoţionantă — cercetarea, prin intermediul însemnărilor, a marilor eforturi materiale ale unor grupuri mai mari sau mai mici de locuitori — însemnări asupra cărora nu mai putem stărui — pentru procurarea şi îngrijirea cărţilor. Pe paginile cărţilor au rămas înscrise sute şi sute de nume de posesori, donatori sau cititori, unele nume mai cunoscute după cum am văzut [80], altele, imensa majoritate, rămase în posteritate numai şi numai prin intermediul menţiunilor din aceste cărţi.

Cărţile sînt păstrate ca bunuri de mare preţ, dar exemplarele din aceeaşi carte circulă dintr-o localitate în alta, dintr-o ţară românească în alta, realizînd uneori adevărate tururi ale spaţiului cultural românesc şi contribuind

[73] *Cartea veche românească în colecţiile BCU*, p. 34 şi 35. O însemnare din 20 octombrie 1697, care indică posesorul, anume pe Vîlcul postelnic Mogoşăscul, este semnată însă „Matei paharnicul Mogoşăscul; o altă însemnare, semnată Vîlcul Mogoşăscul, probabil în acelaşi an, precizează — cu o completare a cititorului însemnării — că *Biblia*, iaste a Vîlculu⟨i⟩ ...⟨paharni⟩cul snă Vîlculuı biv vel vornic". Acest mare vornic nu este cunoscut în literatura istorică (vezi N. Stoicescu, *Dicţionar al marilor dregători din Ţara Românească şi Moldova, sec. XIV — XVII*, Edit. Enciclopedică Română, Bucureşti, 1971), dar un Matei Mogoşescul şi un Vîlcu Mogoşescul — poate aceeaşi persoană — sînt înregistrate între 1716—1720 cu funcţie sau cu foste mari dregătorii (vezi Theodora Rădulescu, *Sfatul domnesc şi alţi mari dregători ai Ţării Româneşti din sec. al XVIII-lea. Liste cronologice şi cursus honorum*, Bucureşti, 1972, partea III, p. 452, 457, 464.

[74] Biblioteca „Saltîkov-Scedrin", Leningrad, fond carte rară, chirilice, VI. 5.S., f. 13: „† Acest molitvenic iaste al robului lui Dumnezeu Ioasaf erm(monah) proigumenul ot Argiş dăruit de preasfinţitul mitropolit kir kir Theodosie arhiepiscopul a toată ţara Ungrovlahiei în zilele creştenului domn Io Costantin voevod Basarab leat 7211 iulie 1 dni". Pe acest exemplar se află şi alte însemnări.

[75] I. Corfus, *op. cit.*, p. 187, nr. 22.

[76] Acesta dona un *Molitvenic*, tipărit în 1699, bisericii din Drăguş, din jud. Braşov (cf. Ioana Cristache-Panait, *op. cit., loc. cit.*, p. 381).

[77] BCS, CVR 132, inv. 528114, *Liturghier*, Buzău, 1702, f. 17—41.

[78] BARSR, CVR 61, dublet 3, *Îndreptarea legii*, Tîrgovişte, 1652, p. 536.

[79] Donator al unui *Minei pe luna septembrie* (Buzău, 1698), mănăstirii Topliţa (din jud. Harghita) (vezi Ion B. Mureşianu, *op cit.*, p. 264).

[80] Alături de donatorii semnalaţi „însemnările mai aduc în prim plan figuri cunoscute ale epocii. Astfel, însemnările consultate transmit menţiuni, uneori ample, alteori lapidare: despre perioada pribegiei în Ţara Românească a lui Vasile Cantacuzino (BCS, CVR 110, inv. 293 497, Dimitrie Cantemir, *Divanul*, Iaşi, 1698; BCS, CVR 116, inv. 293 229, *Evhologhion*, Buzău, 1699, f. 4); despre Preda Pîrşcoveanu şi despre cărţi ale bibliotecii bolniţei de la Hurez, (BCS, CVR 111, inv. 167 106, *Mineiu pe luna aprilie*, Buzău, 1698, prima scoarţă interioară şi f. 1). Acest văr al lui Constantin Brâncoveanu este menţionat şi pe un *Mineiu pe luna martie* păstrat tot la BCS, CVR 111, inv. 167 105, f. 1; despre Diicul Buicescu şi Ventilă Bucşanul (BCS, CVR 95, inv. 105 167 *Evanghelie greco-romană*, Bucureşti, 1693, p. 47—65); despre Preda Proroceanu (*Cartea veche românească* în colecţiile BCU, p. 36—37); David Corbea (*ibidem*, p. 45) ş.a.

www.dacoromanica.ro

într-o deosebită măsură la menţinerea unităţii limbii române şi, în general, a unităţii româneşti [81].

În această epocă în care se tipăreşte mult, îşi desfăşoară activitatea în paralel şi un mare număr de copişti, dintre care unii extrem de productivi [82], ca semn al unei cereri care depăşea cu mult peste ceea ce ofereau tipografiile româneşti.

Este o epocă în care se înmulţesc posesorii de carte — şi începe diversificarea lor din punct de vedere social, după cum relevă însemnările — , dar este şi o epocă în care ştiinţa de carte începe să se impună ca o necesitate pentru anumite categorii sociale sau, mai exact, pentru accesul la anumite funcţii şi profesii. Ca reflex al acestei tendinţe se înmulţesc şi însemnările în care diferiţi copii sau adolescenţi transmiteau posterităţii numele lor, faptul că învăţau sau învăţaseră carte sau cele referitoare la instrucţia şcolară. Astfel, într-o însemnare aparţinînd probabil sfîrşitului secolului al XVII-lea, posesorul unei cărţi sublinia că o dobîndise ca moştenire de la posesorul precedent, căruia îi fusese nepot şi care îl învăţase carte [83]; un altul nota, în 1698—1699: „Scris-am ca să s(ă) ştie de cî(n)d am învăţat eu Constandin la parimiie l(ea)t 7207" [84]. O însemnare din 2 mai 1696 informează despre instruirea fiilor stolnicului Constantin Cantacuzino [85]. Dintre însemnările din această categorie, dorim în special să facem cunoscută pe aceea, inedită, păstrată pe un exemplar dintr-un *Minei pe iunie*: „Mă no că ci nu înveţi să faci slove bune că dacă vei face slove bune vei avea cinste de cătră logofet iar aşa nu iaste nimica, că eu dac-aş scrie aşa rău nu m-eş mai căzni trupul ca se mai scriu cevaşi. Că eu dă cîndu mă căznesc de le-am învăţat scris(oa)rea. Aşijderea şi tu învaţă că nimic den tine nu iaste. Bunea Grădişteanul vel armaş" [86]. Indiferent dacă avem în faţă exprimat, aşa cum apare foarte probabil, năduful unui părinte sau este vorba de o încercare de condei, însemnarea pune în evidenţă o înţelegere de factură modernă a rostului învăţatului de carte, iar prin savoarea limbajului merită, credem, să figureze într-o antologie a textelor româneşti medievale.

[81] Vezi, cu titlu orientativ, inventarul sugestiv alcătuit de Florian Dudaş în capitolul *Circulaţia cărţilor şi unitatea românilor* din lucrarea *Vechi cărţi româneşti călătoare*, Edit. Sport-Turism, Bucureşti, 1987, p. 207—211. Adăugăm aici un fragment dintr-o mai lungă însemnare inedită, datată 9 aprilie 7197 (1689), aflată pe un exemplar din *Îndreptarea legii*: „...Pravilă mare cumpăratu-au smeritul întru preot irei Vasilie ot sile (sic!) Stoeşti de la popa Voico de la Ploieşti din Ţara Rumânească direptu 3 lei zzlut (?) ...Şi s-au cumpărat trătaj, răsipită. Şi văzînd Ghenadie monah acestu izvor plin de bunătăţi răsipit, Dumnedzău i-au dat gînd bun şi au dus-o la Galaţi, la preotul Simion şi i-au plătit de au legat-o..." (BCS, CVR 61, inv. 293704, *Îndreptarea legii*, Tîrgovişte, 1652, f. 424; x — fila tăiată la legat).

[82] Vezi G. Ştrempel, *Copişti de manuscrise româneşti pînă la 1800*, vol. I, Edit. Acad., 1959; numai de la Vasile Sturze Moldoveanul, care a activat între 1693—1730, s-au păstrat 46 de texte în 35 de volume, însumînd cca 6700 file (Cf. Fl. Dudaş, *Vechi cărţi româneşti călătoare*, p. 208).

[83] BCS, CVR 55, inv. 178 027 *Triod Penticostar*, Tîrgovişte, 1649, f. 107—129.

[84] BCS, CVR 61, inv. 293 701, *Îndreptarea legii*, Tîrgovişte, 1652, p. 312.

[85] „Să sea ştie cînd au învăţat dascălul Damaschin coconiiş dumnealui stolnecului Constandin Cantacozinu, în zilele luminatului domnului nostru Io Constandin voivod Basarab Brâncoveanu" (cf. I. Corfus, *op. cit.*, p. 178, nr. 1).

[86] Biblioteca Naţională „Kiril şi Metodiu", Sofia, R u, 698. 1 (*Mineiul pe iunie*, Buzău, 1698), forzaţ 1. Însemnarea nu este datată, dar ea nu poate fi decît din anii 1698 — mai 1700, adică perioada dintre apariţia cărţii şi momentul în care acest mare dregător încetează de a a mai fi mare armaş (Vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 191).

www.dacoromanica.ro

Urmaşii lui Constantin Brâncoveanu şi locul lor în societatea românească. Genealogie şi istorie*

Dan Berindei

Constantin Brâncoveanu a marcat prin personalitatea sa un capitol din cele mai de seamă din istoria poporului român. La moartea predecesorului său, Şerban Cantacuzino, fratele mamei sale — relatează Radu logofătul Grecianu — „numaidecît toată boierimea ţării la mitropolie adunîndu-se şi sfat pentru alegerea de domnie făcînd, aşa cu toţii de la mic pînă la mare pre acest Constantin Brâncoveanu vel logofăt de domnie au numit"[1]. Despre bunicul său, Preda Brâncoveanu, scrisese Paul de Alep că era „foarte bogat şi fără pereche atît în această [ţară], cît şi în orice altă ţară" şi că el era „primul dintre boierii din această ţară datorită moştenirii de la strămoşii săi şi moşiile sale sînt imense" [2]. Rădăcinile neamului brâncovenesc se cufundau în negura istoriei şi bogăţiile lui erau nenumărate.

Ascensiunea lui Constantin Brâncoveanu la domnie a reprezentat un moment culminant, pe plan social-politic, în afirmarea acestui puternic neam boieresc, marcat de evenimente tragice. Tatăl domnului, Papa, îşi pierduse viaţa ucis de seimeni, în 1655, sub poalele Mitropoliei bucureştene, cînd copil mic fiind, pieirea ameninţase, de asemenea şi pe viitorul domn, iar Preda

* Acest studiu este întemeiat pe arborii genealogici ai descendenţei lui Constantin Brâncoveanu. Au fost cuprinse generaţiile I—VII şi în unele cazuri (descendenţii din Ilinca Greceanu, Constantin III Brâncoveanu şi Ancuţa Rosetti) şi generaţia a VIII-a; cronologic, în linii generale, sînt cuprinşi descendenţii pînă în pragul ori la începutul secolului al XX-lea. Este evident că în unele cazuri analiza genealogică n-a putut fi dusă pînă la capăt şi că cercetări viitoare vor putea aduce întregiri şi corectări; cu toate acestea, putem considera că *în imensa lor majoritate*, descendenţii domnului au putut fi cuprinşi în arbori, ceea ce ne-a îngăduit să putem face unele consideraţii statistice în cuprinsul studiului nostru. Cînd au existat neclarităţi, lucrul a fost marcat prin semnul: ? Aduc cele mai vii mulţumiri membrilor Comisiei de genealogie, heraldică şi sigilografie de pe lîngă Institutul de Istorie „N. Iorga" şi în special lui Paul Cernovodeanu, Dan Pleşia, Alexandru Perietzeanu, Pompiliu Greceanu, Gh. Muşat şi Mihai Rădulescu, pentru concursul generos pe care mi l-au dat în această foarte complicată, dar şi revelatoare operaţie a întocmirii arborilor uriaşei descendenţe a lui Constantin Brâncoveanu. De asemenea, aduc deosebite mulţumiri arhitectei Mariana Fetti, şef de lucrări la Institutul de Arhitectură „Ion Mincu", pentru impecabila execuţie grafică a arborilor genealogici anexaţi acestui studiu.

[1] Radu logofătul Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Voievod (1688—1714)* ediţie critică Aurora Ilieş, Bucureşti, 1970, p. 56.

[2] *Călătoria lui Paul de Alep*, în *Călători străini despre ţările române*, Bucureşti, 1976, vol. VI, p. 215.

www.dacoromanica.ro

Brâncoveanu, bunicul său, fusese ucis la Tîrgoviște din porunca lui Mihnea al III-lea, în 1658. Moartea violentă îl va lovi, la capătul unei lungi domnii și pe Constantin Brâncoveanu, ca și pe cei patru fii ai săi.

Urcat pe tron, noul domn avea să stăpînească Țara Românească peste un sfert de veac. „. . . l-au dăruit norocul cu de tot felul de bine — scria Radu Popescu vornicul— : sănătos, întreg, casă întreagă, fii și fete mulți, avuții multe, case, palaturi, sate, vii, heleșteie, domnie îndelungată și altele ca acestea, care nu i-au lipsit nimic de care ochii lui au poftit" [3]. Numele lui Brâncoveanu avea să fie cinstit, în timpul domniei, în tot Orientul creștin, nu în mică măsură și datorită uriașelor averi brâncovenești, atît cele moștenite, cît și cele acumulate de el înainte și mai ales în timpul guvernării sale, care-i vor îngădui să acorde un larg sprijin material celor supuși în mod nemijlocit stăpînirii otomane.

Avînd ca doamnă pe Marica, fiica lui Neagu postelnicul din Negoești și nepoata lui Antonie Vodă din Popești, domn al Țării Românești, în anii 1669—1672 [4], Brâncoveanu a avut un număr însemnat de copii: patru fii și șapte fiice. Stanca și Maria, cele dintîi fiice ale sale, s-au născut înainte de ocuparea tronului, iar restul copiilor în vremea domniei. Cînd Brâncoveanu a fost mazilit, din cei 11 urmași încetaseră din viață primele două fete: Maria în 1697, „într-o străinătate" — cum scria Cronica [5] — la Istanbul, unde o purtase mazilirea soțului ei, Constantin Duca (Duculeț), iar Stanca — văduvă din 1705 — murise la 15 martie 1714, în preajma mazilirii voievodului [6]. Din cei nouă copii în viață în tristele zile ale desțărării lui Brâncoveanu, dus pe ultimul drum al Istanbulului, aveau să piară, odată cu el, în tragica, dar și eroica zi de 15 august 1714, cei patru fii, dintre care numai unul depășise 30 de ani, iar cel mic nu era decît încă un adolescent. În viață aveau să rămînă, în afara văduvei și mamei crunt lovite, cinci fete și un nepot — fiul beizadelei Constantin II Brâncoveanu —, singurul menit a duce mai departe numele brâncovenesc, precum și ginerii și alți nepoți, care, aceștia din urmă, aveau și ei în vene sîngele neamului brâncovenesc atît de cumplit lovit.

Domnul purtase o adevărată „politică matrimonială" cu urmașii săi. Două dintre fete fuseseră măritate cu fii de domni — respectiv Radu lui Iliaș Vodă și Constantin Duca, fiul lui Gheorghe Duca —, alta avusese ca soț pe unul dintre fiii lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul, personalitate de seamă a epocii, al cărui alt fiu, Nicolae, avea să inaugureze succesiv, atît în Moldova, cît și în Țara Românească, epoca fanariotă, iar cel de-al patrulea fiu al Brâncoveanului, Radu, urma să se însoare, în primăvara 1714, cu Maria, fiica lui Antioh Vodă Cantemir. Pentru fiii săi cei mai mari — Constantin II și Ștefan —, Brâncoveanu alesese ca soții două fiice de mari boieri moldoveni: Anița lui Ioan Balș și Bălașa lui Ilie Cantacuzino, iar fiicei sale Ancuța îi alesese ca soț pe postelnicul Nicolae Ruset, fiul vestitului vistiernic moldovean Iordachi Ruset. De altfel, în mod îndrituit evidențiază Neculce interesul voievodului față de clasa stăpînitoare în acea vreme în Moldova, arătînd că „Brâncoveanul pururea era bucuros să fugă boierii Moldovei la dînsu, să-și facă el nume bun..." [7]. În realitate, se pare că domnul a urmărit mai mult

[3] *Istoriile domnilor Țărilor Românești de Radu Popescu vornicul*, ediție critică Constant Grecescu, București, 1963, p. 205.

[4] *Viața lui Constantin Vodă Brâncoveanu de Radu Grecianu vel logofăt*, ediție critică Ștefan D. Grecianu, București, 1906, p. 328 și urm.

[5] Radu logofătul Greceanu, *op. cit.*, p. 118.

[6] *Viața lui Constantin Vodă Brâncoveanu...*, p. 315.

[7] Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, București, 1955, p. 244.

www.dacoromanica.ro

decît atît, alianţele matrimoniale moldoveneşti dezvăluind, fie chiar într-o perspectivă istorică ceva mai îndepărtată, ca şi numele de Ştefan dat celui de-al doilea fiu, gîndurile de mărire *româneşti* ale voievodului.

Dar Brâncoveanu a căutat, firesc, să obţină o consolidare a poziţiei sale şi a neamului său şi în ţara aflată sub nemijlocita sa conducere prin „politica matrimonială" pe care a dus-o. După moartea lui Scarlat Mavrocordat, Ilinca Brâncoveanu a fost căsătorită cu Şerban Grecianu. Sora ei mai mică, Safta, s-a măritat cu Iordache Creţulescu, iar fiica cea mai mică a domnului, Smaragda, a căpătat drept soţ pe Constantin Băleanu, acordîndu-se deci toată atenţia şi marii boierimi muntene. Printre ginerii domnului a pătruns şi Manolache Lambrino, grec, ca şi Scarlat Mavrocordat. Trecut din Moldova în Ţara Românească, el anunţa într-un fel noua eră fanariotă. Iscusit, tînărul constantinopolitan avea să fie soţul Bălaşei, penultima fiică a domnului.

Constantin Brâncoveanu a avut doi fraţi — Barbu şi Matei—, mai mari decît el, ultimul încetat din viaţă înainte de toamna anului 1659, iar cel dintîi înainte de începutul anului 1674. Niciunul dintre ei n-au fost căsătoriţi şi n-au avut urmaşi [8]. Descendenţa neamului brâncovenesc n-a fost astfel asigurată decît prin cei rămaşi în viaţă după 15 august 1714 dintre copiii şi nepoţii domnului Constantin Brâncoveanu. Odată domnul şi fiii săi executaţi, „ginerii lui şi cu doamna şi cu cîţiva boieri au rămas tot la popreală" [9]. Prin intrigile lui Ştefan Cantacuzino au fost surghiuniţi la Kiutahia [10]. Exilaţi în Asia Mică, ei nu s-au putut întoarce în Ţara Românească decît doi ani şi jumătate mai tîrziu, în primăvara lui 1717, revenind cu Ioan Mavrocordat, cînd acesta a fost trimis să-l înlocuiască pe fratele său, domnul prins de austrieci. „Eşise atunci din surgun — notează Radu Popescu vornicul — doamna şi ginerii lui Constantin Vodă, pre care-i nevoisă de-i scosese Nicolae Vodă şi au purces şi ei cu Ioan Vodă spre ţară" [11]. Nicolae şi Ioan Mavrocordat erau, de altfel, fraţii lui Scarlat Mavrocordat, ginerele răposat al doamnei Marica. În orice caz, trimiţînd 12 boieri la Istanbul după caftanul şi steagul de domnie, Ioan Mavrocordat a cuprins printre ei şi pe Pană Negoescu, „fratele doamnei lui Constandin Vodă" [12]. Văduva, fiicele, ginerii şi nepoţii puteau acum să încerce să-şi refacă vieţile, după ce se „mîntuiseră", cum scria într-un zapis chiar Marica Brâncoveanu, la 17 iunie 1717, „de la mari şi cumplite pedepse şi patimi", revenind „la pămîntul nostru în ţară" [13].

Uriaşa avere a lui Constantin Brâncoveanu fusese una dintre principalele cauze ale pieirii sale. Dar deşi bunurile mobile fuseseră supuse în bună parte confiscării, rămăseseră neamului brâncovenesc bunurile imobile din ţară, moşiile în primul rînd şi importantele sume depuse la Viena şi Veneţia. Apare ciudată afirmaţia văduvei domnului martirizat privind „marea lipsă şi sărăcie" a ginerilor ei — Şerban Grecianu, Iordache Creţulescu, Nicolae Ruset, Manolache Lambrino şi Constantin Băleanu — după reîntoarcerea lor în ţară, dar este totuşi neîndoielnic că exilul şi presiunile otomane le duseseră „casele", cum scrie doamna Marica, „la multă datorie şi stingere".

[8] Radu logofătul Greceanu, *op. cit.*, p. 253—256.

[9] Ioan Şt. Petre, *Axinte Uricariul. Studiu şi text*, Bucureşti [1944], p. 160.

[10] *Istoria Ţării Româneşti de la octombrie 1688 pînă la martie 1717*, ediţie critică Constant Grecescu, Bucureşti, 1959, p. 123.

[11] *Istoriile domnilor Ţării Româneşti...*, p. 237.

[12] *Istoria Ţării Româneşti...*, p. 129.

[13] N. Iorga, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, Bucureşti, 1907, vol. XIV, p. 331.

www.dacoromanica.ro

Nevrînd să-i lase „obidiți și îngreueți cu datoria și cu multe lacrămi", tot „ce mai s-ar găsi... ori bani, ori scule, argint și aur, lucru mișcător", inclusiv banii „din Țara Ungurească ce avem încolo și bani cîți vor fi la Veneția", exceptînd banii de la Viena, doamna se angaja să-i folosească pentru plata datoriei la „mirie" — vistieria otomană —, urmînd apoi ca restul să fie împărțit „în doă", o parte revenindu-i ei și nepoților ei Constantin al III-lea Brâncoveanu și Maricăi Ștefan Brâncoveanu, iar cealaltă celor cinci gineri și nepotului de fiică Șerban Constantin Duca. Era evidentă preocuparea de a păstra cea mai însemnată parte a averii nepoților de fii și mai ales celui menit să ducă mai departe numele neamului. Înțelegerea familiară reflectată în zapis s-a realizat într-un cadru solemn, în fața noului domn Ioan Mavrocordat, a doi patriarhi — Samuil al Alexandrei și Hrisant al Ierusalimului—, a mitropolitului Mitrofan și a boierilor divaniți, printre care apărea, de altfel, ca mare ban, Pană Negoescu, fratele doamnei Marica [14].

„Pre Constantin Vod de l-au prins, / Și fără-a nimănui sfat / La moarte l-au judecat/ Și numele lui l-au stins / Cu a feciorilor lui l-au prins, / Scoțîndu-i din viața lumească / Cu sabia cea turcească.." [15].În astfel de versuri, „opinia publică" a vremii (este drept că versurile au fost „receptate" în Transilvania în 1813) a înregistrat cumplita tragedie a neamului brâncovenesc. În realitate, însă, „numele" domnului n-a fost „stins" și mai ales sîngele neamului lui. Urmași a continuat Constantin Brâncoveanu să aibă în tot decursul veacurilor următoare pieirii sale și ei sînt numeroși pînă în zilele noastre.

Succesiunea pe linie bărbătească s-a urmat pînă în 1832, cînd s-a stins ultimul bărbat purtător al numelui. Relatînd crunta execuție, Ion Neculce adăuga: „Numai un copilaș, nepot de fiu Brâncovanului, a scăpat, că l-au luat la seraiul împărătesc ca să-l turcească; eară mai pre urmă l-au scos îma împăratului și l-au dat la maică-sa..." [16]. Scăpat de turcire, tînărul Constantin al III-lea Brâncoveanu a fost înconjurat cu deosebită grijă de ai lui și în primul rînd de bunica sa, doamna Marica, pentru care el reprezenta simbolul nepieirii numelui domnului martirizat. Încă din zapisul mai înainte menționat, din 17 iunie 1717 se constată preocuparea doamnei Marica — cea „cu bărbătească mărime de suflet", cum o caracteriza în 1832 episcopul Ilarion al Argeșului [17] — de a ocroti interesele acestui nepot [18], pe care a știut să-l impună tuturor ca un cap al încercatei familii.

Însurat cu Maria Coslegianu, nepoata spătarului Mihai Cantacuzino — fiica acestuia măritîndu-se cu Toma Paleologu, vel cămăraș, zis Iuliano Coslegianu —, el avea să strîngă în mîinile sale, mai ales după ce a atins vîrsta maturității, cea mai însemnată parte a marii averi imobile brâncovenești, ca și din cea mobilă scăpată de urgia otomană. Învoieli dintre Constantin al III-lea Brâncoveanu și unchii sau verii săi — cum ar fi cea din 1729—1730 cu Safta și Iordache Crețulescu, Bălașa și Manolache Lambrino și verii săi primari Șerban și Drăghiceanu Greceanu și cu vara sa Mariuța Alexeanu, fiica unchiului său Ștefan [19], ori cea din 1731—1732 după moartea Maricăi

[14] *Ibidem*, p. 331—333.

[15] Dan Simonescu, *Cronici și povestiri românești versificate*, București, 1967, p. 67.

[16] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 318. Asupra lui Constantin al III-lea Brâncoveanu, mai vezi Ilie Chiriță, *Urmașii lui Brâncoveanu Vodă*, în „Arhivele Olteniei", XI (1932), p. 314—318; Ioan C. Filitti, *Notițe, loc. cit.*, XII (1933), p. 141; Ilie Chiriță, *Boierii Brâncoveni (Adaosuri), loc. cit.*, XVI(1937), p. 290—291.

[17] Emil și Ion Vîrtosu, *Așezămintele brâncovenești. O sută de ani de la înființare. 1838—1938*, București, 1938, p. 441.

[18] N. Iorga, *op. cit.*, vol. XIV, p. 331—333.

[19] *Ibidem*, p. 333—335.

www.dacoromanica.ro

doamna [20], ori, în sfîrşit, cea din toamna 1735, încheiată la Sibiu, prin care Nicolae Ruset şi fiicele sale renunţau la bunurile Măriuţei Alexeanu (moartă fără a lăsa în urma sa moştenitori copii), ca şi la cele ale Stancei şi Smaragdei, fiicele domnului Constantin Brâncoveanu, în schimbul unei sume de bani (52 000 „florini nemţeşti") [21] — atestă acest proces. Ultima mai ales demonstrează operaţiile de „strîngere" în posesia purtătorului de nume al neamului a bunurilor imobile, în primul rînd. O altă învoială a fost încheiată, la 22 noiembrie 1752, între el şi verii săi Creţuleşti, în legătură cu „dobînzile banilor de la Cămara Chesaricească" [22], în care este evocată şi una anterioară dintre Brâncoveanu şi mătuşa sa Safta Creţulescu, din 1 ianuarie 1747. Constantin n-a reuşit numai să refacă puterea economică a neamului său, dar el a reintrat firesc, chiar şi în plină epocă fanariotă, în rîndul marilor dregători, dobîndind succesiv demnităţile cele mai înalte, inclusiv cea supremă în ierarhia boierească, de mare ban [23].

În vara anului 1762, nepotul domnului a încetat din viaţă [24]. Fiii săi Nicolae şi Manolache au urcat, ca şi tatăl lor, întreg *cursus honorum*, ajungînd fiecare să deţină marea bănie — Nicolae pentru întîia oară în 1788, iar Manolache în 1801 [25]. Ca şi tatăl lor, au încheiat învoieli cu unchii sau verii lor Creţuleşti, ori între ei, privind capitalul brâncovenesc depus la Viena [26]. Un hrisov din 1798 menţiona că Manolache Brâncoveanu era „din slăvita familie domnească, moşii şi strămoşii dumisale vechi pămînteni ai ţării acesteia" [27]. Nu a fost, de altfel, singurul document de acest fel evocator al însemnătăţii familiei domnului pierit în 1714. Amestecaţi necontenit în acţiuni politice şi suferind şi represiuni — un raport austriac consular din primăvara 1788 menţiona arestarea lor şi trimiterea lor în temniţele Vidinului [28] — şi chiar şi un exil de doi ani, cei doi strănepoţi ai domnului Brâncoveanu s-au numărat, în vremea lor, printre principalii demnitari ai ţării. Nicolae a murit prin 1804 (la 16 noiembrie 1803 nepotul său Grigore îi anunţa egumenului de la Hurez o supărare a unchiului său Nicolae, care era deci încă în viaţă) [29], iar Manolache la 25 aprilie 1811, la Braşov, unde a fost îngropat [30].

Nicolae Brâncoveanu a avut cu prima dintre cele trei soţii succesive ale sale, respectiv cu Maria Văcărescu, un fiu [31] căruia i-a dat numele de Constantin şi care a murit încă copil fiind la Braşov, unde a fost şi el îngropat în 1772 [32]. Un fiu cu acelaşi nume i-a murit la Arvanitochori, unde au trebuit

[20] *Ibidem*, p. 335—336.

[21] *Ibidem*, p. 339—341.

[22] *Ibidem*, p. 341—343.

[23] Vezi Theodora Rădulescu, *Sfatul domnesc şi alţi mari dregători ai Ţării Româneşti din secolul al XVIII-lea. Liste cronologice şi cursus honorum*, Bucureşti, 1972, passim.

[24] Ioan Lupaş, *Documente istorice privitoare la moşiile brâncoveneşti din Transilvania şi Oltenia*, în *Studii, conferinţe şi comunicări istorice*, Sibiu, 1941, vol. III, p. 36.

[25] Ioan C. Filitti, *Oltenia şi cîrmuitorii ei. 1391—1831*, în „Arhivele Olteniei", IX (1930), p. 149—150.

[26] N. Iorga, *op. cit.*, vol. XIV, p. 343—344, 348.

[27] V. A. Urechia, *Istoria românilor*, Bucureşti, 1894, vol. VII, p. 509.

[28] *Documente Hurmuzaki*, Bucureşti, 1922, vol. XIX, partea I, p. 446.

[29] I. Ionaşcu, *Anexe la art. „Istoricul mănăstirii Hurez"*, în „Arhivele Olteniei", XV (1936), p. 167—168.

[30] N. Iorga, *op. cit.*, vol. XIII, p. 68.

[31] Banul Mihai Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. N. Iorga, Bucureşti, 1902, p. 348.

[32] A.A. Mureşeanu, *Ştiri noi despre refugiaţii munteni la Braşov*, în „Ţara Bîrsei", 1930, nr. 1, p. 11; Ilie Chiriţă, *Boierii Brâncoveni (Adaosuri)*, în „Arhivele Olteniei", XVI (1937), p. 296.

www.dacoromanica.ro

să trăiască o vreme familiile boierilor exilaţi şi unde o inscripţie i-a menţionat sfîrşitul, şi lui Manolache Brâncoveanu, în vara 1790, cel dispărut fiind atunci „de ani douăzeci" [33]. Deosebindu-se de Nicolae, care n-a mai avut alţi copii [34], Manolache a mai avut ca fiu pe Grigore Brâncoveanu şi două fete, Elena şi Maria.

Personalitate de seamă, Grigore Brâncoveanu a urcat şi el pînă la demnitatea de mare ban şi s-a afirmat pe plan politic, dar şi cultural, amestecat fiind şi în evenimentele revoluţionare din 1821 [35]. Zilot Românul — Ştefan Fănuţă! — i-a făcut o portretizare ditirambică, care reliefa însă locul pe care cel din urmă Brâncoveanu, pe linie bărbătească, îl ocupa în societatea românească. „... era cel mai numit şi ales boier al patriei despre toate — scria cronicarul — adică împodobit cu înaltă învăţătură, firesc blajin şi ticnit, bogat foarte şi după neam mai slăvit decît toţi" [36]. Într-o însemnare contemporană se consemna: „1832 aprilie 26 (de fapt era vorba de 27 aprilie, fiind 1 noaptea! — D.B.), miercuri spre joi, la un ceas din noapte, au răposat... dumnealui biv vel ban Grigore Brâncoveanu, după boală cu zăcere peste douăzeci zile" [37]. Trei zile mai tîrziu, la înmormîntare, episcopul Ilarion al Argeşului va evoca, poetic, primirea de către domnul martirizat şi de către ai lui a trupului neînsufleţit al celui „din urmă moştean al lor" [38].

Grigore Brâncoveanu, căsătorit cu Elisabeta (Safta) Balş, a adoptat în 1824, neavînd copii, pe nepoata de soră a soţiei sale, pe Zoe Mavrocordat, care se va mărita cu Gheorghe Bibescu, viitorul domn al Ţării Româneşti. Fiul lor, Grigore Bibescu, finul banului Brâncoveanu, s-a bucurat de speciala atenţie a ultimului Brâncoveanu, pe linie bărbătească. Acesta hotăra printr-un act, la 27 august 1828, ca Grigore Bibescu, purtînd pronumele său şi el fiindu-i naş, să aibă „voia... de a se numi şi iscăli Brâncoveanu ... pentru pomenirea acestei vechi familii" [39]. Se întemeia astfel o nouă familie Brâncoveanu, neavînd sînge brâncovenesc de la Zoe (Zoiţa) Mavrocordat, adoptată Brâncoveanu, dar avîndu-l, în schimb, prin Gheorghe Bibescu, fiu al lui Dimitrie Bibescu, dar şi al Ecaterinei Văcărescu, purtătoare a acestui sînge.

Aparent, prin dispariţia în primăvara anului 1832 a ultimului bărbat purtînd numele de Brâncoveanu şi coborîndu-se din Constantin I Brâncoveanu se crea impresia încetării continuităţii puternicului neam. În realitate, domnul nu avusese ca urmaş numai pe nepotul ce i-a purtat numele, ci şi alţi descendenţi. Dintre cei 11 copii ai domnului şapte au avut urmaşi, dar în ceea ce priveşte trei dintre ei, aceştia n-au fiinţat decît o singură generaţie următoare. Este acesta cazul urmaşului Mariei, măritată cu Constantin Duca

[33] Atît N. Iorga, cît şi Ilie Chiriţă au crezut că ar fi vorba de un fiu al lui Nicolae Brâncoveanu, dar unicul fiu al acestuia murise cu 18 ani mai înainte; Constantin V Brâncoveanu de la Arvanitochori este neîndoielnic, după opinia noastră, unul din fiii lui Manolache Brâncoveanu; vezi şi N. Iorga, *op. cit.*, vol. XI, p. 115—117; Ilie Chiriţă, *Ultimii boieri Brâncoveni*, în „Arhivele Olteniei", XII (1933), p. 64. Asupra fraţilor Nicolae şi Manolache Brîncoveanu — aşezaţi însă în ordine inversă, deşi evident Nicolae a fost cel mai vîrstnic —, vezi Ilie Chiriţă, *Ultimii boieri Brîncoveni*, în „Arhivele Olteniei", XII (1933), p. 53—64 şi idem, *Boierii Brâncoveni (Adaosuri)*, *loc. cit.*, p. 291—300.

[34] Banul Mihai Cantacuzino, *op. cit.*, p. 348.

[35] Idem, *Grigorie Brâncoveanu*, *loc. cit.*, XII(1933), p. 195—205; vezi şi rectificările lui Ioan C. Filitti, *Despre banul Grigorie Brâncoveanu*, *loc. cit.*, p. 440—442; mai vezi Ilie Chiriţă, *Boierii Brâncoveni (Adaosuri)*, *loc. cit.*, XVI (1937), p. 300—305.

[36] B.P. Hasdeu, *Ultima cronică română din epoca fanarioţilor*, Bucureşti, 1884, p. 109.

[37] Emil şi Ion Vîrtosu, *op. cit.*, p. 439.

[38] *Ibidem*, p. 441.

[39] *Ibidem*, p. 437.

www.dacoromanica.ro

Voievod, al cărei unic fiu Şerban [40], neînsurat, apare menţionat în zapisul Maricăi Brâncoveanu din 1717 şi care mai este constatat în 1742—1743 într-un document doar ca biv vtori paharnic [41], deşi era fiu de domn şi nepot a doi domni (Brâncoveanu şi Gheorghe Duca). Este şi cazul Mariei, Măriuţei sau Maricăi fiica lui Ştefan Brâncoveanu, luată şi ea sub ocrotirea bunicii ei, al cărei prenume îl purta şi neîndoielnic deoarece ea era singura, în afara lui Constantin al III-lea Brâncoveanu, care era urmaşa unuia dintre fiii pieriţi sub secure în august 1714. Această nepoată s-a măritat cu Constantin Dim. Alexeanu [42], cu care n-a avut însă urmaşi. A murit probabil în 1733, cînd Constantin al III-lea Brâncoveanu, vărul ei primar, a dat un zapis privind moştenirea ei lui Iordache Creţulescu, unchiul său, menţionînd în privinţa verişoarei că se „întîmplase" „a să petrece dumneaiei din această lume fără de coconi" [43]. În sfîrşit, mai este şi cazul copilei — al cărui nume nu-l cunoaştem — pe care au avut-o Bălaşa şi Manolache Lambrino şi care a murit copil fiind [44].

De la patru copii, respectiv de la fiul Constantin al II-lea Brâncoveanu (prin nepotul Constantin al III-lea Brâncoveanu) şi de la Ilinca, măritată în a doua căsătorie cu Şerban Greceanu, de la Safta măritată cu Iordache Creţulescu şi de la Ancuţa, măritată cu Nicolae Ruset, urmaşii de sînge ai Brâncoveanului au afirmat cu vigoare tăria neamului său. Pînă în 1832, prin coborîtorii din Constantin al II-lea Brâncoveanu, domnul a avut şi urmaşi pe linie masculină, iar după moartea banului Grigore, aceştia au continuat pe linie feminină, prin surorile banului, ca şi prin descendenţii celor trei fiice ale voievodului mai sus amintite.

Considerînd prima generaţie cea a domnului pierit în 1714, constatăm că în generaţia *a doua*, cea a urmaşilor direcţi, au existat *11 persoane* — respectiv patru fii şi şapte fiice —, pentru ca în generaţia *a treia* (cea a nepoţilor domnului) să constatăm existenţa a *18 persoane*, dintre care însă patru au încetat din viaţă copii fiind (o fiică a Mariei Duca, alta a Bălaşei Lambrino, Săftica Greceanu şi Stanca Ruset [45]). Din cele treisprezece persoane ajunse la maturitate se constată opt bărbaţi şi cinci fete. Din cei opt bărbaţi doar Constantin al III-lea Brâncoveanu a purtat numele neamului, ceilalţi fiind: patru Creţuleşti, doi Greceni şi un Duca. Cu excepţia unui Creţulescu şi a lui Şerban Duca, ceilalţi şase bărbaţi ajunşi la maturitate din generaţia a

[40] Neculce menţiona că de pe urma lui Constantin Duca a rămas şi un fiu „făcut cu fata Brâncoveanului" (Ion Neculce, *op. cit.*, p. 232). Radu Greceanu semnalează că în toamna 1697 mergînd Brâncoveanu la Piteşti la culesul viilor, „acolo au adus şi pre coconaşul fiicăi mării sale, al doamnei Maria de la Ţarigrad, care s-au zis mai sus că s-au petrecut în trecătoarea vară acolo la Ţarigrad, ca să-i fie de mîngîiarea întristăciunii ce avea de fiica mării sale, doamna Mariia" (Radu logofătul Greceanu, *op. cit.*, p. 121). Într-o „genealogie", a urmaşilor lui Gheorghe Duca Voievod, întocmită în 1810, Şerban Duca, indicat greşit ca fiu al lui Ştefăniţă Duca, frate al lui Constantin Duca, apare ca „neînsurat" („Arhiva istorică a României", I(1865), p. 84). În iulie 1695 Maria Duca născuse „o copilaşe" (Emil Vîrtosu, *Foletul Novel*, Bucureşti, 1942, p. 182), care a murit probabil, de copil.

[41] N. Iorga, *op. cit.*, vol. VI, p. 262—263 şi XIV, p. 331—333.

[42] *Ibidem*, vol. XIV, p. 337.

[43] *Ibidem*, p. 337—338.

[44] Într-o învoială a moştenitorilor averilor brâncoveneşti din 7238 (1729—1730) apar „ieu Manolache Lambrino biv vel cluceriu, cu soţiia mea Bălaşa şi cu copila mea" (ibidem, p. 333). În perioada următoare n-am mai întîlnit o menţiune a acestei „copile", iar în diata lui Manolache Lambrino şi a Bălaşei din 1745 cei doi arată că „de vreme ce copii de trupul nostru nu ne rămîn...", confirmînd doar faptul că avuseseră cel puţin un copil şi că acesta încetase din viaţă (Emil şi Ion Vîrtosu, *op. cit.*, p. 93).

[45] În 1719 Nicolae Ruset a dăruit sf. Mormînt două moşii pentru pomenirea fiicei sale Stanca *(Documente Hurmuzaki*, Bucureşti, 1917, vol. XIV, partea II, p. 844*)*.

www.dacoromanica.ro

treia au avut urmaşi. În privinţa fetelor ajunse la maturitate una — măritată Alexeanu — n-a avut urmaşi, iar din celelalte trei, căsătorite fiecare de cîte două ori, au avut urmaşi dintr-una din căsătorii, respectiv din alianţele Văcărescu, Argetoianu şi Janson, iar ultima, a cincia, din căsătoria cu Asan. Despre Măriuţa Greceanu nu se cunosc date. Sîngele brâncovenesc se constată la această generaţie transmis la generaţia următoare, în afara familiei Brâncoveanu, deci prin următoarele familii româneşti: Argetoianu, Creţulescu, Greceanu şi Văcărescu, prin familia Asan în curs de „românizare", ca şi prin familia străină Janson. Alianţe fără urmaşi au fost contractate cu familiile româneşti Albescu, Alexeanu şi Rudeanu, cu familiile în parte împământenite Guliano şi Ramadan şi cu familia străină Circourt şi cu urmaşi cu familiile Argetoianu, Asan, Coslegianu, Costin, Filipescu, Florescu (Caliarh), Janson, Leurdeanu şi Văcărescu.

În generaţia *a patra* se înregistrează *27 de persoane* — respectiv 15 bărbaţi şi 12 fete. Din aceste 27 de persoane au ajuns la maturitate şi s-au căsătorit 25, una a murit de mic copil — Joannes Janson — ; nu cunoaştem date precise privind pe Smaranda Creţulescu. Numele Brâncoveanu îl poartă doar doi bărbaţi — Nicolae şi Manolache —, Creţuleştii acestei generaţii sînt şase, Grecenii patru, la care se mai adaugă un Asan-Micşunescu, un Argetoianu şi micul Janson. Cu excepţia acestuia, mort de mic copil şi a doi Creţuleşti lipsiţi de descendenţi, ceilalţi 12 bărbaţi ai acestei generaţii au avut urmaşi. Din cele 12 fete ale generaţiei 10 au aparţinut familiei Creţulescu, una familiei Văcărescu şi alta familiei Greceanu. Dintre fetele acestei generaţii, şapte au avut urmaşi. În afara familiei Brâncoveanu, care a continuat să existe pe linie masculină prin cei doi reprezentanţi amintiţi, sîngele acestui neam este transmis mai departe la generaţia următoare prin familiile româneşti de mai jos: Argetoianu, Asan-Micşunescu, Cantacuzino, Brezoianu, Creţulescu, Fălcoianu, Glogoveanu, Greceanu, Racoviţă, Slătineanu şi Văcărescu şi prin familia în curs de împământenire Seresli. Alianţe fără urmaşi au mai fost contractate cu familiile româneşti Bucşănescu, Fălcoianu (o a doua şi a treia alianţă!), Racoviţă (o a doua alianţă) şi Ştirbei, precum şi cu familiile străine ori în curs de împământenire Geanoglu, Guliano şi Moruzi. Cu urmaşi fiinţează alianţe — unele anterioare acestei generaţii — cu familiile Argetoianu, Asan-Micşunescu, „Athanasie", Brezoianu, Cantacuzino, Coslegianu, Creţulescu, Fălcoianu, Filipescu, Florescu, Ghica, Glogoveanu, Greceanu, Guliano (o a doua alianţă), Leurdeanu, Manu, Racoviţă, Seresli, Slătineanu, Sturdza şi Văcărescu.

În generaţia a cincia se constată existenţa a 42 de persoane, 21 de bărbaţi şi 21 de femei. Bărbaţii au aparţinut familiilor Brâncoveanu (3), Greceanu (5), Creţulescu (5), Seresli (1), Fălcoianu (2), Slătineanu (2), Glogoveanu (1), Brezoianu (1), Văcărescu (1), iar femeile familiilor: Brâncoveanu (3), Cantacuzino (4), Văcărescu (4), Asan-Micşunescu (3), Greceanu-Cornescu (2), Slătineanu (2), Argetoianu (1), Creţulescu (1) şi Glogoveanu (1). Dintre bărbaţi au fost căsătoriţi 18, iar dintre femei 19; doi bărbaţi au murit copii sau tineri şi un al treilea a fost necăsătorit (Mihalache Cornescu), o femeie a murit fiind încă copil şi probabil o dispariţie relativ timpurie a suferit şi o Anastasie Slătineanu, necăsătorită. În urma alianţelor matrimoniale ale acestei generaţii s-au stabilit sau s-au întărit legături de familie de către Brâncoveni şi familiile purtătoare de sînge brâncovenesc cu următoarele neamuri româneşti sau „românizate": Alexeanu, Arbut, Bălăceanu, Băleanu, Balş, Bengescu, Bibescu, Brezoianu, Bucşanu (?), Bucşănescu, Câmpineanu, Cantacuzino, Costachi-Negel, Creţeanu, Donea, Fălcoianu, Filipescu, Ghica,

www.dacoromanica.ro

Greceanu, Mihălescu, Obedeanu, Poenaru, Prejbeanu, Racoviță, Rosetti, Ștefănescu, Urdăreanu, Văcărescu, sau străine, unele și ele în curs de a se integra societății românești: Catzaro, Ipsilanti, Manu, Melissino, Romanitis, Vatatzi. Este generația care cuprinde pe ultimul Brâncoveanu, pe linie masculină, care n-a mai avut urmași de sînge. Continuitatea brâncovenească se constată însă prin descendenții a cel puțin 33 de membri ai acestei generații — inclusiv cele două surori ale banului Grigore Brâncoveanu — care au avut urmași, la care se adaugă situația încă necunoscută a doi membri ai generației: Luxandra Melissino și Smaranda Catzaro, fiice amîndouă ale banului Mihai Cantacuzino, care sînt multe probabilități să fi avut descendenți. De la generația a cincia la a șasea descendența brâncovenească se transmite prin următoarele 19 familii, în unele cazuri chiar prin mai mulți reprezentanți ai aceluiași neam: Bălăceanu, Băleanu, Bengescu, Bibescu, Brezoianu, Cantacuzino, Costache-Negel, Crețeanu, Crețulescu, Fălcoianu, Glogoveanu, Greceanu (Cornescu), Ipsilanti, Manu, Poenaru, Polizu, Slătineanu, Seresli, Slătineanu, Ștefănescu, Văcărescu, Vatatzi și probabil Urdăreanu.

În generația a șasea are loc o adevărată „explozie", mai mult decît o dublare față de generația precedentă a purtătorilor de sînge brâncovenesc. Generația numără 106 membri, 60 de bărbați și 46 de femei. Trunchiul cel mai viguros continuă a fi cel al descendenților din Safta și Iordache Crețulescu care reprezintă aproape 4/5 din total: 79 din 106! Urmează 16 descendenți din Ilinca Greceanu, șapte din Constantin al-III-lea Brâncoveanu și patru din Ancuța Rosetti. În această generație purtătorii de sînge brâncovenesc bărbați aparțin următoarelor 18 familii: Bălăceanu (3), Băleanu (2), Bengescu (3), Bibescu (3), Cantacuzino (1), Costache-Negel (1), Crețeanu (3), Crețulescu (8), Fălcoianu (4), Glogoveanu (1), Greceanu (Cornescu) (6), Ipsilanti (5), Manu (9), Polizu-Micșunești (1), Slătineanu (3) Ștefănescu (1), Știrbei (1), Văcărescu (2) și Vatatzi (3). Alianțe matrimoniale s-au încheiat cu 66 de neamuri: Albulescu, Andronescu, Arion, Băbeanu, Bagration, Bălăceanu, Brăiloi, Brătianu, Bujoreanu, Cantacuzino, Căplescu-Cocorăscu, Caribol-Dudescu, Catacazi, Catargi (Fotaki), Catzaro, Clinceanu, Dărăscu, Dedulescu, Filipescu, Filișanu, Florescu, Ghica, Golescu, Grădișteanu. Greceanu, Hagi Moscu, Iacovenco, Izvoranu, Kociubei, Lahovari, Lăcusteanu, Lenș, Manu, Marcello-Samurcaș, Mavrocordat, Melissino, Merișteanu, Miclescu, Moruzi, Motilef, Năsturel-Herescu, Neculescu, Obedeanu, Orăscu, Oteteleșanu, Paris, Perticari, Poenaru, Polizu, Prejbeanu, Prisăceanu, Rali, Rasti, Rosetti, Salmen, Scanavi, Schina, Slătineanu, Steriopol, Suțu, Știrbei, Uxculles, Văcărescu, Vatatzi, Vilara și Voinescu. La acestea se adaugă însă, în afara unei persoane neidentificate (Smaranda...), patru alianțe cu reprezentante ale altor medii sociale: o fată în casă Reghina, o fată de negustor Zamfira, fiica lui Chiriac Arbut, întreprinzător din pragul secolului al XIX-lea, o fată din familia neboerească Bojoi.

În generația a șaptea constatăm existența a 241 de membri cunoscuți din care 106 bărbați și 135 femei [46]. Bărbații aparțineau următoarelor 36 de familii: Bălăceanu (3), Băleanu (8), Bengescu (1), Bibescu (4), Brătianu (5), Cantacuzino (3), Caribol-Dudescu (2), Catacazi (3), Catargi (1), Clinceanu (1), Costache-Negel (2), Crețeanu (8), Crețulescu (3), Fălcoianu (5), Filișanu (1), Ghica (2), Glogoveanu (2), Greceanu (Cornescu) (4), Hagi Moscu (3),

[46] În această generație nouă reprezentanți ai familiei Știrbei apar de două ori în tabele, descinzînd și prin tată și prin mamă din Brâncoveanu, ceea ce explică cifra totală de 250 de membri ai generației, cînd în realitate este vorba de o repetiție și respectiva generație cuprinde doar 241 de membri.

www.dacoromanica.ro

Ipsilanti (1), Kociubei (2), Lahovari (2), Manu (8), Motilef (2), Neculescu (2), Orăscu (3), Polizu (4), Prejbeanu (1), Rosetti (1), Salmen (2), Samurcaș (2), Slătineanu (2), Ștefănescu (4), Știrbei (4), Văcărescu (2), Voinescu (3). Tulpinile din care se pornise — respectiv familiile Brâncoveanu, Greceanu, Crețulescu, Rosetti — erau ori dispărute, stinse, ori purtătorii lor de nume nu mai reprezentau nici 10% din totalul bărbaților generației (respectiv Grecenii 4 și Crețuleștii 3, iar singurul Rosetti care apare nu era descendentul lui Nicolae Rosetti, soțul Ancuței Brâncoveanu). În schimb, difuzarea spre generația a opta și spre alte familii s-a făcut masiv. Au fost contractate alianțe matrimoniale de către bărbații și femeile acestei generații cu peste 164 de familii. De data aceasta — sîntem în secolul al XIX-lea, în unele cazuri chiar în a doua jumătate! — constatăm că aceste alianțe nu s-au mai realizat decît în proporție de circa 50% cu familii boierești (de altfel și în rîndul acestora se constată pătrunderea a cel puțin 20% familii de treapta a doua). În schimb, alianțele cu reprezentanți ai păturilor mijlocii au cuprins peste 50 de familii, înscriindu-se printre acestea și două alianțe cu țărănci. De asemenea, în afara alianțelor cu familii grecești și de origine greacă, constatăm un număr important — circa 25! — de alianțe matrimoniale cu familii străine, inclusiv de peste hotare; se înregistrează, între altele, alianțe cu familii reprezentînd nobilimea ori marea burghezie franceză (Caraman-Chimay, Ney, Montesquiou, Courval, Rochementeix, Fould) ori cu nobilimea austriacă.

În 1859 în foaia „Dîmbovița" a lui Dimitrie Bolintineanu se puteau citi următoarele privind descendența familiei Brâncoveanu: „Acest neam se termină prin cel din urmă Brâncovean, banul Grigore, despre partea bărbătească; despre partea femeiască, nu mai rămîn decît Bălenii, fii ai sorei banului Grigore Brâncoveanu; numele însă nu a rămas fraților Băleni, ci la d. Grigore Bibescu, fiu din nepoată al doamnei Elisabeta, femeia banului Brâncoveanu!" [47]. Concluzia era eronată. Descendența brâncovenească se încheiase pe linie bărbătească în 1832 prin marele ban Grigore Brâncoveanu, dar pe linie femeiască continuitatea era masivă și nu redusă doar la „frații Băleni" — respectiv la Emanoil și Nicolae Băleanu —, ci ea cuprindea în 1859 și descendența lor și a surorilor lor — aparținînd generației a VII-a, dar și descendenții celeilalte surori a banului Grigore Brâncoveanu, respectiv ai Elenei Cantacuzino-Pașcanu (doi în generația a VI-a și 10 în a VII-a), la care se adăugau descendenții fiicelor domnului: Ilinca Greceanu (16 în generația a VI-a și 37 în a VII-a), Safta Crețulescu (79 în generația a VI-a și 172 în a VII-a) și Ancuța Rosetti (patru în generația a VI-a și nouă în a VII-a). Deci, la mijlocul secolului trecut, existau peste două sute de purtători de sînge brâncovenesc! La începutul secolului al XX-lea, cîteva zeci de urmași ai Saftei Crețulescu s-au găsit implicați într-un proces de răsunet [48]. Cu toate acestea, o analiză genealogică, efectuată prin sondaj pentru generațiile următoare, pînă în zilele noastre, dezvăluie, la un moment dat, o diminuare a numărului membrilor fiecărei generații. Neîndoielnic însă că astăzi încă ei continuă a fi numeroși.

Pînă la generația a VI-a, alianțele urmașilor domnului Constantin Brâncoveanu au fost efectuate doar cu familii ale clasei dominante boierești. Începînd de la această generație, dar mai ales odată cu generația a VII-a —

[47] „Dîmbovița", I(1859), p. 329: Înturnări prin țară.

[48] Procesul a fost declanșat, încă în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, de locotenent-colonelul Al. Ștefănescu, în legătură cu reprezentarea descendenților Saftei și ai lui Iordache Crețulescu la conducerea Așezămîntului bisericii Crețulescu; conflictul mai continua și în deceniul al patrulea al secolului al XX-lea!

www.dacoromanica.ro

coincizînd în general cu mijlocul veacului trecut — la astfel de alianțe se adaugă cele cu reprezentanțe sau reprezentanți ai păturilor mijlocii și chiar — în cîteva cazuri — ai țărănimii. Neîndoielnic, acest proces de „democratizare" a continuat și se va accentua la generațiile următoare.

Oricum, urmașii lui Constantin Brâncoveanu au ocupat, în secolul al XIX-lea și chiar și la începutul secolului al XX-lea, un loc important în societatea românească. Urmași ai domnului au fost domnii Gheorghe Bibescu și Barbu Știrbei, urmaș a fost și Alexandru Ipsilanti, conducătorul Eteriei — văr primar cu cei dintîi! — ; printre urmași au fost și caimacamii Constantin Cantacuzino și Emanoil Băleanu, Barbu Catargi, primul ministru conservator, asasinat în 1862 în împrejurări încă rămase neelucidate, Gh. Gr. Cantacuzino-Nababul, ori generalul Gh. Manu, amîndoi prim miniștri conservatori, dar și Manolache Bălăceanu, creatorul — cu Diamant — al falansterului de la Scăieni, Nicolae Crețulescu, medic, prim ministru și diplomat, poetul și omul politic Gh. Crețeanu, urmașii lui Ioan Voinescu II, ministru de externe în timpul regimului revoluționar din 1848 — ca și cei ai colonelului Ioan Voinescu I, vărul fruntașului revoluționar — ori, în sfîrșit, Nicolae Gr. Filipescu. Arborii genealogici ai descendenței lui Constantin Brâncoveanu sînt deplin edificatori pentru a demonstra prezența și rolul social, politic și cultural al acestor urmași, ca și faptul că în ziua de 15 august 1714 a fost curmată existența domnului și a fiilor săi, dar că prin aceasta nu s-a pus totodată capăt existenței unui puternic și rezistent neam, care și-a continuat funcțiile în cadrul societății românești căreia îi aparținea.

www.dacoromanica.ro

Redactor : NINA FLOREA
Tehnoredactor : SILVIA DEOCLEȚIAN

Bun de tipar : 7.03.1989. Format : 16/70 × 100.
Coli de tipar : 18. Planșe : 2 pliante h. lucrării.
C.Z. pentru biblioteci mari : { 92 (Brâncoveanu (498.1) Constantin (082)
9(498.1) «1688 : 1714» (082)
C.Z. pentru biblioteci mici : 9.

Tiparul executat sub comanda
nr. 1374 la
Întreprinderea Poligrafică
„13 Decembrie 1918",
str. Grigore Alexandrescu, nr. 89—97
București,
Republica Socialistă România

www.dacoromanica.ro

www.dacoromanica.ro

ISBN 973-27-0049-1

Lei 36

www.dacoromanica.ro

În această serie au mai apărut:

MIHAI VITEAZUL. Culegere de studii (redactori coordonatori: Paul Cernovodeanu și Constantin Rezachevici), 1975, 280 p., 24 lei.

VLAD ȚEPEȘ, de Nicolae Stoicescu, 1976, 240 p., 20 lei.

PETRU RAREȘ (redactor coordonator Leon Șimanschi), 1978, 336 p., 24,50 lei.

MARELE MIRCEA VOIEVOD (coordonator Ion Pătroiu), 1987, 536 p., 56 lei.

MATEI BASARAB de Nicolae Stoicescu, 223 p. 28 lei.

Coperta I — Constantin Brâncoveanu — Portret de la mănăstirea Sinai (1696).
Coperta a IV-a — Familia Brâncovenilor — Frescă din pronaosul Hurezilor (1695).

Lei 36

ISBN 973-27-0049-1

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

www.dacoromanica.ro